
KOLNAI-DÍJ

EGEDY GERGELY

Thatcherizmus: (neo)liberalizmus vagy (neo)konzervativizmus?*

A brit konzervativizmus széles táborában szinte a kezdetektől fogva megtalálhatók voltak a korlátozatlan szabadpiac hívei, ám felfogásukat – kitartó próbálkozásaik ellenére – a hetvenes évek második feléig nem tudták a konzervatív gondolkodás „főáramává” tenni. A II. világháború után a Konzervatív Párt politikája egyértelműen a híres XIX. századi miniszterelnök, Benjamin Disraeli nevével fémjelzett „szociális konzervativizmus” irányába mozdult el: Churchill, Eden és Macmillan generációja az 1945-ös választási vereségre is úgy tekintett, mint a húszas–harmincas évekbeli, mindvégig nagyarányú munkanélküliséggel járó tory politika „késleltetett büntetésére”. A szabadpiaci eszmék feltétlen győzelemre juttatását a thatcherizmus érte el, kétségtelen összefüggésben a hetvenes évekre már igen markánsná váló gazdasági válságjelenségekkel.¹

A THATCHERIZMUS HÁTTERE

A thatcherizmus komplex jelenségének megértéséhez röviden utalnunk kell azon körülményekre is, amelyek életre hívták.

* 2005-ös munkássága alapján a Kolnai Aurél-díjat 2006-ban Egedy Gergely *Brit konzervatív gondolkodás és politika, XIX–XX. század* című könyve nyerte el. Az alábbi dolgozat a könyv egy fejezetének folyóiratunk számára átalakított része.

A szigetországban a hetvenes évek közepére megrendült a gazdaságirányítás addig alkalmazott keynesi eszközeibe vetett bizalom: a jóléti állam egyre drágábbá, sőt finanszírozhatatlanná vált, ráadásul a szegénységet sem tudta teljesen felszámolni. Mindezzel összefüggésben gyökeret vert a hanyatlás gondolata. A nemzetközi versenyképesség fokozatos, de feltartóztathatlannak tűnő romlása, az állandósuló pénzügyi válságok, az infláció, a munkanélküliség, a világhatalmi státusz elvesztése sok más tényezővel együtt mind a hanyatlásba való beletörődést váltották ki.

E pesszimista mentalitásnak s az addigi politikai gyakorlatnak üzent hadat Margaret Thatcher. „Országunk viszonylagos hanyatlása azonban nem elkerülhetetlen tény – állapította meg a párt 1979-es választási kiáltványa. – Mi, a Konzervatív Pártban hisszük, hogy meg tudjuk fordítani e tendenciát.” Miben látta e dokumentum az előző – nagyjából a Munkáspárt által uralt – másfél évtized legfőbb kormányzati hibáit?

- „1. A Munkáspárt háromféle módon is súlyosbította a helyzetet. Először azzal, hogy az irigység politikáját folytatta, és a gazdaság növelésével aktívan szembeszállt [...];
2. [...] növelte az állam és csökkentette az egyén szerepét, s ezáltal megbénította a vállalkozó kedvet és az erőfeszítésre való törekvést [...];
3. [...] rengeteg kiváltsággal ruházták fel a szakszervezeteket, azok felelősségének hangsúlyozása nélkül.” Következésképp „nem egyszerűen arról van szó, hogy a Munkáspárt rosszul kormányozta Nagy-Britanniát. Zsákutcába jutottak.”²

A Thatcher nevéhez kapcsolódó fordulat a tory tradíciók „főáramával” való szakítást is magával hozta. Gyorsan kiderült, hogy a választást 1979-ben megnyerő Thatcher (mint köztudomású, egészen 1990-ig miniszterelnök) oly mértékben „ideologikusan” közelít a politikai kérdésekhez, amely talán egyetlen konzervatív elődjét sem jellemezte. Ez magyarázza, hogy tudatosan is igényelt egy olyan szilárd intellektuális-elméleti keretet, melybe belehelyezhette saját politikai javaslatait, s ezért számított az alább részletesebben tárgyalt „agytrösztk” tevékenységére is. „Nekünk is kell egy ideológia – jelentette ki Thatcher a Konzervatív Filozófusok Csoportjának egyik rendezvényén. A másik oldalnak van ideológiája, amelynek alapján megítélhetik saját politikájukat. Nekünk is szükségünk van erre.” Nem sokkal hivatalba lépése előtt egy sűrűn idézett interjúban Thatcher maga hangsúlyozta: ő nem konszenzuskereső, nem is pragmatikus, hanem „meggyőződéses politikus” (*conviction politician*) (Jenkins, 1987: 50–65). Megfogalmazható tehát: ha a konzervatív politika irányításában az elvekhez való ragaszkodás addig

talán a lehetségesnél és kívánatosnál kisebb szerepet játszott, a thatcherizmusba ebből talán a kelleténél is több jutott, ugyanis jó adag dogmatikus gondolkodást vitt be a konzervativizmusba. Thatcher radikalizmusa és világszemléletének populista vonásai ugyancsak élesen eltértek a szigetországi konzervativizmus hagyományaitól, a pragmatizmustól és az elitizmustól.

„Meggyőződéses politikusként” Thatcher az általa pártolt vállalkozói kultúrát és mentalitást erkölcsileg is meg kívánta alapozni – s ehhez a legfontosabb előfeltételnek azt tekintette, hogy a polgárok vállalják a felelősséget saját sorsuk alakulásáért. A „mi filozófiánkban” – hangsúlyozta – az egyénnek nem az a célja, hogy az állam szolgája legyen, hanem az, hogy kibontakoztathassa képességeit, és önmagára támaszkodjon. E meggyőződése igen jól harmonizált a liberalizmus fénykorának, a viktoriánus kornak az értékrendjével – nem véletlen, hogy a „viktoriánus értékek” dicsérete számos beszédében központi szerepet kapott. Az „önsegítés” gondolata is viktoriánus eredetű volt, és Thatcher maradéktalanul egyetértett Samuel Smiles 1859-es bestsellerének (*Self-help*) üzenetével, miszerint „az önmagunkon való segítség biztosítja a nemzet lendületének és erejének igazi forrását”. De a sokak által bírált harmincas évekre is követendő mintaként gondolt vissza. Már ekkor, gyermekkorában kialakult a szabad versenyes kapitalizmus iránti elkötelezettsége. A családi fűszerkereskedésben, Granthamben végzett munkája – írta erről memoárjának második kötetében – megszerettette vele azt a világot, melyet később „kapitalizmusként” vagy „szabad versenyes rendszerként” (*free enterprise system*) azonosított. „Míg politikai kortársaimat e rendszernek a nagy válságban megmutatkozó állítólagos kudarca arról győzte meg, hogy valami jobbat kell találni, számomra a mi boltunkban zajló üzleti tevékenység valósága és Grantham nyüzsgő központja ennek épp az ellenkezőjét bizonyította. [...] Ezért azután én be voltam oltva a háború utáni Nagy-Britannia konvencionális gazdasági gondolkodása ellen” (Thatcher, 1995: 566).

A thatcherizmusban joggal láthatjuk tehát a brit konzervativizmus történetének egy különleges fejezetét, olyat, amelyben a disraeliánus örökség hívei, az „egy nemzetben” gondolkodó konzervatívok egyértelműen defenzívába szorultak, s amelyben a macmillani „középút” hívei alulmaradtak a második világháború után kialakult „konszenzuspolitika” radikális ellenfeleivel szemben. A történeti háttér elnagyolt felfestése és Margaret Thatcher személyes világképének érzékeltetése után vizsgáljuk meg, immár részletesebben, milyen eszmei forrásokból táplálkozott e fordulat! Tömören szólva: a konzervatív gondolkodás új irányvonalának hátterében a „neokonzervativizmus” kikris-

tályosodása húzódik meg. (A fentebb használt „thatcherizmus” kifejezés kicsit pongyola, hiszen azt valójában igen sok mindenre, Thatcher kormányfői tevékenységére, politikai stílusára, s a mindennek háttérében meghúzódó ideológiai meggyőződésre egyaránt használják. Az alábbiakban e fogalomnak az utóbbi értelmet tulajdonítjuk.)

AZ ÚJ JOBBOLDAL APOSTOLAI ÉS „AGYTRÖSZTJEI”

Mit is takar a neokonzervativizmus fogalma? Szinte ahány szerző, annyi meghatározás! A részletes szakirodalmi kitekintést ezúttal mellőzve, nagyjából egyetérthetünk Vincenttel, aki a modern politikai ideológiákkal foglalkozó művében a konzervativizmus egy olyan sajátos változatát látja benne, amely a liberalizmus értékrendszerét a „hagyományos” liberális konzervatívoknál jóval harciasabban és elkötelezettebben képviseli, főként, ami a piac központi szerepét illeti.³ Ezt a vonulatot határozza meg Vincent – s persze sok más kutató is – Új Jobboldalként (*New Right*), amelynek hívei egyes esetekben szinte már az „anarchokapitalizmusig” jutnak el elszánt államellenességükben. A thatcheri és reageni neokonzervativizmus kétségkívül át van tehát itatva neoliberalizmussal – nem alaptalanul írta Friedman: „A legtöbb ember nem veszi észre, hogy Margaret Thatcher, nézeteit tekintve, nem is tory. Ő egy XIX. századi liberális”.⁴ Az is igaz viszont, hogy a (neo)liberálisokkal ellentétben az Új Jobboldal határozottan kiállt számos tradicionális érték, így például a család és a haza mellett, s ez kétségkívül a hagyományos konzervativizmus eszmeköréhez kapcsolta híveit.

E „libertariánus” konzervativizmus eszmei gyökereit vizsgálva, mindenekelőtt két neves szerző szellemi hatásáról kell szólnunk, az osztrák születésű, de sokáig Angliában élő Friedrich August von Hayekéről és a Nobel-díjas amerikai közgazdászról, Milton Friedmanéről. Hayek első nagyszabású művét még 1944-ben írta, *Út a szolgasághoz* (*The Road to Serfdom*) címmel, ám a szabad versenyos kapitalizmus védelmével sokáig nem talált visszhangra (Hayek, 1944). Hayek azt a piacorientált társadalmat tekintette ideálisnak, amelyben az állam nem tesz egyebet, mint hogy érvényesíti a mindenki számára azonos versenyszabályokat: ha ennél többet vállal, akkor azzal csak az egyéni szabadságot és felelősséget csökkenti. „A társadalmi igazságosság atavizmusa” című írásában így szól erről, Oakeshott gondolataira emlékeztető módon: „Egy olyan társadalomban azonban, melyben a speciális tudásra alapozott egyéni célok szükségképpen különböztek egymástól, és az erőfeszítés a még ismeretlen partnerekkel folytatott

árucserére irányult, a konkrét közös célok helyét egyre inkább a közös magatartási szabályok vették át, ezekre alapozódott a társadalom rendje és békéje” (Hayek, 1995: 215). A következtetés egyértelmű: a társadalmi igazságosság – amelyet valójában leginkább az elosztási igazságosság szinonimájaként használnak – nem alkalmazható a piacgazdaság eredményeire: egyszerűen „nem lehet disztributív igazságosság ott, ahol senki sem oszt el”. A társadalmi igazságosságba vetett hit szerinte az archaikus-tradicionális társadalmak gondolatvilágának a hagyatéka, s ennek modern örököse, az ezt erőltető kollektívizmus szükségszerűen vezet el egészen a totalitarizmusig.

A modern piacgazdaság körülményei közepette abból kell kiindulnunk, hogy „ha egy játékot azért játszanak, mert az mindenki számára jobb lehetőségeket teremt, mint bármely más játék teremtene, az eredményt igazságosnak kell elfogadnunk mindaddig, amíg mindenki betartja a játékszabályokat, amíg senki sem csal.” Csalás ugyanis – mondja – ha egyesek, a verseny szellemét és szabályait megsértve, az államhoz fordulnak segítségért, „hogy bizonyos jó dolgokat hozzájuk irányítson”. Az egyenlőtlenségek természetessége melletti neokonzervatív érvelés alapjait is megtaláljuk Hayeknél: „Ezzel a játékkal szemben, amelynek eredménye részben a képességeken és egyéni körülményeken, részben a szerencsén múlik, nem érvényes az az ellenvetés, hogy a különböző egyének induló kilátásai – noha a játék hatására mindenkinél javulnak – távolról sem egyenlők. Erre az ellenvetésre az a válasz, hogy pontosan az a játék célja, hogy a szükségképpen különböző képességek, tudás és környezet a lehető legteljesebben hasznosuljanak” (Hayek, 1995: 217). E megközelítésből kitűnik: tulajdonképpen nincs más alternatíva, mint vagy a piac személytelen mechanizmusa, vagy az a rend, amelyben néhány ember akarata érvényesül. Figyelemre méltó és sokatmondó, hogy a neokonzervativizmus egyik apostolának tekintett Hayek egész életében liberálisnak vallotta magát, s egy külön tanulmányt szentelt annak, ő miért nem konzervatív (Hayek, 1995: 420–435).

A neokonzervativizmus másik apostola Milton Friedman volt, aki 1962-ben publikált híres művében, a *Kapitalizmus és szabadságban* (Capitalism and Freedom) abból indult ki, hogy a gazdaság szabadságánál nincs fontosabb, mert ez egyben az általános szabadság záloga is (Friedman, 1962). Az ő nevéhez fűződik a monetarizmus teóriájának kidolgozása. Eszerint a forgalomban lévő pénz mennyiségével hatékonyan lehet szabályozni a gazdasági folyamatokat, a legfontosabb cél ezért a monetáris egyensúly fenntartása. A pénzkínálat csökkentésével a kormányok az inflációt is csökkenthetik, sőt meg is akadályozhatják.

Tágabb értelemben a monetarizmus Keynes azon központi tétele ellen indított frontális támadást, miszerint a kormányok a kereslet befolyásolásával fenntarthatják a teljes foglalkoztatottságot. A monetaristák nézőpontjából a jóléti államok a szociális háló kiterjesztéséért azzal fizettek, hogy a közgazdaságilag indokoltnál több pénzt bocsátottak ki, vagyis inflációt idéztek elő. Ez pedig az elkövethető legsúlyosabb hiba volt! Friedman és hívei ugyanis meg voltak győződve arról, hogy az infláció nem pusztán csak a gazdasági életet destabilizálja, hanem a társadalmi rend alapjait is kikezdi, és demoralizálja a lakosságot.

A neokonzervativizmus gyökereit kutatva szólnunk kell azon – igen fontos – előzményekről is, melyek az Egyesült Államokhoz köthetők. (Sőt, a neokonzervatív reneszánsz igazából innen indult ki – nem véletlen, hogy arculata számos „amerikai” vonást mutat.) Bár Barry Goldwater a hatvanas években még sikertelenül kampányolt a demokraták *big government*-je, „nagy kormányzata” ellen, Ronald Reagan elnökké választása 1981-ben már egyértelműen az állam visszaszorítását és a szabad versenyt követelő eszmék győzelmét jelezte. A neokonzervatív hullám előkészítésében kulcsszerepet játszó szerzők – Irving Kristol, Nathan Glazer, Daniel Bell, hogy csak néhányat nevezünk meg – az önerőre támaszkodás amerikai tradícióját féltették az állami szerepvállalás fokozatos bővülésétől. *Kétszeres hurrá a kapitalizmusnak* (Two Cheers for Capitalism, 1978) című híres könyvében Kristol a fő bajt abban látta, hogy a kapitalizmus megszakította kapcsolatait a hagyományos erkölccsel, amikor létrehozta a nagy korporációkat és bürokratizálta a gazdaságot (Kristol, 1978).

A neokonzervatív eszmék angliai meghonosításában és elterjesztésében kulcsszerep jutott három „agytrösztnek” (think-tank), a Gazdasági Ügyek Intézetének (Institute of Economic Affairs, IEA), a Politikai Tanulmányok Központjának (Centre for Policy Studies, CPS), és az Adam Smith Intézetnek (Adam Smith Institute, ASI). Tevékenységük összefügg a neokonzervativizmus azon igyekezetével, hogy tudatosan kidolgozott ideológiai alapokat hozzon létre – a „hagyományos” konzervativizmus erre sokkal kevésbé törekedett.

Az elsőként említett, már 1955-ben megalapított Gazdasági Ügyek Intézete a szabad verseny és a monetarizmus népszerűsítésének érdekében folytatott „evangelizációs tevékenységet”; Hayek és Friedman egyaránt rendszeres szerzői közé tartoztak. Egyik vezetője, Seldon egyenesen a tüzéséghez hasonlította az intézetet, vagyis ahhoz a fegyvernemhez, melynek támadásai előkészítik a terepet a kézfegyverekkel harcoló gyalogság számára. „Az IEA rámutat arra, hogy miért fordul

tak rosszra a dolgok, s általános alapelveket fogalmaz meg, míg mások azt dolgozzák ki, hogy pontosan hogyan is lehetne rendbe tenni a dolgokat” (Felföldi, 1998: 56). S ami a „tüzérség” célpontját illeti, az a „keynesi-kollektivisták konszenzus” (KCC – Keynesian-Collectivist Consensus) volt, a gazdaság állami szabályozásának eszméje.

Gazdasági kérdések mellett politikaelmélettel is foglalkozott a Politikai Tanulmányok Központja, amelyet – Thatcher közreműködésével – Sir Keith Joseph alapított hat hónappal Heath kormányának bukása után. A cél „a közhangulat átalakítása” volt, s ennek érdekében az intézet tudatosan igyekezett a politikai elitet megnyerni. A potenciális olvasók különféle csoportjait megcélzó intézeti kiadványok a neokonzervativizmus „négy fő értékének” – korlátozott kormányzat, piacgazdaság, egyéni szabadság, stabil pénz – a népszerűsítésére törekedtek (Cockett, 1994: 277–278). A CPS „üzenetét” így foglalhatnánk össze röviden: a második világháború után a toryk is beleestek abba a csapdába, hogy feltételezték, létezik valamiféle „harmadik út” a kapitalizmus és a szocializmus között, s ezzel ők maguk is felelőssé váltak a túlfejlesztett „Leviatán-állam” létrehozásáért.

Az intézet irányításában kulcsszerepet játszó Keith Josephet joggal tarthatjuk a neokonzervativizmus talán legtekintélyesebb angliai teoretikusának, s egyúttal Thatcher „szellemi mentorának” is. Joseph egyébként maga is csak 1974-ben „tért meg” (saját szavaival: „a late convert to sanity”), s kezdte hirdetni, fanatikus elszántsággal: Keynes halott! Nézeteit jól szemlélteti az *Egyenlőség* (Equality, 1979) című munka, melynek társszerzője Jonathan Sumption volt. A fő célkitűzés már a könyv elején megfogalmazódik: a modern brit politika azon előítéletét kívánták megkérdőjelezni, miszerint „az állam valódi funkciója a gazdagság eloszlásának öncélú befolyásolása” (Joseph–Sumption, 1979: 1). A mű cáfolja, hogy az egalitárius tradíció levezethető lenne a kereszténységből, ez ugyanis csak olyan kontextusban számol a „testvériséggel”, melyben az anyagiaknak egyáltalán nincs értéke. A modern egalitarizmus viszont egy olyan társadalomban kíván – mesterségesen – egyenlőséget teremteni, amely nagyon is kívánja a materiális javakat. A vonzereje persze nem független a körülményektől. 1858-ban J. S. Mill még azt mondhatta, hogy honfitársai az egyenlőség gondolatát „furcsának és bántónak” találják – Anglia gazdasági hanyatlásával párhuzamosan viszont megerősödött az egalitarizmus eszméje. S ez nem véletlen: a gazdasági siker nyomán megbecsülik a gazdagságot, míg a lehetőségek beszűkülése a „tortafelosztó mentalitást” és az irigységet erősíti. Ez utóbbi attitűd tipikusan az egyenlő státuszúak körében alakul ki – az osztályhatárok megléte ezért

mérsékli az ilyenfajta feszültségeket (Joseph–Sumption, 1979: 15). Ami pedig azt a klasszikus egalitárius érvet illeti, hogy ha egy anyának öt gyermeke van, öt egyenlő darabra fogja vágni a tortát (s magyaráznia csak azt kell, ha másképp jár el), az bájosan alkalmazható a társadalom egészére. A „tortafelosztók” teóriája ugyanis az, hogy a gazdagság bizonyos szintje eleve létezik. Mintha a társadalmak állítanák elő a gazdagságot, s osztanák ki a tagoknak, nem pedig fordítva... Valójában azonban a tagok termelik meg, s osztják ki a társadalomnak. A gyermekek nem vettek részt a torta elkészítésében, így indokolt lehet az egyenlő felosztás, de azt aligha mondhatnánk, hogy mindenki egyenlő mértékben járul hozzá a társadalom anyagi javainak előállításához (Joseph–Sumption, 1979: 84–85). Akik tehát azt mondják, hogy az egyenlőségre alapozott társadalom a természet rendjével leginkább megegyező berendezkedés, egy olyan társadalmat tekintenek normának, amely valójában sehol sem létezett, legfeljebb egyes primitív törzseknél.

Jobban járunk tehát, vonta le a következtetést Joseph, ha erőszakos kísérletek helyett elfogadjuk: az indulási feltételek törvényben biztosított egyenlősége természetes módon vezet nagyon is egyenlőtlen eredményekhez. S ha valljuk az egyenlő lehetőségek elvét, nem fogadhatjuk el, hogy az állam, bármilyen címen is, egyeseket előnyben részesítsen másokkal szemben! Míg tehát a lehetőségek egyenlőségének elve a szabadság folyamánya, az eredmények egyenlősége azt jelenti, hogy az állam diszkriminál polgárai között, mesterséges módon beavatkozva a versenybe (Joseph–Sumption, 1979: 31). Lehet persze azt mondani, hogy a gazdagokkal szemben alkalmazott diszkrimináció morálisan indokolható, azt viszont nem, hogy ez ne lenne diszkrimináció...

Még az olyan figyelmes és jó szándékú gondolkodók is valótlan feltevésre alapozzák az egyenlőség melletti érvelésüket, mint a neves történész, az „anglikán szocialista” Tawney vagy Temple érsek, a *Kereszténység és a szociális rend* (Christianity and the Social Order, 1942) szerzője. Olyanra, hogy az tulajdonképpen még sértő is az emberiségre nézve... Ez pedig nem más, mint az a feltevés, hogy az emberek mindig önzőek lesznek egymással szemben, ezért azután az önérdeteket, amennyire csak lehet, ki kell kapcsolni, ha meg akarjuk teremteni a civilizált viselkedés feltételeit. Csak ha az ő nyilvánvalóan tarthatatlan álláspontjukat elfogadjuk, állította Joseph, akkor mondhatjuk, hogy az individualizmus igénye összeegyeztethetetlen a testvériség követelményeivel (Joseph–Sumption, 1979: 120). Az önérdeteket megvédő és középpontba helyező érvelésében implicit módon nagyon világosan benne van az a neokonzervatív premissza,

miszerint az önérdékek, az individuális érdekek összességéből mintegy automatikus módon kerekedik ki a piaci és társadalmi harmónia.

Mi hát akkor a kívánatos állapot? A neokonzervativizmus társadalmi célját az egész társadalom burzsoává tételében, az „embourgeoisement”-ban jelölte meg Joseph egyik beszédében, melyet *A trend megfordítása* (Reversing the Trend, 1975) című könyve közöl. A brit társadalom a viktoriánus kor középső időszakában megindult a polgárosodás útján, magáévá téve a burzsoá értékeket – már az idős Engels is azért aggódott, hogy a középosztálybeli értékek dominanciája miatt nem marad hely a szocialista eszméknek... Ezen értékek az egyén gazdasági önállóságára és függetlenségére alapozódtak, s olyan erényekkel kapcsolódtak össze, mint a fegyelmezett és szigorú munkaerő, a hosszú távú gondolkodás, a takarékoskodás. De túlélhet-e vajon ez az értékrend azt a „proletarizációt”, tette fel a kérdést Joseph, melyet azon szemlélet tett uralkodóvá, miszerint költsük el mindenünket, amink van, hiszen az infláció úgyis mindent elvisz („spend-what-you-have-because-it-is-not-worth-saving” [Joseph, 1975: 55–57])?

A kilátásokat rontja, hogy Nagy-Britannia, a látszattal ellentétben, tulajdonképpen sohasem tette igazán magáévá a burzsoá értékeket – fűzte hozzá a fenti gondolatmenethez Joseph. Négy évszázadon át a kereskedő-vállalkozó csoportok igazi célja mindig az volt, hogy bejussanak a földbirtokos arisztokrácia soraiba; a kapitalista fiát pedig az elit oktatási intézményekben már nem a kapitalista, hanem a régebbi (egyházi, katonai, államigazgatási) értékek szellemében nevelték. Ily módon el lehetett ugyan kerülni a közép- és a felső osztályok közti küzdelmet, de micsoda áron! Az a meggyőződés tehát, amelyet ma a szocialisták vallanak, vagyis hogy nem a privát kezdeményezéseknek, hanem az államnak kell mindent irányítania, valójában egyáltalán nem új: a prekapitalista felső osztály szemléletét tükrözi. Ez a hagyomány pedig, amely csak a bürokratizálódás tendenciáját erősíti, alaposan megnehezíti a társadalmi méretű „embourgeoisement” kibontakoztatását.

Adam Smith híres műve, *A nemzetek gazdagsága* megjelenésének kétszázadik évfordulójára alapították meg az Adam Smith Intézetet 1976-ban, amely nagyobb jelentőségre már csak Thatcher kormányra kerülése után tett szert. Egyik megalapítójának szavai szerint a két korábban említett „agytröszt” töltötte be a tudósok szerepét, rájuk pedig a részletek kidolgozására hivatott „mérnökök” szerepe hárult, vagyis az ideológia elveit a gyakorlat nyelvére kellett lefordítaniuk. Az intézet kiadványai különösen nagy hangsúlyt fordítottak arra, miként lehetne meg-

törni a brit versenyképesség hanyatlásáért felelősnek tartott szakszervezetek „túlhatalmát”.

TÖBB VAGY KEVESEBB SZABADSÁGOT?

Ami a hetvenes évek második felének független elit-értelmiségi szintű konzervatív gondolkodását illeti, arról jó képet ad az a reprezentatív kötet, melyet egy évvel Thatcher első választási győzelme előtt adtak ki Maurice Cowling szerkesztésében, s melyben számos neves konzervatív bölcselelő helyet kapott (*Conservative Essays*, 1978). Az előzményekhez tartozik, hogy már 1974-ben megalakult – informális tömörülésként – a Konzervatív Filozófusok Csoportja (Conservative Philosophy Group, CPG), amely meghatározott témákban összejöveteleket szervezett a konzervativizmus megújításának szándékával. Hasonló vita-fórumként szolgált a Salisbury Csoport (Salisbury Group) is. A két körhöz tartozó, különféle szakterületeket művelő kutatók arra törekedtek, hogy a (neo)konzervativizmus által egyoldalúan előtérbe állított gazdasági kérdések mellett más fontos területek kapcsán is megfogalmazzák a konzervatív álláspontot. A szerzők többsége a szabadság hangsúlyozását is igyekezett összhangba hozni a konzervatív gondolkodásra jellemző tradíció- és tekintélytiszteléssel. A kötet egésze által kirajzolt irányvonalat a zárszóban így foglalta össze a szerkesztő: „A kötet a konzervativizmusnak egy olyan formáját vázolta, amely egyaránt különbözik attól a konszenzus-konzervativizmustól, melyet az ötvenes és hatvanas években a Konzervatív Párttal társítottak, s attól a gazdasági liberalizmustól, amelyre azóta asszociálnak vele kapcsolatban” (Cowling, 1978a: 194). Új konzervativizmus? Ez tulajdonképpen nem lenne szerencsés megnevezés, vélte Cowling az általuk körvonalazott irányvonalról, beszéljünk inkább, a tradicionális konzervativizmus korszerűsített változatáról, javasolta.

A kötetben közölt tanulmányában („The Present Position”) Cowling egyrészt támogatásáról biztosította a konzervatív politika és gondolkodás Thatcher által kezdeményezett megújítását, „az állam határainak visszagöngyölítését” („rolling back the frontiers of the state”), másrészt viszont – finom, de határozott kritikával – néhány dologra fel is hívta az új ideológusok figyelmét. Margaret Thatcher a negyvenes évek végén – ötvenes évek elején Hayek, Popper és Berlin liberális fogantatású antitotalitarizmusán „szocializálódott” politikailag, ami azzal járt, hogy kissé összerosódott előtte a szocializmus kétféle, a liberális és a konzervatív alapozottságú kritikája. Konzervatív nézőpontból viszont nem előnyös – mutatott rá Cowling –, ha a politikai problé-

mákat a liberalizmus nyelvezetével írjuk le. A konzervatívoknak a liberalizmust és a marxizmust egymáshoz hasonlító doktrínaként kell kezelniük, s ez előbbihez talán még több kritikával kell viszonyulniuk, mint az utóbbihoz (Cowling, 1978b: 20)! Különösen óvatosan kell bánni a liberalizmus által olyannyira előtérbe állított szabadsággal. Ennek fontosságát taktikai okokból Thatcher is hangsúlyozhatja, jegyezte meg, ám nem felejtheti el, hogy míg a liberalizmus a szabadságot „végső értéknek” (*ultimate value*) tekinti, a konzervatívok számára csak „instrumentális”, vagyis eszközjellegű szerepe lehet, „azon célok szimbólumaként, amelyeket a konzervatívok szeretnének elérni, de amelyekről nem akarják kimondani, hogy kívánják őket”. A konzervatívok ugyanis – írja Cowling tiszteletre méltó őszinteséggel – nem önmagában a szabadságot akarják, hanem azt a fajta szabadságot, amely fenntartja a meglévő egyenlőtlenségeket vagy épp helyreállítja őket. Miért? Mert abból indulnak ki, hogy a nemzetnek hierarchikusan rétegzettnek kell lennie, s a rétegzettségnek privilégiumokkal is együtt kell járnia. E kontextusba helyezve a szabadság retorikáját, elmondható: ez nem az, amit a konzervatívok igazán akarnak, még akkor sem, ha egybeesik azzal, amit akarnak (Cowling, 1978b: 10).

A *Tradíció és autoritás* című esszé szerzője, John Casey abból indult ki, hogy a politika liberális és marxista felfogása – természetesen – egyaránt idegen a konzervatívok számára. A konzervativizmusnak jelenleg mégis az előbbi jelenti a nagyobb kihívást, hiszen, írja, a Konzervatív Párton belül is a liberális álláspont vált irányadóvá. A liberalizmust ugyanis újabban – tévesen – sokan valamiféle „autentikus toryizmusnak” tekintik. A konzervatívoknak az egyéni szabadsághoz való viszonya valójában igen lényegesen eltér a liberálisokétól: nem fogadják el a történelmi kontinuitástól és a partikuláris hagyományoktól elvonatkoztatott absztrakt szabadságfogalmat. A szabadságnak keretet adó intézményekhez sem csak érzelmi-nosztalgikus alapon ragaszkodnak, hanem azért, mert a politikai autoritás forrásait látják bennük. Az intézményekhez fűződő lojalitás lebontása a konzervatívok álláspontját intellektuálisan tarthatatlanná teheti (Casey, 1978: 86).

A thatcheri neokonzervativizmus által piedesztálra emelt szabadság buktatóit állította előtérbe az egyik legismertebb és legtehetségesebb konzervatív publicista, Peregrine Worsthorne is *Túl sok szabadság* (Too Much Freedom) című írásában, az egész kötet egyik legérdekesebb eszme-futtatásában. Gondolatmenetének bevezetéseképp Worsthorne leszögezte: egy társadalom csak akkor prosperál, ha annak a kisebbségnek biztosít szabad érvényesülési lehetőséget, amelynek tagjai a többségnél

jóval nagyobb mértékben veszik ki részüket a javak és értékek előállításából. Mi tehát a konzervatívok feladata? Meg kell győzniük a többséget, hogy nyugodjon bele a kisebbség uralmába, s fogadja el az egyenlőtlenség gondolatát. Még akkor is, ha ez népszerűtlen, még akkor is, ha az egyik legerősebb politikai fegyvert, az irigységet ők nem vethetik be (Worsthorne, 1978: 141–143).

A szabadság parttalanná tétele viszont nem tartozik a feladataik közé. Az utóbbi években – állapította meg a szerző – Thatcher számos beszédének vezérfonalává emelte azt a meggyőződését, hogy a Munkáspárt részéről fenyegető szocializmus egyre jobban korlátozza az individuális szabadságot, a toryknak ezért mindenekelőtt e tendencia megfordítására kell törekedniük, ha csak nem akarnak egy olyan zsarnokságot megtapasztalni, mint amilyeneket a „vasfüggönyön” túl találni. A Konzervatív Párt vezetője azonban tévedett. Nézzünk inkább szembe a valósággal! A brit polgárok túlnyomó többségének a jóléti állam évtizedei nyomán sokkal kevesebb kötöttsége van, mint az előző generációknak. Nem állítom – írja Worsthorne –, hogy ez magából a szocialista eszméből következik, ám tény, hogy a „brit szocializmus” (vagyis a munkáspárti kormányzás) jelentősen csökkentette „a kevesek által a sokaság felett gyakorolt hatalom mennyiségét a munkahelyeken”. És a nagyobb szabadság az otthon, a magánélet szférájában is érvényesül. Miért beszél akkor Thatcher mégis a szabadság folyamatos beszűküléséről? Azért, mert összekeveri annak a „kulcsfontosságú kisebbségnek” a tapasztalatát, amely mozgásterének tényleges beszűkülését szenvedte el, a nemzet nagyobbik részének ezzel ellentétes tapasztalatával (Worsthorne, 1978: 147). Ami a tory szimpatizánsokat igazából nyugtalanítja – fűzte tovább gondolatait a *Sunday Telegraph* neves publicistája –, az bizony nem a „lopakodó diktatúra” veszélye, hanem sokkal inkább valami káoszserűség bekövetkezése.

Az emberek azt érzik ugyanis, hogy a „brit szocializmus” alatt a dolgok egyre inkább szabadjukra lettek eresztve, s a kialakuló összbenyomás éppen nem a hatalom túlzott koncentrációja, hanem az „impotencia”, a nemzeti és társadalmi dezintegráció. A Munkáspártot tehát inkább azzal lehetne vádolni, hogy olyan helyzetet idézett elő, melyben a kormányzat annyira elgyengült, hogy valódi funkcióit már nem képes betölteni. A Labour megítélése a közvéleményben ezért szinte pontosan az ellentéte annak, amit Thatcher gondol! A valóságtól való, veszélyes mértékű elszakadásra utal, ha valaki a szabadságot hiányolja olyan emberek előtt, akiket mind jobban nyugtalanít az autoritás minden formájának szemmel látható összeomlása. E diagnózisból logikusan következett Worsthorne számára a terápia is: „Ma arra

van sürgős szükség, hogy az állam visszanyerje a »nép« fölötti ellenőrzést, helyreállítsa autoritását, s hiábavaló dolog azt képzelni, hogy ebben segíteni fog valamiféle libertariánus zagyvalék [some libertarian mish-mash], melyet Adam Smith és John Stuart Mill írásaiból és a XIX. századi liberalizmus felmelegített eszméiből állítanak össze” (Worsthorne, 1978: 149). A Konzervatív Pártnak tehát nem az előző évszázad individualizmusának eszméit kell feltámasztania, mert ez az emberek szemében „abszolút irrelevánsnak” tűnik. A konzervatívoknak a „kreatív kisebbséget” kell helyzetbe hozniuk, s ehhez határozott, zászlajára nem a szabadságot, hanem az autoritást író kormányzatra van szükség.

A thatcherizmus nyílt ellenfelei közé tartozott a befolyásos tory politikus és teoretikus, Sir Ian Gilmour, akitől Thatcher már első kormányátalakításakor megvált, s aki a miniszterelnökkel szembenálló „puhák” (wets) egyik vezéralakja lett. Gilmour a brit konzervativizmus történetét igen szellemesen áttekintő könyvében (*Inside Right*, 1978) fontosnak tartotta leszögezni, hogy *mi nem* a konzervativizmus. A doktriner gondolkodás biztosan nem az, jelentette ki, hiszen szerinte a konzervativizmusnak van ugyan elméleti bázisa, ám mégsem nevezhető ideológiának vagy doktrínának. Hogy mi a különbség teória és ideológia között? Az utóbbi elválaszthatatlan az osztálytól, s egy olyan párt számára, mint a konzervatívoké, amely a „nemzet pártja” kíván lenni, eleve elfogadhatatlan. Semmi sem megosztóbb, mint az ideológia, a toryknak ezért távol kell magukat tartaniuk az ideológia „fertőzésétől” – hangsúlyozta (Gilmour, 1978: 132). (Amihez azért tegyük hozzá: a doktrínaellenes tory gondolkodók többségéhez hasonlóan, ő sem tudta egyértelműen elhatárolni a teóriát és az ideológiát.)

Az ideológiai konfliktusok veszélyei kapcsán Gilmour félreérthetetlenül figyelmeztette a drasztikus változtatásokra készülő thatcheristákat: ne hamarkodják el a dolgokat! Nem szabad ugyanis elfelejteniük, hogy „intézményeket és egyéneket úgy kezelni, mint valamilyen nyersanyagot, melyet állítólag ideális formába lehet önteni, a változtatás olyan módját jelenti, amely absztrakt elveknek és önkényes, általános doktrínáknak rendeli magát alá” (Gilmour, 1978: 129) – vagyis olyan módját, amely alapvetően idegen a konzervativizmus szellemétől. A konzervatívok jobban tennék tehát, ha inkább a régit próbálnák az újhoz igazítani, ahelyett, hogy a régit eltörlik és teljesen újat hoznak létre. Nagy-Britannia sokkal inkább hasonlítható egy élő organizmushoz, mint egy géphez – s a bölcs politika fölismeri ezt. A brit kétpárti rendszer pedig úgy működik, fejtette ki, hogy ha az egyik párt mérsékelt politikát folytat, az nagy valószínűséggel

a másik pártban is a mérséklet híveit fogja erősíteni. „Az igazi konzervatív irányvonal ezért az – vonta le elvi éllel Gilmour a következtetést –, ha amennyire csak lehet a középen maradunk, enyhén jobbra hajolva” (Gilmour, 1978: 130). Ha viszont nagyon élesen hajlunk el jobbra, az a riválisnál is markánsabb balrátolódást fog eredményezni. A konzervatív mérséklet meghozza a maga gyümölcsét.

Felettébb kritikusan viszonyult Gilmour a thatcherizmus neoliberais gazdasági elképzeléseihez is. A kapitalizmus eszméje valójában nem sokkal népszerűbb Angliában, mint a szocializmusé, mutatott rá, ezért nem tartotta szerencsésnek, hogy a Konzervatív Párt nyíltan és feltételek nélkül a *laissez faire*-t hirdető kapitalizmus pártjaként lépjen fel. Ez olyan benyomást kelthet, mint amikor a Labour „keményvonalasai”, Benn vagy Foot a szocializmusról beszélnek. Ráadásul ma már a Brit Gyár- iparosok Szövetségének (CBI) is jóval több fenntartása van a szabályozatlan kapitalizmus működésével kapcsolatban, mint a neoliberalizmus egynémely prófétájának. Ezért, paradox módon, ha a Konzervatív Párt a kapitalizmus „nyomásgyakorló csoportjaként” kezdene viselkedni, akkor „kapitalistább” lenne maguknál a kapitalista vállalkozóknál is.

Kétségtelen, állapította meg Gilmour, hogy a hetvenes években a Munkáspárt – a kétpártrendszer stabilitását kockáztatva, az erős szakszervezeti lobbij nyomására – balra mozdult és felelőtlen lépések sorozatát tette meg. De vajon igaza van-e azoknak, akik erre hivatkozva sürgetik, hogy válaszképp a konzervatívok is szakadjanak el a „középúttól”? Természetesen nincs igazuk. A politikai bölcsesség azt kívánja ugyanis, hogy „minél inkább balra mozdul a Munkáspárt, a Konzervatív Pártnak annál kitartóbban kell ragaszkodnia a mérséklethez és a középhez” (Gilmour, 1978: 142).

LIBERÁLIS ÉS KONZERVATÍV VONÁSOK

Az idézett kritikus állásfoglalásokból is kitűnik, hogy a thatcherizmuson belül kezdettől fogva mély belső ellentétek húzódtak a neoliberais és a (neo)konzervatív alkotóelemek között, s ennek fényében heves vita alakult ki arról, hogyan is viszonyul ez az eszmerendszer a tradicionális konzervativizmushoz. Egyesek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a thatcherizmus összhangba hozható a brit konzervativizmus hagyományaival, mások viszont határozottan tagadták ezt. Az érvek jórészt a piac vagy – tágabban – a gazdaság szabadságának kívánatos mértéke és az ennek korlátokat szabó tradíciók megítélése kapcsán csaptak

össze. Ugyanakkor fontos megjegyezni: bár a neoliberális és a (neo)konzervatívizmus nyilvánvalóan erősen eltérő forrásokból fakadt, a két irányzat bizonyos tekintetben mégis közös nevezőre hozható volt, hiszen egyaránt szemben álltak – Leach szavaival – „a közelmúlt domináns ortodoxiáival”.⁵ A neoliberalizmus elsősorban az állami szerepvállalást támogató keynesi gazdaságfilozófiának és az újraelosztó jóléti államnak üzent hadat, a (neo)konzervatívizmus pedig a hatvanas években kialakult „engedékeny” (permissive) társadalomnak, amely elnéző volt a válással, az abortusszal és a pornográfiával, s ezzel párhuzamosan lerombolta a tekintély hagyományos forrásait. Mindkét irányzat szemben állt a bürokráciával, a korporatista tendenciákkal és a szakszervezetekkel: a neoliberalizmus számára ezek mind a piac szabad mechanizmusait akadályozó, azokba kívülről, mesterségesen beavatkozó tényezők voltak, míg a konzervatívok nézőpontjából a túlfeljesztett bürokrácia és a sztrájk fegyverével zsaroló szakszervezetek egyaránt az állam és a központi kormányzat autoritását fenyegették és korlátozták. Az Új Jobboldalon belül abban is egyetértés mutatkozott, hogy a „korlátozott állam” nem lehet egyúttal gyenge állam is. Sőt, gyakran megfogalmazott érv volt a kormányzat szerepkörének túlzott kitérítése ellen, hogy így épp azon feladatait nem tudja ellátni, amelyekre pedig minden erejét összpontosítani kellene. Andrew Gamble a thatcherizmust egészen tömören az „erős állam – szabad gazdaság” párosításának koncepciójaként írta le széles visszhangot keltő könyvében, arra utalva, hogy a törvényességet és a rendet (is) zászlajára író Új Jobboldalt egy sajátos „autoritárius populizmus” jellemzi (Gamble, 1988).

Ugyanakkor számos ponton ütközött a két irányzat. A neoliberalizmus három alapvető elvhez ragaszkodott: a szabadpiachoz, a „minimális” államhoz, és az egyén korlátlan szabadságához – a (hagyományos) konzervatívizmus viszont ezek egyikét sem fogadja el feltétel nélkül. A neoliberalizmus még az állami szerepvállalás olyan korlátozott formáival sem értett egyet, mint a (bizonyos fokú) tervezés, koordinálás vagy épp regionális fejlesztés. Az államnak szerinte igazából egyetlen gazdasági funkciója lehet: az infláció megakadályozása. (Magától értetődően nem a Keynes által javasolt jövedelempolitikával, hanem a friedmani monetarizmus eszközeivel.) Az „egy nemzetben” gondolkodó konzervatívok viszont a nagyobb arányú munkanélküliséget tartották súlyos gondnak – amiről a neoliberálisok úgy vélekedtek, hogy az természetes, a rendszer működésétől elválaszthatatlan jelenség. A kereslet-kínálat elvére épülő, az Adam Smith-i „látthatatlan kéz” által irányított szabad versenyű kapitalizmusban a neoliberálisok nem pusztán csak egy olyan rendszert láttak,

amely a lehető legnagyobb gazdasági teljesítményre képes, hanem olyat is, amely egyedülálló módon képes maximalizálni az emberi szabadságot. Hiszen mindennek az az előfeltétele, hogy az emberek teljesen szabadon hozhassanak döntéseket. A (neo)liberalizmus „tisztá” változata számára ugyanis a szabadság abszolút és egyetlen vonatkozásában sem korlátozható érték – a (neo)konzervatívok viszont kevesebb szabadságot, ám erősebb fegyelmet igényeltek, ahogy ezt a Cowling szerkesztette kötet írásaiból is láthattuk. Az utóbbiak elutasították a modernitás „engedékenységét” is – vagy legalábbis nem szimpatizáltak vele. Gamble terminológiájával: a thatcherizmuson belül egy markáns libertariánus-autoritárius ellentétet is találni. Fűzzük ehhez hozzá: a két vonulat fúziójában, az Új Jobboldalban ebben a tekintetben (a gazdaság szférájával ellentétben) a tekintélytisztelő-konzervatív elem vált dominánssá, mivel a thatcherizmus határozottan fellépett a morális dekadencia jelének tekintett „engedékenységgel” szemben. Sőt, a keynesi tanokat sem csak gazdasági következményeik miatt bírálta, hanem a belőlük származtatott társadalmi lazaságért és elkényelmeseedésért (is). A jóléti állammal nem csak az volt a baj, hogy drága, hanem az is, hogy célját, a jólét kiterjesztését azon az áron érte el, hogy aláasta a társadalom rendjét és erkölcsseit. „A viktoriánusok morális és fizikai tőkájából élünk” – hangoztatta Thatcher (Thatcher, 1977: 110). Az állami újraelosztás elvével és gyakorlatával szemben tehát sajátos szövetségre lépett a liberális és a konzervatív gondolkodásmód, bár a bírálatok hangsúlyai különböztek: míg az előbbieket leginkább a gazdasági szereplők szabadságát és a gazdasági növekedést féltették a redisztribúciótól, az utóbbiak ennek szándékolatlan, ám elkerülhetetlen morális-kulturális következményeire összpontosították figyelmüket.

Jelentős különbség mutatkozott a thatcherista Új Jobboldal liberális és konzervatív forrásai között a tradíciók megítélésében is. Még egy olyan gondolkodó is, mint Oakeshott, aki a hagyományos toryknál jóval merevebben ellenezte az állam bármiféle gazdasági szerepvállalását, elfogadta, sőt kulcsszerepet szánt a tradícióknak – a Thatcherben lakozó neoliberalis viszont a hagyományokban nem sok „önmagában való értéket” látott. Ezeket kizárólag csak akkor karolta fel, ha belefértek ideologikus elképzeléseibe. Thatcher túlságosan radikális volt ahhoz, hogy magáévá tegye a lassú, szerves változások elvét, s gyorsan le kívánt számolni azon intézményekkel, amelyek az útjában álltak. S hogy egy más vonatkozású példát is említsünk: a környezetvédelemben a neoliberalisok – a bürokratikus kontroll elvi elutasításából kiindulva – jóval lazább szabályozást kívántak, mint a konzervatívok.⁶

Ha a thatcheri politika főbb alkotóelemeit és intézkedéseit eszmetörténeti alapon próbáljuk minősíteni, elmondható: a pénzkínálat monetarista ihletettségű, antiinflációs célú szűkítése, a nagyszabású reprivatizáció (ide értve az önkormányzati lakások „kvintesszenciális thatcherizmusnak” nevezett, kedvezményes árú eladását), a szociálpolitikai kiadások lefaragása és a szakszervezetek „megregulázása” mind a neoliberais vonulat hatására vezethető vissza. Ezzel szemben a család szerepének hangsúlyozása, szigorúbb büntetőjogi intézkedések bevezetése, a bevándorlás korlátozása, a futballhuliganizmus elleni határozott fellépés és a nemzeti presztízs érdekében vállalt falklandi háború egyértelműen a konzervatív eszmekörből származtatható. Az „engedékeny társadalom mérgezett örökségének” egyik legállhatatosabb ostorozója az egyszerű sorból Thatcher egyik legfőbb bizalmasává emelkedett Norman Tebbit volt. Ő e hagyományos konzervatív prioritásokat összekapcsolta a neoliberais szemlélettel, azt állítva, hogy az államnak is szerepet szánó „vegyes gazdaság” szükségszerűen eredményez egyéni felelőtlenséget, laza erkölcsöket és magas bűnözési arányt, míg a „tisza” piacgazdaság ezzel ellentétes hatású (Tebbit, 1990: 246–247). Ha az állam teljes felelősséget vállal az egyénért, sőt helyette is, akkor annak nem lehet más következménye, mint az állampolgári felelőtlenség általánossá válása.

A HATÉKONYSÁG DILEMMÁI

Az ideologikus jellegét nyíltan vállaló thatcherizmus többet alakított Nagy-Britannián, mint bármelyik korábbi kormányzat, talán a jóléti államot megalapozó Attlee-éra kivételével. Hatását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a vetélytárs Munkáspárt is csak egy olyan új elvi platformmal tudott választást nyerni 1997-ben (New Labour), amely – kimondva-kimondatlanul – igen sokat átvett belőle. Más kérdés, hogy miként értékeljük e hatást. Az olyan dilemmák érdemi vizsgálata azonban, hogy a kemény thatcheri „kúra” hosszabb távra is biztosította-e a brit gazdaság versenyképességét, már nem a politikai eszmék kutatójának a feladata, mint ahogy arra sem egy ilyen típusú tanulmánynak kell feleletet keresnie, hogy a neoliberais kurzus ismét „két nemzetre” szakította-e Nagy-Britanniát.⁷ A pro és kontra érvek részletes mérlegelését ezúttal mellőzve, annyi mindenesetre bátran megfogalmazható, hogy a brit gazdaság és társadalom modernizálásának csodaszereként kínált nagy eszme, a szabadpiac kétségkívül sokat tett ugyan a gazdaság dinamizálása és a bürokrácia visszaszorítása érdekében, ám egészében véve aligha

bizonyult sikeresebbnek az általa felváltani kívánt tradicionális konzervatívizmusnál.

A thatcherizmusról Gilmour 1992-ben, tehát már Margaret Thatcher bukása után készített egy kritikus, ám igen alapos és tényekkel alátámasztott, kifejezetten konzervatív nézőpontú elemzést. Ebben a Thatcher-éra legsúlyosabb vétkének az elvakult, a tory hagyományokat figyelmen kívül hagyó dogmatikus gondolkodásmódot tartja – s az elkövetett hibákat is ebből eredezteti. Hiszen valójában az egész konzervatív politikai filozófia az absztrakt eszmék makacs követésének elutasítására épül... Ehhez képest az történt, fejt ki a *Tánc a dogmával* (Dancing with dogma: Britain under Thatcherism, 1992) című könyvében, hogy míg korábban a toryk vitatkoztak ugyan arról, hogy a szabadpiaci mechanizmusok és az állami szabályozás keverésének mi a helyes aránya, de abban egyetértettek, hogy valamilyen mértékben mindkettőre szükség van, addig a thatcherizmus a *laissez faire*-t egyedül üdvözítő dogmává emelte. A friedmani receptet egyetlen országban sem valósították meg ilyen „fundamentalista” alapossággal – hangsúlyozta Gilmour (Gilmour, 1992: 11). Hayek és Friedman tanai a thatcheristák számára olyan maguktól értetődő igazsággá váltak, mint a marxistáknak a történelmi materializmus – jegyezte meg, s amiként az utóbbinak is meg kellett volna változtatnia az emberek szemléletét, ugyanezt várták el az előbbiektől is. S végül ezt a nézetrendszert is elérte az a csapás, melynél nagyobb nem sújthat egy absztrakt elméletet: kipróbálták...

JEGYZETEK

- ¹ A történelmi előzmények tömör összefoglalásához lásd Egedy, 1998: 352–364; részletesebben pl. Holmes, 1985.
- ² Konzervatív Manifesztum, 1979. A dokumentum teljes egészében magyarul is olvasható: Thatcher, 1993a, az idézett mondatok: 18–19. pp.
- ³ Vincent, 1992: 63–67. Vö. még: O’Sullivan, 1993: 52–65. pp.
- ⁴ „The thing that people do not recognize is that Margaret Thatcher is not in terms of belief a Tory. She is a nineteenth-century liberal.” (*Observer*, 26 September, 1982.)
- ⁵ Leach, 1996: 126. Vö. még Adams, 1998; Levitas 1986.
- ⁶ Vö. még Freedan, 1998: 408–414. pp.
- ⁷ A thatcherizmus értékelésének hatalmas irodalma van. A legjobb munkák közül többek között ld. Adonis–Hames 1994 és Kavanagh 1990. Thatcher saját értékelését ld. memoárjában: Thatcher 1993b.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adams, Ian (1998): *Ideology and Politics in Britain Today*. Manchester, Manchester University Press.
- Adonis, Andrew – Hames, Tim (eds.) (1994): *A Conservative Revolution? The Thatcher-Reagan Decade in Retrospect*. Manchester, Manchester University Press.
- Casey, John (1978): Tradition and Authority. In: Cowling, Maurice (ed.): *Conservative Essays*. London, Cassel.
- Cockett, Richard (1994): *Thinking the Unthinkable : Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution 1931-1983*. London, HarperCollins.
- Cowling, Maurice (1978a): Conclusion, In: Cowling, Maurice (ed.): *Conservative Essays*. London, Cassel.
- Cowling, Maurice (1978b): The Present Position, In: Cowling, Maurice (ed.): *Conservative Essays*. London, Cassel.
- Egedy Gergely (1998): *Nagy-Britannia története, XX. század*. Budapest, Aula.
- Felföldi Zoltán (1998): Hittérítők és neofiták – neofita hittérítők. Régi és új konzervatív apostolok a hetvenes évekbeli Nagy-Britanniában. *Valóság*, 3.
- Freedan, Michael (1998): *Ideologies and Political Theory*. Oxford, Clarendon Press.
- Friedman, Milton (1962): *Capitalism and Freedom*. Chicago, University of Chicago Press.
- Gamble, Andrew (1988): *The Free Economy and the Strong State*. London, Macmillan.
- Gilmour, Ian (1978): *Inside Right*. London, Quartet Books.
- Gilmour, Ian (1992): *Dancing with Dogma: Britain under Thatcherism*. London – New York, Simon and Schuster.
- Holmes, Martin (1985): *The Labour Government 1974–1979: Political Aims and Economic Reality*. London, Macmillan.
- Hayek, Friedrich August (1944): *The Road to Serfdom*. London, Routledge – Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich August (1995): *Piac és szabadság*. Madarász Aladár (szerk.), Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Jenkins, Peter (1987): *Mrs Thatcher's Revolution*. London, Jonathan Cape.
- Joseph, Keith (1975): *Reversing the Trend*. London, Centre for Policy Studies.
- Joseph, Keith-Sumpton, Jonathan (1979): *Equality*. London, Murray.
- Kavanagh, Denis (1990): *Thatcherism and British Politics*. 2nd. ed., Oxford, Oxford University Press.
- Kristol, Irving (1978): *Two Cheers for Capitalism*. New York, Basic Books.
- Leach, Robert (1996): *British Political Ideologies*. 2nd. ed. New York – London, Prentice Hall – Harvester Wheatsheaf.
- Levitas, Ruth (1986): *The Ideology of the New Right*. Cambridge, Polity Press.
- O'Sullivan, Noel (1993): Conservatism. In: Eatwell, R. – Wright, A. (eds.): *Contemporary Political Ideologies*. Boulder, Westview Press.
- Tebbit, Norman (1990): Britain's Future: A Conservative Vision. In: Eccleshall, Robert (ed.): *English Conservatism since the Restoration: An Introduction and Anthology*. London, Unwin.

- Thatcher, Margaret (1977): *Let Our Children Grow Tall: Selected Speeches, 1975–1977*. London, Centre for Policy Studies.
- Thatcher, Margaret (1993a): *Nagy-Britannia átalakulása az 1980-as években*. Arday Lajos – Németh György (szerk.). Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány – Jagello Alapítvány.
- Thatcher, Margaret (1993b): *The Downing Street Years*. London, HarperCollins.
- Thatcher, Margaret (1995): *The Path to Power*. London, HarperCollins.
- Vincent, Andrew (1992): *Modern Political Ideologies*. Oxford, Blackwell.
- Worsthorne, Peregrine (1978): Too Much Freedom. In: Cowling, Maurice (ed.): *Conservative Essays*. London, Cassel.

MINISZTERELNÖKÖK ÉS POLITIKAI KÖRNYEZET

CSIZMADIA ERVIN

Politikai vezetők és politikai környezet I.

*Miniszterelnöki változásmoდეlek Európában és
Magyarországon**

BEVEZETÉS

Az elmúlt másfél évtized a nemzetközi és a hazai politikában egyaránt nagyon komoly változásokat hozott, ráadásul a változások egyre gyorsuló ritmusúak. E gyorsulásnak a politikatudomány szempontjából az egyik legsúlyosabb következménye, hogy nem igazán marad idő arra, hogy a változásokat értelmezzük. Nem véletlen, hogy a hosszabb, átfogóbb folyamatok elemzését olykor háttérbe szorítják a részkérdésekben történt változásokra szorító reflexiók.

Ez a tanulmány természetesen nem tűz ki maga elé olyan célt, hogy valamennyi hosszabb távú trendet értelmezzен. Csupán egy szeletét választja ki a nagyon is látványos változásoknak, ez pedig a *politikusi szerepfelfogás* változása. Mindannyiunk számára napi megfigyelési tapasztalat ugyanis, hogy napjaink politikusai – ezer okból – nem úgy viselkednek, nem úgy kommunikálnak, azaz nem úgy „politizálnak”, mint akár egy évtizeddel ezelőtt. Sokszor a személyek is mások (bizonyos politikusok eltűnnek és újak lépnek a helyükbe); de gyakran látjuk azt, hogy egy politikus személyisége, politikai felfogása, ideológiája, kommunikáci-

* A tanulmány a Politikátörténeti Alapítvány támogatásával készült, II. részét következő számunkban közöljük.

ós szereplése, sőt – a sokszor formai elemnek tekintett – külseje is megváltozik.

Valószínűleg nem új dologról van persze szó. Minden korszaknak vannak „rég” és „új” típusú politikusai. Nyilvánvaló, hogy „rég” alatt azokat a politikusokat és politikusi attitűdöket értjük, amelyeket bizonyos mértékig már megszoktunk, és szinte hozzátartoznak a mindennapi politika standard elemeihez. Az „új” azonban valamiképpen szokatlanok, még nem volt módunk megismerni és megérteni őket. Ebben az írásban döntően ez utóbbiról, tehát az *új típusú politikusokról* lesz szó. A téma aktualitását – nem tagadhatóan – az elmúlt másfél évtized magyarországi fejleményei adják; akár Orbán Viktor, akár pedig – a legutóbbi időben – Gyurcsány Ferenc személyisége méltó arra, hogy a nyomukba eredjünk.

De természetesen ez a tanulmány a hazai politikusi személyiségek rajzánál többet kínál. Először is azt, hogy a politikusi személyiségek *önmagában vett* bemutatásán túllépve igyekszik valamiféle strukturális elemzést nyújtani a politikus és az őt körülvevő politikai környezet kapcsolatáról. Másodsorban azt, hogy elsősorban nem *állapotokra*, hanem *folyamatokra* koncentrálnak. Számos politikatudományi elemzés követi el azt a módszertani és elemzési hibát, hogy miközben érvényes módon rögzíti egy-egy esemény kapcsán kialakuló állapotokat, elmulasztja megvilágítani a folyamat dinamikáját. Végül abban is igyekszem túllépni a megszokott személyiségrajzokon, hogy az elemzést *nemzetközi* értelmezési keretbe helyezem. Meggyőződésem szerint ugyanis ahhoz, hogy a hazai új típusú politikusi személyiségek és környezetük viszonyáról releváns elemzést adhassunk, kiváló kiindulópontot kínálnak számunkra a külföldi – s persze elemzők által bőségesen vizsgált – példák.

A dolgozat első részében az értelmezési kereteket és kiindulópontokat szeretném felvázolni. Utána néhány nyugat-európai példán szeretném érzékeltetni, hogy mikor, milyen okokból és milyen módon kerülhetnek előtérbe „új típusú” politikusok és mindez hogyan függ össze magával az egész párt- és politikai rendszer kérdéseivel. A tanulmány második részében (amelyet folyóiratunk következő számában olvashatnak) először a magyar rendszerváltás utáni korszak elemzését végzem el, amelynek során igyekszem megvilágítani, hogy mikor, mit jelentett az új típusú politikus figurája. Részletesebben is beszélek majd Antall Józsefről, Orbán Viktorról és Gyurcsány Ferencről mint a rendszerváltás utáni időszak három – de nagyon különböző – *új típusú* politikusáról. A nyugati és a hazai példák elemzése után – részben visszatérek az indító fejezetben is felvetett elméleti kérdésekhez, és megpróbálom felvázolni egy *dinamikus politi-*

kusi változáselmélet körvonalait. Végül röviden összefoglalom az elemzés legfontosabb tanulságait.

ÉRTELMEZÉSI KIINDULÓPONTOK ÉS KERETEK

A napi politikai megfigyeléseink és tapasztalataink alapján sokszor úgy tűnik, hogy szinte semmi másan nem múlnak a politikai folyamatok, csak a politikus (rendszerint az adott ország elsőszámú politikai vezetőjének és az ellenzék vezetőjének) politikai *személyiségén*. A bevezetőben említett egyre gyorsuló ritmusú változások szinte kényszerítő erővel állítják a politika centrumába az első számú vezetőket, és ezzel párhuzamosan leértékelik a politika többi szereplőjét. Benyomásunk tehát – természetesen egy bizonyos aspektusból – akár igaznak is tekinthető; komoly érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy a politika napjainkban egyre inkább *első emberek* (lásd például Csizmadia, 2004a: 47–52) versenyének tekinthető.

Az első ilyen érv, hogy a világ számos pontján (így Magyarországon is) látványos módon növekszik az elnökök és a miniszterelnökök hatalma. Ez persze nem feltétlen az időközbeni alkotmányos és törvényi változásokból fakad (a legtöbb esetben az alkotmányos rendszerben nem következnek be látványos változások), hanem inkább a politikai cselekvők *szándékaiból és akaratából*. Az újabb irodalom – egyébként helyesen – egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a *cselekvésnek* (Enyedi, 2004: 14). Ezt a folyamatot mások a testületi kormányzás visszaszorulásaként írják le az *egyszemélyi* kormányzás rovására (Sárközy, 2003), ismét mások populista demokráciáról, a miniszterelnöki hatalom „prezidencializálódásáról”, legújabban vezérdemokráciáról beszélnek (Körösényi, 2001, 2002, 2003, 2005). Kiss Balázs szerint pedig nem más mutatja igazán a magyar politikai élet perszonalizáltságát (a fogalomra a harmadik részben térek ki bővebben), mint az, hogy ma már a politikai támadások elsősorban *személyek* ellen irányulnak (Kiss Balázs, 2003: 23). De a nemzetközi irodalom is kitüntetett helyen foglalkozik a személyre fókuszált (szakszóval konzultánsközpontú) politikai kampányok megjelenésével (Shea–Burton, 2001: 11–13)

Másodszor a személyek növekvő hatalmát mutatja a *mediatizált politika* általánossá válása is. A politika mediaticizációja – vélik egyes szakértők – két „hagyományos” politikai értékre van káros hatással. Először is a *tartalmi* politikára (a politikai programok nyilvánosságbeli képviselőjére), másodszor a *kollektíven képviselt* politikára (amikor egy adott irányzat politikáját többen jelenítik meg). A mediaticizációs elmélet magja, hogy a demokrácia

tömegdemokráciává vált, a tömegdemokrácia pedig két dolgot nem bír el: a tartalmi és a testületi politizálást. Ilyen értelemben ismét csak „logikusnak” tűnik, ha a politikát az egyszemélyi politikai vezető, illetve egyszemélyi politikai riválisa jeleníti meg. A minden hagyományos politikai értéket leértékelő, elbulvárosító vagy – újabb kifejezéssel – tabloidizáló médiahatalom teóriája tetszetős ugyan, de több éles kritikát is kivált. Többek között Mazzoleni és Schultz megjegyzi, hogy „a média fokozódó behatolása a politikai folyamatba, nem szükségképpen jelent egyet a politikai intézmények (kormányok, pártok, vezetők, mozgalmak) feletti „hatalomátvétellel” (Mazzoleni–Schulz, 2002: 137). S bár a szerzőknek igazuk van, nem tagadhatjuk, hogy a napi tapasztalások szintjén mégis csak keletkezhet olyan benyomásunk, hogy igenis a média formálja a politikát és a mediatisált politika csak egy-egy – különlegesen jól felépített és „bulvárosított” – politikus személyes jelenlétét bírja el.

Végül megemlíthetjük, hogy azért is vagyunk túlságosan a politikusi „első emberekre” fixálódva, mert nem nagyon tehetünk másképpen. A politika mibenlétének radikális megváltozásával ugyanis a politika éppen úgy professzionalizálódott, mint más szakmák. Ezért rendkívüli mértékben csökkentek a „politikafogyasztó” lehetőségei és motivációi arra, hogy a politikai vezető személyiségeken *kívül* másfajta orientációs pontokat is keressen magának. Közismert, hogy a XX. század legnagyobb részében a politikai orientálódás és identifikálódás bonyolult szövetében meghatározó szerepe volt a pártprogramoknak, az eleven szociális kapcsolatoknak, mindazoknak a személyes hálózatoknak, amelyek a politikához kötődő emberek környezetében jelen voltak. A nyugati társadalmakban meginduló és a kelet-közép-európai társadalmakra is átterjedő osztályszerkezet-szétbomlás azonban ezt a folyamatot megállította és létrehozta az *atomizált módon tájékozódó* állampolgárok igen széles társadalmi tömbjeit. Természetesen nem azt állítom, hogy *csak* ezek a csoportok fixálódnak a személyiségközpontú politikára, az azonban tény, hogy számukra (de a politikáról intellektuális módon tájékozódók számára is) a politika *közvetített* módon válik „fogyaszthatóvá”, ami ugyancsak erősíti azt a benyomásunkat és tapasztalatunkat, hogy a politika csupán a vezető személyiségek versenyére van kielezve.

Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben nem igazán születtek olyan elméleti munkák, amelyek a politikusi lét mibenlétéről, politikai vezető és az őt körülvevő politikai környezet kölcsönhatásáról szólnának. A miniszterelnökökről szóló életrajzok (egyébként fontos) műfaja nem pótolhatja ezt a hiányt. Ezért témánk szempontjából röviden összefoglalom a talán le-

gérdekesebb nyugat-európai irodalom néhány vonását, abban a reményben, hogy ezen irodalom fő megállapításai a segítségünkre lesznek mind a konkrét nyugati, mind pedig a hazai példák elemzésében.

A politikusok személyisége természetesen régóta izgatja az elemzőket. Talán azóta, hogy a történelmet „nagy emberek nagy tetteiként” van alkalmunk tanulmányozni. Nem véletlen azonban, hogy az úgynevezett „nagy ember” elmélet csak a XIX. században jelent meg, mégpedig a történelem menetéről és benne a személyiségek szerepéről folytatott vita részeként Taras-Weinmant, 1991: 3–5) Ebben a vitában Thomas Carlyle képviselte azt az álláspontot, hogy a „nagyság” születési adottság és isten által kapott minőség. E születési adottság révén pedig a nagyság birtokosai képessé válnak arra, hogy akár megváltoztassák a történelem menetét. Ráadásul a nagy ember egyúttal morális lény is, aki mindig a „jót” képviseli cselekvései során (Elgie, 1995: 6). Carlyle nézeteivel szemben foglalt állást – többek között – Herbert Spencer, aki – például *A haladás* című munkájában – határozottan tagadta, hogy a történelem menetét a „nagy emberek” befolyásolják. Elméletét kulturálisnak és társadalmi nevezhetnénk (Elgie, 1995: 6–7), s az egész könyv lényege abban a kijelentésben foglalható össze, hogy „egészen a civilizáció legújabb eredményeiig azt látjuk, hogy a homogénnek a heterogénné való átalakulása maga a haladásnak a lényege” (Spencer, 1919: 13). A heterogenitás „felfedezése” a „homogén” nagy ember elmélete után, kétségkívül új megvilágításba helyezte azt a kérdést, hogy vajon mi alapozza meg, mi mozgatja és mi adja az irányát a nagy politikai, társadalmi és kulturális változásoknak.

A legújabb kutatások azonban szintézisre törekednek, miközben a két nagy, „klasszikus” elméletet egyaránt *redukcionista*-nak tekintik. A kritikák tárgya főképpen az, hogy míg Carlyle (és iskolája) nem fordít kellő figyelmet arra, hogy az „emberi motívumon” kívül milyen más mozgatók vannak, addig a spenceri felfogás számára az emberi momentum sikkad el, és a változások értelmezése feloldódik valamiféle objektivista determinációban, abban a megközelítésben, hogy a társadalomban a dolgoknak szinte természettörténeti alapon, vaslogika alapján kell megtörténniük.¹

A körvonalazódó szintézis lényege, hogy egyaránt tekintettel kell lennünk a politikai vezetőre és annak személyiségére, valamint az őt körülvevő, tőle (részben) függetlenül létező környezetre (Greenstein, 1992; Sheffer, 1993). A két terület között dinamikus kapcsolat áll fenn; eszerint a politikai vezető nagyfokú cselekvési autonómiával rendelkezik, de ez az autonómia korántsem teljes. Ugyanakkor ma már világos (ez tekinthető a „nagy em-

ber” elmélet posztmodern utóéletének), hogy a politikai vezetők egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy nagyon komoly *ambícióik* vannak (Elgie, 1995: 9–10). Ezek az ambíciók nagyon sokfélék lehetnek, de közös bennük, hogy a valamire való politikai vezetők igyekeznek *átformálni* a politikai közeget. A másik fontos tulajdonság, ami közvetlenül ehhez tartozik, az a politikusi *stílus*. Nagyon különbözhetnek egymástól a politikai „leaderek” mind ambícióik mértékét, mélységét, mind pedig stílusukat illetően. A szakirodalom például alapvető ellentétpárként írja le a *harcos* és a *békéltető* politikai stílust (Elgie, 1995: 11). Más szerzők mobilizáló és expresszív stílusú vezetőket különböztetnek meg (Kavanagh, 1990). James David Barber (Barber, 1977) egy korábbi klasszifikációja négyfajta – igaz elnöki – karaktert különböztet meg (az aktív–passzív és a pozitív–negatív dimenziók mentén). E felosztás alapján létezik aktív-pozitív, aktív-negatív, passzív-pozitív és passzív-negatív elnöki karakter.² De említhetnénk olyan megkülönböztethető jegyeket is, hogy az egyik politikai vezető inkább szereti az intézményes megoldásokat, a procedurális eljárásokat, mint a másik; az egyik inkább *policy*-orientált, a másik ellenben nem az. Sőt, különbség tehető politikai vezetők között a tekintetben is, hogy a „magas” avagy a „népszerű” politikát szeretik-e inkább.³

Robert Elgie kiváló kötetében hat nyugat-európai ország (Nagy Britannia, Franciaország, Németország, Egyesült Államok és Japán) politikai vezetőinek és vezetésének körképét adja, majd pedig egy zárófejezetben még egyszer visszatér az alapkérdésekre. Az alapkérdés valójában nem más, mint a *kölcönhatások* problémája. Elgie – és a nyugati szerzők többsége – nem pusztán megemlíti, hogy kölcsönhatások bonyolult rendszere létezik a politikai vezetők és politikai, társadalmi, gazdasági környezetük között. Az említett tanulmánykötet részletesebben is tárgyalja ezeket a kölcsönhatásokat, ezért ezekre is kitérek.

Az már tudjuk, hogy a politikai vezetőnek megfelelő *ambíciókkal* kell rendelkeznie ahhoz, hogy elvégezze a társadalom általa jónak tartott átalakítását (de persze ne fenyegetse a demokratikus *status quot*), tudjuk továbbá azt is, hogy az ambíciók fűződhetnek erőteljesebben vagy kevésbé a megszokott parlamentáris módszerekhez, kötődhetnek a „magaspolitikához” vagy a „populárisabb” politikához. Arról is van már képünk, hogy a politikai vezetők stílusa, személyisége sem egyforma: lehetnek harciasabb és konszenzuseresőbb politikusok, s lehetséges úgy is különbséget tenni közöttük, hogy mennyire képesek feltüzelni avagy éppen pacifikálni az embereket. De ezek még mindig a politikai vezetők önmagában vett *tulajdonságai*, amely tulajdonságok ugyan autonómnak tetszenek, de mégsem

teljesen azok. A politikus éppenséggel rendelkezhet hatalmas ambíciókkal és mindehhez harcias-átalakító törekvésekkel, ha ezeknek gátat szabnak a „vezetési környezet” (*leader environment*) sajátosságai.

A politikai vezetőknek döntően két környezeti meghatározottsággal kell számolniuk. Az egyiket *intézményes meghatározottságnak* nevezhetjük. Ez egy demokráciában minden szempontból alapvető. A demokrácia valójában elsősorban intézményes rend, amennyiben az intézmények nem megfelelő határfokkal épültek ki, vagy nem megfelelően működnek, a demokrácia sajátos „mutánsai” jöhetnek létre. Nem véletlenül beszélnek az új, részben 1990 után létrejött demokráciák szigorú kritikussai például *defektes* demokráciákról (lásd például Merkel–Croissant, 2000). A kritika lényege itt az, hogy az intézmények nincsenek abban a szilárdsági állapotban, hogy a formális-demokratikus döntéshozatali folyamat zökkenőmentes lehetne, ezért aztán a kelleténél jóval nagyobb szerepet kapnak az intézménypótló *informális* eljárások. Magam ezzel a kritikával csak részben értek egyet (lásd Csizmadia, 2003) és rövidesen vissza is térek a problémára. Elég most annyit megjegyezni, hogy – liberális demokráciákban – Elgie is meghatározóknak tekinti – a vezetési környezet szempontjából – az intézményeket (Elgie, 1995: 13–20, 195–210). Az intézményes környezet persze sok mindent jelent. A politikai vezetőnek (történetesen egy miniszterelnöknek) legalább *három* intézményes szint problémáira koncentrálnia kell. Az első magának a *kormány*nak a szintje. A miniszterelnök ambícióját, stílusát alapvetően befolyásolhatják a kormányzat és a kormányzás kialakult struktúrái. Magyarország esetében például nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kancellári típusú kormányzás feltételei már 1990-ben létrejöttek; más kérdés, hogy csak fokozatosan „bomlottak” ki. Ráadásul a hazai kutatók között nincs is egyetértés abban, hogy ami kialakult, az inkább a német kancellári vagy az angol miniszterelnöki rendszerhez áll-e közelebb. Körösényi András például ez utóbbit vallja (Körösényi, 2001), és magam is ezt a nézetet osztom inkább. Mindenesetre egy politikai vezető nem tekinthet el attól, hogy milyen az adott kormány szerkezete, milyenek a kormányon belüli hatásköri viszonyok és így tovább. Ha egy miniszterelnök ezt nem méri jól fel, azaz nem eléggé (vagy éppen túlságosan is) ambiciózus, szembekerülhet a kormányzati apparátussal, az államigazgatással vagy akár a bürokrácia „vastörvényével” is.⁴

A második intézményi szint a *központi kormányzat és a kormányzás egyéb szintjeinek viszonya*. Ide tartozik a kormány és a parlament, a kormány és az igazságszolgáltatás viszonya. Voltaképpen a hatalmi ágak együttműködésének hagyomá-

nyos rendszeréről, illetve a politikai vezetőnek az erről vallott vélekedéséről van szó. A miniszterelnöknek (elnöknek) mindenkoron tekintettel kell lennie erre a kialakult struktúrára, a viszonyok bonyolult, bár olykor azért változó rendszerére. Korántsem mindegy azonban, hogy a miniszterelnök (és a mögötte álló többség) mikor és milyen formában kezdeményezi netán ennek a viszonyrendszernek az átalakítását. A hatalmi ágak békés és alkotmányosan rendezett egymás mellett élése még a demokratikus rendszerek kialakulása előtti liberális korszakban jött létre, de egy demokratikus kormányzat számára is természetes érték. Tudnánk példákat mondani a nemzetközi politikából, de a hazaiból is, amikor a hatalmi ágak rendszerébe való kormányzati beavatkozási kísérletek hatalmas felzúdulásokat váltottak ki.⁵

Végül a harmadik intézményes szint, amelynek meghatározó jelentősége van, a *pártok* szintje. Az országos politikai vezető szempontjából korántsem mindegy, hogy milyen viszonyban van a többségi párttal. Erre vonatkozóan eltérnek a rendelkezésünkre álló példák. A domináns nyugati modell az, amikor a miniszterelnök a többségi párt elnöke is. De léteznek ettől eltérő variánsok is. Magyarországon – kevés kivételtől eltekintve – a miniszterelnökök *nem* voltak pártjaik elnökei. Ilyen értelemben a „kívülálló” Medgyessy Péter nem rítt ki különösebben a hazai gyakorlatból. Igaz ugyan, hogy a „kívülállást” igen erős ideológiai kampány és a többségi párttól való erőteljes megkülönböztetés jegyében propagálta. De sem Orbán Viktor (aki miniszterelnöki korszakának nagyobbik részében nem volt pártelnök), sem pedig Gyurcsány Ferenc nem a nyugat-európai trendeket követi. További körülmény, hogy amennyiben a miniszterelnök a párt elnöke is egyben, ez erőteljesebb függést jelenthet számára a párt belső szervezeti struktúrájától. Látni fogjuk majd, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a magyar példákban erőteljesekek a törekvések, hogy a miniszterelnöki hatalom birtokosai növeljék az őket támogató párttal szembeni autonómiájukat (persze Nyugaton és Magyarországon mások-mások az okok).

De nem pusztán a létező intézményes rendszerek korlátozzák a politikai vezető autonómiáját, hanem a *társadalmi szükségletek* is (Elgie, 1995: 20–23, 194–195). A politikai vezetőnek először is számolnia kell a *történelmi örökséggel*. Nyilvánvaló, hogy egy erős demokratikus hagyományokkal bíró országban más az örökség, mint ott, ahol sokszor volt diktatúra vagy az adott ország viszonylag rövid időn belül több rendszerváltáson esett át. A demokratikus normák szilárdsága és folyamatossága azért is fontos, mert a politikai vezető a maga által ambicionált politikai *reformokat* ezen örökség fényében is állandóan értékeli és

újraértékeli. Ha bizonytalan a történelmi örökség, ha a politikai vezető fél a reformok nyomán létrejövő társadalmi instabilitástól, tartózkodni fog tőlük. Ellenben azokban az országokban, ahol a politikai instabilitás mellett (mint például Olaszországban) a gazdaság stabil állapotban van, ennek az örökségnek a fényében bátrabban folyamodhatnak reformokhoz, mert az nem idézi fel a gazdasági destabilizálódás rémét.

A politikai vezetés környezetét nagyon komolyan befolyásolhatják az állampolgárok *politikai részvételének* módjai és normái is. Itt két dolgot említhetünk elsősorban. Az egyik az, hogy vajon mennyire erős az állampolgárok *politikához és pártokhoz* való kötöttsége. Közismert, hogy Nyugat-Európa országában ezek a kapcsolatok jó részben a XX. század legelején, a tömegpártok létrejöttével alakultak ki. A tömegpártok – mint azt Lipset és Rokkan klasszikus munkáikban leírták – társadalmi törésvonalakra épültek, és nagyon világosan meghatározták az emberek politikai részvételének formáit (Lipset–Rokkan, 1967). Mára ezek a hagyományos összetartozási formák széttöredeztek, a pártok és a választók kapcsolata jóval áttételesebb lett. Enyedi Zsolt találóan vezette be a *mozaik-törésvonal párt* fogalmát, utalván arra, hogy ha a törésvonalak léteznek is napjainkban, jelentőségük és jellegük alapvetően átalakult, bizonytalanabbá vált (Enyedi, 2004: 7). A politikai vezetőnek (különösen, ha érdemileg akarja befolyásolni a környezetéhez való viszonyát) az ilyen jelenségekre reagálnia kell, és – mint majd látni fogjuk – a nyugati és a magyar új típusú miniszterelnökök mást sem tesznek, mint újra kívánják formálni az emberekhez, a választókhoz való viszonyukat.

Ugyancsak a társadalmi dimenzióhoz tartozik, hogy a pártpolitikai dimenzió kívül az állampolgárok milyen *más szervezeti formákon* keresztül tudják kifejezni akarataikat. Az érdekcsoportokkal és a különféle *network*ökkel való együttműködés szintén nagyon lényeges politikai vezetői, vezetési feladat (lásd erről: Smith, 1993). Az érdekcsoportok ugyanis ma már a legfelsőbb döntéshozatali folyamatok aktív részesei. Természetesen nem mindegyik demokráciában. Az erőteljes elnöki rendszerekben kevésbé vagy inkább informálisan. Más országokban szerepük formalizálódhat, de nagyon nagy ellenállások működhetnek az érdekszervezeti hatalom formális intézményesítésével szemben. De az érdekcsoportok szerepének eltúlzása vagy éppen alulértékelése hiba lehet és a politikai vezető tekintélyvesztését eredményezheti.⁶

Végezetül meg kell említenünk az úgynevezett *népszerű társadalmi igényeket*. Ilyenek természetesen mindig léteznek. „A politikai vezető egyik legfontosabb feladata – írja Elgie –, hogy

rövid időn belül legyenek válaszaik azokra a társadalmi kérdésekre, amelyek felbukkanhatnak” (Elgie, 1995: 23). Tehát a jó politikai vezetőnek – s itt térhetünk vissza vezetés és környezete kölcsönhatásához – képesnek kell lennie előre látni a legégetőbb társadalmi problémákat, és nem csak akkor kísérelni meg a megoldásukat, amikor azok megfogalmazódást nyernek. Ezeket a népszerű igényeket természetesen nem célszerű egy „magaspolitikai” nézőpontból kezelni és eleve leértékelni. Sokkal inkább tekinthetjük őket a „vezetési környezet” egy speciális elemének, amely állandó innovációra, megújulásra kell, hogy készítse a politikai vezetőt. Ráadásul a társadalom felől érkező állandó igénybejelentések valójában magának a döntéshozatali mechanizmusnak is integráns részei, hiszen ezek nélkül a miniszterelnökök csak a professzionális értelemben vett politika szakkérdéseivel foglalkoznának.

Mindezek után elmondhatjuk tehát, hogy napjaink kutatói jól érzékelik: a politikai vezető és a politikai környezet egyformán fontosak, közöttük pedig dinamikus, nem pedig statikus, s különösen nem egyoldalú kapcsolat létezik. Ezt a felismerést azonban még mindig kevésnek tartom. Ugyanis nem pusztán az érdekes számunkra, hogy a két „oldalnak” (politikai vezetőnek és környezetének állandó oda-vissza hatása van egymásra), hanem az is, hogy mind a politikai vezetésnek (és vezetőnek), mind pedig a környezetnek léteznek a formálisan viszonylag könnyen megragadhatón túl *informális* elemei is. Állításunk tehát az, hogy a politikai vezetőt nem pusztán saját ambíciói, cselekvési hajlandósága és környezete befolyásolja együttesen, hanem ezen túl számos – persze a hagyományos kutatási eszközökkel nehezen megragadható – egyéb tényező is. A politikai vezető ugyanis egy *kettős térben* mozog. Az egyik tér számára azokat a formális és szabályozott struktúrákat jelenti, amelyek őt „megteremtették”. Párthierarchiáról, kormányzati előiskoláról, illetve a fentebb említett társadalmi környezeti hatásokról beszélhetünk itt. De vajon a miniszterelnöki székbe kerülő legújabb típusú politikusok pusztán ezekre az erőforrásokra támaszkodnak-e? Vajon a bevezetőben említett felgyorsult folyamatok megismétlik-e a korábbi trendeket, amikor a politikus és környezete csak ebben a viszonylag könnyen áttekinthető térben mozgott? Véleményem szerint nem. Létrejött ugyanis egy másik tér is, amely egyre erőteljesebben felülírja a politikai vezető és a tágabb környezet kölcsönhatásainak sablonjait. Ez a „második” tér egyre több informális szereplőt és struktúrát foglal magában. Nem véletlen, hogy az utóbbi években megkezdődött a szociológiából kölcsönzött hálózatelméleti megközelítés alkalmazása a politikára is (Appleton, 1994; Csizmadia, 2001c). Magyarországon egyelőre

a politika hálózatelméleti kutatása nagyon kezdeti fázisában van, de annyit talán hipotetikusán megfogalmazhatunk, hogy a 90-es évek új típusú magyar politikusainak értelmezését e nélkül az elméleti keret nélkül nem végezhetjük el. De mielőtt a magyar példa tanulmányozásába kezdenénk, ismerkedjünk meg néhány nyugat-európai ország példájával. Ezek a példák döntően az 1980-as és 1990-es évekből valók. Már ezekben a példákban is igyekszem majd rámutatni arra, hogy nem pusztán csak a politikai vezető – politikai környezet egymásra hatásának megnyilvánulásairól és dinamikájáról van szó, hanem ennél még izgalmasabb a folyamat: formális és informális szálak gabalyodnak egybe és színezik át az általam egyébként nagyra értékelt és relevánsnak tartott irodalom által mondottakat. A következő részben tehát arra leszek kíváncsi, hogy milyen körülmények, tényezők vezettek Nyugat-Európa néhány országában oda, hogy új típusú politikusok jelentek meg a színen.

ÚJ TÍPUSÚ POLITIKUSOK NÉHÁNY NYUGATI PÉLDÁBAN

A nyugat-európai folyamatok néhány ország példáján történő konkrét tanulmányozásához az eddigi elméleti műveken kívül még egy alapművet kell segítségül hívnunk. Ez pedig a politikatudomány azon szerzőitől származik, akik különösen sokat tettek azért, hogy a politikai folyamatokat változásukban, dinamikájukban vizsgálják. Korábbi munkáim felmentenek az alól, hogy magának a változásirodalomnak átfogó bemutatásába kezdjek (Csizmadia, 2001a, Csizmadia, 2005a, 2005b), most csak a Kat–Mair (Katz–Mair, 2001) szerzőpáros korszakos művének – témánk szempontjából – legfontosabb vonásaira térek ki.

A szerzők elméletüket a pártok szervezeti fejlődésére és adaptációjára dolgozták ki és nem értenek egyet azokkal a megközelítésekkel, amelyek szerint létezik valamilyen pártfejlődési végpont. „A nyugati demokráciákban – írják – a pártfejlődés dialektikus folyamatot tükröz, amelyben minden új párttípus további fejlődést ösztönző reakciót vált ki, ami azután elvezet egy újabb párttípushoz, a reagálások másik csoportjához és így tovább” (Katz–Mair, 2001: 132). Katz és Mair azonban nem csupán azzal tettek nagy szolgálatot a politikatudománynak, hogy rámutattak ennek a szüntelenül változó-alakuló pártarénának a speciális belső természetére, hanem ezen túlmenően azzal is, hogy a pártok szervezeti fejlődését és e fejlődés korszakait összefüggésbe hozták a *demokrácia* különféle korszakaival. Ha tetszik, Katz és Mair megteszik azt, amit az előző fejezet-

ben bemutatott szerzők: kimondottan a pártokra fókuszálva megmutatják nekünk, hogy milyen *kölcsönhatások* vannak a pártok (mint szubjektumok) és az őket körülvevő demokratikus környezet (mint „objektum”) között. Vizsgálatuk során arra a belátásra jutnak, hogy rendkívül szoros összefüggés van közöttük; a demokrácia jellege, természete természetes módon hat a pártok viselkedésére (azaz a pártok bizonyos értelemben „foglyai” koruknak), de a pártok állandó aktív cselekvési igénye is formálja a demokráciát és nem hagyja meg azt állandó, változatlan állapotában. A Katz–Mair-elmélet azonban egy ponton (s szempontunkból éppen a kulcsponton) kiegészítendő. A szerzők ugyanis nem szentelnek komolyabb figyelmet a politikai vezetőknek vagy a politikusi személyiségnek. Márpedig ha van abban a teóriában valami, hogy demokráciamodellek és pártszervezeti modellek szervesen összetartoznak, akkor ezt tovább kell fejlesztenünk, és meg kell vizsgálnunk, hogy az egyes demokrácia- és pártszervezeti modellek nem jelentenek-e sajátos politikusi vezetői szerepmódosulásokat. Hipotézisem az, hogy éppen erről van szó: *demokrácia-, pártszervezeti és politikai vezetői (környezeti) modellek szorosan összetartoznak*. A magyar példa kapcsán (már előre jelezzük) éppen ezen összefüggések figyelembevételével nem lesz elég a politikus személyiségek önmagában vett, illetve a hagyományos demokráciamodellhez szabott vizsgálata. Körösényi – érzésem szerint – ugyan túl korán és némileg egyoldalúan jut el odáig, hogy kijelentse: az 1990-es évek végére Magyarország a *populista demokrácia*⁷ korába lépett (Körösényi, 2001: 35), abban azonban igaza van, hogy a magyar politika átalakuló természetét igyekszik a demokrácia természetében bekövetkező változással paralel magyarázni. Viszont ő sem tér ki igazán arra a kölcsönhatásra, amely a politikai vezetői attitűd és a politika egyéb ágensei között fennáll.

A továbbiakban néhány nyugat-európai ország példáján tanulmányozzuk: hogyan hat a politikai környezet a politikusra és viszont, illetve, hogyan és milyen módon vannak jelen ebben a kölcsönhatásban formális és informális elemek? A vizsgált példák első ránézésre megerősíteni látszanak az úgynevezett „nagy ember” (fentebb már bemutatott) elméletét.⁸ Hiszen valamennyi példánkban jelentős politikusi személyiségek jelentős politikai teljesítményével találkozunk. Mégsem lenne azonban célszerű, ha azt mondanánk, hogy Angliában Tony Blair, az Egyesült Államokban Bill Clinton, Spanyolországban Felipe Gonzalez, Franciaországban Francois Mitterand azért váltak meghatározó politikusokká, mert eleve „nagy emberek” voltak. Erről szó nincs. Az említett államférfiakból azért váltak ismert,

meghatározó és korszakos politikusok, mert a történelem egy olyan helyzetben állította őket előtérbe, amikor országukban valamilyen átfogó kihívás megoldására megérlelődtek a feltételek. Ezzel azt is állítjuk, hogy a jelentős politikai személyiségeket egy valami alapvetően megkülönbözteti a jelentéktelenektől. A „jelentéktelen” politikus is szembetalálják magukat kihívásokkal, de a kihívások megoldásának nem mindig áll rendelkezésre egy komplex feltételrendszere. Előfordulhat, hogy egy politikai vezető a három legfontosabb kihívásból egyet tud kezelni, kettőt azonban nem, s éppen ez a kettő lenne a meghatározó abban, hogy „új” típusú politikussá váljon. A kérdés tehát az, hogy van-e valami „algoritmusa” a jelentős politikai személyiséggé válásnak, s ha igen, milyen módon tudjuk leírni azt.

Hipotézisünk szerint az alább vizsgált nyugat-európai példákban – amelyek részleteikben igen csak eltérnek egymástól – legalább egy közös elem van, s ez jelentheti a kiindulópontot a folyamat elemzéséhez: valamennyi esetben találkozhatunk egy nagy horderejű átalakulással. Példáink természetesen miniszterelnökhöz és rajtuk keresztül a pártversenyhez kapcsolódnak. Azt állítom, hogy az új típusú vezetők nyugat-európai megjelenését a jóléti állam vívmányainak traumatikus kimerülése idézte elő. A jóléti állam periódusa (bár fenntartotta a pártversenyt) igen sajátosan korlátozta is azt. A korlátozásnak alább három esetét vizsgálom: a sokciklusúságot; a rendszerösszeomlást és a párton belüli erőátrendeződést.

Természetesen ezek nagyon különböző jellegű és mélységű kérdések. Mégis együttesen kell tárgyalnunk őket, mert az adott nyugat-európai országok múltjától, berendezkedésétől, a demokrácia erősségétől és a pártverseny mintázatától függően ezek a tényezők alapvetően átformálták az adott országok politikai- és pártrendszerét, valamint a politikusi személyiségjegyekhez és tulajdonságokhoz fűzött elvárásokat.

HOSSZÚ VÁLTÓGAZDÁLKODÁSI CIKLUSOK MINT A RADIKÁLIS VÁLTOZÁSOK ELŐFELTÉTELEI: NAGY- BRITANNIA, EGYESÜLT ÁLLAMOK

Kezdjük talán a legérdekesebb kérdéssel, ez pedig a *sokciklusúság*. Empirikus tapasztalatok igazolják, hogy az 1945 utáni európai demokráciák jelentős részében úgynevezett *hosszú váltógazdálkodási ciklusok* jöttek létre (lásd erről bővebben Csizmadia, 2005a). A hosszú ciklus minimálisan kettő, de inkább három vagy négy kormányváltás nélküli periódust és a kormányzó párt egymást követő választási sikerét jelenti. Ilyen

értelemben részletesebben Nagy-Britannia és az Egyesült Államok példájára térek ki, noha a jóléti állam klasszikus hazája Németország, ahol szintén a hosszú váltógazdálkodási trendek érvényesültek. Nagy-Britanniára vonatkoztatva szintén elterjedt a „jóléti konszenzus” kifejezés használata (Stone, 1994; Stone, 1996; Midgley, 1998). A kifejezés kettős értelmű; egyfelől egy gazdasági elosztási módot, másfelől azonban egy társadalmi-értelmiségi viselkedési módot is jelöl. A jóléti konszenzushoz ugyanakkor olyasféle politikai szerepfelfogás is tapad, amely ezt a konszenzust, azaz végső soron a *status quó*t nem kérdőjelezi meg. A hosszú távú váltógazdálkodási ciklus mindennek a politikai kerete. Az új típusú politikusok első hullámának fő képviselője, Margaret Thatcher volt az, aki mindkét értelemben „megtámadta” ezt a jóléti konszenzust: a piacellenes elveken nyugvó államgazdaságot és az értelmiség *status quó*t védő mentalitását. Thatcher fellépésének köszönhetően a tory párt Nagy-Britanniában 1979 és 1997 között négy parlamenti cikluson keresztül kormányozta az országot. Nincs mód most belemenni a Thatcher-korszak elemzésébe (lásd például a tory hatalomátvételhez és annak hátteréhez: Csizmadia, 1998; Jenkins, 1995). Szempontunkból ez most annyiban fontos, hogy a négy cikluson keresztül tartó konzervatív uralom során (tehát egy hosszú ellenzéki periódus alatt) halmozódtak fel mindazok a feltételek és erőforrások, amelyek 1997-ben győzelemre segítették a Munkáspártot, illetve miniszterelnök-jelöltjét, Tony Blairt.

A hosszú ellenzéki periódusa alatt az angol baloldal természetesen kezdettől fogva a hatalomba való visszatérésre törekedett. Azonban erre csak hosszú idő elteltével nyílt lehetősége. Feltehetjük a kérdést, miért. Miért nem sikerült a Blair előtti baloldali vezetőknek az, ami a későbbiekben Tony Blairnak sikerült? Először is a Thatcher-féle új politika és új politikusi személyiség – mert korszerű volt – jó időre blokkolta a baloldal stratégiáját (ami hagyományosnak volt tekinthető). Margaret Thatcher szinte minden területen a korszakban legújabbnak és – legeredetibbnek számító változtatások sorozatát hajtotta végre. Először is – személyisége erejénél fogva – modernizálta pártját, s alkalmassá tette azt személye lojális követésére. Másodsor – ezzel szoros összefüggésben – szétválasztotta a párt formális és informális struktúráit, és a korábbiaknál sokkal erősebben épített a párt körül általa létrehozott, jó részben informális befolyással rendelkező agytrösztökre (Csizmadia, 1998; Cockett, 1994.) A pártpolitikában megjelenő agytrösztök teljesen új képződmények voltak és feladatuk éppen az volt, hogy újra tematizálják a közbeszédet. A baloldal hiába érezte úgy, hogy az értelmiségi arénában meghatározó szerepe van, a párt-

politikai szféra újfajta megszervezésével a konzervatívok hosszú távra versenyelőnybe kerültek. Előállt egy olyan helyzet, hogy a több ciklusú ellenzékiesség kezdte megbénítani a Munkáspártot és a bénultság nem tette lehetővé, hogy újfajta vezetőt találjanak maguknak. Nem valósulhatott tehát meg az az első fejezetben már elemzett kölcsönhatás, amely politikai vezető és a politikai vezető környezete között létesül. Ellenzékben a baloldalnak jó ideig nem volt elegendő erőforrása, de főképpen dinamikája ahhoz, hogy új típusú mondanivalóval jelenjen meg. Ugyanakkor – éppen a Katz–Mair-tézisnek „megfelelően” – mégsem következett be a demokrácia, a pártrendszer és a politikai személyiségek szerepének „befagyása”. Ellenkezőleg. A hosszú váltógazdálkodási ciklus ellenszerét a 90-es évek közepére találta meg a Munkáspárt. Ennek azonban a hagyományos baloldaliság feladása volt az ára. A Beck (2003), Giddens (1998) vagy Merkel (2001) munkáiban alakot öltő harmadikutas baloldaliság egészen új politikai programot, politika-felfogást és politikai vezetői szerepet kínált fel Nagy-Britannia lakosságának (lásd Szigetvári, 2001; Birkás, 2001; Csizmadia, 2004a). A kihívás olyan nagy volt (négy ciklus után visszakerülni a hatalomba), hogy ezt a feladatot nem lehetett volna egy még oly megreformált (de hagyományos) stratégiával és személyi kínálattal végrehajtani. Tony Blair figurája ezért első ránézésre teljesen elütött a Munkáspárt személyi garnitúrájának többségétől, de valójában mégis talán az utolsó lehetőséget jelentette a visszatérésre.

Ha alaposabban megnézzük: a változás, amit a Munkáspártban végrehajtott, legalább olyan horderejű volt, mint a toryk belső átalakulása a 70-es évek végén (lásd erről Morris, 2003: 201–217). A *neokonzervatív* ideológia gyökeresen tért el az Angliában „paternalistának” hívott, államelvű konzervativizmustól. A piacelv visszahozatala szintén az államielosztás-központú politikát váltotta fel. A Thatcher által létrehozott agytrösztök a tory párt erőcsoportjait semlegesítették. Az új jobboldali ideológia pedig a jóléti konszenzust (amelynek a konzervatívok is részesei voltak) támadta meg. Mindehhez társult még Thatcher teljesen új, autonóm személyisége, amely a Vaslady becenévben is kifejezést nyert. Blair reformjainak értelmezésekor nem árt emlékeztetnünk arra, hogy a „harmadik út” és a neokonzervativizmus között a *radikalizmus fokában* van erős hasonlóság. Természetesen tudjuk, hogy a harmadikutas ideológia számos elemet átvett elődje politikájából, s ezt bizonyos szerzők akként értelmezik, hogy a harmadik út nem is önálló ideológia, hanem a „baloldal *intellektuális kapitulációja* a(z) új jobboldal előtt” (Mándi, 2000: 67) Ezt a nézetet erős túlzásnak tartom; a harmadikutas kísérlet egy ugyanolyan átfogó alkalmazkodási és

változási stratégia, amilyen a neokonzervatív válasz volt két évtizeddel korábban (Csizmadia, 2004a: 61–68)

Egy elemében azonban – s ez nem az ideológia – határozotlan túl is ment azon: ez pedig a politikai vezető személye. Tony Blair politikusi felépítése, az általa megjelenített politikai imázs ugyanis már a neokonzervatív fordulat ciklusai alatt informálisan bekövetkező átalakulásra épített. Ha az angol baloldal nem is volt képes arra, hogy 1979 és 1997 között választásokat nyerjen, arra azonban már igen, hogy a hosszú ellenzéki időszakában pontosan kikísérletezze, milyen politikusi figurával van esélye arra, hogy visszakerüljön a hatalomba. Ezért alakult ki a *középosztályra* koncentráló politikai irányvonal (amely a baloldal régi gyengeségére való felelet volt) és Blairnek a tömegdemokrácia igényeihez elődeinél sokkal jobban illeszkedő populáris figurája.

Blair győzelmében tehát végső soron számos tényező együttes, kombinált hatását mutathatjuk ki. Az első, hogy kimerült a sokciklusú konzervatív kormányzás. A változatlanság egy idő után a legjobb kormányokat és vezetőiket is kikezdi (Thatcher, ne felejtjük el, már 1992-től nem volt miniszterelnök). A második: a társadalmi igények újrendeződése. A 70-es, 80-as években, a jóléti konszenzus felbomlása után a tory közjó- és szabadság-felfogás erős dominanciára tett szert, és ezt a konzervatív *think tank* szervezetek és értelmiségi háttéremberek erőteljesen segítették is. Az 1990-es években (teljesen új nemzetközi keretek között), s nem utolsósorban egy megfáradt személyi garnitúrájú konzervatív *establishmenttel* szemben növekedtek a baloldal társadalmi elfogadottságának feltételei. A harmadik: a baloldalon belüli lassú erőátrendeződés. Blairnek nem pusztán a torykkal, hanem saját pártjával szemben is csatát kellett nyernie. Többek között ate tekintetben, hogy miközben *növeli* a párt taglétszámát, *csökkenti* a szakszervezeti befolyás mértékét. Az Angliában hagyományosan nagy szervezettségű Munkáspártnak 1994-ben 280 ezer, míg a győztes választások évében már 420 ezer tagja volt, miközben a korábbi 75 százalékos arány után 1996-ra sikerült levinni a szakszervezeti támogatás arányát a költségvetés 50 százalékára (Szigetvári, 2001: 34). Végül a negyedik: Blair teljesen új és dinamikus személyiséget mutatott, el tudta hitetni, hogy szándékait keresztül tudja vinni. Ilyen értelemben a baloldali szimpatizánsok körében szinte másodlagossá vált, hogy a felkínált „harmadik út” ideológiája az egész XIX–XX. századi baloldaliságtól való éles elfordulást jelenti. Blair volt az első politikus, aki úgy tudta személyiségével meghódítani híveit, hogy azok „megbocsátották” neki, hogy az évszázadok alatt megszo-

Ugyanilyen vagy nagyon hasonló az Egyesült Államok és azon belül Bill Clinton példája, ami valójában a mintája mindannak, ami Tony Blair esetében inkább csak megismétlődött. Az 1980-as évtized, illetve a 90-es évtized első évei szintén a republikánus kormányzás jegyében telnek el. A Reagan, majd pedig az idősebb Bush vezetésével egymást követő amerikai kormányok igen masszívan átalakították a politikai agendát és majdnem másfél évtizednyi időre ellenzékbe kényszerítették a demokratákat (a neokonzervativizmus amerikai győzelmének marketingvonatkozásairól lásd: Newmann, 2001). Az 1992. évi volt az első igazából „elektronikus választás” az Egyesült Államok történetében. Ez nem azt jelenti, hogy az állampolgárok otthonukból szavazhattak volna (ez a korszak még csak a messzi jövő perspektívájának látszik), hanem azt, hogy minden korábbinál komolyabb szerephez jutott a választási kampányban a marketing, illetve a *nem hagyományos* média (Newmann, 2001: 26). Az olvasót emlékeztetném a mediatizált politika szerepéről korábban írottakra. Mazzolini és Schultz dolgozata kapcsán arra a következtetésre jutottunk, hogy bár a média igen tekintélyes szerepet játszik a politikában, de azért a hagyományos demokratikus intézmények kellő védettséggel rendelkeznek a médiával szemben. Az 1992. évi amerikai választás példát nyújt arra, hogy az elnökjelöltek (főképpen Clinton) a hagyományos médiával szemben – a média egyéb új hordozóihoz fordultak. Először is ez a kampány volt az, amely minden korábbinál komolyabb háttérstábokat és kutatási irányokat alkalmazott. A ma már teljesen ismert piacszegmentálás stratégiáját ugyan először Jimmy Carter 1976-os kampányában alkalmazták (Newmann, 2001: 46), s a közvélemény-kutatás mellett/helyett 1984-ben Reagan kampányában alkalmazták először a marketingkutatást (Uo.: 48), de nem lehet azt mondani, hogy ezek a részelemek együttes és átfogó, az egész korábbi médiahasználatot és kampánystratégiát meghaladó rendszerré álljanak össze. Márpedig 1992-ben ez volt a helyzet.

Az ok pedig nagyon hasonló, mint amit Anglia példáján már láttunk. Angliában négy, az Egyesült Államokban pedig három ciklus után kellett visszavezetni az ellenzéki erőket a kormányzásba. Láttuk, hogy a kormányzásban meg lehet fáradni és a közvélemény egy bizonyos idő eltelte után nyitott a frissítésre. De a frissítés soha nem automatikus. A 80-as évek amerikai demokrata elnökjelöltjei nem voltak képesek megfordítani és a maguk javára átbillenteni a választók többségének szimpátiáját. Nagyon tanulságos, hogy miközben 1988-ban az idősebb Bush a negatív kampány igen erőteljes eszközeit is felhasználta Dukakis demokrata elnökjelölttel szemben, miközben Dukakis tartózko-

dott a negatív kampányelemek alkalmazásától (Newmann, 2001: 49). A demokratáknak nyolc év ellenzékiesség után sem volt tehát hathatós ellenszerük a republikánusok leváltására. 1992-ben mégis győzni tudtak. Hogyan következhetett ez be?

A válasz a sokciklusúság meghaladásának követelményeiből vezethető le. A demokraták három választást veszítettek el és ebből – a 80-as évek végére – két következtetést vontak le. Egyrészt azt, hogy változtatniuk kell az ideológiai arcukat, másrészt pedig azt, hogy a 80-as években csatasorba álló jelöltjeik nem megfelelőek. A 80-as évtized a Szovjetunió visszaszorítása és a jaltai világrend leépítése jegyében telt el és ebben a folyamatban elévülhetetlen érdemeket szereztek a republikánus elnökök, akiknek érdemeit nem lehetett tagadni a bipoláris világrend felszámolásában. Ilyen értelemben nem véletlen, hogy a demokraták választási győzelme a szovjet birodalom bomlása után következett be. De ahhoz, hogy ez bekövetkezzék, önmagában ez a körülmény nem lett volna elegendő. A Demokrata Pártnak újfajta szellemi *network*rendszerrel kellett kiépítenie, újfajta programot kellett kidolgoznia és mindehhez megfelelő személyi kínálatot kellett felépítenie. A fő elem azonban nem a „szokványos” elhatárolódás a korábbi módszerektől. Láttuk már ezt a két angol példában (Thatcher, Blair) is. Egyik eset sem szimpla megreformálás volt, hanem nagyon határozott és radikális szakítás a korábbi működésmóddal. Amellett érveltem fentebb, hogy ebben a vonatkozásban – tehát a radikalizmus mértékében – nincs különbség a neokonzervativizmus és a harmadikutas szociáldemokrácia ideológiai, szervezeti és személyi programja között. Ehhez a vonulathoz sorolhatjuk az amerikai demokraták stratégiáját a 80-as évek közepétől, második felétől. Szervezeti értelemben ez egy központi szellemi háttérszervezet (Democratic Leadership Council) megteremtésében csúcsozott ki,⁸ amely néhány évvel később létrehozta a maga Progressive Policy Institute nevű *think tank* szervezetét, valamint a *New Democrats* című folyóiratot (Mándi, 2000: 40). Ideológiai értelemben ezek a háttérszervezetek és újságok találták ki az „új demokraták” középosztályi liberalizmusának radikálisan újító programját. Ez a program – Blair harmadikutaságának előzményeként – a társadalmi liberalizmus és a gazdasági konzervativizmus ötvözésére tett kísérletet, és Clinton nem kis mértékben ennek a „hagyományos” demokratáktól szokatlan üzenetnek köszönhetette választási győzelmét 1992-ben (Newmann, 2001: 53). De ezen túlmenően radikálisan új volt a személyi kínálat is. A Democratic Leadership Council egyik középponti feladata ugyanis az volt, hogy kormányképes személyiséget találjon és azt a legmodernebb felkészítési módszerek

segítségével „eladható” állapotba is hozza. Clintont a Council igazgatója, Al From fedezte fel 1989-ben, tehát három évvel az 1992-es választások előtt. Ahogyan Thatcher is több évet készült a kormányzásra 1979 előtt, s ahogyan Blair számára még hosszabb felkészülési idő adatott, ugyanúgy Clinton is (1990-től mint az őt elnökjelöltnek felkérő szervezet elnöke) felkészülhetett várható elnökségére (Mándi, 2000: 40). Külön érdekességként megemlítjük még, hogy ez az ideológiák ötvözésére épülő középutas stratégia (amely 1992-ben győzelemre segítette Clintont), 1996-ban még egyértelműbbé vált. A republikánusok ugyanis választási vereségük után jól használták ki a nagypolitikában meglehetősen járatlan új elnök bizonytalankodásait. Ezért a második választási ciklusra már nem volt elég Clinton 1992-es ideológiai pozicionálása. Emiatt a Dick Morris vezette clintoni tanácsadó stáb még radikálisabb lépésre határozta el magát: Clintont a sem nem demokrata, sem nem republikánus, ideológiailag semleges (mondhatni outsider) szerepbe pozícionálta (Newmann, 2001: 107, Morris, 2003: 110–126).

Mi a két történetben a közös? Az, hogy a hosszú időn át késleltetett (mert a változás komplex feltételrendszere nem mindig adott) modernizációt csak nagyon nagy áron, nagyon radikális lépéseken keresztül, szinte a teljes korábbi vertikum feladásával lehetett csak elérni. A változások eléréséhez pusztán a *személyi* tényező nem lett volna elég. Sem Clinton, sem pedig Blair önmagában nem tudta volna megtenni ezt a grandiózus lépést. A több ciklusú kormányzati periódusok jellemzője, hogy ezek megtörését csak *pótlólagos* erőforrások bevonásával lehet elvégezni. Ehhez volt szükség magának a pártszervezetnek a teljes átalakítására, amelynek során az informális háttérszervezetek súlya minimálisan a formális párttestületek rangjára emelkedett. De szükség volt továbbá a legkorszerűbb elektronikus megszólalási formákra (Clinton 1992-ben például először használta ki a kábel-tévék és az internet kínálta lehetőségeket (az internethasználat elméleti lehetőségeiről lásd: Kiss–Boda, 2005), illetve először alkalmazta, hogy nem a médián keresztül, hanem közvetlenül szólt a választókhöz – Newmann, 2001: 26) A politikai vezetők „új generációját” kellett tehát „megteremteni” és ehhez segítséget kellett kérni a 90-es évek elejétől hatalmas fejlődésnek induló marketing és alternatív médiaipartól.

A RENDSZERBOMLÁS KIVÁLTOTTA ÚJ POLITIKUSKÍNÁLAT: OLASZORSZÁG

Silvio Berlusconi olasz miniszterelnök nagyon megosztja a közvéleményt. A mindennapi állampolgári tapasztalat számára valóban nehezen értelmezhető az a fajta karrier, amelyet Berlusconi az elmúlt bő egy évtizedben befutott. Ugyancsak nehezen emészthető ez a karrier a politikai ellenfelek számára, akik – természetes módon – szeretnék ellenzékbe kényszeríteni (ahogy ez egy alkalommal már sikerült nekik) az olasz politikai paletta legellentmondásosabb figuráját. Bármennyire csábító is azonban, hogy Berlusconi kapcsán pusztán a személyiségről, netán kizárólag annak negatív aspektusairól beszéljünk, ezt a megközelítést elutasítjuk, hiszen arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen körülmények és feltételek vezettek Berlusconi politikai megjelenéséhez. (A témához lásd: Szabó Tibor, 2003.)

Ahogy az angol és az amerikai példában a több ciklusú váltogazdálkodást és az ebből fakadó komplex kihívásokat jelöltük meg az új politikai vezetői szerepfelfogás kikristályosodási pontjaként, Olaszország esetében még ennél is átfogóbb problémával állunk szemben. Itt ugyanis nem pusztán vagy elsősorban az a probléma jelentkezett a 90-es évek elején, hogy – a hosszú ciklusokból következően – *valamelyik* oldalnak csak radikális újításokon keresztül sikerült visszakerülnie a hatalomba. Olaszországban az *egész* politikai és pártrendszer került válságba (Pasquino, 1994).

Ilyen értelemben egy kicsit hasonló a helyzet, mint Magyarországon esetében, noha ez az összehasonlítás akár megtévesztő is lehet. De egy szempontból mégsem az. Mind a két országban valami teljesen más kezdődött 1990 után, mint ami a korábbi évtizedekben zajlott. Olaszország esetében közismerten egy *szétaprózott sokpártrendszer* működött, ami az esetek jelentős részében négy-ötpartti kormánykoalíciókban testesült meg (emellett létezett még az ellenzék blokkja). Magyarországon egypártrendszer létezett. Mind a két országban drasztikus változás következett be az 1990-es évek elején. Olaszországban a sokpártrendszer működési mechanizmusai és keretei – rövid átmeneti időszak után – kimerültek. Magyarországon pedig az egypártrendszert váltotta fel a többpártrendszer. Az olasz változások egyik legfontosabb ismérve, hogy az említett sokpártrendszeren belül működő két meghatározó politikai blokk (a katolikus és a kommunista) működésének feltételei erodálódtak, mind a katolikus, mind pedig a kommunista szubkultúra erőteljes leépülése kezdődött meg. Berlusconi felbukkanása és politikusi karrierje

e két körülményhez (a sokpártrendszer széteséséhez, illetve a politikai-kulturális feltételek módosulásához) köthető.

Ugyanakkor külön is meg kell említeni, hogy itt nem pusztán csak a régi társadalmi szerkezet leépüléséből fakadó következményekről van szó. A jobboldalt (és különösen annak radikális szárnyát) nem ritkán állítják be úgy, mint amely abból a társadalmi átalakulásból ered, amely széles társadalmi rétegeket mozdít ki – negatív értelemben – megszokott pozíciójából. Olaszország esetében ez a képlet semmiképp sem igaz. Ha igaz is az a tétel, hogy az 1970-es évek radikális, szélsőséges pártjainak megszerveződése szorosan összefügg az akkori korszak – főképpen Ronald Inglehart által leírt – materialista-poszt-materialista értékváltsával (Inglehart, 1981, 1990) s a folyamat nyomán nagy vesztes emberi populáció megjelenésével (a radikális-populista tematikáról lásd Betz–Immerfall, 1998, ill. Breton-Galeotti–Salmon–Wintrobe, 2002), az azonban már nem helytálló megállapítás, hogy a 80-as és főképpen a 90-es évek új jobboldalának pártjai is pusztán a nyugati demokráciák kiábrándult, vereségtudatú állampolgári népeességéből kerülnének ki. Jörg Seisselberg például máig alapvető tanulmányában figyelmeztet arra, hogy az olasz társadalomban a 80-as években lejátszódó nagyfokú társadalmi, gazdasági, kulturális – és nem utolsósorban – elektronikai-mediatív modernizáció nélkül értelmezhetetlen volna a Berlusconi-jelenség (Seisselberg, 1996: 720). Berlusconi politikai karrierje tehát nem pusztán egy rendszerbomlás, hanem egy újfajta rendszerépülés – igaz rendkívül ellentmondásos – terméke.

Angliában – mint láttuk – a blairi reform igen nagy létszámú pártra vonatkozott. Ott a Munkáspárt tartós ellenzéki sége nem erodálta a párthoz erősen kötődő párttagok identitását, sőt, Blair politikai színre lépése még fokozta is a belépési kedvet. Olaszországban a tömegtagságú pártok erodálódása következett be (hasonlóképpen Magyarországhoz). A hagyományos politikai szisztéma bomlása erősen hatott a pártok szervezeti kereteire, ezért az addigi pártokhoz kötődő tagság jelentős része „eltűnt”. Berlusconi azért tudott az 1994. évi parlamenti választások előtt néhány hónap alatt ütőképes erővé válni, mert a tömegek kivonultak a politikából. Ez a folyamat azonban nem Berlusconi érdeme, ő legfeljebb jól kihasználta a kínálkozó alkalmat. De volt még valami, ami Berlusconi gyors politikai berobbanását segítette. Ez pedig nem más, mint, hogy Olaszország egyszerre hagyományos és modern ország. Így van ez történelmileg, és még inkább így volt a 90-es évek elején. Ha igaz az a tétel, hogy a hagyományos politikai keretek és identitások a 90-es évek elejére felbomlottak (márpedig Itáliában a hagyományos szerkezetekhez kötődnek

az identitások), akkor itt más nyugat-európai országoknál erőteljesebb szükséglet mutatkozott ezen identítások pótlására. Seisselberg megjegyzi, hogy a 90-es években már „az elektronikus média helyettesíti a tradicionális társadalmi csoportokat mint a társadalom közvetítő hatalmait” (Seisselberg, 1996: 720). S ha széttöredeznek ezek a társadalmi csoportok, akkor a médiát birtokló, azzal politikai karriert befutó politikai személyiség akár politikai autoritássá is válhat.

Berlusconi (illetve újonnan szerveződő mozgalma, a *Forza Italia*) sikerében még valami közrejátszott. Erre már korábban is utaltam, amikor a politikai *kívülállók* szerepéről volt szó. Szinte nem találunk olyan megújuló pártot Európában, amelyet „belülállók” újítottak volna meg. Blair nem a régi párthierarchiából érkezett, mint ahogy Clinton sem. Politikusok voltak ugyan, de nagypolitikai karrierjük előtt akár csak fél évtizeddel korábban bizonyosan nem kerülhettek volna pártjuk élére. Berlusconi ezzel szemben nem politikai közezből érkezett, hanem az *üzleti és a sportvezetői szférából*. Ezen szférák képviselőit a nagyközönség korábban (a tradicionális olasz szisztémában) nem ismerhette. Ám a döntően korrupciós üzleti botrányok miatt szétesett olasz politikában egy „tisztának” és sikeresnek látszó üzletember eséllyel pályázhatott akár a legmagasabb politikai méltóság posztjára is. A „győztes” imázs sugárzása (különösen a Milan sikereinek csúcspontján) meggyőzően hatott a hagyományos politikai osztályból kiábrándult választókra (Seisselberg, 1996: 734). Más kérdés, hogy két évvel később (1996-ban) Berlusconi máris elérte – igaz csak átmeneti – végzete, hiszen a választók két év alatt tökéletesen megszokták, és a politikai osztály részeként azonosították őt. Ez a választói elfordulás azonban azokkal a hagyományokkal és kulturális-attitűdbeli örökségekkel függ össze, amelyekről a korábbiakban már szoltunk (lásd: Elgie, 1995; a politikai kultúra folyamatosságáról lásd Szabó Tibor, 2004.).

Ha tehát Berlusconi nem mint egy önmagában álló politikai vállalkozót tekintjük, hanem mint olyan valakit, aki mégis csak valamilyen választ próbált adni a politikai vezetés nélkül maradt Olaszország problémáira, akkor kísérletét – egy új mozgalom felépítésre – egy teljes körű strukturális adaptációs válasznak tekinthetjük. 2006-ból visszatekintve persze láthatóak ennek a kísérletnek az ellentmondásai, az azonban kétségtelen, hogy Berlusconi a maga médiabirodalmának és komplex választáskutató intézményrendszerének segítségével a legmodernebb választási felkészülés feltételrendszerét teremtette meg, amely még akkor is figyelemre méltó, ha a kísérlet egyéb aspektusaival és a törvényi keretek határán mozgó sajátosságaival együtt vizsgáljuk.

A PÁRTVEZETŐ AUTONÓM CSELEKVÉSE SAJÁT PÁRTJÁVAL SZEMBEN: A SPANYOL PÉLDA

Már eddig is a pártok alkalmazkodóképességéről beszéltem – amelynek alapvető eleme a vezetési alkalmazkodóképesség –, és ezt most egy harmadik példával szeretném illusztrálni. Bár Spanyolország esetében jogosan merülhet fel a kérdés, hogy itt vajon miért nem a hosszú ellenzékiiséget és a sokciklusú kormányzás logikáját veszem alapul, de a válasz erre az, hogy a spanyol történelemben az 1930-as évektől egészen 1975–76-ig egy sajátos féldiktatórikus rendszer működött. A Franco-féle rendszer bukása után ellenben igen gyorsan felmerült, hogy az újonnan alakuló demokratikus rendszerben vajon a pártok miképpen adaptálódnak. A feladat itt az volt, hogy az „örök ellenzéki” szerepből hogyan lehet kormánypárti szerepbe kerülni. A Spanyol Szocialista Munkáspártnak ez lényegében hat év munkájával sikerült, és a kérdés az, hogy ez hogyan történhetett.

Először is azt válaszolhatjuk, hogy – rövid átmeneti időszak után – a spanyol választók megbüntették a francóista „utódpártot”, valamint a régi rendszerhez köthető egyéb jobboldali pártokat. A baloldalnak azonban korántsem automatikusan hullott az ölébe a győzelem. Ebben az időszakban ugyanis a spanyol baloldal vezető pártja egyáltalán nem volt adaptív, megújulásra képes párt. Felipe Gonzalez 1974-ben lett a párt elnöke, és öt év alatt hajtotta végre a párt ideologikus marxista baloldali pártból *pragmatikus* párttá való átalakítását (Wilson, 1994: 277). Tévednénk azonban ha pusztán csak egy „szokványos” ideológiai piruettet látnánk e mögött a változás mögött. A mélyebb magyarázat éppen ott rejlik, amit például az angol baloldal – történelmi meghatározottságai miatt – ebben az időszakban még nem tudott megtenni. Nevezetesen abban, hogy a spanyol baloldal képes volt *pozitívan, alkalmazkodóképesen* reagálni a már említett (és a neokonzervatív érában kicsúcsosodó) értékváltásra. A hagyományos értékrendek bomlása ugyanis a leginkább a régi típusú baloldalt érintette negatívan. Az osztályszerkezet felbomlásából származó következmények minden baloldali pártot alapjaiban rendítettek meg, kivéve azokat, amelyek már korábban is jobban kötődtek a középosztályhoz (mint például a svéd szociáldemokraták), illetve azokat, amelyek belátták, hogy nem a posztmaterális értékekkel szemben, hanem azok integrálásával kell kialakítaniuk új politikai identitásukat.

A Spanyol Szocialista Munkáspárt gyors sikerének ebben a felismerésben van a döntő magyarázata. Versenyképességük érdekében politikai vezérük (Gonzalez) lényegében függetlenítette

magát a hagyományos párthierarchiától és a 80-as évek végére (ekkor már több éve kormányon voltak) neoliberais pártot faragott a hagyományos baloldali pártból (Wilson, 1994: 278). A pártvezető túlzott hatalma itt nem azért következett be, amiért a fentebbi példákban, hanem azért, mert gyorsan és hatékonyan kellett cselekedni, ráadásul egy többnyire ellenérdekelt közegben. A pártvezetők és a párttagság kapcsolatát vizsgáló irodalom régen megállapította, hogy a párttagok sokszor egyáltalán nincsenek tisztában a vezetők céljaival, ugyanakkor persze a vezetők sem függetleníthetik magukat teljesen a párttagok akaratától. A két fél közötti kommunikáció sohasem zökkenőmentes, a politikai *leader*nek mégis döntéseket kell hoznia és ezt sokszor legfeljebb csak virtuálisan teheti meg a tagságra hivatkozva. Ezért növekedett meg a pártpolitikában a már említett informális hálózatok szerepe. Hiszen ezek a hálózatok jelentik a vezető háttorszáját saját pártjának olykor ellenérdekelt vezetőivel, valamint tagságával szemben (Appleton, 1994: 28).

Gonzalez tehát arra a „környezeti” kihívásra adott – a párthierarchiától jórészt független – választ -, ami a társadalmi értékváltásban testesült meg. Amikor a legtöbb európai baloldali párt inkább a hagyományos értékek mellett kötelezte el magát továbbra is, a spanyol baloldal vezetője a posztmaterialis értékekhez, illetve pártja ilyen típusú átalakításához kötötte saját vezetői szerepét, illetve politikai identitását.

Mindehhez a stratégiához társult még egy tényező. Ez pedig az, hogy Gonzalez nem egészen egy évtized alatt monopolizálta a baloldalt. A 70-es években még több kis baloldali pártot és a vezető erőnek tekintett Munkáspártot tömörítő baloldali blokkból a 80-as évekre lényegében csak Gonzalez pártja maradt. Összefüggést fedezhetünk fel tehát a párt pragmatizálódása és a baloldali póluson kialakuló monopolhelyezete között. Egyúttal ez magyarázza középre húzódását is, amelyet később – a 90-es években – az Aznar vezette Spanyol Néppárt is megvalósított (Giró-Szász, 2002).

Mindezzel távolról sem azt állítottam, hogy a spanyol baloldal egységes párttá vált volna. Sem az angol, sem pedig a többi vezércentrikus párt nem az. Működőképességüket nem is az egység, hanem a pártvezető-miniszterelnök nagy autonómiája, illetve a párt rugalmas szerkezeti felépítése biztosítja. Az irodalom pontosan rámutat a szervezeti rugalmasság fontosságára. Ahol rugalmatlan a pártszervezet (mint például az angol baloldalon), ott nagyon hosszú időnek és valami elementáris változásnak kell bekövetkeznie, hogy ezt a szerkezetet módosítsák. Ezért nem sikerült „belülről” megoldani az Angol Munkáspárt tartós válságát, s ezért kellett szinte importálni – Tony Blair személyében

– „kívülről” egy nem hagyományos baloldali politikust.⁹ A spanyol baloldali párt azonban kellőképpen rugalmas szerkezetű volt, nem kötötték az angoléhoz hasonló belső érdekszövevények. Ezért sikerülhetett az egyszemélyi vezetőnek viszonylag könnyen megkaparintania a hatalmat és azt egy évtizedig szilárdan a kezében tartania.¹⁰ Látni fogjuk majd, hogy a magyar pártpolitikai életben is termékeny szempont a pártszervezet rugalmassága, avagy kötöttsége felől vizsgálni a politikai felépítést, illetve a vezetők hatalmi ambícióit.

Három példánkkal azt szerettem volna megmutatni, hogy a politikai vezetők különféle *helyzetekben* különféle *feladatokkal* találhatják magukat szemben. A helyzetek behatárolják a lehetőségeiket, de nagymértékben van lehetőségük a feltételek formálására. Ha automatikus determináció lenne a helyzetek és a cselekvések között, akkor egészen biztosan nem lennének „nagy politikusok”. A politikusi nagyság szorosan összefügg a helyzetek rugalmas értelmezésével és újfajta versenyerőforrások bekapcsolásával. Magyarország esetében különösen érdemes lesz megvizsgálnunk, hogy a politikusok „interakcionista sémái” miképpen is alakultak az elmúlt másfél évtizedben.

JEGYZETEK

- ¹ Magyarországon a XX. század elején a leginkább Méray-Horváth Károly képviselte az „objektivistá” szociológiai irányzatot. Lásd pl. Méray (1912). A témához: G. Fodor Gábor (2006: 40–53).
- ² Az aktivitás–passzivitás dimenzió az elnökök „energiájának fokát”, a pozitívitas–negatívitas dimenzió a cselekvő elnökök megítéléséről szól. Lásd erről: Barber (1977), Elgie (1995: 12).
- ³ A „magaspolitika” inkább intézményes területeket (külügy, védelmi ügyek, alkotmányos reformok stb.) foglal magában. A „népszerű” politika erősebben a társadalom felőli igények kielégítéséhez kötődik. Lásd: Elgie (1995: 9–10.).
- ⁴ Számos kormányt lehetne említeni, amely beleütközött abba a nehézségbe, hogy politikáját az államapparátus ellenállása miatt nem – vagy csak csekély határfokon – volt képes megvalósítani. Ebből az aspektusból is fontos vizsgálni a politika patronázst. Ezért is vannak nagyfokú személyi átrendeződések kormányváltások után. Lásd Körösi, 1996a, Fricz, 2004).
- ⁵ Örök vitatéma a bíróságok, ügyészségek élén történő személycserék kérdése. Az Egyesült Államokban Bush elnök személyi bizalmasának kinevezése a Legfelső Bíróság élére. Magyarországon Pólt Péter kinevezését vagy Szász Károly és a PSZÁF ügyét említhetnénk.
- ⁶ Az érdekcsoportok – például az Egyesült Államokban – azért játszanak rendkívül fontos szerepet, mert a pártok nem győzik állni az egyre magasabb kampánykiadásokat (Newmann, 2001: 28.). Egy átlagos szenátustagi kampány 4,5 millió dollár (Uo. 35.).

- ⁷ A 'populista demokrácia' Peter Mair fogalma (Mair, 2000). Szerencsésebbnek gondolom a populáris demokrácia kifejezést. Egyébként Körésényi később módosítja a fogalmat, és ma már inkább „vezérdemokráciáról” beszél. Részemről ezt sem tartom feltétlenül szerencsése kifejezésnek.
- ⁸ Lásd e tanulmány 27–35. oldalát.
- ⁹ A szervezetet Walter Mondale, demokrata elnökjelölt nagyarányú 1984-es választási veresége után hozta létre Al From. Vö. Mándi (2000: 31).
- ¹⁰ Egy Blairről szóló cikkben egyenesen úgy fogalmaznak, hogy „a Munkáspárt nem volt teljesen beszámítható állapotban: az elveszített választások sorozata demoralizálta, és kétségbeesésében hajlandó volt megragadni minden esélyt a hatalomba való visszatérésre [...] Mindez azt jelentette, hogy olyan vezetőt akartak, aki képes nyerni, és ennek érdekében fausti alkut kötöttek.” Geoffrey Wheatcroft: *The Paradoxical Case of Tony Blair. Atlantic Monthly*, 1996. June. 22–40. Idézi Mándi (2000: 31).
- ¹¹ Hasonlóképpen volt a helyzet Franciaország esetében is. Miterrand pártátalakító szerepéről: Wilson (1994).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Appleton, Andrew (1994): *The Formal versus Informal Rules of French Political Parties*. In:
- Barber, James, David (1977): *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
- Beck, Ulrik (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Berman, Sheri (1997): *The Life of Party. Comparative Politics*. October, 101–122. pp.
- Betz, Hans-Georg (1998): Introduction. In: Betz–Immerfall (eds.): *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*. MacMilland, Basingstoke – London. 1–10. pp.
- Birkás Antal (2001): Átalakuló pártrendszer. A 2001-es brit választási kampány. *Politikatudományi Szemle*, 3. 55–80. pp.
- Breton-Galeotti-Salmon-Wintrobe (eds.) (2002): *Political Extremism and Rationality*. Cambridge University Press.
- Cockett, Richard (1994): *Thinking the Unthinkable. Think-tanks and Economic Counter-Revolution 1931–1983*. London, Harper Collins.
- Csizmadia Ervin (1998): Pártok és agytrösztök. Think tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–28. pp.
- Csizmadia Ervin (2001a): A pártok alkalmazkodóképessége és a pártverseny dinamikája. Nemzetközi és hazai példák. *Politikatudományi Szemle*, 4. 29–56. pp.
- Csizmadia Ervin(2001c): Parties and Political Networks. *Central European Political Science Review*, 3, 140–151. pp.
- Csizmadia Ervin (2003): Formális és informális politika. *Politikatudományi Szemle*, 2. 5–26. pp.

- Csizmadia Ervin (2004a): *A Medgyessy-talány*, „Elképzelték maguknak egy miniszterelnököt” (interjú). Századvég Kiadó, I–II.
- Csizmadia Ervin (2005a): Pártok, verseny, alkalmazkodás. Egy változáselmélet alapvonalai. *Politikatudományi Szemle*, 1. 5–50. pp.
- Csizmadia Ervin (2005b): A pártalkalmazkodás három szintje. In: Bayer József – Kovách Imre (szerk.): *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede*. MTA Politikai Tudományok Intézete. 109–126. pp.
- Elgie, Robert (1995): *Political Leadership in Liberal Democracies*. MacMillan Press. Basingstoke and London.
- Enyedi Zsolt (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 3. 3–28. pp.
- Giddens, Anthony (1998): *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Agóra Marketing, 1999.
- Giró-Szász András (2002): *A spanyol út Európába*. Századvég Kiadó.
- Gradwohl, Paul – Marián Béla – Szabó Ildikó (1998): A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle*, 2. 5–26. pp.
- Greenstein, Fred (1992): Can Personality and Politics be Studied Systematically? *Political Psychology*, Vol. 13. No. 1. 105–128. pp.
- Immerfall, Stefan (1998): The Neo-Populist Agenda. In: Betz-Immerfall (eds.): *The New Politics of the Right*. MacMillan, Basingstoke and London. 249–262. pp.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1981): Postmaterialism in an Environment of Insecurity. *American Political Science Review*, 75. p.
- Jenkins, Peter (1995): *Anatomy of Decline*. Cassel, Wellington House.
- Katz, Richard S.– Mair, Peter (2001): A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 3. 131–156. pp.
- Kavanagh, Dennis (1990): From Gentleman to Players: Changes in Political Leadership. In: Dennis Kavanagh (ed.): *Politics and Personalities*. London-MacMillan, 246–271. pp.
- Kiss Balázs (2003): Kampány és tabloidizáció. A perszonalizáció jelensége. In: Sárközy Erika – Shleicher Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. 9–40. pp.
- Körösényi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, Tavasz, 3–38. pp.
- Körösényi András (2002): A vezérdemokrácia és az antik orátorok. Visszatérés az antik demokrácia politikafogalmához. In: Szabó Máté (szerk.): *Demokrácia és politikatudományi a 21. Században*. Rejtjel Kiadó. 54–78. pp.
- Körösényi András (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–22. pp.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia*. Politikaelméleti tanulmányok. L’Harmattan Kiadó.
- Lipset, Seymour, Martin – Rokkan, Stein (1967): *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: Cross Nation Perspectives*. The Free Press New York.
- Mándi Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. *Századvég*, Ősz. 27–68. pp.

- Mazzolini, Gianpietro – Winfried Schulz (2002): A politika „mediatizációja”: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 135–156. pp.
- Merkel, Wolfgang (2001): A szociáldemokrácia harmadik útjai a 21. században. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 139–176. pp.
- Merkel, Wolfgang – Croissant, Aurel (2000): Formal Institutions and Informal Rules of Defensive Democracies. *Central European Political Science Review*. December, 31–48. pp.
- Midgley, James (1996): A radikális jobboldal, a politika és a társadalom. In Bulajos István – Nyilas Mihály (vál. és szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Hilscher Rezső szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociálpolitikai Tanszék, 206–230. pp.
- Morris, Dick (2002): *Power Plays. Win or Lose – How History's Great Political Leaders Play the Game*. Reagan Books. Harper Collins Publishers.
- Newmann, Bruce I. (2000): *A politika tömegmarketingje. Demokrácia a gyártott imázsok korában*. Bagolyvár Kiadó.
- Pasquino, Gianfranco (1994): Italy: The Twilight of the Parties. *Journal of Democracy* January, 18–29.
- Sárközy Erika – Schleiecher Nóra (szerk.) (2003): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó.
- Sárközy Tamás (2003): A nemzeti középkormány intézményrendszere. *Magyarország politikai évkönyve*, 21–60. pp.
- Seisselberg, Jörg (1996): Conditions of Success and Political Problems of a „Media-Mediated Personality-Party”. The Case of Forza Italia. *West European Politics*. October. 715–743. pp.
- Shea, Daniel – Burton, Michael (2001): *Campaign Craft. The Strategies, Tactics and Art of Political Campaign Management*. Connecticut London, Praeger Westpoint.
- Sheffer, Gabriel (1993): *Innovative Leadership in International Politics*. Albany State University of New York Press.
- Smith, Martin J. (1993): *Pressure, Power and Policy*. Harvester-Wheatsheaf, New York – London.
- Spencer, Herbert (1919): *A haladás*. Révai Kiadó.
- Stone, Diane (1991): Old Guard versus New Partisans: Think-Tanks in Transition. *Australian Journal of Political Science*, 2.
- Stone, Diane (1996): From the Margins of Politics: The Influence of Think tanks in Britain. *West European Politics*. Vol. 19. October.
- Szabó Tibor (2003): Olasz nemzeti identitás és politikai kultúra. *Politikatudományi Szemle*, 3. 135–156. pp.
- Szigetvári Viktor (2001): Tony Blair és az Új Munkáspárt. *Politikatudományi Szemle*, 3. 29–4. pp.
- Taras, David – Weinant, Robert (1991): Dreamers of the Day: A Guide to Roles. Character and Performance the Political Stage. In: Leslie A. Pal – David Taras (eds.): *Prime Ministers and Premiers: Political Leadership and Public Policy in Canada*. Ontario: Prentice-Hall, 2–15. pp.
- Wilson, Frank L (1994): The Sources of Party Change: The social Democratic Parties of Britain, France, Germany and Spain. In: Kay Lawson (ed.): *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint. Connecticut-London, 263–283. pp.

BÍRÓ NAGY ANDRÁS

A magyar miniszterelnök-jelölti viták a változás útján

A választási kampányokban rendezett televíziós viták rendszerint többet jelentenek annál, minthogy egy kézlegyintéssel elintézzük őket, és a valódi folyamatokat nem befolyásoló „show-műsorként” beszéljünk róluk. Bár az amerikai elnökjelölti vitáknak könyvtárnyi szakirodalma van, abban a különböző szerzők nagyrészt egyetértenek, hogy még akkor is, ha a viták a választók preferenciáit nem is befolyásolják döntő mértékben – bár hozzá kell tenni, az 1960-as Kennedy–Nixon vagy az 1976-os Ford–Carter viták e tekintetben kivételnek minősülnek –, számos konkrét hatásuk lehet. Egy-egy kiemelkedő nézettségű vita megerősítheti a kialakult táborokat, csökkentheti a bizonytalan szavazók számát és növelheti a választási részvételt (Geer, 1988). A televíziós elnöki viták intézménye sem szolgál biztos recepttel új voksok szerzésére, ám nehezen találni olyan politikai kommunikációs eszközt, amely nagyobb eséllyel változtathatná meg a választói preferenciákat.

A fenti érvek kevésbé erősen szólnának a viták intézményének vizsgálata mellett, ha a választópolgárok várakozása, tájékozódási igénye ne övezné ilyen mértékben e médiaeseményeket. Más interpretációban: ha a közvetítések nézettsége nem lenne magas. A közvélemény szemében a televízió által közvetített viták az egyes választási kampányok várva várt csúcspontjai, amelyek amellet, hogy rendkívül látványosak és népszerűek, a választók információszerzésében is fontos szereppel bírnak. Az Egyesült Államoktól Németorszáig, Olaszországtól Por-

tugáliáig a végső győzelemre esélyes jelöltek összecsapása az egyik utolsó tájékoztatósi pont a szavazók számára az országot a jövőben irányító, potenciális jelölteket illetően. A televízióban közvetített viták elsőszámú előnye, hogy a közvélemény széles rétegei ismerhetik meg a korábbiaknál jobban a vezető politikusok véleményét a legfontosabb ügyekben, továbbá minden más csatornánál jobban eljutnak információk a választókhöz a részt vevő politikusok személyiségéről is. Mindez reményeim szerint kellően alátámasztja: a televíziós viták ma a demokratikus versengés alapvető és fontos részei.

Látványos változás útját járhatja be az a kutató, aki a magyar miniszterelnök-jelöltek vitáinak nem is olyan hosszú, mindössze nyolc éves múltra visszatekintő történetét követi végig. A „fejlődés” az első két vita, az 1998-ban rendezett Horn–Orbán és a 2002-es Orbán–Medgyessy összecsapások áttekintése után közel sem lett volna egyértelmű – a Budapesti Corvinus Egyetemen (régii, közismert nevén a Közgázon) tető alá hozott viták szinte pontról-pontra ugyanazokat a hiányosságokat (szabálynélküliséget, kiszámíthatatlanságot) mutatták. A látványos előrelépés elsősorban természetesen a legutóbbi, 2006-os televíziós vitáknak köszönhető – és itt jóval inkább a viták formátumára, kereteire, szabályrendszerére kívánok célozni, mintsem arra az önmagában persze közel sem elhanyagolható változásra, hogy a 2006-os választási kampányban két vitára került sor – ráadásul a második alkalommal több szereplővel.

Annak ellenére, hogy 2006. április 5-én és 6-án jóval feszebb szerkezetű vita zajlott, mint a korábbi két alkalommal, a legutóbb alkalmazott vitaformátumban is számos gyenge pontot lehetett felfedezni, amelyek a következő választási kampányokban a vitákkal foglalkozó tanácsadóknak további fejtörést szolgáltathatnak, és egyben előrevetítik, hogy még közel sem értünk a folyamat végére. A friss magyar tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a műfaj az amerikai vitákhoz hasonlóan hazánkban is állandó változáson megy majd keresztül. Habár az Egyesült Államokban 1960 óta kilenc elnökjelölti vitorozatra került sor, nem volt két egymást követő választási kampány, amelyben a televíziós vitákat azonos szabályok szerint rendezték volna meg. Egyelőre nem nagyon van olyan pontja a magyar miniszterelnök-jelöltek vitájának, amelyet egészen biztosnak, szinte kőbe vésettnek lehetne tekinteni. Mivel nincs olyan intézmény vagy a pártok által kötött megállapodás, amelynek értelmében a mindenkori viták létrejöttét garantálni lehetne, a szabályok és a rendezés körülményei eddig és vélhetően ezután is alkalmat adnak a pártok közötti kommunikációs harcra. Talán nem túlzás kijelenteni: közel sem biztos,

hogy a következő választási kampányban a legutóbbi vitakereket láthatjuk viszont.

Sokaknak olyan érzése lehet, hogy a televíziós viták nélkül már a magyar kampányok sem képzelhetőek el, ám érdemes tudatosítani: még 2006-ban is mindössze három kampányon és négy vitán vagyunk túl, a „politikai látványpékség” e talán legnagyobb érdeklődéssel várt eleme még mindig viszonylag új dolognak számít. Három, miniszterelnök-jelölti vitát is tartalmazó választási kampány után azonban már van értelme áttekinteni, honnan hová jutott el a műfaj nyolc év alatt. Most jutottunk el arra a pontra, amikor az eddig lezajlott viták elemzése alapján már lehet következtetéseket levonni, érdemi változásokról beszámolni. A következő oldalakon – köszönhetően elsősorban a 2006-os választási kampány két televíziós miniszterelnök-jelölti vitájában látott számos újdonságnak – ezen változások leírására teszünk kísérletet. A négy magyar miniszterelnök-jelölti vita tartalmi értékelése azonban – annak igencsak szubjektív volta miatt – ezen írás keretein kívül marad.

KIS MAGYAR VITATÖRTÉNET: A MINISZTERELNÖK-JELÖLT VITÁK MAGYARORSZÁGON, 1998–2002

Közismert tény, hogy az első két magyar televíziós miniszterelnök-jelölti vitát egyetemi környezetben, közönség előtt rendezték meg. A televíziós miniszterelnök-jelölti viták beindításához a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszékének (ma már Politikatudományi Intézet) oktatói számára az ötletet az amerikai példa adta.¹ Annyiban azonban mégsem bizonyult példaképnek az amerikai formátum, hogy a szervezők túlszabályozottnak tartották a tengerentúli rendszert. Részben ennek is köszönhető, hogy a viták szabályainak kialakításakor, formátumának megtervezésekor teljesen a saját tapasztalatokra hagyatkoztak. A magyar viták szabályai a Politikatudományi Tanszék és azon belül is elsősorban Sándor Péter találmányának mondhatók.

Joggal lehet saját tapasztalatról beszélni, a miniszterelnök-jelöltek vitájának megrendezése ugyanis nem előzmények nélküli. 1993 óta működik a Budapesti Corvinus Egyetemen a *Tárca-tükör* elnevezésű vitasorozat, amelynek keretein belül az éppen aktuális kormány miniszterei vitáznak az ellenzék, az adott szakterületen első számúnak tekintett szakembereivel. A *Tárca-tükör* mellett az 1994 óta minden választási kampányban megrendezett *Pártelnökök a Közgázon* sorozat is sok tapasztalatot adott a televíziós viták megszervezéséhez. A hagyományok szerint e poli-

tikai fórum keretében azon pártok elnökeit hívják meg, amelyek az előző országgyűlési választáson a listás szavazatok legalább egy százalékát megszerezték. Amikor felmerült egy esetleges Horn–Orbán-összecsapás lehetősége, más rendezőcsapat szóba sem jött – a két rendezvénysorozatnak köszönhetően a Közgáz Politikatudományi Tanszéke 1998-ra már elfogadottá vált mind az MSZP, mind a Fidesz szemében.

Ágh Attila elmondása szerint a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszéke hetekig dolgozott a kérdések összeállításával. Ennek ellenére – pontos forgatókönyv hiányában – a kérdések csak egy részét tette fel Bárdos András műsorvezető (például az 1998-as Horn–Orbán-vitában az előzetesen meghatározott nyolc téma közül mindössze hármat érintettek). A viták az „ameddig eljutnak, eljutnak” elve szerint zajlottak, aminek az igazi háttere az a feltételezés lehetett, hogy „nem lehet miniszterelnököket teljesen beszabályozni”. A miniszterelnök-jelöltek kampánycsapatái hetekig küzdöttek egymással a lehetséges témák összeállítása miatt, a viták után azonban egyik érdekelt sem sérelmezte, hogy nem mentek végig az előzetes megállapodásban rögzített menetrenden. A Közgázon megrendezett két miniszterelnök-jelölti vitán nem volt pontos időmérés, „sakkórak nem működtek”. Kritika elsősorban a tévéközvetítéseket érte, az is csak 2002-ben, amikor egy nagyobb kereskedelmi csatorna is műsorára tűzte a vitát. A Fidesz azt kifogásolta, hogy a TV2 Medgyessynek kedvezően mutatta be az eseményeket, az MSZP azt róttta fel a Magyar Televízióknak, hogy Orbán Viktornek előnyösen közvetített (úgy állították be a kamerákat, úgy adták a közeli képeket stb.).

A viták szervezésénél mindig fontos részlet volt a biztonsági feltételek megteremtése. Már 1998-ban is napirenden volt a téma, de 2002-ben még több, és még inkább a részletekbe menő tárgyalások követték végig a vita előkészítését. Az egyetemi közeg miatt nem meglepő, hogy mindkét párt számára a legfőbb bizonytalansági tényező a teremben helyet foglaló diákság volt. A pártok természetesen a saját embereiket szerették volna minél nagyobb számban a Corvinus Egyetem legtöbb férőhelyű előadójában látni, lehetőleg az egyetemi hallgatók teljes kizárásával. Ez abból a szempontból érthető volt, hogy így alkalmuk lett volna tömbben, előre leszervezett közönségként leülni, és ezzel minden bizonytalansági tényezőt kiiktatni. Még úgy is, hogy az egyetem diákjait nem sikerült a nézők közül kizárni, a közönség egyes blokkjai között versengést lehetett látni. A miniszterelnök-jelöltek vitái – egyfajta sporteseményre emlékeztető légkörű teremtve – a helyszínen némileg a jelöltek melletti szimpátiatüntetés szerepét is betöltötték.

HORN-ORBÁN-VITA, 1998. MÁJUS 20.

A Horn–Orbán-vita létrejöttében jelentős szerepe volt a kihívó kintartásának, az ugyanis Orbán Viktornak, a Fidesz 35 éves jelöltjének állt feltétlenül érdekében, hogy felelős államférfiként tudjon megjelenni a választók előtt. A Fidesz jelöltje egyértelműen kezdeményezően lépett fel, Orbán sok követ megmozgatott azért, hogy egy fórumon szerepelhessen az akkori miniszterelnökkel, Horn Gyulával. A Politikatudományi Tanszék közvetítő szerepet töltött be a pártok között. A háttéregyezkedések során nem együtt ültek le a felek tárgyalni – a szervezők külön-külön egyeztettek a pártokkal. Ezekon az egyeztetéseken jelezheték a pártok képviselői, hogy milyen igényeik vannak, mihez ragaszkodnak okvetlenül. A viták szabályaira a Politikatudományi Tanszék tett javaslatot, a végső formátum a pártokkal történő egyeztetések, és nem utolsósorban a média kéréseinek figyelembevétele után született meg.

Az első miniszterelnök-jelölti vitára 1998. május 20-án került sor, a *Pártelnökök a Közgázon* sorozat lezárásaként. Az akkori felhajtás, a média nyomása azonban töredéke volt a négy évvel későbbinek. Horn vélhetően azért döntött a vitában való részvétel mellett, mert nem akart a vitától félő jelöltként megjelenni, és így kívánta végleg a maga javára eldönteni a választási versenyfutást. Ha Horn nem lett volna annyira magabiztos a győzelmében, az a jóval ésszerűbb ok is vezethette volna döntését, hogy a Fidesz és az FKGP esetleges szövetségre lépése esetén bizony már nem a szocialisták álltak jobban – még akkor sem, ha az SZDSZ-t az MSZP támogatójaként értékeljük, ami 1998-ban még távol sem volt annyira egyértelmű, mint ma.

Az első magyar miniszterelnök-jelölti összecsapás, a Horn–Orbán-vita szerkezete esetleges volt, nem létezett a nyitóbeszéd és a záró megszólalás intézménye, de a köztes idő sem volt előre felosztva és konkrét keretek közé szorítva. Ezáltal tulajdonképpen a két jelölt kompromisszumkészségének és a műsorvezető határozottságának függvénye volt, hogy mikor ér véget a vita. Előzetesen 90–100 percben állapodtak meg, ami jelzi, még a vita hossza sem volt pontosan megadva. Végül Bárdos András 110 perc után köszönte meg a két politikus részvételét és a nézők jelenlétét (Horn–Orbán-vita: érdemes volt várni. *Népszabadság*, 1998. május 21.)

A vita keretei képlékenyek voltak, a felek nem tartották magukat az előzetes megállapodásban rögzített témasorrendhez. Azt sem figyelték pontosan, ki mennyit beszélt: a vita közben alakult ki, hogy ki milyen hosszan ragadhatta magához a szót.

A hozzászólások számát és hosszát semmi nem korlátozta, hacsak nem tekintjük korlátnak a szereplők józan önmérsékletét vagy a műsorvezető egyensúlyérzékét. Bárdos András műsorvezető a vita során teljesen háttérbe húzódott, ez ugyan jogos elvárás minden riporterrel szemben, visszahúzódásának azonban az lett a következménye, hogy nem tudta módszeresen végigvinni azt a nyolc témát, amelyben a vita előtt a két párt szakértői megállapodtak.

AZ ORBÁN–MEDGYESSY-VITA, 2002. ÁPRILIS 5.

2002-ben a miniszterelnök-jelöltek vitáját óriási politikai harc előzte meg, egyáltalán nem volt biztos, hogy a két fél összecsapását egyáltalán sikerül tető alá hozni. A vita a vitáról a 2002-es választások első fordulója (április 7-e) előtt, egy hónapon keresztül a magyar politikai napirend egyik kulcstémája volt (Török, 2003). Medgyessy Péter hívta ki vitára Orbán Viktort, 2002. március 4-én. A miniszterelnök maga kívánt diktálni, és a két választási forduló előtti utolsó pénteket jelölte meg számára alkalmas időpontokként. Medgyessy korábbi vitát szeretett volna – ez a sokat emlegetett baloldali médiatúlsúly miatt lehetőséget adott volna a szocialisták jelöltjének a vita média általi interpretációjának megnyerésére. Az álláspontok egy hónapon keresztül nem közeledtek, a harc azon ment, hogy mely jelölt tudja a másikat beleszorítani abba a szerepbe, hogy nem mer kiállni vitázni. Április 3-án Medgyessy Péter a Béke Szállóban várta Orbán Viktort, aki természetesen nem jelent meg a kihívója által megadott helyen és időpontban. Érzékelve azonban a számára kedvezőtlen közvélemény-kutatási eredményeket (a Fidesz jelentősen vezetett mind a négy nagy intézetnél), Medgyessynek engednie kellett, és végül elment az Orbán által javasolt helyre és időpontra: a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemre, az első forduló előtti utolsó pénteken, 2002. április 5-én.

Orbán Viktor és csapata a média esetleges torzító hatásának elkerülése miatt ragaszkodott a kampánycsend előtti utolsó pillanathoz. A péntek este 8 óras kezdés biztosította, hogy másnap már nem tudósíthatott a vitáról az írott sajtó, nem jelenhettek meg elemzések a két legesélyesebb kormányfő-jelölt összecsapásáról. A Fidesz félelmének oka a vélt baloldali médiatúlsúly volt, biztosak voltak abban, hogy a szocialisták irányába elfogult orgánumok Orbán számára kedvezőtlen interpretációját adnák a vitának. Medgyessy Péternek éppen ellenkezője állt volna érdekében, a minél korábbi vitázás mellett állt ki – így ugyanis a

média görcső alá vehette volna a műsort. A vita időpontja körüli taktikázás azt mutatja, hogy mindkét oldal a média interpretációját eleve a baloldalhoz húzónak feltételezte, hitt a baloldali médiatúlsúly sokszor emlegetett legendájában – még ha azt az egyik oldal nem is ismerte be. Medgyessy végül azzal indokolta részvételét a vitán, hogy nem foszthatta meg a választópolgárokat attól, hogy „megismerjék az alternatívát” (Megtartják az Orbán–Medgyessy-vitát. *Népszabadság*, 2002. ápr. 5.).

2002-ben a miniszterelnök-jelöltek vitája mellett a két nagy párt elnökei (Pokorni Zoltán és Kovács László) is összecsaptak – a *Pártelnökök a Közgázon* sorozat lezárásaként, a miniszterelnöki vita előtti este. A Kovács–Pokorni-vita az Orbán–Medgyessy-összecsapás igazi főpróbája volt. A két páros vita, a pártelnökök és a miniszterelnök-jelöltek vitái egy tíz estén át tartó sorozat utolsó állomásai voltak. A Magyar Televízió a sorozat valamennyi állomásáról közvetített az *Aktuális* című műsor különkiadásaként. A tíz alkalomból négyet Baló György vezetett, ötöt Bethlen János. A miniszterelnöki vitát egy harmadik műsorvezetőre, a négy évvel korábban „bevált” Bárdos Andrásra bízta. 1998-ban Bárdos András a sorozat valamennyi vitáját maga vezette, míg ezúttal csak a legfontosabb estén került a műsorvezető szerepébe. Bárdos szerepe 2002-ben is minimális volt, a műsor elején bevezetőt, a végén zárszót mondott, feltett egy-egy kérdést, és közölte, mennyi idő van hátra. Ez a minimális szerep teljesen rendben is lett volna, ha következetesen sikerült volna végigvinni az előre megtervezett programot, és választ kapott volna a közönség a Politikatudományi Tanszék által összeállított minden kérdésre.

A vita a négy évvel korábbihoz hasonló szabályok szerint zajlott le. 1998-hoz képest az volt a különbség, hogy csökkent a vita alatt az előzetes forgatókönyv szerint érintendő témák száma. Bárdos András a következő négy kérdésben kérte ki a két jelölt véleményét: az elmúlt ciklus értékelése, a következő négy év legfontosabb teendői, az EU-csatlakozás problematikája és végül a 2002-es választások tétje. Időmérés ezúttal sem volt, de a műsorvezetőnek kötelessége volt figyelmeztetni a vitázókat, ha aránytalanul nagy lett volna a különbség a két fél által felhasznált idő között. A vita pontos hossza sem volt meghatározva, csak egy felső limitben állapodtak meg a felek (ez száz perc volt). További újdonságok voltak a három perces zárszavak, amivel Orbán Viktor végül nem is élt, csak a választásokon való részvételre szólította fel a választópolgárokat.

A száz perc nem egyenlő részben oszlott el a négy kiválasztott téma között, nagyjából a vita felében a maguk mögött hagyott négy évet elemezte Orbán Viktor és Medgyessy Péter. Valameny-

nyi téma teljes körű tárgyalása végül nem fért bele az időkeretbe, a választás tétjéről például csak az utolsó percekben esett szó.

A közönség több csoportra oszlott, többségük a Közgáz hallgatója volt, akiknek kiválasztása sorsolással úton történt. Szintén jelen voltak a Közgáz IV. előadójában a tanszék vendégei (túlnyomórészt társadalomkutatók) és a politikusok meghívottai (Kiss, 2003). A két páros vitán különleges ültetési rendet is bevezettek a szervezők, annak érdekében, hogy a szimpatizánsokat valamelyest vegyítsék egymással, és ne alakuljanak ki összefüggő Fideszes vagy MSZP-s blokkok. Ennek ellenére voltak arra utaló jelek, hogy esetleg a közönség egy része szervezeten, „vezényszóra” cselekedett – az Orbán–Medgyessy-vita végén például a szocialista meghívottak egyszerre álltak fel és tapsolták meg Medgyessy Pétert.

A 2006-OS VÁLASZTÁSI KAMPÁNY MINISZTERELNÖK-JELÖLTI VITÁI

A kötelező velejáró? Vita a vitákról

Még a 2006-os választási kampány vitáinak érintése előtt érdemes leszögezni, hogy Magyarországon jelenleg nincs semmiféle garancia a miniszterelnök-jelölti viták létrejöttére. Ez a tény folyamatosan magában hordozza azt, hogy a mindenkori választási kampányokban hosszú egyeztetési, tárgyalási procedúra előzze meg a legesélyesebb miniszterelnök-jelöltek, vagy mint a legutóbbi példa mutatja, akár valamennyi miniszterelnök-jelölt összecsapását. A 2006-os tapasztalatok után talán már elmondható, hogy a „vita a vitáról” a választási kampány szinte kötelező velejárója, ami – persze más ügyekkel párhuzamosan futva – komoly heteket vesz el a kampányból. A vita a vitáról várhatóan egészen addig állandó eleme marad a magyar kampányoknak, amíg nem áll fel olyan bizottság vagy szervezet, esetleg a pártok nem kötnek olyan írásos megállapodást, amely garantálja, hogy négyévente biztosan sor kerül a miniszterelnök-jelöltek szópárbajára.

Ilyen megállapodás hiányában az idej viták tető alá hozását is komoly taktikázás és egyeztetések előzték meg – a téma nagyjából fél éven keresztül, több-kevesebb rendszerességgel helyet kapott a médiában. A 2006-os választási kampány miniszterelnök-jelölti vitájának/vitáinak megrendezésére először a Csizmadia Ervin és Zsolt Péter vezette Méltányosság Politikaelemző Kör jelentkezett be, és próbálkozásuk – némi meglepetésre – kezdetben nem is tűnt egészen reménytelennek. Erre enged következtetni,

hogy 2005. novemberében a Méltányosság Kör Gyurcsány Ferencről egyértelmű igent, és állításuk szerint a Fidesz részéről is elvi egyetértést kapott – azzal a fenntartással természetesen, hogy a kérdést akkor még nem tartották egészen aktuálisnak (Gyurcsány–Orbán-vita: majd a kampányban. *Népszabadság Online*). A Méltányosság Kör 2006 februárjában több ízben is hivatalos közleményben jelezte, hogy készen áll a vita/viták lebonyolítására, sőt konkrét tervet is kidolgozott az összecsapás szerkezetére vonatkozóan. A Méltányosság Kör ezen felhívásai a pártok részéről azonban már különösebb visszhang és megerősítés nélkül maradtak.

2006. februárjában aktivizálta magát, és jelentette be igényét a viták megrendezésére a korábbi két vita lebonyolítója, a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézete. A hagyomány folytatásának szellemében a *Pártelnökök a Közgázon* sorozat idén is elindult, és a volt Közgáz részéről a szándék arra is megvolt, hogy a legnagyobb érdeklődéssel várt összecsapásnak otthont biztosítson. Ennél tovább Sándor Péter és csapata idén nem jutott, mivel az érdekelt politikai pártok meglehetősen korán és elég nyilvánvalóan kezükbe vették az irányítást, illetve a tárgyalások egymás közötti lebonyolítását.

A vita a vitáról folyamatában a legfőbb kérdés a négy évvel korábbi kampánytól eltérően ezúttal nemcsak az időpont, hanem a viták és az azokon résztvevők száma volt. A Fidesz első lépésben – a Horn–Orbán-vitához hasonlóan – a két forduló között szerette volna lebonyolítani a vitát, míg az MSZP kezdettől fogva az április 5-i időpont mellett érvelt. Kompromisszumkészségét kommunikálандó, a Fidesz először április 7-re módosította javaslatát, majd elfogadva a szocialisták eredeti javaslatát, belement abba az április 5-i dátumba, amelytől a vélt baloldali médiatúlsúly és a média utólagos interpretációja miatt annyira tartott (Április 5-én lesz a Gyurcsány–Orbán-vita. *Index*).

A vita a vitáról az április 5-i időpont rögzítésével azonban még nem ért véget. Sokak meglepetésére az elvileg kétpárti parlamentben érdekelt Fidesz kommunikációs igazgatója, Deutsch-Für Tamás négypárti vita tető alá hozását szorgalmazta. A két kisebb párt, az SZDSZ és az MDF képviselői természetesen örömmel fogadták az ötletet és Gyurcsány Ferencnek sem volt kifogása egy négypárti vita rendezésével. A kormányfő azonban ennél tovább ment, és nem egyszerűen a vita újabb szereplőkkel való kibővítésére, hanem – a Gyurcsány–Orbán-vita megtartása mellett – egy második vitára tett javaslatot. A kormányfő eredetileg azonban azt kívánta elérni, hogy a négy miniszterelnök-jelölt vitájára április 3-án, a két legesélyesebb jelölt találkozója előtt kerüljön sor. A március 27-én bejelentett

végző megállapodásban mindenesetre abban maradt a négy fél, hogy két vitára kerül sor: a Gyurcsány–Orbán-vitára – ami részben annak köszönhetően jött létre, hogy Dávid Ibolya végül „beérte” egy szerepléssel is – 2006. április 5-én, és a Kuncze Gáborral és Dávid Ibolyával kiegészült négyszereplős vitára egy nappal később – mindkétszer a Magyar Televízió rendezésében (Gyurcsány kezd a kormányfőjelöltek vitáján. *Index*).

ÚJ VITASZABÁLYOK

A szabálynélküliségtől a túlszabályozottságig

A viták szabályainak megállapításánál egy fontos kérdés megválaszolására mindig szükség van: a viták steril kereteinek megteremtésére kell törekedni, vagy a nézők számára kell érdekessé tenni az összecsapást, egyfajta show-műsor felé lökni a műfajt? A 2006-os vitákat megfigyelve egyértelmű, hogy a minél sterilebb formátum mellett tették le voksukat az érdekeltek, amelyben a lehető legkevesebb váratlan esemény éri a vitázókat. A korábbi egyetemi közeggel való szakítás, a televízióstúdióban, a közönség teljes kizárásával felvett műsorok ezt a szándékot sugallhatták.

A Gyurcsány–Orbán-vita és a négy párt listavezetőinek vitái jóval szigorúbb szabályok szerint kerültek megrendezésre, mint a korábbi két vita bármelyike. A szópárbaj szabályait a legapróbb részletekig meghatározták apártok. A felek általkötött megállapodás számos konkrét megkötést tartalmazott: a Gyurcsány–Orbán-vitát kétperces megszólalásokkal kezdték, a témakörökben az eszmecsere a két politikus felváltva indította. Ezután három-három percük jutott álláspontjuk kifejtésére, ezt a másik fél egy percben kommentálhatta. A vita végén kétperces záróbeszédet tarthattak. A vitát sorsolás alapján Gyurcsány Ferenc kormányfő kezdte, ennek megfelelően Orbán Viktor zárhatta.

A másnapi, négypárti vitára a témánkénti 3 + 1 perces hozzászólási lehetőségek és a zárszavak megmaradtak, azonban a nyitószó intézménye kikerült a vita struktúrájából. A négy parlamenti párt miniszterelnök-jelöltjének összecsapásán az érintett témák száma természetesen kevesebb volt, mint egy nappal korábban: nyolc kérdéskör helyett immáron csak négy témában ütközhetek az álláspontok. Az adott témát javasoló szereplő indíthatta a kört, a többi vitázó az első megszólalótól jobbra haladva egymás után ismertethette mondanivalóját. A pulpitus mögött álló miniszterelnök-jelöltek számára mindkét vitában tilos volt bármilyen segédeszközt – ábrát, grafikont

– felmutatni a nézőknek. Nemcsak a vitázók, de a műsorvezetők szerepe is pontosan rögzítésre került. A műsorvezetők gyakorlatilag a stopperóra szerepét töltötték be, funkciójuk mindössze az időkeret betartására, illetve az előre megírt felvezető beszédek felolvasására korlátozódott. Az azonban mindenképpen dicséretesnek mondható, hogy ezen, pusztán játékvezetői szerepüket hibátlanul látták el.

A műfaj magyar történetében először a Gyurcsány–Orbán-vitának volt előre meghatározott hossza, a felek ezt az amerikai szokásoknak megfelelően 90 percben szabták meg. Érdeemes azonban eloszlatni azt a tévhitet, miszerint valóban 90 perces vitát vívott volna egymással Gyurcsány Ferenc és Orbán Viktor. Az előzetes megállapodással ellentétben nem töltötték ki a teljes időt, ami könnyed fejszámolással igazolható. A két jelölt nyitó- és záróbeszédei két-két perc hosszúak voltak, azaz összesen nyolc percet vettek igénybe. A nyitó és záró megszólalások között nyolc előre meghatározott téma megvitatására nyílt alkalom, amelyeken belül fejenként egyszer három és egyszer egy percben mondhatták el álláspontjukat a vitapartnerek. Ez újabb 64 percnyi megszólalási lehetőséget jelent. Azaz összesen 72 perc hosszú volt a tiszta vitaidő, ami természetesen még a műsorvezetők plusz percekét megkövetelő játékvezetői instrukcióival együtt sem töltötték ki az előzetesen rögzített időkeretet. A négy miniszterelnök-jelölt vitája is rövidebb volt az előre beharangozottnál, a tiszta vitaidő itt is 72 percet tett ki.

Arra sem volt még példa az eddigi két magyar miniszterelnök-jelölti vitán, hogy a vitára rendelkezésre álló időt témák szerint rendezve, belső időkeretekre osztották volna fel, s különösen nem arra, hogy az egyes témákra jutó időt is pontosan, egyenlő arányban osszák fel a vitázók között, és ezáltal előre tudni lehessen, hogy kinek mikor pontosan hány perces hozzászólásra lesz majd lehetősége. Ergo a 2006-os vitákon többé-kevésbé akár az egész beszédet, valamennyi megszólalást meg lehetett írni előre (ami nagyjából meg is történt). A vita lefolyása végig arra utalt, hogy a jelöltek alapos felkészülés után álltak a pulpitusok mögé, egyetlen megszólalást sem bíztak a véletlenre, minden a legkisebb részletig ki volt dolgozva.

A vita során a tévénezők nem láthatták azt, hogy miként reagáltak egymás beszédére a vitapartnerek. E megkötés, azaz hogy a tévénezők kizárólag azt a jelöltet láthatták, akinél éppen a szólás joga volt, lehetővé tette a másik jelölt(ek)nek, hogy a másik megszólalása alatt esetleg ne is figyeljen oda teljes mértékben, ne nézzen ellenfelére, hanem a saját papírjaiba mélyedve készülhessen a saját három vagy éppen egy perces megszólalására. Az amerikai viták tapasztalatai azt mutatják, hogy a vitá-

zóknek komoly kihívás és akár nehézség is lehet egy stratégia kidolgozása azokra a percekre, amíg éppen az ellenfél beszél – emlékeztet, a 2000-es elnökjelölti viták egyikén Al Gore sok néző szemében arrogáns hatást keltett azzal, ahogy gesztusai-val reagált George W. Bush megszólalásaira. A 2006-os magyar viták szabályai ettől a feladattól megkímélték a jelölteket. Más értelmezésben e szabály csak felerősítette a vita „egymás mellett elbeszélünk” jellegét.

A Gyurcsány–Orbán-vitának és a négy miniszterelnök-jelölt vitájának szabályait vizsgálva szembevetendő az elmozdulás a szinte szabálynélküli formátum felől a szereplők minden egyes másodpercét beosztó amerikai típusú viták felé. A tengerentúlon ugyan nem volt két egymást követő választási kampány, amelyben ugyanazon szabályok szerint vitáztak volna az elnökjelöltek, egy dolog azonban minden vitasorozat alkalmával adott volt: az egyes hozzászólások hosszának pontos meghatározásával a vita lefolyása – természetesen nem tartalmi értelemben – előre kiszámítható volt. 1984, a Reagan–Mondale-viták éve óta szintén törekvés van arra, hogy egy kampányon belül lehetőleg azonos szabályok, azonos időkeretek szerint rendezzék meg a szópárbajokat.

A témánkénti 3 + 1 perces hozzászólási keretek és a kétperces záróbeszéd mindkét 2006-os magyar vita szerkezetének alapját képezték. A négy miniszterelnök-jelölt vitáján a több szereplő miatt természetesen a témák számának csökkentésére volt szükség annak érdekében, hogy a vita beférjen az előre megszabott műsoridőbe, ám az egy téma alatti hozzászólások hossza nem változott. Így a legutóbbi két magyar vita szerkezete egy kivétellel azonosnak volt mondható: a négy jelölt által vívott vitában nem volt lehetőség nyitóbeszéd elmondására – ezáltal szerkezetében az április 6-i vita került a legközelebb az amerikai vitahagyományokhoz. Mindezzel együtt nem állítható, hogy a legutóbbi magyar viták struktúrája amerikai minták alapján került volna felépítésre, csupán az, hogy a 2006 áprilisában láttak a szabályozottság terén már kísértetiesen emlékeztettek az Egyesült Államokban látottakhoz.

Két példa ezen állítás alátámasztására: az amerikai elnökjelölti viták történetében egyedül 1992-ben fordult elő, hogy a hagyományosan kétpárti vita újabb jelölttel bővüljön. Az 1992-es kampányban lefolytatott három vita azonos időkeretekben zajlott, és kísértetiesen emlékeztetett a 2006. április 6-i magyar vitára: a pulpitus mögött álló jelöltek nem mondhattak nyitóbeszédet, az adott kérdés címzettje két percen válaszolhatott, amire a többi jelölt egy-egy percen reflektálhatott (Hellweg et al., 1992). A műsorok kétperces záróbeszédekkel fejeződtek be. Ha jobban megfigyeljük, az egyetlen különbség az 1992-es amerikai viták-

hoz képest mindössze az volt, hogy az adott kört indító vitázó három percet kapott a Clintonnak, idősebb Bushnak és Perotnak jutó két perc helyett. Habár az amerikai viták szabályait folyamatos változás jellemzi, az 1992-es vitaformátum még egyszer visszaköszönt: a 2000-es kampányban, George W. Bush és Al Gore három vitájában. A két jelölt akkor is két percben válaszolhatott a feltett kérdésre, míg az ellenfél egy percben reagálhatott az elhangzottakra. Nyitóbeszéd ekkor sem volt, a két perces záróbeszédék azonban továbbra is megmaradtak (Kraus, 2000).

A 2006-OS MINISZTERELNÖK-JELÖLTI VITÁK TANULSÁGAI

Hogyan tovább?

A 2006-os miniszterelnök-jelölti viták tapasztalatai alapján talán nem túlzás kijelenteni, hogy a korábbi esetleges vitastruktúrához képest a legutóbbi vitasorozatban átestünk a ló túlsó oldalára, és a rendkívül szigorú megkötések éppen a vita lényegét vették ki az eseményből: magának a vitának a lehetőségét. Az 1998-as és a 2002-es vitákat éppen az jellemezte, hogy kevés, a vita lefolyását kötelező jelleggel szabályozó előírás volt (1998-ban konkrétan egy sem, négy évvel később mindössze egy, a záróbeszéd intézményének bevezetése). A Horn–Orbán- és az Orbán–Medgyessy-vitákon szinte semmilyen, a vitát szabályozó előírással nem találkozhattunk, a két fél összecsapása teljes mértékben kiszámíthatatlan volt. Egy kis bizonytalansági faktor még a két jelölt szópárbájának előnyére is válhatott volna, azonban a tapasztalatok alapján a vita időbeosztását szabályozó előírások hiánya ahhoz vezetett, hogy a szereplők kicsúsztak az időből, egyes témákkal aránytalanul sok időt töltöttek, másokat pedig egyáltalán nem érintettek.

Mindezek fényében jó döntésnek bizonyult, hogy a viták időtartama témák szerint került felosztásra. A politikusok vitastratégiáinak tervezését, a felkészülés professzionalizálódását megkönnyítette a viták menetét részletesebben meghatározó új szabályok bevezetése. A viták tagolásával a politikusok és a közvélemény is előre tudhatta, hogy mely témákról és milyen hosszan lesz szó – ezzel a műsorok jól követhetővé váltak. A viták a korábbiaknál nagyobb információtartalmúvá váltak, és a politikusok is az eddiginél összeszedettebb teljesítmény nyújtására kényszerültek. Ezek mind pozitív folyamatok, amelyek jelentős előrelépést jelentenek a két korábbi vitához képest. A viták részletes szabályozása nem állította megoldhatatlan feladat elé a

magyar politikusokat. A belső időkorlátok megszüntették azt a lehetőséget, hogy a jelöltek 50 percen keresztül beszéljenek egy témáról, mint például az Orbán–Medgyessy-vitában arról, hogy mit hozott az elmúlt négy év Magyarország számára – és tegyék mindezt mindenféle forgatókönyv nélkül, egyedül a műsorvezető időérzékére bízva.

Kétségkívül képernyő-kompatibilisebb formátumot kaptunk, mint négy vagy nyolc évvel korábban. A televíziók jó előre megtervezhették egész adásukat, nem volt a vitákban olyan tisztázatlan faktor, mint például az egyes megszólalások bizonytalan hossza. A két 2006-os vita egyik legfőbb újdonságát jelentő „tervezhetőséggel” önmagában nem lenne baj, azonban a vitákban azzal szembesülhettünk, hogy az esemény teljes egészében kiszámítható, nem marad semmi terep a rögtönzésre, illetve arra sem, hogy a jelöltek valóban egymással vitassák meg az országot leginkább foglalkoztató kérdésekben véleményüket, és ne a kamerának elmondott hosszú monológok töltsék ki az estét. Az interakció szinte teljes hiányának jelképe lehet Orbán Viktor azon stratégiája, amelynek következtében szinte a vita teljes hosszában a kamerába, azaz „a nép szemébe” nézve mondta el mondanivalóját. Orbán azt a taktikát választotta, és tegyük hozzá, a szabályok értelmében minden akadály nélkül választhatta, hogy nem Gyurcsánynak, illetve a második vitában a másik három résztvevőnek címezi megszólalásait, hanem a tévénézőknek, mintegy kampánybeszédként adva elő összesen 36 percnyi megszólalásait.

Mivel a vitapartnereknek gyakorlatilag nem volt lehetőségük arra, hogy egymás megszólalásaira reagáljanak, a szereplők olykor egy-két új ígéret bedobásával ugyan, de felmondhatták a sokszor hallott leckét. Az mindenestre legalábbis elgondolkoztató, hogy a vitázók a saját papírjaikba feledkezhetek egy olyan környezetben, amelyben elvileg csak állandó feszült figyelemmel, villámgyors reagálással lehetne megélni. Ez az elem veszett ki a két miniszterelnök-jelölti vitából azzal, hogy a szabályokat kiötlők a személyek közötti interakciónak nem hagytak teret.

A vita során szembetűnő volt, ha az egyik fél esetleg megkérdőjelezhető kijelentést tett, a másiknak nem igazán nyílt lehetősége annak megkérdőjelezésére. Érdekesség, és az egymás megszólalásaira való reagálás minimális lehetőségét illusztrálja a következő két példa is: Gyurcsány Ferenc az adók és állami kiadások témáján belüli első megszólalásában felrótta Orbán Viktornak, hogy miniszterelnöksége idején tíz autója is volt, amit Orbán Viktornak még egy perces válaszában lehetősége volt cáfolni. Gyurcsánynak azonban már nem volt további hozzászólási lehetősége arra, hogy meglehetősen súlyos állítását konkrétu-

mokkal támassza alá. E szigorú megkötések tehát meghagyták a lehetőségét annak, hogy a vita során több kérdés is csak a felszín kapargatásának szintjén kerüljön terítékre, és ezáltal elvarratlan szálak maradjanak. Nagy szerencséje volt Gyurcsány Ferencnek például abban, hogy a vita során felmerült kérdésben, miszerint valójában mely oldalhoz köthető a 2002-ben Kövér László és Bayer Zsolt által használt „panelproli” kifejezés, még reagálni tudott Orbán Viktor egyértelmű torzítására. Emlékezhetünk, Orbán arra kérte Gyurcsányt, hogy ne sértegesse ezen kifejezéssel az ország panelházakban lakó állampolgárait – holott Gyurcsány nyilvánvalóan a jobboldalhoz köthető emberek 2002-es kijelentésére célozott.

Utóbbi esetben kizárólag a szerencsén múltott, hogy az érintett félnek még volt lehetősége válaszra egy olyan kérdésben, amely őt egyértelműen kedvezőtlen színben tüntette fel. A két vitán alkalmazott vitaformátum magában hordozta annak veszélyét, hogy az adott témán belül az egyik jelölt zárszóként olyan, nem feltétlenül igaz állítással jön elő, amit a másik fél már nem tud háritani. Nem tud háritani, mivel egyszerűen nincs joga arra, hogy az adott témában újra megszólaljon, és így teljesen igaztalanul is kiszolgáltatott helyzetbe kerülhet. E fegyverrel szerencsére nem igazán éltek a vitázó felek, ám érdemes rögzíteni: a két vita szabályaiban benne volt annak veszélye, hogy olyan téves kijelentések, akár rágalomok is elhangozhatnak, amelyeket már nincs idő és lehetőség kétségbe vonni.

A 2006-os választás két miniszterelnök-jelölti vitájában tehát egy csapásra eljutottunk a szinte teljesen szabályozatlan vita formátumától a túlszabályozott vitákig. A legutóbbi vegyes tapasztalatok azonban nem jelentik azt, hogy a meghozott változtatások, szabályok nagy része ne lett volna helyes. A vita élvezhetősége, valódi vitajellegének megőrzése szempontjából a legfontosabb feladat tehát egy olyan formátumnak a kialakítása, amely valahol az 1998-ban és 2002-ben látott teljesen kiszámíthatatlan és a 2006-ban megismert steril, kissé kiüresedett forma között van. Az eddigi három televíziós vitákat is tartalmazó választási kampány tapasztalatai alapján körvonalazódik az a vitaformátum, amely akár hosszabb távon is keretet adhatna a miniszterelnök-jelöltek összecsapásainak.

Talán joggal jelenthető ki, hogy a vita hossza, a nyitó- és záróbeszéd intézménye működőképes, a köszöntő- és záróbeszéd remek lehetőséget nyújtott arra, hogy a jelöltek koncentráltan elmondják a választóknak, amit ők a legfontosabb üzeneteknek tartanak. Véleményem szerint a vita gerincének témák szerinti felosztása, és a struktúra – a műsorvezetők által történő – könnyörtelen betartatása is jó kezdeményezésnek bizo-

nyult. A korábbi vitákkal ellentétben a szereplők 2006-ban nem töltöttek aránytalanul sok időt egy-egy témával, és a szabályokból következően az sem fordulhatott elő, hogy más kérdéseket egyáltalán nem érintenek. A viták érzékelhetően feszesebbek lettek, és üresjáratok sem igazán akadtak, mivel mindkét vitában minden jelölt végig tömören, koncentráltan volt kénytelen nyilatkozni. Az azonban elgondolkoztató, hogy nem lenne-e elég egy kétszereplős vitában a nyolcnál kevesebb témakör érintése, mivel kétszer négy perc alatt mindössze a főbb tételmondatok ismertetésére nyílik alkalom.

Üresjáratok tehát nem igazán, unalmas részek annál inkább akadtak a két vita folyamán. Ez a tény azonban elsősorban az egyes témákon belüli szigorú időkeretek rögzítésének volt köszönhető. Ez volt ugyanis azon elem, amely a vélemények igazi ütköztetésének lehetőségét kivette a vitákból. Az egy vitán belül érintendő témák számának csökkentésén túl tehát második javaslatom az egy témán belüli megszólalásokat gúzsba kötő időkeretek megszüntetése. A témákon belüli megkötések kiiktatásával oldani lehetne a 2006-os vitákban tapasztalt „nagy szigort”, rugalmatlanságot, és elejét lehetne venni annak, hogy gyakorlatilag az egész vita alatt monológok hangozzanak el. A riporter/riporterek ezáltal némi szabadságot hagynának a miniszterelnök-jelölteknek, egy bizonyos időkereten belül így szabadon zajlana a vita. Hozzá kell tenni: e formátum kétszereplős vitát feltételez, több szereplő esetén e belső megkötésekre igenis szükség lehet. Ezek hiányában könnyen kontrollálhatatlan veszekedéssé fajulhat a vita, amelyen belül az időhasználat terén igen könnyen felborulhat a szereplők közötti egyensúly.

Ezen formátum tehát a következőképpen nézne ki: 90 perces vita, két-két perces nyitó- és zárszavak, a kettő közötti idő témák szerinti felosztása (a témán belüli „mélyreáshoz” 4–6 téma megjelölése tűnik ideálisnak) egyenlő időkeretekkel, az egyes témákon belül azonban nincs megkötés, az adott kérdéskörben teret biztosítva ahhoz, hogy érdemi vita alakulhasson ki.

Felvetődik, hogy amennyiben egy témán belül szabadon vitakozhatnak egymással a jelöltek, miként lehet megakadályozni, hogy bármelyik fél monopolizálja a beszélgetést? A vita túlszabályozottságának feloldása ez esetben azt is jelentené, hogy már nem stopperóráként működő moderátorra lenne szükség, hanem aktívabb műsorvezetőre, aki egyensúlyt teremt a két vitázó érdekei között, anélkül hogy részrehajló lenne.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A 2006-ban megrendezett viták kétségkívül professzionálisabb keretek között zajlottak le, mint a két korábbi televíziós összecsapás. A vita menetéből a legtöbb bizonytalansági faktort kiiktató előzetes megkötések tervezhetővé és kiszámíthatóvá tették az eseményt a vitázó felek, a stratégák, a szervezők és a közvetítést műsorukra tűző televíziós társaságok számára egyaránt. A vita funkcióját illetően (mint médiaesemény és a választók számára a választásokat megelőző utolsó főbb eligazodási pont, információszerzési forrás a potenciális miniszterelnökök által képviselt programok, jövőképek terén) a 2002-höz képest megtörtént változásokat pozitívnak lehet értékelni, ám nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes témákon belüli megszólalások számát és a hozzászólások időtartamát is meghatározó szabályok a vélemények valódi ütköztetésének lehetőségét szüntették meg. A viták létrejöttét hosszú távon garantáló bárminemű megállapodás hiányában joggal tételezhető fel, hogy a mindenkori vitákat megelőző kommunikációs harcok a jövőben is tarkíthatják a választási kampányokat. Az a tény, hogy legutóbb az egyeztetésekre a pártok között, azaz mindenféle közvetítő nélkül került sor, jelzi: könnyen lehet, hogy a jövőben is a pártok és jelöltjeik kockázatminimalizáló stratégiája határozza meg a viták kereteit. Mindazonáltal azt ma még nehéz megjósolni, hogy a jelöltek a jövőben is a váratlan elemektől és tényleges vitától mentes vitában lesznek-e érdekelték.

E kérdésre azért is nehéz választ adni, mert természetesen a szigorú vitaszabályok mellett is jócskán szólnak érvek. A vita minden percére kiterjedő, előre rögzített keretek teljes biztonsággal elveszik annak lehetőségét, hogy az egyenlő feltételeket később bármely jelölt megkérdőjelezze, azaz hogy az összecsapás fair-jellegét bárki is kétségbe vonja. A szigorú szabályok megszüntetik azt az eshetőséget is, hogy valamelyik fél kezelhetetlen monológokba kezdjen – kordában tartják a felek hozzászólásainak hosszát. Továbbá felmerül az is, hogy az emberek tájékozódását vajon mi segíti jobban. Ha szabadabb folyást engedünk a két jelölt közötti vitának és az álláspontok éles ütközésétől remélünk többet megtudni a programokról és a személyiségekről, vagy ha a jelöltek – akár előkészített sablonok alapján – lehetőséget kapnak arra, hogy nyugodtan, lépésről lépésre ismertessék programjuk főbb elemeit? Ez utóbbi eset ugyanis különösen tekintetbe veszi azt a tényt, hogy sok olyan ember is figyelemmel követi a vitát, aki egyébként kevés információt tud a választási kampányról, illetve vélhetően nem hallgat kampánybeszédeket, és főleg nem

olvas pártprogramokat. E dilemma eldöntése a mindenkori miniszterelnök-jelölti viták szabályai meghatározásakor az egyik legfontosabb feladat, ami egyben a szabályalkotás irányát is előre meghatározhatja.

A fent felvázolt módosítási javaslat a 2006-os formátum vívmányainak megőrzése mellett a vita vitajellegének visszaadását helyezi a középpontba, aminek egyenes – és a jövő vitázói részéről nem feltétlenül szívesen üdvözölt – következménye lenne, hogy a miniszterelnök-jelöltek vitái újra tartalmazzanak kiszámíthatatlan elemet. A 2006-os kampányban rendezett két vita sajtóvisszhangjait figyelve e változtatások a média számos képviselőjének vélhetően nem lenne ellenére. A legutóbb tapasztaltak – vitanélküliség, kampánymonológok sorozata – alapján nem lenne meglepő, ha a magyar viták útja ismét egy kevésbé szigorú formátum felé vezetne. E két szempont, az előre tervezhetőség és a vitázás feltételei biztosításának ötvözését segítené elő a 2006-os viták főbb vonalainak megtartása, illetve az egyes témákon belüli időkeretek feloldása.

Azt is fontos látni, hogy a fent említett professzionalizálódás a viták körítésében, kereteiben, szerkezetében amerikai módon ment végbe. Az amerikai elnökjelölti viták több mint négy és fél évtizedes története során számos vitaformátum kipróbálásra került, aminek következtében bőven szolgált inspirációs forrást azon országoknak, amelyek kormányzásra leginkább alkalmasnak tartott jelöltjeiket televíziós körülmények között szeretnék párbajra bírni. Az Egyesült Államokban rendkívül szigorú szabályok szerint rendezik ezen vitákat, de nem biztos, hogy e megkötések mindegyikét egy másik kontinensen, teljesen más politikai kultúrában is át kell venni. Elképzelhető, hogy az igazság nem odaát van, a helyes út – mint oly sokszor – talán ezúttal is valahol két szélsőség, a teljes szabályozatlanság (1998 és 2002) és a túlszabályozottság (2006) között található.

JEGYZETEK

¹ Az 1998-as és 2002-es miniszterelnök-jelölti viták tapasztalatait a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézetének két oktatójával, Ágh Attilával és Láncki Andrással 2005. áprilisában készített interjúk alapján dolgoztam fel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Könyvek, tanulmányok

- Geer, J. G. (1988): The Effects of Presidential Debates on the Electorate's Preferences for Candidates. *American Politics Quarterly*, No. 16., 486–501. pp.
- Hellweg, Susan A. – Pfau, Michael – Brydon, Steven R. (1992): *Televised Presidential Debates. Advocacy in Contemporary America*. New York, Praeger.
- Kiss Balázs (2003): Elnökök a Közgázon. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László: *Magyarország politikai évkönyve 2003*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1338–1347. pp.
- Kraus, Sidney (2000): *Televised Presidential Debates and Public Policy*. New Jersey, Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates.
- Török Gábor (2003): Politikai napirend, 2002: változatlan szerkezet, változó szerepek. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László: *Magyarország politikai évkönyve 2003*, Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 139–157. pp.
- Trent, Judith S. – Friedenber, Robert V. (1995): Debates in Political Campaigns. In: *Political Campaign Communications. Principles and Practices*. Westport, Connecticut, Praeger, 209–228. pp.
- Zakahi, Walter R. – Hacker, Kenneth L. (1995): Televised Presidential Debates and Candidate Images. In: *Candidate Images in Presidential Elections*. London, Praeger, 99–122. pp.

Televíziófelvételek

- A Horn–Orbán-vita. Magyar Televízió, 1998. május 20.
- Az Orbán–Medgyessy-vita. Magyar Televízió, 2002. április 5.
- A Gyurcsány–Orbán-vita. Magyar Televízió, 2006. április 5.
- A négy miniszterelnök-jelölt vitája. Magyar Televízió, 2006. április 6.

Újságcikkek

- Április 5-én lesz a Gyurcsány–Orbán vita. *Index*, a <http://index.hu/politika/belfold/vita1960/> címen.
- Beszédek vagy beszélnek? *Népszabadság*, 2002. április 4.
- Gyurcsány kezd a kormányfőjelöltek vitáján. *Index*, a <http://index.hu/politika/belfold/vita5152/> címen.
- Gyurcsány–Orbán vita: majd a kampányban. *Népszabadság Online*, a <http://www.nol.hu/cikk/386432> címen.
- Horn–Orbán vita: érdemes volt várni. *Népszabadság*, 1998. május 21.
- Kerülték a kényes témákat. Orbán is, Medgyessy is döntetlenre játszott. *Népszabadság*, 2002. április 8.
- Megtartják az Orbán–Medgyessy vitát. *Népszabadság*, 2002. április 5.

2006. ÉVI VÁLASZTÁSOK

BALÁZS ZOLTÁN

A politikai eszmék szerepe a pártok stratégiájában – különös tekintettel a 2006-os választásokra

Bár ma talán már kevésbé kell bizonygatni, hogy az eszmék, értékek, ideológiák éppolyan jelentős szerepet töltenek be a politikai cselekvők tetteinek magyarázatában, mint a személyes és a képviselni kívánt csoportérdekek, a hatalmi pozíció, a presztízs, az ellenfél manővereire való reagálás, a szervezeti keretek, az alkotmányos rend stb., mindazonáltal érzékelhető egyfajta szkepszis velük kapcsolatban – részben olyan formában, hogy másutt talán jelentős ez a szerep, de Magyarországon nem az. Arról, hogy minek mekkora jelentősége van, nem könnyű vitatkozni, s ezt itt is kerülöm. Pusztán megpróbálom értelmezni ezekkel a fogalmakkal a most lezajlott választásokat, s így közvetve megmutatni, hogy a politikai eseményeknek ez a vetülete a legkevésbé sem elhanyagolható. Mivel ez csak megfelelő távlatból bontakozik ki, ezért a rendszerváltásig is vissza kell menni, de részletesebben csak a legutóbbi választásokat fogom elemezni.

1. ELEMZÉSI KERET

A jobb áttekinthetőség kedvéért a politikai eszmék, értékek, ideológiák körét három csoportra osztom. Az egyik az *egyetemes ideológiák* vagy eszmei hagyományok csoportja: a szemponunktól fontosak közül ide tartozik a liberalizmus, a konzervatizmus, a marxista alapú kommunizmus, a szociáldemokrácia,

a kereszténydemokrácia, illetve mindezek ellentéte, a politikai pragmatizmus vagy antiideologikus politika. Ezek nem abban az értelemben egyetemesek, hogy helytől (politikai közösségtől) és korszaktól függően ne volna számtalan változatuk, hanem abban az értelemben, hogy a politikai cselekvők számára a legkevésbé befolyásolhatónak tekintett, nemzetközileg adottnak vett, s számukra elsősorban szakfilozófusok által közvetített, értelmezett eszmei hagyományok.

A másik kör a *nemzeti ideológiák* köre, vagyis a partikuláris, elsősorban az adott politikai közösségen belül értelmes eszmei hagyományok csoportja. A francia republikánus–monarchista szembenállás, az amerikai republikánus–demokrata dichotómia, a német kultúra–civilizáció distinkció, az ír „politikai” katolicizmus stb. olyan eszmei-attitudinális tartalmat hordoz, amelyben ugyan szerepet játszanak az egyetemes ideológiák, de gravitációs-integratív erejüket az adott politikai közösség sajátos hagyományából, történetéből, politikai tapasztalataiból merítik. A magyar hagyományban például a haza és haladás, népies és urbánus világkép, nyugati és keleti orientáció, polgári és úri világ közötti fogalmi-eszmei dichotómiák sorolhatók ebbe a csoportba.

A harmadik körbe olyan eszmék, beállítódások tartoznak, amelyek az adott politikai közösség számára sorsdöntő jelentőségű *aktuálpolitikai kérdésekre* adott válasz-sűrítményeknek tekinthetők. Ilyen lehet a bevándorlással és bevándorlókkal kapcsolatos (helyeslő attitudinális helytelenítő) vélekedés, az Európai Unióval kapcsolatos „bővítő” és „szűkítő” attitűd, esetleg bizonyos gazdaságpolitikai dichotómiák (pl. a több állam vagy piac), egyes országok politikájának megítélése (Izrael, Egyesült Államok, Oroszország). Ezek közül Magyarországon a legfontosabbak közé tartozik az 1956-os szabadságharc illetve a Kádár-rendszer megítélése, kiegészítve a rendszerváltáshoz való viszonyulással.

Nyilvánvaló, hogy a három kör merev elválasztása csak analitikus célokat szolgálhat (azokat viszont jól); illetve hogy az eszmetörténeti elemzés számára a legérdekesebb kérdés éppen az, hogy milyen átmenetek valósulnak meg a különböző csoportba tartozó eszmei hagyományok között. A klasszikus angol liberalizmus és konzervatizmus nem kis mértékben a parlament és a király közötti hatalmi pozíciók érdekvezérelt elosztási kérdéséből nőtt ki. Ez az ellentét egyre átpolitizáltabbá és elv-szerűbbé vált, s előbb a brit hagyomány meghatározó két politikai pozíciójává (whigek és toryk között) sűrűsödött, később pedig egyetemes érvényű megállapításokat tartalmazó nagyideológiává nőtte ki magát. Az ismert módon állandóan megszakadó magyar politikai hagyományokban nehéz volna ennyire egyértelmű átalaku-

lásokat találni, de ez nem ok arra, hogy a dolgok természetes menetét eleve lehetetlennek tekintsük: egy-egy jelentős politikai esemény vagy korszakváltás tartós eszmei hatásokat indukál, amelyek idővel agonisztikus pozíciókká sűrűsödnek, s ilyen vagy olyan módon a politikai közösség már létező, idioszinkratikus, többé vagy kevésbé releváns ellentéteihez, valamint a klasszikus és egyetemes ideológiákhoz is megkeresik a kapcsolatot.

Az elmúlt tizenhat év rendkívül eseménydús szakasza a magyar politikai eszmék fejlődésének. A szabadság ebből a szempontból is gyümölcsöző volt: már nem csak a hagyományos értelmiség, hanem maguk a politikusok¹ is nagyon sokat alakítottak az eszmei-ideológiai hagyományokon. Ennek története még nincs megírva, s talán még nem is szabad megírni, de a nyitóállítást nyugodt lelkiismerettel meg lehet kockáztatni.

A továbbiakban az imént vázolt hármas felosztás segítségével igyekszem vázlatos, hozzávetőleges képet adni a rendszerváltás óta eltelt időről, illetve a legutóbbi választásokat részletesebben is átgondolni.

2. POLITIKAI ESZMÉK A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ ÉVEKBEN

A rendszerváltás politikai-ideológiai vitáit az MDF és az SZDSZ teoretikusai folytatták. A magyar eszmetörténetből, politikai hagyományból az MDF a kétségkívül homályos tartalmú, kissé úrias nemzeti szabadelvűséget és a sokkal markánsabb népies-harmadikutas felfogást emelte ki; az SZDSZ az úgynevezett urbánus, polgári radikális, antiklerikális, szekularista, és ambivalens módon egyszerre függetlenségi és birodalmi hagyományhoz kötődött. Az univerzális ideológiák közül az MDF elsősorban a német kereszténydemokrácia és a szociális piacgazdaság gondolköréhez igyekezett csatlakozni; az SZDSZ egyre határozottabban az emberjogi liberalizmus irányzatát vette át, gazdaság szemléletében viszont állandóan ingadozott az etatista, komoly redistribúciót feltételező egalitárius és az antietatista, antiegalitárius-libertáriánus felfogás között. A közelmúlthoz (a Kádár-rendszerhez) és a rendszerváltáshoz való viszonyt illetően a két párt nem annyira egymással, mint inkább önmagával bonyolódott súlyos vitákba. Ez abból adódott, hogy a magyar társadalom – választóközönség – túlnyomó többsége ugyancsak látványos ambivalenciával viszonyult a Kádár-rendszerhez és a rendszerváltáshoz: egyfelől a gyarapodás, az emelkedés korszakát látta az előbbiben, s az új rendszertől ennek folytatását várta; másfelől tisztában volt vele, hogy a politikai szabadságjogok és a

demokrácia területén a rendszerváltás szükséges volt, s lényegében a fejlődés, az európai minőségű életformák megvalósításának is a feltétele.² Ez az ambivalencia mindkét párt politikájára rányomta a bélyegét: az MDF igyekezett pragmatista színben feltűnni (azaz a „nyugodt” folytatást ígérte), de erre kis híján ráment saját rendszerváltó identitása (a MIÉP kilépésével). Az SZDSZ-ben ugyancsak határozottan jelen volt a pragmatizmus (vagyis az ideologikus politika elvi elutasítása, a „civil” politika felértékelése) és az 56-os, chartás, antikommunista-ellenzéki hagyomány. A végkifejlet hasonló, azaz súlyos identitásválság és drámai támogatásvesztés.

Az MSZP mindkét válságból egyszerre tudott profitálni. Tétova próbálkozásai a magyar szociáldemokrata hagyomány fölkkutatására, illetve a nyugati szociáldemokrácia átvételére szükségtelennek bizonyultak. A magyar társadalom többsége a rendszerváltó pártokat megbüntette, s ezzel végső soron politikai teljesítményüket (a rendszerváltást), valamint az MDF-vezette kormány gazdasági teljesítményét (a gazdasági rendszerváltást)³ is – 1994-ben – az MSZP számláján írta jóvá. Az MSZP a maga részéről saját pragmatikus-professzionális, antiideologikus politikafelfogásának a jutalmát látta ebben, sőt, a rendszerváltást is egyre inkább saját reformtevékenységébe illesztette. Bármilyen fonákul is hangzik, a választások eredményéből ítélve a rendszerváltáshoz való viszonyulást illetően a közérzületet az MSZP-nek sikerült a legpontosabban és leghitelesebben eltalálnia: eszerint a rendszerváltás a korábbi reformok logikus kiterjesztése, hiszen a politikai reform pusztán a gazdasági jólét előfeltételeként fontos. Ebből nem az következik, hogy a magyar társadalom közönyösen viszonyult a rendszerváltáshoz, éppen ellenkezőleg: ez volt számára a legnyugtalanítóbb kérdés, amelyre hiába keresett konzisztens választ a rendszerváltó pártoknál. Az 1995-ös államháztartási válság azonban ráébresztette a pártot, illetve az általa vezetett kormányt, hogy a lábadozó gazdaság (még) nem képes a hagyományos osztogató politika számára szükséges forrásokat előteremtteni. Más szóval meg kell jelölni azokat a csoportokat, amelyeket az MSZP előnyben kíván részesíteni mások rovására. Ez azonban kikényszeríti az igazolást, vagyis az ideológiai állásfoglalást. Erre a párt és vezetése 1998-ig képtelennek bizonyult, ami vereségének egyik fő oka lett.

A Fidesz ideológiai út- és identitáskeresése talán a legérdekesebb történet. Ellentétben a sokszor hallható-olvasható nézettel, a Fidesz soha nem volt határozottan liberális párt.⁴ A rendszerváltás hajnalán a politika pragmatikus, szakszerű, racionális megközelítése és kezelése mellett igyekezett elkötelezni magát, tehát nem kívánt választani az egyetemes ideológiák között – hacsak

a pragmatizmust mint olyat nem tekintjük annak. Ezt némi antietatizmus, piacpártiság, emberjogi érzékenység színezte, de meghatározó erő nélkül. A magyar eszmei hagyományhoz kötődő vitákkal kapcsolatban ugyanilyen részben elutasító, részben mindkét fél felé elfogadó („elvált szülők gyermeke vagyunk”) felfogást képviselt. 1992-re éppen ez, vagyis az antiideologikus, pragmatikus-szakszerű politika ígérete tette a legnépszerűbb párttá, s részben az ettől való elfordulás okozta súlyos vereségét. De ez az elfordulás nem valamelyik egyetemes vagy partikuláris ideológia elfogadásával járt együtt, hanem a rendszerváltáshoz és a Kádár-rendszerhez való viszony egyre határozottabb artikulációjával. A Fidesz megtalálta a maga számára legautentikusabb politikai gondolatot – az antikommunizmust (a „kommunizmus” természetesen a megvalósult, kádári gyakorlati szocializmust jelentette),⁵ s vele együtt az egyetemes és a partikuláris ideológiai hagyományokhoz *ugyanilyen* közömbösen viszonyuló ellenfelet, az MSZP-t. De a politikai ellenpólus határozott artikulációja nem pusztán ezt a negatív gondolatot (az ellenfél megjelölését) tartalmazta, hanem pozitív politikai gondolatot is: ez volt a „polgári” minőség. Ennek a fogalomnak jóformán semmi köze nem volt a magyar eszmei hagyományból ismert „urbánus”, „polgári radikális”, „haladó-modern” eszmeiséghez; sem a rendszerváltásban föl-fölbukkanó „civil” (értsd: antiideologikus) politika gondolatához; jóval több a Kádár-rendszerben megszokott frazeológiához, annak ellentétes értelmében. A „polgári” jelzőt ugyanis a „reakciós”, „tőkés”, „korlátozott igazságérvényű” tudomány, irodalom, társadalmi szerkezet és rendszer minősítésére alkalmazták: azaz a „polgári” voltaképpen ebben a korban kapta meg végleges politikai töltetét, amelynek „felvállalása” teljesen logikus kiegészítése az antikommunizmusnak.⁶

Végeredményben tehát a rendszerváltás első korszakát – ideológiai szempontból – 1998 zárja le. A kezdeti ideológiai viták és összecsapások az egyetemes és a partikuláris ideológiák terén zajlottak le, de 1993-tól, 1994-től fogva egyre markánsabban rajzolódott ki a rendszerváltáshoz és a Kádár-rendszerhez való két ellentétes viszonyulás, s vált a politikai gondolkodás két meghatározó pólusává. Ez egyúttal meghatározta a magyar bal- és jobboldaliság értelmét is, noha a politikatudomány számára nyitott kérdés, hogy a két pólus analitikus értelme hogyan hozható kapcsolatba *de facto* értelmével.⁷

3. AZ 1998–2004 KÖZÖTTI IDŐSZAK

Ezt az időszakot a két nagy politikai párt dominanciája jellemzi. A kis pártok mint pártok eszmei befolyása elhanyagolható, noha értelmiségi támogatóik útkeresésének és eszmei tájékozódásának kisugárzása markánsabb. A magyar politikai eszmei hagyományok jelentősége tovább csökken. Ebből a szempontból egy fontos kivétel van: a Fidesz kormányzása idején, a Terror Háza körüli vitákban kezd körvonalazódni egy új viszonyulási lehetőség a XX. századi magyar történelemhez, amelyet a diktatúraellenesség álláspontjának nevezhetünk. Ha tetszik, ez akár példának is tekinthető a főnt említett folyamatra, amelynek során egy aktuálpolitikai-eszmei pozíció – a Kádár-rendszer elutasítása – olyan partikuláris elvi-ideológiai pozícióvá alakul át, amelynek egyébként nincs határozott előzménye. A magyar eszmei hagyományban a haza-haladás, népies-urbánus ellentét, nyugati-keleti orientáció jól ismert antipólusok, a diktatúraellenesség viszont új. Ennek a politikai pozíciónak a hátránya, hogy nemigen van ellenpólusa; előnye viszont, hogy markáns kontúrással fontos identifikációs elemmé tehető.⁸

Az egyetemes politikai ideológiák közül a kereszténydemokrácia és a konzervatizmus képviselői – voltaképpen természetesen módon, de nem abszolút szükségszerűen – a jobboldalon keresték a helyüket, illetve igyekeztek az aktuális politikai kérdésekhez hozzászólni. A kereszténydemokrácia közismerten elsősorban olasz és német gyökerű áramlat, amelyet a katolikus egyház úgynevezett „társadalmi tanítása” befolyásolt, s a második világháború utáni politikai helyzet alakított. Magyarországon a régebbi ihletésű keresztényszocializmus is hatást gyakorolt rá. A Fidesz kormányzása idején a család, a kis- és középtulajdon védelmének, a szigorúbb drogpolitikának, a lakásszerzés, az egyházi iskolák és intézmények állami támogatásának a szorgalmazása révén markánsan meg tudott jelenni az aktuálpolitikában is. A konzervatizmus inkább az angolszász és skandináv országokban van jelen önálló politikai pozícióként. A magyar jobboldali teoretikusok között a magukat konzervatívnak nevezők egy része hasonló irányba tájékozódott, de különösebb befolyást a kormányzati döntésekre nem tudott gyakorolni.⁹ Más konzervatívok eleve erős fenntartásokkal viseltetnek a modern angol-amerikai konzervatív felfogással szemben, s inkább a német-francia típusú (de az angolszász országokban is létező) kultúr- és nemzeti konzervatizmushoz állnak közel. Ennek az áramlatnak szintén nem kifejezetten ambíciója, hogy gyakorlati politikai javaslatokat fogalmazzon meg, de igen határozottan

képes artikulálni a „nemzeti érdekek” fontosságát illetve szimbolikus téren is igen aktív (milleniumi rendezvények, Nemzeti Színház, Széchenyi-film, koronakultusz).

A liberalizmus végérvényesen az SZDSZ-hez kötődött. Mi több, a párt éppen az ideológiai purizmus révén igyekezett a maga számára kialakítani markáns politikai pozíciót, végképp föladvá, hogy a rendszerváltás és a Kádár-rendszer kérdéskörét illetően egyértelmű álláspontot fogalmazzon meg. Az emberjogi-szekularista-egalitárius jellegű felfogás, ahogy írtam, viszonylag hamar dominánssá vált a pártban, míg az antiegalitárius-libertáriánus felfogás végképp kiszorult. Sőt, egyes teoretikusok számára éppen ez vált fő ellenféllé a 2000 utáni éveket egyre jobban meghatározó globalizációs vitákban, olyannyira, hogy közülük többen kifejezetten ideológiai okokból szakítottak még az SZDSZ-képviselte liberális ideológiával is, s inkább az MSZP-nél vagy legalábbis annak értelmiségi környezetében kerestek új otthont.

Az MSZP erre annál is inkább alkalmasnak látszott, mert az 1998-as vereség eleinte azt a képzetet ébresztette, hogy politikai eszmék híján, illetve egy jobbra csak attitudinális-érzéletszerű, a múlthoz való viszonyulás megjelenítése révén nem lesz képes újra hatalomra kerülni. Az egyetemes ideológiák terén azonban erősen megnehezítette a helyzetét, hogy a nemzetközi szociáldemokrata eszmei hagyomány is bizonyos értelemben válságban volt, a harmadik út ideológiájának nevezett és eleve inkább csak a neokonzervatizmusra adott politikai reakcióként értelmezhető pozíció ekkora már erősen meg is rendült.¹⁰ Ezért az MSZP ideológiai útkeresése nem hozott jelentős eredményeket, s így, hasonlóan 1994-hez, újra elsősorban ellenfele stratégiájából tudott profitálni. Mivel a Fidesz határozottan az MSZP-t deklarálta ellenfelének, ezzel az ösztönös, az elveket másodlagosnak minősítő tábormentalitást erősítette benne. 2002-es választási győzelme számára is meglepetés volt. A Medgyessy-kormány azonban ott folytatta, ahol Horn Gyula kormánya 1995-ben abbahagyta: koncepciótlan és korlátlan osztogatással. Színtelen politikáját legföljebb némi populizmus és francia típusú republikanizmus révén igyekezett árnyalni. Ennek a politikának a folytathatatlansága gyorsan világossá vált, amelyet a miniszterelnök eleve viszonylagos politikai erkölcsi integritásának és az EP-választásoknak az elvesztése drámai módon súlyosbított. Ugyanakkor mivel a jobboldal 2002 után is egységes konglomerátum maradt, az MSZP számára újra elégségesnek látszott a tisztán aktuálpolitikai pozicionálás stratégiája, valamint a közelebbről meg nem határozott baloldali hagyomány, a baloldalisághoz kötődő érzületek mozgósítása.

Gyurcsány Ferencnek és a hozzá közel álló teoretikusoknak a színrelépése a nagyideológiák és eszmék terén nem is hozott alapvető változást, hanem – mint a következő részben ezt részletesen is kifejtem – elsősorban abban változtatott, hogy az aktuálpolitikai eszmei pozíciókeresésben – az MSZP történetében először – kezdeményezőleg lépett föl.

Térjünk rá a Fideszre. A kereszténydemokrácia valamint a kultúr- és nemzeti konzervatív körök kormányzati befolyásáról már szoltam. Kiegészítésként az utóbbihoz még hozzáteszem, hogy a „nemzeti érdek” a Fidesz retorikájában egyre kevésbé a hagyományos territoriális nagymagyar politikai nacionalizmust, illetve a szintén hagyományos etnikai-völkisch kultúrnacionalizmust jelenti, mint inkább a belföld–külföld dichotómia hangsúlyozását, az autarkia, a függetlenség, a „saját teljesítmények” fölértékelését (ami egyébként erőteljes európai trend bal- és jobboldalon egyaránt; ennek látványos itthoni példája volt az olimpia megrendezésének ötlete, a magyar tudósok eredményeinek hangsúlyozása, a Corvin-lánc megalapítása és így tovább). Elsősorban ezzel függött össze, hogy gazdaságpolitikájában egyre markánsabb etatista vonások jelentek meg, illetve hogy – legalábbis retorikájában – már a kormányzás évei alatt megfigyelhető volt a nemzetközi nagyvállalatok által betöltött szerep korlátozásának a gondolata. Végül innen, tehát a jobboldalt integrálni igyekvő politikai táborból indult ki a demokrácia revitalizálásának és popularizálásának az eszméje is (ez megelőzően és egykoron a baloldalon létrejött Demokratikus Charta ambíciója volt az utcai, közvetlen demokratikus hatalomgyakorlás módszerének az alkalmazása).¹¹

A 2002-es választási vereség ezeken a tendenciákon nem változtatott, sőt, tovább erősítette őket. A kormányt egyre gyakrabban illette a nemzetietlenség, azaz a nemzeti érdekek képviselőitől való alkalmatlanság vádjával. A populáris, vezérelvű demokrácia elképzelését sem szűnt meg hangsúlyozni (aláírásgyűjtések, polgári körök – ezek természetesen a társadalmi és szavazói bázis kiépítésének célját is szolgálták). A kormánnyal szemben gyakorolt bírálatokban a kereszténydemokrata ihletésű család- és otthoncentrikusság továbbra is erős maradt. Viszont a tárgyalt időszak végére egyre határozottabb antikapitalista, antiglobalista, piacellenes vonások is megjelentek illetve egyre nagyobb teret kaptak a Fidesz retorikájában és politikai állásfoglalásában; ennek okáról a következő részben lesz szó.

4. 2004 ŐSZÉTŐL A 2006-OS VÁLASZTÁSOKIG¹²

Az új magyar demokráciában Medgyessy Péter volt az első miniszterelnök, akit leváltottak. Ez drámai módon jelezte az MSZP nyugtalanságát és tanácstalanságát. Egyúttal azonban – összhangban a politikai rendszer alapítóinak szándékával – a kormányfőváltás valódi bizalmi szavazás volt az új miniszterelnök személyéről és várható tevékenységéről. Gyurcsány Ferenc már régebben is ismert volt arról, hogy foglalkoztatják ideológiai, elvi kérdések is, s talán nem túl kockázatos kijelentés, hogy az MSZP nem csak azért sorakozott föl mögötte, mert úgy vélte, hogy személyes politikai képességei megközelíthetik Orbán Viktor képességeit, hanem azért is, mert az elvi irányítás képességét is meglátta benne (hiszen Gyurcsány személye és korábbi tevékenysége egyébként számos ponton nagyon is támadható volt).

Az eddig használt hármas felosztást követve az alábbi megállapítások tehetők. A magyar politikai eszmei tradíciók jelentősége az MSZP politikájában továbbra is elhanyagolható maradt. Az egyetemes ideológiák szintjén az útkeresés intenzívebbé, szervezettebbé, intézményesítettebbé vált,¹³ amit viszont négy dolog is nehezített. Egyrészt az SZDSZ ismét jónak látta liberális ideológiai elkötelezettségét megerősíteni a kampány céljaira, s így bizonyos hagyományos baloldali témákat erőteljesebben magához kötött (esélyegyenlőség, szekularizáció, antiklerikalizmus, emancipáció). Másrészt a blairi és a schröderi szociáldemokratizmus véglegesen kifulladásra látszott illetve látszik, s Amerikából szintén nem érkeznek eszmei impulzusok a demokrata oldalról. Harmadrészt a baloldali eszmekörben nehezen igazolhatók a látványos vagyoni különbségek (ami Gyurcsány Ferenc személyének hitelességét erősen csökkentette). Negyedrész a baloldali programokhoz rendszerint szükséges aktív és intenzív állami tevékenység finanszírozása egyre súlyosabb nehézségekbe ütközött: a jóléti államot Magyarországon már régen megteremtették, így nagyon nehéz azt „továbbfejleszteni”: maradtak az autópályák. Amit ezek után a szocialista párt politikáját és kampányát befolyásoló egyetemes eszmét illetően el lehet mondani: az lényegében a társadalmi igazságosság jellegzetesen egalitárius felfogásának hangsúlyozására szorítkozik (aminek alapján a Gyurcsány-kormány valóban hozzá mert nyúlni az Orbán-kormány örökségéhez, átszervezve a családi támogatások rendszerét).

Ám a harmadik, s a két párt egymáshoz való viszonyát legalapvetőbben befolyásoló eszmekörön belül az MSZP – a

rendszer váltás óta először – kezdeményezőleg lépett föl, mégpedig négy kérdés kapcsán.

Az egyiket nem maga tette föl, hanem kénytelen volt válaszolni rá: ez volt a kettős állampolgárság ügye. A kezdeményezést azzal vette át, hogy határozott nemmel válaszolt, ami ebben az összefüggésben konstruktív válasznak tekintendő. Ez a válasz ugyanis azt sugallta, hogy Magyarország jólétére a kisebbségi magyarok személyük és ügyük határozott föl vállalása révén veszélyt jelentenek, az elért „eredményeket” és „vívmányokat” tőlük és általában az általuk reprezentált „témakörtől” aktívan meg kell védeni. Ez az álláspont pedig hajszálpontosan egyezik a Kádár-rendszer közérzületével („suttogó propagandájával”¹⁴). Az MSZP ezzel a magyar politikai közfelfogás egyik legmélyebb „tudattartalmát” volt képes mozgósítani és maga mögé állítani.

A másik kérdést az előbbivel ellentétben maga a szocialista párt tette föl, s így kezdeményező szerepe még egyértelműbb volt. A kérdés közvetett volt, amely az egyházi ügynökök listáinak és általában a témának a hónapokig tartó napirenden tartása révén „sugalmazódott”. A listákkal ugyanis az MSZP nem az egyházakat kívánta elsősorban zsarolni,¹⁵ hanem a társadalomnak tette föl tőle soha nem látott határozottsággal a kérdést (kihasználva miniszterelnökének viszonylagos „tisztaságát”, ami koránál és KISZ-es múltjánál fogva szinte természetes adottság volt): miért kellene bárkinek is bűnösnek vagy másoknál bűnösebbnek éreznie magát, ha egyszer mindenki egyformán „bűnös” volt? A kérdésre nem kevésbé határozottan sugallt válasz nem a megtisztulás sziszifuszi munkájának megkezdésére való felszólítás volt, hanem ellenkezőleg: a felejtés és a kölcsönös elnézés, szemhuntyás közösségének megteremtése – vagy föllevenítése.

A harmadik kérdés a „köztársaság” védelme kapcsán merült föl. Medgyessy Péter republikánusnak szánt retorikájából hiányzott a valódi politikai tartalom: idegenül és üresen csengett. Gyurcsány Ferenc köztársaság-retorikája viszont másról szól: ez valójában a rendszerváltással való azonosulás legmagasabb szintű befejezése. Az MSZP immár nem egyszerűen elfogadta a köztársaság intézményrendszerét, hanem saját teljesítményét látta benne, amelyre a legnagyobb veszélyt a rendszerváltó (a rendszert alapjában véve kidolgozó és kikényszerítő) elit egyes tagjaiban fedezte föl. S ezt az attitűdöt támogatta meg a negyedik kérdésre sugallt válasz: nyugalmat vagy ribilliót kíván-e a politikai közösség? A nyugalom megtestesítője természetesen az MSZP, a ribillióé pedig az ellenzék; a lázongás pedig a rendszerváltással megszületett köztársaság ellen szól.

A kettős állampolgárság elutasítása, az ügynökök leleplezése, a köztársaság védelme és a nyugalom vagy ribillió közötti

választás kérdései révén a Gyurcsány által vezetett MSZP lényegében hasonló politikai eszmei manővert hajtott végre, mint amelyet a Fidesz 1996–1998 között: a rendszerváltásnak és a Kádár-rendszernek a maga számára elfogadható értelmezését képes volt politikai üzenetének a fókuszába emelni. Ez a fókuszálás ugyanolyan eredményt hozott, mint a Fidesz egykori stratégiája: a pártot hatalomba segítette.

A Fideszt 2004 őszén sorozatos meglepetések érték. Az volt a kormányfőváltás, az volt a népszavazás, az volt az MSZP határozott „nem”-je,¹⁶ és legfőképpen az volt a népszavazás eredménye. Az MSZP ugyan nem „nyert”, de szó sem volt az EP-választásokhoz hasonló súlyos (presztízs)vereségről. A magyar társadalom váratlanul ismét átpártolni látszott a szocialistákhoz. A pártszövetség vezetése azonban nem változtatott korábban elhatározott stratégiáján. A korábbi közvélemény-kutatások azt sugallták, hogy a 2006-os választásokon a hatalom magától hull majd a kezébe; ehhez csak megfelelő technikai felkészülésre, nehéz munkával megteremtett egység megbontására tett minden kísérlet elfojtására, s a baloldali szavazók felé való óvatos nyitásra van szükség.

Ennek megfelelően lépett például a kórházprivatizáció kapcsán is. Ez ugyan beleillett a Fidesz kereszténydemokrata vonalába és a nemzeti érdekképviselő retorikájába, de a konzervatív irányultságba már nem. S fonák módon az MSZP-t erősítette, hiszen a Fidesz lényegében egy Kádár-kori struktúra minden áron való fenntartására voksolt; márpedig ennek a korszaknak a politikai hasznát mindig az MSZP söpri be. A kezdeményezést átvevő MSZP többi lépését sem tudta követni. Az ügynökkérdés ügyében hallgatott; a rendszerváltás teljesítményének kisajátítása kapcsán alig-alig állt ellen; s állandó védekezésre kényszerült a „ribillió” és a hozzá kapcsolódó metaforák (vezérelvűség, harci mentalitás, táborszemlélet) vádjával szemben.

A politikai attitűdök és eszmék terén meghódított vagy annak vélt baloldali szavazókat tehát az MSZP váratlanul körbesáncolta. Ám a Fidesz nem vonult vissza, hanem baloldali pozíciói védelmében egyre nagyobb erőket csoportosított át, egyre nagyobb ideológiai áldozatok árán. Retorikája időnként már a kereszténydemokrata centrum-retorikán (munka, otthon, család) is túlment (a teljes foglalkoztatottság célja; az „egészség nem üzlet”-jelszó; a gáz- és áramárak „letörése” és a minimálbér radikális emelése nyugaton legföljebb szakszervezeti követelés lehet; a „luxusbaloldal” bírálata eleve azt sugallja, hogy „valódi” baloldal a jobboldalon van). Ráadásul a hagyományos kereszténydemokrata, nemzeti és a végső soron újnak tekinthető szocialisztikus regisztereken kívül a Fidesz a vidéki kiscgazda

szavazók érdekképviselőnek szükségképpen partikuláris és konfliktusos szólamát is igyekezett megszólaltatni. A vidék érdekeinek képviselője mint témakör azonban inkább csak a nemzeti érdekképviselő, a nemzeti függetlenség retorikájához volt hitelesen illeszthető. Meglehetősen kapkodó és zavaró módon, a kampány finisében egy vidék–város törésvonal eszmei tematizálására is kísérlet történt, talán már kevésbé a szavazatokért folytatott kiélezett küzdelem hatására, mint inkább előretételeként, a kudarcot vallott aktuálpolitikai eszmei pozicionálás meghaladásának a jegyében (erre utalnak Orbán Viktor „plebejus” – azaz „kisemberi” – politikusi habitusára vonatkozó megjegyzései is).¹⁷ A végeredmény az, hogy Budapesten kívül a Fidesz a vidéki nagyvárosokat is sorra elveszítette illetve nem volt képes visszahódítani.

Azért tehát, hogy a Kádár-rendszer közérzületének hatása alatt lévő választókhoz hitelesen tudjon szólni, a Fidesz kénytelen volt baloldali egyetemes ideológiai eszméket és értékeket bevetni, az ezeket hangoztató teoretikusokat előtérbe tolni, s egyfajta ideológiai háborút hirdetni – ami egyrészt nem volt hiteles egy jobboldali párttól, másrészt az MSZP nem volt hajlandó ebben partner lenni (pl. egy masszív piacpárti filozófiával előállva). A sajátosan magyar politikai dualitás polarizálásának („kommunista-kádári” versus „polgári”) első menetében győztes Fidesz a második menetben alulmaradt. Ahogy mondani szokták, a Fidesz az egység nevében föllépve, továbbá az új szavazók megszólításának jegyében kénytelen volt rendkívül széles ideológiai-eszmei skálán játszani, ami a hitelesség, a konzisztencia és a koherencia rovására ment. Lényegében ennek a ténynek köszönheti az MDF, hogy hitelesen volt képes ezek ellenében egy konzervatív identitást megjeleníteni. A Fidesz ezt a zűrzavart tetézte azzal, hogy retorikájában a kampány vége felé határozott eltolódás ment végbe a vidéki népszerűség érdekképviselője irányába.

A jobboldal fő ereje tehát túl sokat markolt. Ráadásul bizonytalanná vált legalapvetőbb identitásképző elemének, az antikommunista-polgári pozíciónak a képviselőjében, pontosan akkor, amikor az MSZP ebben a meghatározó vitában tudott markánsan föllépni. Ezzel tulajdonképpen a Fidesz azt a hibát követte el, amelyet tömören így lehet összefoglalni: (1) túl sok egyetemes ideológiai elem, (2) túl egyértelmű érdekképviselői retorikával és (3) túl erőtlen aktuálpolitikai eszmei pozicionálással gyengítve. Ehhez természetesen mindig hozzá kell gondolni, hogy ellenfele ezek ellentettjét valósította meg. A „hiba” értelemszerűen kontextusfüggő, azaz annyit jelent, hogy a vá-

lasztók éppen az utóbbi kombinációra voltak fogékonyabbak – de tegyük hozzá, hogy ez korábban is így volt.

5. ÖSSZEGZÉS

A választások és az új kormány hivatalba lépése óta eltelt időszak elemzése még korai volna. A fentiekből levonható legfontosabb tanulságnak az látszik, hogy az 1998-ban kezdődő új szakasz a politikai eszmék három alaptípusának az egymáshoz való viszonyában még nem ért véget. 1998-ra alakult ki az a kvázi-kétpártrendszer, amelyben a politikai pozicionálás legfontosabb eszmei vetülete az aktuálpolitikai helyzetértelmezés. Ez nem pragmatizmus, hanem olyan fogalmi-értékelési keret, amelyben a legfontosabb magyarázóerőt a történelmi-politikai tapasztalatokat közvetlenül megragadó, jellegzetesen morális fogalmak hordozzák. Természetesen sem az egyetemes, sem a nemzeti politikai ideológiai hagyományok nem mellékesek, de megítélésem szerint másodlagosak. Elképzelhető, hogy a jobboldal újabb veresége ebben a térben átrendeződést indít el; de az is lehet, hogy nem, legfőljebb tematikai változások lesznek (pl. a közvetlen, valóban pragmatikus érdekképviselőt válik dominánssá). S mivel az MSZP 1995-höz hasonló helyzetbe került, könnyen lehet, hogy hasonló módon reagál, elégtelennek ítélve az aktuális helyzetben rejlő eszmei erőforrás-potenciált.

JEGYZETEK

- ¹ Hogy miként, azt Schlett István és G. Fodor Gábor elméleti és alkalmazott tanulmányaiból tudhatjuk meg, pl.: Schlett István: Mi a politikai gondolkodás és mi a története? In: G. Fodor Gábor – Schlett István (2006): *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég, 278–313.
- ² Ehhez lásd Paul Gradwohl – Marián Béla – Szabó Ildikó: A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-rendszerhez való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle*. 1998. 2, 5–6.
- ³ A gazdasági rendszerváltás Magyarországon lényegében sokszerű volt. A közhiedelemmel ellentétben az MDF-kormány szinte receptszerű liberális terápiát alkalmazott a gazdaságpolitikában; az anyagi jólétet illető politikai diskurzus lényegében a valóban érintetlenül hagyott állami elosztórendszerek működtetésével kapcsolatos problémákra szorítkozott, tudomást sem véve az összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű változásokról. Várhegyi Éva összegzése szerint: „Meglehet, maga sem volt tisztában a lépéssorozat következményével, az Antall-kormány első másfél évében négy olyan törvényt

is elfogadtatott a parlamenttel, amelyek gyökeresen átalakították a gazdálkodás rendjét. Az új számviteli és a pénzügyi törvény, majd a szigorú csődtörvény megszüntette annak lehetőségét, hogy a vállalatok és bankok fiktív jövedelmekkel töltsék föl kiürült pénztárcájukat, és véget vetett a kényszerhitelezések kiterjedt gyakorlatának, amellyel a nem rentábilis vállalatok fiktív keresletet teremthettek termékeiknek. E három törvény a vállalatokat és a bankokat a fiktív pénz és piac álgazdaságából a valóságos pénz és piac világába helyezte. A negyedik, a jegybanktörvény a pénzügyi fegyelmet a kormányra is kiterjesztette: azzal, hogy függetlenítette a Magyar Nemzeti Bankot a kormány befolyásától, és korlátozta a költségvetés jegybanki hitelezését, gátat szabott annak, hogy a kormányok bankópréssel finanszírozzák politikai céljait.” (<http://www.mozgovilag.hu/2004/01/07/varhegyi.htm>)

- ⁴ „[A] korai Fidesz egyszerre volt radikális és antiideologikus. [...] [A] radikalizmus a tett radikalizmusa volt, nem pedig az eszméé. Talán ez a magyarázata annak, hogy a Fidesz későbbi eszmei irányváltását [...] az értelmiségi közvélemény másként – diszkontinuitásként – ítélte meg, míg a pártvezetés ezt kontinuuus fejlődésnek tartotta.” Bozóki András – Karácsony Gergely: *Életút és politika*. In: *A rendszerváltás forgatókönyve*. 8. kötet, Bozóki András et al. (szerk.) 2000, Budapest, Új Mandátum, 344–419, 373. o.
- ⁵ „[A] rendszerváltással megszülető pártrendszerben a leglényegesebb törésvonal a predomináns szerepet tápláló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai viszonylatok fenntartása, megóvása (baloldal), illetve megtörése és kiegyensúlyozása (jobboldal)...” – a törésvonal mint politikai tény azonban önmagában még nem indok vagy eszmei hajtóerő. (Löffler Tibor: *Predomináns törésvonal és törésvonal-politika a magyar pártrendszerben*. *Politikatudományi Szemle* 2002. 1–2, 177–211, 205. o.). Lásd a következő jegyzetet is.
- ⁶ „A szocialisták szívesebben nyúlnak a modernizáció felvilágosult és technokrata elitet feltételező koncepciójához [...] az MSZP ellenzéke előszeretettel tematizálja inkább a [...] nem baloldali értelemben vett polgári kultúrájú társadalmi csoportokat felértékelő fogalmát...” (uo., 185. o.).
- ⁷ A *Politikatudományi Szemlében* (1993–1994) lezajló, Körösi András által kezdeményezett bal–jobb vita résztvevői között a politológusok (Fricz Tamás, Csizmadia Ervin, Tóka Gábor) jobban rokonszenveztek a két kategória magyarországi használhatóságának gondolatával. Tóka Gábor akkor úgy értékelt, hogy „a bukott rendszer örököseihez és örökségéhez való viszony adja a szavazatokért folytatott verseny meghatározó erejű értelmezési keretét a mai Kelet-Európában”, de „tekintettel a múlt rendszer nem egyértelműen egalitárius és emancipatorikus felhangjaira [...] nem teljesen helyes ezt a dimenziót Körösi bal–jobb dimenziója megfelelőjének tekinteni.” Tóka Gábor: *Bal és jobb: miért alkalmazható?* *Politikatudományi Szemle*, 1994. 3. 135–45, 142. o. Löffler Tibor idézett tanulmányában azonban egyetért azzal, hogy a bal–jobb megosztottság Magyarországon *de facto* ezt jelenti.
- ⁸ Enyedi Zsolt szerint a pártok döntő identitásképző eleme a rendszerváltás óta „kulturális és nem gazdasági természetű, pedig a magyar választók a gazdasági kérdéseket folyamatosan fontosabbnak rangsorolják, mint a kulturálisakat” (21. o.); ugyanakkor azt is állítja, hogy a Fidesz sikere a pártverseny fontosságáról való meggyőzés stratégiájának a sikere – a két állítás együttvéve nagyjából megfelel annak, hogy az aktuálpolitikai-eszmei pozíció

és pozicionálás a hagyományos törésvonalak jelentőségét is maga mögé szoríthatja. Enyedi Zsolt: A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 2004. 3. 3–28.

- ⁹ Ami nem jelenti azt, hogy a jobboldali politikusokra sem tudott volna – ezt persze bizonyítani nehéz, de tény, hogy az antikommunizmus és diktatúra-ellenesség mint negatív, illetve a család, a kultúra, a tekintély, a rend gondolatköre mint pozitív eszmei pozíció kimunkálásában igen jelentős szerepet vállaltak. Lásd például: Láncki András: *Konzervatív Kiáltvány*. 2002, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor; Láncki András – Molnár Attila Károly – Orbán Krisztián – Orbán Miklós: *Magyar konzervatív töprengések a poszt-kommunizmus ellen*. 2004, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.
- ¹⁰ Mándi Tibor: A Harmadik Út tündöklése és bukása. *Századvég*. 2000. 3, 27–67.
- ¹¹ Ezeket a fejleményeket teoretizálja Körösenyi András: *Vezér és demokrácia*, 2005, Budapest, L'Harmattan.
- ¹² Ebből a részből a *Heti Válasz* 2006. május 4. számában néhány részlet megjelent; de az itt közölt szöveget számos helyen pontosítottam.
- ¹³ Például a Demos Alapítvány létrehozásával.
- ¹⁴ Mert volt ilyen, például az 1980-as lengyelországi válság „félhivatalos” értelmezésével kapcsolatban, amihez lásd Tischler János: „Magyarország és a lengyel válság (1980–81),” *Múltunk*. 1999. 2, 52–100.
- ¹⁵ Nemcsak egyházi, hanem más fontos közéleti személyek is fölkerültek az étlapra.
- ¹⁶ Ahogy már utaltam rá, a Fidesz nemzeti retorikájában a nemzeti *érdek* és érdekképviselő a domináns vonás, a határokon túli magyar kisebbségek ügyének fővállalása inkább egyfajta morális kötelesség, semmint mély kulturális, szellemi és politikai tradíciók megkerülhetetlen következménye. A Fidesz részéről az „igen” mindenesetre magától értetődő választás volt; a pártot azonban valószínűleg meglepte az MSZP határozott „nem”-je, ami első látásra Gyurcsány Ferenc öngóljának, ha ugyan nem politikai öngyilkosságának tűnhetett.
- ¹⁷ Orbán Viktornak a második forduló előtt adott interjúiban egyre többször bukkan föl az érdekvédelem szándéka, a „plebejus” mentalitás hangsúlyozása. Ez a jelző eredetileg természetesen *városi* kispolgárt jelent, akinek a szavazata döntő jelentőségű lehet, ám a mai magyar kontextusban ennek az értelmezésnek nem nagyon van értelme: valószínűleg közelebb kerülünk a beszélő mondanivalójához, ha egyszerűen „kisembernek” fordítjuk. A „kisember” politikai értelemben körülbelül annyit tesz, mint aki „távol van” a hatalomtól, nincs rá befolyása, kiszolgáltatottan él, védelemre szorul; ez pedig elsősorban a városoktól távol élő, még a választások jelentőségét sem értő emberekre igaz.

KOVÁCS LÁSZLÓ IMRE

„Gondolta a fene!”

Avagy választói és pártstratégiák a magyar választási rendszerben

A címbéli idézetet Arany János mondta rezignáltnan, hallgatván az Akadémián a tiszteletére tartott egyik előadást, melyben a verseit elemző irodalmár többször kijelentette: „Mikor Arany ezt írta, azt gondolta, hogy...” A költő elhíresült mondatát azért hoztam elő, mert az eddigi parlamenti választások adatsorait¹ áttekintve e tanulmányban olyan megállapításokat teszek, amelyek más kutatási módszerrel korántsem biztosan bizonyulnának helytállóknak. Arra vállalkozom ugyanis, hogy – még egyszer hangsúlyozva: csupán az adatok alapján – felvillantsak néhány olyan mozzanatot, amely arra utal, mintha a választók és a pártok kezdenék „megtanulni” a magyar választási rendszert, alkalmazkodnának annak szabályaihoz és lehetőségeihez. Túl az ötödik szabad választáson, legalább a kérdést indokolt feltenni: vajon így van-e ez? Az alábbiakban megfogalmazott „válaszok” pedig jó esetben lehetnek olyan hipotézisek, amelyek igazolása (vagy éppen cáfolata) további alapos kutatás eredménye lehet.² A bizonytalanság főleg abból származik, hogy a választási adatok az eredményekről és nem a szándékokról tanúskodnak. Csak példaképp: a választói aktivitás alakulása „mögé látni” olyan felmérésekre volna szükség, amelyek egy reprezentatív mintán magukat a szavazópolgárokat kérdezik meg részvételi motivációikról. Ennek híján legfeljebb logikus következtetések adódnak, de lehet, hogy „Gondolta a fene...”

Mindenekelőtt ki kell emelni a választási rendszerünk azon főbb jellegzetességeit, amelyek fenti kérdésünk szempontjából relevánsnak tűnnek. Megítélésem szerint – a teljesség igénye nélkül – ilyen a szavazatmegosztás (*vote splitting*) kombinált rendszer nyújtotta lehetősége, az öt százalékos jogi küszöb, a jelölt- és listaállítás szisztémája és a választás kétfordulós jellege. Az első két rendszer-elemmel – más okból ugyan – részletesen helyütt nem foglalkozom.

A szavazatmegosztásnak mint sajátos választói megoldásnak nálunk még a statisztikai megközelítése is problematikus. Így csak jelzem, hogy a többszavazatos kombinált rendszerekben lehetőség nyílik a voksokkal való „gazdálkodásra”. Eltérő politikai célok szolgálatába állíthatja valaki az egyéni és a listás voksát, ha például úgy gondolja: nem jó a parlament „kétpártosodása”. Így a listán olyan pártra szavazhat, melynek parlamentbe kerülését a jogi küszöb veszélyezteti, egyéni voksával azonban beleszólhat a „nagyok” versenyébe, amely végső fokon eldönti a kormány sorsát. Ez a módszer tudatos szavazat-felhasználást jelent, és természetesen feltételezi a választási rendszer ismeretét is. Hogy hányan élnek vele, azért nem tudni pontosan, mert a nálunk a számlálás során azonnal elkülönítik az egyéni és a listás szavazólapokat, így a végeredményből csak a kettő közötti különbség derül ki. Ez azonban nem feltétlenül azonos a szavazatukat megosztók számával. Az adatok mindenesetre azt mutatják, hogy viszonylag csekély az eltérés a releváns pártok egyéni jelöltjeire és listáira eső szavazatok mennyisége között – különösen azóta, mióta az egyre fogyó független egyéni indulók támogatói nem szembesülnek a szavazatmegosztás „kényszerével”.

A második említett rendszer-elem, a jogi küszöb hatása a választói magatartásra elég közismert, ezért nem kíván részletes kifejtést. A választók részéről a szavazat-hasznosulás igényét mutatja, hogy folyamatosan csökken a küszöb alatti pártokra leadott voksok aránya: a választások sorrendjében ez 15,85 százalék, 12,66 százalék, 11,41 százalék (benne az MDF 2,8 százalékos voksával), 11,31 százalék és végül már csak 3,22 százalék volt. Erre természetesen az is hatott, hogy az utóbbi három választáson már a kampányban is megjelent az az érv, miszerint nem érdemes ilyen pártokra „elvesztegetni” a szavazatokat. Ettől függetlenül a tendencia nyilvánvaló.

A továbbiakban a két másik kérdés, a jelölt- és listaállítás stratégiája illetve a választás kétfordulós jellegéből fakadó mozzanatok áttekintésére tesztek kísérletet. Tudomásom szerint e tárgykörökben összehasonlító elemzés még nem készült.

JELÖLTÁLLÍTÁS

A jelölt- és listaállítást közismert módon összekapcsolódik: a pártok megfelelő számú egyéni jelölt sikeres elindítása révén állíthatnak területi listákat, és legalább hét területi lista állításával szerepelhetnek országos listával a választáson. Az öt százalékos küszöb elérésére azoknak a pártoknak van esélyük, amelyekre mind a húsz területi választókerületben (a továbbiakban megye) lehet szavazni. Az eddigi választásokon egyetlen kivételként 1990-ben fordult elő, hogy a KDNP 15 önálló és egy közös területi listával lépte át az akkor még 4 százalékos parlamenti küszöböt (nem volt listája Békésben, Fejérben, Hajdú-Biharban és Jász-Nagykun-Szolnokban, Somogyban pedig a Somogyi Keresztény Koalíció keretében indult). Országos összesítésben e párt 317 278 szavazattal 6,46 százalékot ért el, ez a 15 megye átlagában viszont 8 százalékot, tehát a küszöb kétszeresét jelenti. Húsz területi lista híján – különösen, ha a fővárosban nem kaphatnak szavazatokat – a pártok olyan hátrányba kerülnek, amely nehezen behozható, hiszen az így elvesző voksokat a többi megyében nehéz „pótolni”.

Az országos lista a küszöböt átlépők számára fontos, mivel a megyei mandátumok elosztásának metódusa a kisebb pártokat szinte kizárja a mandátumszerzésből – különösen mióta két nagy párt egyre jobban kiemelkedett a mezőnyből. 1990-ben a két vezető párt mellett a többiek még 46, 1994-ben 44, 1998-ban 30, 2002-ben a harmadikként bejutott SZDSZ mindössze 4, 2006-ban az SZDSZ és az MDF összesen 6 ilyen képviselői helyet kapott. Az országos listáról egyéni és megyei töredékszavazataik révén viszont a kis pártok komoly kompenzációt kapnak, így összes mandátumaik jelentős része – a választások időrendi sorrendjében 47, 50, 49, 65 és 69 százaléka – innen származik.

1. táblázat. Egyéni jelöltek és pártlistát állító pártok száma

	1990	1994	1998	2002	2006
Összes egyéni jelölt	1532	1885	1608	1244	998
Ebből független jelölt	120	103	53	40	11
Egyéni jelöltet állító pártok száma	29	35	26	21	21
Területi listát állító pártok száma	18	19	15	13	15
Országos listát állító pártok száma	12	15	12	8	10

Az 1. táblázat a jelölt- és listaállítási alapadatait mutatja. Az egyéni jelöltek száma az 1994-es adattól eltekintve folyamatosan csökkent. Ez abból is következhet, hogy egyre kevésbé szívesen adjuk ki a kezünkől ajánlószelvényeinket, de az is előfordulhat – és erre a későbbiekben visszatérek –, hogy a pártok egy része tudatosan nem indít sok egyéni jelöltet. Ez utóbbi lehetőséget támasztja alá, hogy a legalább egy versenyzőt állító pártok száma nem csökkent olyan arányban, mint a jelölteké. Szembetűnő továbbá a független próbálkozók számának folyamatos és radikális csökkenése, ami nyilván összefügg mandátumszerzési esélyeik teljes megszűnésével (1990-ben még hat független jelölt nyert, majd 1998-ban még egy. A Somogyért Szövetség színeiben 2006-ban mandátumot szerzett Gyenesei Istvánt már csak azért sem számítom ide, mert javára az MSZP jelöltje visszalépett.) A listaállítási adatait nézve már kevésbé egyértelmű a tendencia. Összességében itt is csökkenést látunk, de az adatok hullámozást mutatnak. Azt mondhatjuk, hogy a két első választás kezdeti lendülete után a területi listát állító pártok száma „beállt” egy viszonylag állandó 13–15 közötti szintre, míg az országos listáknál ugyanez valamivel alacsonyabb sávban történt.

2. táblázat. Területi listát állító pártok száma a listáik száma szerint

	1990	1994	1998	2002	2006
20 területi listát állító párt	6	8	8	7	5
10-19 területi listát állító párt	6	5	2	–	1
7-9 területi listát állító párt	–	2	2	1	4
1-6 területi listát állító párt	6	4	3	5	5

A 2. táblázatban a listaállítási egy fontos részadata szerepel. Azt mutatja, hogy hány párt volt képes mind a húsz megyében elindulni a választásokon, továbbá szerepel az ennél kevesebb listát állítani tudó pártok számát több bontásban. (A 7-es sávhatár indoka, hogy ennyi az országos listaállításhoz minimálisan szükséges területi listák száma.) Látható, hogy a mind a húsz megyében indulni tudó pártok száma lényegesen nem változott, 2006-ra a középső három választáshoz képest van visszaesés. Ennél egyértelműbb a csökkenés a 10–19-es sávban, a következő kettőben pedig – eltérő szinten – nagyjából kiegyenlített adatokat látunk.

3. táblázat. Területi listák száma a parlamenti küszöböt valaha elérő, illetve 20 listát legalább egyszer állított pártonként

	1990	1994	1998	2002	2006
FIDESZ	20*	20*	20*	20*	20*
FKGP	20*	20*	20*	20	2
KDNP	16*	20*	20	E	K
MDF	20*	20*	20	K	20*
MSZP	20*	20*	20*	20*	20*
SZDSZ	20*	20*	20*	20*	20*
MIÉP	–	11	20*	20	20
ASZ	18	20	–	–	–
CENTR	–	–	–	20	8
HVK	20	–	–	–	–
MSZMP	19	20	20	20	11

További következtetésekre ad módot a 3. táblázat adatsora, melyben azon pártokat és az általuk állított területi listák számát tüntettem föl, amelyek legalább egyszer át tudták lépni a parlamenti küszöböt (ezeket választásonként vastagon szedtem és *-gal jelöltem) vagy legalább egyszer tudtak húsz területi listát állítani. A „K” a közös listaállítást, az „E” (együtt) pedig azt jelenti, hogy a párt egy másikba „beolvadva”, formálisan sem önálló szereplőként vett részt a választáson. A Fidesz és a KDNP mindkét, a Fidesz és az MDF az első verziót próbálta ki (Azt külön nem jelöltem, hogy az FKGP pártelitjének egy része előbb az MDF-ben, majd a Fideszben, legutóbb pedig az MDF prominenseinek egy csoportja a Fideszben kereste és találta meg a politikai menedéket – a vele járó mandátumokkal együtt.)

Ezekből az adatokból jól látszik, hogy a húsz területi lista nem garantálja a parlamenti küszöb átlépését, hiszen minden választáson volt olyan párt, amely rendelkezett ennyivel és mégis ki-maradt a parlamentből. Az is érdekes, hogy ennek alapján a hazai pártrendszer három legszilárdabb eleme a Fidesz, az MSZP és az SZDSZ, hiszen e pártok tettek eleget minden alkalommal a fenti táblázatba való bekerülés mindkét feltételének. Ehhez képest az MDF 1998-ban csak a Fidesszel közösen állított egyéni jelöltek révén, 2002-ben pedig ezen túl a közös lista révén lett parlamenti párt. (1998-ban önálló listája 2,8 százalékot kapott, 2002-ben pedig megítélésem szerint önállóan szintén nem érte volna el az 5 százalékot.)

A következő kategóriába – bár bizonyos értelemben ellenkező előjellel – az FGKP és a MIÉP tartozik. Torgyánék az első három választáson gond nélkül jutottak be, 2002-ben ugyan még képesek voltak húsz megyei listával indulni, de ezzel együtt nem szereztek 1 százalékot sem, s 2006-ra már a listaszám alapján is a töredékpártok közé kerültek. Csurka pártja a megalakulása utáni első választáson még csak 11 listára volt képes, azóta viszont e téren maximális sikert ért el – a parlamentbe ennek ellenére csak egyszer, 1998-ban jutott be.

A KDNP helyzete a fentebb már említett kivételes teljesítményétől (16 listával a küszöb fölött) eltekintve is sajátos. 1994-ben 20 listával megismétli a választási sikert, 1998-ban viszont már azzal együtt sem jut be. Ettől kezdve politikusainak egy része a Fidesz felé orientálódik, az Orbán-féle „szövetségi politika” aktív szereplői lesznek. A 2006-os vereség utáni önálló frakcióalapításban – túl a házszabály nyújtotta előnyök maximálásán – magam egyfajta várakozó álláspontot látok.

A 3. táblázat többi négy pártjában az a közös, hogy soha lépték át a parlamenti küszöböt, bár az Agrárszövetség 1-1 egyéni képviselője révén 1990-ben és 1994-ben is képviselőhez jutott. Kiemelendő közülük a Munkáspárt, amely (különböző neveken) állandó résztvevője a választásoknak. Stabilitását egyrészt a magas listaállítási potenciál mutatja (e téren csak legutóbb esett vissza), de stabil sikertelensége is. a Hazafias Választási Koalíció.

Ezek után visszatérek az egyéni jelöltállítás kapcsán fentebb elejtett félmondatra, miszerint a csökkenő jelöltszám annak következménye is lehet, hogy a pártok egy része tudatosan nem indít sok jelöltet. Ez a listaállítási szabályok alapján logikus taktika lehet, ugyanis – különösen 1998 óta – a kis pártoknak gyakorlatilag nincs esélyük a győzelemre az egyéni kerületekben, s mivel általában szegények is (e két dolog persze összefügg), a sok egyéni induló csak nehezítené és főleg drágítaná a kampányukat. Mindebből következik, hogy a parlamentbe kerülésért küzdő pártok számára az egyéni jelöltállítás inkább a listán való szereplés eszköze, semmint mandátumszerzési lehetőség. A húsz lista felállításához – jó területi megoszlásban – elég összesen 49 egyéni versenyző is, hiszen a megyék döntő többségében a feltétel két jelölt elindítása; ennél többre csak Budapesten (8), Pest megyében (4) és Borsod-Abaúj-Zemplénben (3) van szükség. Az országos lista feltételét pedig minimálisan már 14 egyéni jelölttel (7 területi lista a „kétjelöltes” megyékben) teljesíteni lehet.

Az egyéni jelöltállítási taktika mögötti másik megfontolás az lehet, hogy egy párt megpróbál az összes kerületben e téren sikeres lenni. Ezzel demonstrálhatja társadalmi beágyazottságát, mozgósíthatja szimpatizánsait, feladatot adhat a helyi szerveze-

teknek, valamint helyzetbe hozhatja magát a visszaléptetések terén is. Ez utóbbi mozzanatnak még akkor is lehet jelentősége a lokális politikában, ha a jelöltek nem jutnak be a második fordulóba, hiszen a szavazótábor „átirányításának” meg lehet kérni a politikai árát az őszi önkormányzati választásokon is. A minél több jelölt állítását az is alátámaszthatja, hogy a küszöb átlépése esetén az országos listás mandátumokból való részesedés a töredékszavazatok alapján történik, s ezek között ott van a sok vesztes egyéni jelöltre leadott voks is. (Erre a kérdésre még visszatérek.)

E kétféle – a minimumra illetve a maximumra törekvő – jelöltállítási metódus statisztikai igazolása azonban nehézségekbe ütközik. Ehhez ugyanis azt kellene tudni, hogy melyik párt hány kerületben tett egyáltalán kísérletet a 750 ajánlószevény összegyűjtésére; az erre vonatkozó adatot azonban nem őrzik a választási adattárak. Csak a végeredményt tudjuk, azt, hogy hány kerületben volt sikeres az egyéni jelöltállítás, s ennek következtében hány megyében szerepelt az adott párt a területi listákon, továbbá volt-e országos listája. Mindenesetre ezekből az alábbi adatokból is levonható néhány következtetés.

4. táblázat. Országos listát állított pártok egyéni jelöltjeinek és területi listáinak száma

1990			1994			1998			2002			2006		
	EJ	TL		EJ	TL		EJ	TL		EJ	TL		EJ	TL
MDF	174	20	MSZP	176	20	MSZP	176	20	MIÉP	176	20	FIDESZ-KDNP	174	20
MSZP	173	20	SZDSZ	175	20	FKGP	175	20	FIDESZ-MDF	176	20	MSZP	165	20
SZDSZ	169	20	FIDESZ	174	20	SZDSZ	175	20	SZDSZ	174	20	SZDSZ	165	20
FKGP	158	20	MDF	174	20	FIDESZ*	95	20	MSZP	170	20	MDF	153	20
HVK	116	20	KDNP	164	20	MIÉP	173	20	FKGP	148	20	MIÉP	114	20
KDNP	104	16	FKGP	158	20	MDF*	94	20	MP	148	20	MP	51	11
MSZMP	96	19	MP	155	20	MP		20	CENTRUM	126	20	CENTRUM	30	8
ASZ	87	18	ASZ	134	20	KDNP	146	20	ÚB	25	7	MCF	29	8
FIDESZ	81	20	KÖZTP	84	7	MDNP	113	19				KDP	25	9
MSZDP	76	18	LPSZVP	69	14	ÚSZ	47	14				MVPP	18	7
VP	62	13	MIÉP	66	11	EMU	33	9						
MNP	47	12	NDSZ	58	12	(MSZDP)	24	(4)						
			EKGP	55	15	NF	22	7						
			MSZDP	53	15									
			ZÖLD	18	7									

A táblázatban szereplő már kevésbé ismert pártnevek: ASZ – Agrárszövet-ség, EKGP – Egyesült Kisgazdapárt, EMU – Együtt Magyarorszáért Unió,

HVK – Hazafias Választási Koalíció, KDP – Kereszténydemokrata Párt–Keresztényszociális Centrum Összefogás, KP – Köztársaság Párt, LPSZVP – Liberális Pártszövetség Vállalkozók Pártja, MCF – Magyarországi Cigányszervezetek Fóruma–Roma Összefogás Párt, MDNP – Magyar Demokrata Néppárt, MNP – Magyar Néppárt, MSZDP – Magyarországi Szociáldemokrata Párt, MSZMP – Magyar Szocialista Munkáspárt (később MP – Munkáspárt), MVPP – Magyar Vidék és Polgári Párt, NDSZ – Nemzeti Demokraták Szövetsége, NF – Nemzetiségi Fórum, ÚSZ – Új Szövetség, VP – Vállalkozók Pártja, ZA – Zöld Alternatíva

A 4. táblázatban az egyéni jelöltszámuk sorrendjében azon pártok szerepelnek, amelyek rendelkeztek országos listával – kivéve 1998-ban az MSZDP, amelyet zárójelesen azért hagytam benne a táblázatban, mert kettővel több jelöltje volt, mint az utána következő Nemzetiségi Fórumnak. Ugyancsak az 1998-as adatsorban a Fidesz és az MDF neve melletti * azt jelzi, hogy e két párt az önálló jelöltjein túl (a táblázat mindenütt ezt a jelöltszámot adja meg), még közös jelölteket is állítottak, így mind a 176 egyéni kerületben jelen voltak. A vastagon szedett pártnevek azt jelzik, hogy az adott választáson kik lépték át a parlamenti küszöböt.

Jól látszik, hogy az egyéni jelöltszám és a szavazatarány, így a parlamenti küszöb átlépése között nincs egyenes összefüggés. Választásonként csak egy példát idézek olyan pártok adataiból, melyeknek egyaránt 20 területi listájuk volt: 1990-ben a 116 jelölttel bíró HVK 2,12 százalék, a 81 jelöltes Fidesz 5,83 százalékos voksot szerzett; 1994-ben az FKGP mindössze három egyéni jelölttel többet indított a Munkáspártnál, 7,64 százalékos szavazataránya mégis több, mint háromszorosa Thürmerék 2,36 százalékáé; 1998-ban az MDF listája 2,8 százalékos pontot kapott, holott 94 önálló jelöltje mellett a győztes Fidesszel volt szövetségben; 2002-ben a MIÉP minden kerületben jelen volt és 4,37 százalékos eredménnyel mégis kimaradt a parlamentből. A 2006-os választás ezekhez képest letisztultabb képet mutat: csak a minden (vagy majdnem minden) kerületben induló pártok lépték át az 5 százalékos határt. A szavazópolgárok pártpreferenciáját ezek szerint az kevésbé befolyásolja, hogy egy-egy párt jelöltjével saját kerületükben találkoznak-e a kampány során. Ez is alátámasztja azt az egyébként kézenfekvőnek látszó feltételezést, hogy a meggyőzésben elsősorban az országos médiumok – főleg a televíziók – mellett a pártok mindenütt egységes poszttereinek, szlogenjeinek és vezető politikusaik megnyilvánulásainak van kiemelkedő szerepe, sokkal kevésbé fontos a lokális tapasztalat és egyáltalán: a képviselőjelöltek személye.

A jelölt- és így a listaállítási stratégia kapcsán felvetődő másik kérdés, hogy egy párt törekszik-e valóban a maximális

lehetőségek kiaknázására, vagy megelégszik az országos listaállítás feltételének (7 megyei lista) teljesítésével. E tekintetben is beszédesek az adatok. 1990-ben az Agrárszövetség, az MSZMP és az MSZDP 18-19 listája nyilván azt jelzi, hogy e pártok a maximumot célozták, de néhány megyében e téren sikertelenek voltak. Mellettük a VP és MNP 13 illetve 12 listája is „túlbiztosításnak” tűnik. Az országos listával ekkor nem rendelkező, így a táblázatban nem szereplő hat másik párt viszont összesen 12 megyei listát állított, közülük a legtöbbet (4) a Zöldek indították. Az első, *founding election*-jellegű választáson megítélésem szerint a pártok többsége – érthetően – azt a stratégiát választotta, hogy mindent megpróbál, amire csak képes, és nem „takarékoskodik” az erőforrásaival. Az 1994-es adatok a „középmezőnyben” még hasonló jelenségről tanúskodnak, sőt 11-15 listával itt öt párt szerepel. Ugyanakkor feltűnik a minimális 7 megyeivel országos listát állító pártból mindjárt kettő (Köztársaság Párt, Zöldpárt), és csökken a „reménytelen” próbálkozók száma is (4 párt összesen 8 listával).

1998-tól látom „kettészakadni” a mezőnyt. Ekkor a „húszasok” mellett már csak egy maximumra törekvő pártot (MDNP) látunk 19 listával, egy továbbiából (ÚSZ, 14 lista) áll a „középmezőny”, s kettő (EMU és NF) látszik az országos listaállítás minimumával megelégedő pártnak. Említésre méltó még, hogy bár az MSZDP az NF-nél több egyéni jelöltet tudott indítani, ezek területi megoszlása oly szerencsétlen volt, hogy mindössze 4 megyei listája lett, s így országos listát mégsem állíthatott. Fontos továbbá, hogy a táblázatban szereplőkön túl ekkor már mindössze három pártnak volt valahol összesen 9 listája. 2002-ben és 2006-ban már egyértelmű a helyzet: vagy mindent vagy a minimumot célozták a pártok – legutóbb a 11-9 listaszámot már csak biztonsági tartaléknak látom. A „futottak még” rovatba mindkét választáson 5-5 pártot találunk, összesen 8 illetve 10 listával.

Mindezek alapján kimondható: a hazai választások idősoros adatai nem csak azt árulják el, hogy egyre kevesebb párt képes listát állítani, ezzel is jelezve a hazai pártrendszer megszilárdulását és egyben koncentrálódását is. Az is látszik, hogy a versenybe szállók között jól körülhatárolható három csoport van. Egyrészt azok, akik e szempontból képesek a maximumot nyújtani. Rendelkeznek kiépített, s legalább a választások idejére „feltámasztható” országos szervezeti hálózattal, és nem küzdenek „káderhiánnyal” az egyéni jelöltállítás terén. E pártok – amellet, hogy a közöttük lévő politikai viszonyok és az erőssorrend sokat változott és még változhat is – voltaképp állandó szereplői a hazai választásoknak. E téren igazi változást az FKGP és a Munkáspárt kiesése hozott. A stabil szereplők mellett

találunk még rövidebb időszakban, egy-két választáson potens szervezeteket is. Ezek egy része eltűnt (HVK, ASZ) vagy eltűnni látszik (Centrum), mások „kiváltak, majd elvegyültek” (MDNP) vagy „feloldódtak” (KDNP). Ne feledjük azonban, hogy e táborban sosem csak parlamentbe bejutni képes pártokat találunk.

A jelölt- és listaállítási szempontjából körülrajzolható másik csoportot azok alkotják, akik a 4. táblázatban nem is szerepelnek. Leginkább egy-egy választáson tűnnek fel, de teljesen esélytelennek bizonyulnak már az „előválogatáson” is. Minden alkalommal találunk közöttük pártokat is, amelyek csupán egyetlen megyei listát képesek állítani. Ez azt mutatja, hogy vannak olyan, akár egyéni karrier-vágyak köré szerveződő lokális törekvések, amelyek helyben – legalábbis néhány jelölt elindításának erejéig – még választói ajánlásokra is számíthatnak. Érdeemesnek tartom még e körből kiemelni a hazai zöldek/környezetvédők kitartó, de végül képviseletet soha nem eredményező próbálkozását a parlamenti választásokon való önálló részvételre.

A harmadik párt-típus – mint utaltam rá – 1994-től jelenik meg, s különösen a két utóbbi választáson szembetűnő. E pártok azok, akik csak az országos lista állításának minimális vagy ahhoz közeli feltételeit teljesítik. E kör szándékainak átgondolása kapcsán különösen indokoltnak tartom a címben szereplő Arany János-i intelmet, így csak feltételes módban fogalmazok: ez a jelenség sugallhat egy fokozatosan tudatosuló pártstratégiát is, melyet a választási rendszerhez való alkalmazkodás, az erőforrásokkal való racionális gazdálkodás vezérelhet. Ha ez így van, az ilyen párt „megcéloz” a biztonság kedvéért 10-12 megyét – lehetőleg azokat, ahol csak két jelölt kell a listához – s a többiben nem is próbálkozik. Az utóbbi három választás adatait megnézve azt találtam, hogy 1998-ban az NF a 7 „listás” megyéjén túl még 4-ben, az EMU a 9-en túl még 6-ban tudott legalább egy jelöltet állítani, tehát az előbbi minimum 11-ben, az utóbbi 15-ben próbálkozott. 2002-ben az ÚB 11, 2006-ban a Munkáspárt 16, a Centrum és a KDP 12, az MCF 10, az MVPP 8 megyében tett biztosan kísérletet. (Mint már utaltam rá, a sikertelen jelöltállításról nincs adatom.) Mindez azt mutatja, hogy a 1998-ban az EMU és 2006-ban a Munkáspárt valószínűleg a minél több területi listát célozta meg, de a többieknél előfordulhat a „takarékos” stratégia is. Korántsem elhanyagolható kérdés viszont, hogy ez utóbbi milyen mandátumszerzési esélyekkel kecsegtet.

Tudjuk, hogy a parlamenti küszöb elérésére a 20 területi lista ad esélyt. Ez persze nem önmagában a választási rendszer következménye; az okozza, hogy a hazai pártok között nincs igazán regionálisan erős – egy ilyen elvileg akár 7 megyében is el tudná érni a szükséges szavazatszámot. Más kérdés, hogy a területi lis-

tás mandátumelosztás módszere – mint említettem – a kis pártok számára kedvezőtlen. Így a küszöböt nem sokkal átlépő pártok valójában az országos listában reménykedhetnek. Itt azonban a töredékszavazatok számítanak, melyek egyrészt a fel nem használt pártlistás, másrészt az első érvényes fordulóban szereplő, de mandátumot nem szerző egyéni jelöltekre adott voksokból állnak. A kis pártoknak arra van leginkább esélye, hogy az összes egyéni és listás szavazatuk az országos listán fog hasznosulni. Ennek tükrében viszont nem gondolnánk lényegtelennek az elindított egyéni jelöltek számát sem.

A 2006-os választás adataival elvégeztem egy számítást, amely abból indul ki, hogy a bejutott négy párt mellett még egy megszerezte volna az 5 százalék eléréséhez szükséges voksokat. A küszöbérték ekkor 270 407 szavazat volt. Ehhez legközelebb a 114 egyéni jelöltje alapján 20 területi listás MIÉP jutott 119 007 vokssal. Tétélezzük fel, hogy e párt nem ennyi, hanem 279 000 szavazatot szerez.³ Továbbá tétélezzük fel, hogy ezek területi megoszlása olyan, hogy nem jut megyei mandátumhoz. Ennek alapján az országos listán versenyben lenne 279 000 pártlistás és a ténylegesen meglévő 92 798 egyéni, tehát összesen 371 798 töredékszavazattal. Ha a négy másik párt mellé így a MIÉP-et is bevonjuk a 64 mandátum elosztásába, a FIDESZ–KDNP 24, az MSZP 16, az SZDSZ 10, az MDF 8 és a MIÉP 6 képviselői helyet szerez. Ez tehát egy olyan párt eredménye, amelynek viszonylag sok egyéni jelöltje vett részt az első fordulóban.

Elvégezve ugyanezt a számítást a Munkáspárt 51 jelöltjére esett 16 309 egyéni és a feltételezett 279 000 listás töredékvokásával, kiderül, hogy Thürmerék így 5 országos listás mandátumot kaptak volna, a hiányzó 1 képviselői hely pedig a FIDESZ–KDNP-nek jutna. De ami igazán meglepő: ha önmagában a 279 000 listás vokssal mint töredékszavazattal számolunk, s nincs egyetlen egyéni sem (tehát a küszöböt elérő párt jelöltjeire senki nem szavaz!), az eredmény ugyanez. Vagyis egy pártnak, melynek a listás szavazataránya éppen meghaladja az 5 százalékot, ez a voksmennyiség önmagában biztosítja a parlamenti képviseletet, s ehhez képest a sok egyéni jelöltre arányos támogatást feltételezve jutó töredékvoksok csak minimális – esetünkben egyetlen – többletmandátumot eredményeznek. Mindennek tükrében elmondható, hogy az egyéni jelöltek száma e tekintetben nem releváns tényező. Azt is mondhatnánk: ha lehetséges volna országos listát állítani egyetlen egyéni jelölt indítása nélkül, és emellett listán elérni a parlamenti küszöböt, az egyéni jelöltek hiánya gyakorlatilag nem érintené a mandátumszerzési esélyeket. Mindennek fényében világos, hogy a jelöltállításban „minimumra” törekvő párt stratégiája ebből a szempontból nem hibás.

Más kérdés a kevés megyei lista és a küszöbérték elérésének esélye közötti összefüggés.

KÉT FORDULÓ

A magyar parlamenti választások a köztudatban – joggal – kétfordulós versengésként élnek. A szabályok természetesen önmagukban nem teszik szükségessé a második fordulót: az egyéni kerületekben érvényes (50 százalék fölötti részvétel) és eredményes (abszolút többség), a területi listás szavazásnál érvényes (50 százalék fölötti részvétel) első fordulóval befejeződhetne a választás. Azonban e jogszabályi kereteket a választók töltik ki részvételükkel és voksaikkal, s elsősorban az utóbbiak következtében a végeredmény a második körben alakul ki. Az alacsony aktivitás okozta második forduló igen ritka, e tekintetben az egyetlen kivétel az 1998-as választás volt. Ekkor 31 egyéni kerületben, sőt két megyében (Hajdú-Biharban és Szabolcs-Szatmár-Beregben) is meg kellett ismételni a voksolást. Ezen kívül érvénytelen választás csak 1990-ben volt, akkor is mindössze öt egyéni kerületben, a megyékben pedig soha. Más a helyzet az abszolút többséggel mint eredményességi feltétellel. Bár ezen a téren a hazai pártrendszer kétpólusúvá válása komoly változást hozott – 2002-ben és különösen 2006-ban már erős szavazatkonzentrálódás figyelhető meg – a kerületek többségében még így is a második fordulóra maradt a döntés. 1990-ben öt kerületben volt eredményes az I. forduló, 1994-ben kettőben, 1998-ban egyben. A 2002-es választáson már 45 eredményes kerület volt: 24 MSZP, 20 Fidesz–MDF, 1 SZDSZ (MSZP-támogatással) mandátummal; 2006-ban már 66 kerület: 38 MSZP (4 SZDSZ-támogatással) illetve 28 Fidesz–KDNP mandátummal.

A választás kétfordulós jellegéhez való alkalmazkodás a szavazópolgárok részéről logikusan azt jelentené, hogy a választói aktivitás a második körben nem csökken, sőt – kiélezett politikai helyzetben, ha a fordulónak fokozott tétje van – még növekszik is. A pártok szempontjából pedig azt, hogy a második fordulóra igyekeznek potenciális szövetségeseiket keresni és visszaléptetésekkel növelni győzelmi esélyeiket.

A két forduló aktivitása az 5. táblázat szerint alakult. Az első két és az utóbbi három választás adatai jelentősen eltérnek egymástól. 1990-ben a szavazópolgárok minden szempontból új szituációval találkoztak, hiszen a többpártrendszerre épülő kompetitív választások emléke csak a idősebb generáció tagjaiban élhetett. Túl ezen az alapvető mozzanaton, a kétfordulós szisztema sem volt része a szocializáció során a rendszerváltás előtti

időszakban elsajátítható „politikai tudásnak”. 1994-re azonban már várhatnánk a második forduló jelentőségének felismerését – az ekkor is erősen visszaeső aktivitás azonban nem erről tanúskodik. Csakhogy a polgárok nem egyszerűen egy absztrakt választási rendszerhez „igazodnak”, hanem annak szabályait és lehetőségeit a konkrét szituáció keretei között értelmezik illetve élnek vagy nem élnek velük. Felidézve az öt választás politikai körülményeit, megítélésem szerint értelmezhetőnek és logikusnak tűnnek a részvételi arányok – amennyiben a választói magatartás ezen eleme mögött hajlandók vagyunk valamiféle racionalitást feltételezni.

5. táblázat. Választói aktivitás százalékban

	1990	1994	1998	2002	2006
I. FORDULÓ	65,11	68,92	56,26	70,53	67,83
II. FORDULÓ	45,54	55,12	57,01	73,51	64,39

Az egyes választások részletes politikai elemzésére ehelyütt nincs mód, de nem is volna indokolt a közismert tényeket föl-sorakoztatni. Csupán a második forduló „tétje” szempontjából emelem ki a jelentős eltéréseket. Azonban mindenekelőtt egy azonosság: a jogi küszöb leküzdésének kérdése mindig eldőlt az első fordulóban. Megítélésem szerint ez alól az 1998-as választás sem kivétel, mert bár két megyében érvénytelen volt a szavazás, a két „érintett” párt sorsa már eldőlt. Az 5 százalékos küszöb végül 227 384 voks lett, s a MIÉP-nek az első körben ennél mintegy kétezer vokssal több volt, a még szóba jöhető Munkáspártnak viszont a két megye összesen majd’ félmillió érvényes voksából 60 ezer szavazatot kellett volna még szereznie, ami nyilvánvaló képtelenség. Az 1998-as területi listás második forduló tétje így csupán 17 listás mandátum elosztása volt, valamint a két megye eredménye a – választók többsége számára egyébként is titokzatos – országos listás helyeken módosíthatott valamelyest.

Nyilvánvalóan más a helyzet az egyéni kerületekben. 1990-ben az első fordulóban vezetést szerzett MDF (80 első helyezés) és az öt követő SZDSZ (63 első helyezés) között bontakozott ki a két forduló között a legélesebb küzdelem. Ennek eredményeképpen a Fórum növelni tudta előnyét, de ez a „befutó” sorrendjén nem változtatott: az nyert, aki az első körben is jobban állt. Túl a kétfordulós szisztéma fentebb említett szokatlanságán, a szavazópolgárok többsége számára még e konkrét tapasztalat alapján sem válhatott nyilvánvalóvá a második kör igazi jelentősége. 1994-ben az Antall József által már korábban „kamikáze-kor-

mánynak” jószolt koalíció bukása meglehetősen egyértelműnek látszott. Meglepő csak a „politikai karanténból” fokozatosan kiszabaduló MSZP első forduló elsőpró győzelme volt (a 176 egyéni kerületből 160-ban szocialista jelölt állt az első helyen). S bár a két forduló között hangos politikai kampány zajlott („túl-nyerik” magukat és visszajönnek a kommunisták), az eredmény elég nyilvánvalóan megfordíthatatlannak látszott. Megjegyzem, később az sem szolgálta a második forduló fontosságának tudatosulását, hogy e kampány vezérszónoka éppen a koalíció lehetőségét folyamatosan kizáró, majd azt megkötő SZDSZ volt. Ennél is fontosabb motívumnak tűnik, hogy végül valamivel csökkent ugyan a szocialisták mandátum-előnye, de még így is abszolút többséget szereztek. Ennek alapján a második forduló sokak szemében szinte fölöslegesnek, sőt egyenesen pénzkidobásnak látszhatott.

Az 1998-as választás e téren új korszak kezdetét jelenti. A részvételi adatok két szempontból is különböznek az addigiakétól. Az első forduló soha nem látott érdektelensége az egyik, a második forduló ehhez képest nem csökkenő és a megelőzőekhez mérten legmagasabb aktivitása a másik mozzanat. Az elemzések az elsőt a visszafogott kampánynak és az MSZP illetve a kormánykoalíció várható győzelmének – amit a 115 első helyezési igazolási látszó – tulajdonítják. E választás politikai nívója a Fidesz előretörése és az MDF-fel kötött részleges választási koalíciója (külön lista, de 78 közös egyéni jelölt) volt, de a két pártnak összesen csak 54 első helyezése volt az első fordulóban. Azonban a kormánykoalíció két pártja a listás voksokból együtt csak 40 százalékot kapott, s a Fidesz mintegy három százalékpontnyira ott volt az MSZP nyomában. Ez viszont azt sejtette, hogy a jobboldalon jelentős szavazatkonzentrációra nyílhat lehetőség. Ebbe a helyzetbe robbant be az Orbán–Torgyán megállapodás híre a tömeges kiscgazda-visszaléptetéséről. S bár ez a kampánycsend előtti órákban történt, a politikailag aktív választók számára ellenzéki és kormányoldalon egyaránt izgalmassá tette a második fordulót, így aktivizáló hatással bírt. A végeredmény pedig tovább tudatosíthatta a második körben rejlő lehetőséget, hiszen az történt meg, ami addig soha: sikerült megfordítani az eredményt, s így az első forduló alapján győztesnek látszó kormánykoalíció végül megbukott. Megítélésem szerint – túl a harmadik alkalomra kialakuló esetleges „választói rutinon” – ez az elsődleges oka annak, hogy 1998-ban nem csökken a részvétel, hanem az elsőhöz képest még valamelyest emelkedik is (gyakorlatilag szinten marad), ugyanakkor – s ezt újra kiemelem – a korábbi második fordulókat meghaladó szintet ér el. Úgy látom, a választások történetében ez mutatja az aktivitás és a kétfordulós választás

összefüggésében először azt, hogy az szavazópolgárok többsége „együtt mozog” a szisztémával és a helyzettel egyaránt.

Az igazi áttörés azonban e téren 2002-ben jött el. Egyrészt a már eleve igen magas – az előző választáshoz képest különösen kiugró – első forduló részvétellel, ami nyilvánvalóan pártrendszer koncentrálódásából, a „kétpártosodásból”, a kiegyensúlyozott erőviszonyokból fakadó eleve kiélezett kampány következménye. Mindezt igazolta az első fordulóban a „hárompárti” parlament kialakulása (a közös lista és közös egyéni jelöltek miatt a Fidesz és az MDF választástechnikai szempontból egy pártként viselkedett), a két nagy párt közötti minimális különbség a pártlistás voksok terén, valamint az, hogy az egyéni kerületekben is nyitott maradt a verseny, bár az ellenzéki MSZP nem elhanyagolható előnyt szerzett: 99 első helyezéssel (plusz 1 SZDSZ) szemben a Fidesz–MDF választási koalíciónak csak 76 első helye volt. A két oldal választói tartalékait illetően szintén kiegyensúlyozottnak látszott a helyzet, hiszen az MSZP mögött a második körben ott lehetett az SZDSZ 5,6 százaléknyi voksán túl a Munkáspárt 2,2 százalékos táborának jó része, a jobboldali jelöltek viszont a MIÉP 4,4 százalékot kitevő támogatóira számíthattak. (A Centrum 3,9 százaléknyi szavazótáborának viselkedése kiszámíthatatlannak tűnt, a többiek támogatottsága pedig együttesen is elhanyagolható volt.)

Mindebből logikusan következett, hogy e bázisok újbóli fegyelmezett felsorakoztatása mellett – elsősorban a jobboldal szempontjából – új választók aktivizálása lehet a döntő tényező. Az emlékezetes kampány részben ezt célozta: „Mindenki hozzon magával még egy embert!” – hangzott el Orbán Viktor nyomán sokszor abban a két hétben. Végül a részvétel – minden eddigi rekordot megdöntve – 3 százalékponttal tovább nőtt. A végeredmény azonban ellentmondásos lett: a jobboldal – hasonlóan 1998-hoz – az egyéni kerületekben megfordította ugyan az eredményt (a Fidesz–MDF 95 jelöltje nyert, míg az MSZP mindössze 78, az SZDSZ 3 mandátumot szerzett), de a összességében mégis a baloldal került csekély többségbe a parlamentben. „Sokan voltunk, de nem elegendő” – mondta Orbán a két forduló között, s ez igaz a végeredmény láttán is. Mindez azonban a választók körében tovább erősíthette az 1998-as tapasztalatot: a második fordulónak kiemelkedő szerepe lehet a „marad vagy bukik a kormány?” kérdésének eldöntésében.

2006-ban a választás előtti felmérések szintén kiegyensúlyozott erőviszonyokra utaltak. S bár a jobboldalon a Fidesz és az MDF fokozatos eltávolodása miatt változott a helyzet, mindenképpen szoros küzdelem volt várható. Az első forduló részvételi aránya 2002-höz képest valamivel csökkent, ami azt sugallhatta,

hogy most is vannak aktivizálható választói tartalékok. Az első kör után az MSZP 38, az Fidesz–KDNP választási szövetség 28 egyéni mandátumot tudhatott magáénak. A küzdelem 110 kerületben folytatódott, amelyekben 61 első helyezése volt a baloldalnak és 48 a jobboldalnak (1 kerületben a Somogyért Szövetség színeiben Gyenesei István vezetett). Az első fordulóban már parlamenti párttá vált MDF vezetésének „kőbe vésett” dezertálása miatt látszott, hogy Orbánék két dolgot tehetnek: egyrészt a párt elitjéről megpróbálják leválasztani a Fórum szavazóbázisát, másrészt – mint 2002-ben – új választókat vonnak be a küzdelembe. A baloldal természetesen mindkét törekvést keresztezte, hiszen Gyurcsányék folyamatosan dicsérték Dávid Ibolya „kiváló következetességét” (a miniszterelnöktől még az idétlen „államné” titlust is megkapta), valamint azt sugallták, hogy a választás tulajdonképpen eldőlt, a kormány marad, s ehhez csak az kell, hogy az első körben rájuk szavazók újra elmenjenek az urnákhoz. Magam a koalíció kampányában új választói réteg mozgósításának szándékát nem éreztem.

Azonban a részvétel alakulása szempontjából az is fontos lehetett, hogy a 110 kerületben milyen esély mutatkozott az eredmény megfordítására. A médiában a két forduló között megjelenő vélemények többsége azt sugallta, hogy már „lefutott meccsről” van szó. Magam a 110 kerületből 25-öt gondoltam olyannak, ahol a Fidesz szinte biztosan nyerni fog, további 18-ban pedig erre nagy esélyt láttam. Az MSZP-nek a 20 „biztos” kerülete mellett 21-ben volt komoly esélye; a fennmaradó 26 kerületet nyitottnak véltem. Orbán az első forduló másnapján 75, később 70 mandátumot mondott szükségesnek a kormány leváltásához, s – politikusként érthetően – ennek „reális esélyét” kommunikálta. A fenti számítás alapján magam viszont úgy véltem, hogy az esély nem politikai hanem matematikai. Ugyanis az Fidesznek a „neki álló” összesen 43 kerület megszerzése mellett meg kellett volna nyernie mind a 26 „nyitottat”, de ez még mindig csak 69 mandátum. Ehhez még a baloldaltól is el kellett volna hódítani néhány nekik „biztosnak” látszó kerületet. Mindez együtt pedig nagyon kevésbé volt valószínű. (Végeredményben a 110 kerületből a Fidesz–KDNP 41-et nyert meg, ami a kormányváltáshoz messze kevés lett.) Nem állíthatom biztosan, hogy az eredmény „megfordításának” 2002-höz képest jóval kisebb esélye okozta a 2006-os második forduló aktivitásának némi csökkenését, de az összefüggést a két tény között legalábbis nem kizárható.

További kérdés, hogy a pártok választási stratégiája és taktikája hogyan igazodik a kétfordulós szisztémához. A választási együttműködésnek az egyéni kerületi rendszerben számos olyan formája adott, melynek célja a szavazótáborok egyesítése. Az

egyfordulós változatban is lehet egymás ellen jelöltet eleve nem állítani vagy közös jelöltekkel részt venni a választáson. Különösen az utóbbi megoldással élve azonban nem tisztázódnak a pártok közötti tényleges erőviszonyok (ugyanaz a helyzet közös pártlista-állítás esetén is.) A legszorosabb ilyen formalizált együttműködés releváns és önálló pártok között a jobboldalon jött létre, mikor 2002-ben a Fidesz és az MDF mindenütt közös jelöltekkel és egyben közös pártlistákkal vett részt a választáson; ennek előzményeként említhető az 1998-ban indított 78 közös jelöltjük. (Teljesen esélytelen, irreleváns pártok közös jelöltjeit nem tartom a választások kimenetele szempontjából fontos tényezőnek. Továbbá a 2006-os Fidesz–KDNP koalíción belül szereplő kereszténydemokratákat csak jogilag gondolom önálló pártnak.)

A kétfordulós szisztéma nyújtotta gyakoribb együttműködési forma az első forduló eredményeinek ismeretében történő vizsزالéptetés, ami a szavazótáborok „fegyelmezettsége” esetén – mint különösen 1998-ban láttuk – hatékony eszköze lehet a választás kimenetele megváltoztatásának. A magyar továbbjutási szabályok szerint érvénytelen első fordulóból minden jelöltnek megadják az újbóli indulás lehetőségét. Ez logikus, hiszen ekkor az elégtelen aktivitás növelése a legitimációs cél, s ezzel kontraproduktív volna a „választék” csökkentése. Érvényes de eredménytelen első kör után viszont a 15 százalékot elérték maradnak versenyben (így a második fordulóban „matematikailag” akár 6 jelölt is lehet), de az első három jelölt mindenképpen továbbjut – erre a nemzetközi gyakorlatból nem ismerek másik példát. Ez a megoldás tudomásom szerint a Nemzeti Kerekasztalon az MSZMP nyomására került be a rendszerbe, s politikai racionalitása az volt, hogy – tekintettel az 1989-es időközi választásokra – e párt jelöltjei a második fordulóban ne egyetlen ellenzéki jelölttel álljanak szemben. Mivel azonban érvénytelen választás – az 1998-as esetet kivéve – korábban alig, azóta pedig nem fordult elő, s a voksok nem egyenletesen szóródnak a jelöltek között, a második körben általában hárman jogosultak részt venni. 1990-ben még hét érvényes kerület volt, ahonnan négyen jutottak tovább, 1994-ben ez egyetlen, 1998-ban pedig három esetben fordult elő. Az utóbbi két választáson már összesen egy ilyen kerület (Jász-Nagykun-Szolnok 2.) volt, az is azért, mert itt 2002-ben az FKGP és az SZDSZ jelöltje azonos szavazatszámmal végzett a 3.-4. helyen.

A visszaléptetési adatokból adódó főbb tendenciák felrajzolása előtt megjegyzem, hogy a kérdéskör komplex elemzésére ehelyütt nincs mód. Csupán jelzem, hogy az alapadatok áttekintése mellett nagyon fontos annak további vizsgálata, hogy mely

pártok kiknek a javára léptettek vissza jelöltek, mennyire volt ez kölcsönös, és milyen hatékonysággal történt a visszaléptetés. Ez utóbbi szempont azt jelenti, hogy a visszalépés következtében sikerült-e az adott kerületben megváltoztatni az első forduló sorrendjét, illetve sikerült-e megszilárdítani az első körben szerzett csekély előnyt.⁴

A 6. táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes választásokon hány kerületben történt visszalépés a 2. vagy 3. helyről. E szűkítésnek az az oka, hogy az érvénytelen kerületekben a „sokadik” helyről újra nem induló jelöltek témám szempontjából nem tartom fontosnak. A táblázat % rovata azt mutatja, hogy az összes második fordulás, tehát szóba jöhető kerület hány százalékában volt visszalépés. Az abszolút szám mellett ez az arány árulja el valójában e taktikai lépés gyakoriságát.

6. táblázat. Visszalépési adatok a második fordulóban

	1990	1994	1998	2002	2006
Van visszalépés	41	12	123	124	85
Nincs visszalépés	130	162	52	7	25
%	23,98	6,90	70,29	94,66	77,27

Az első választás viszonylag magas adata némileg meglepő, hiszen 1990-ben egy kialakulatlan pártstruktúra körülményei között került sor a választásra. Olyan *founding election* zajlott, amely – túl azon, hogy végül elrendezte a szereplőket a kormány/ellenzék relációban – hosszú távra meghatározni látszott az egyes pártok sorsát. Erre utal az is, hogy a következő választáson ugyanaz a hat párt jutott túl a parlamenti küszöbön, mint először (más kérdés, hogy később fokozatosan átalakul a magyar pártrendszer). A magas visszalépési százalék azonban kissé csalóka, legalábbis ami a pártok közötti együttműködés kialakult voltát illeti. Erre csak egyetlen példa: az SZDSZ 16 jelöltet léptetett vissza, ebből négyet a Fidesz, ugyanakkor kilencet az FKGP, további hármat más pártok javára. A Fórum későbbi koalíciós partnerét segítő történő visszaléptetés még akkor is a pártközi viszonyok képlékenységére utal, ha tekintetbe vesszük, hogy a szabaddemokraták fő ellenfele ekkor az MDF volt, s a Fórum jelöltjei ellenében még a kisgazdák támogatása is a „kisebik rossz” megoldásnak tűnhetett.

1994-es visszaesés okát abban látom, hogy e választás idején az MSZP potenciális szövetséges híján egyedül küzdött, s többi párt bár szeretne volna megakadályozni a szocialisták várhatóan elsőprő győzelmét, összefogni nem tudott vagy nem akart ellene.

A második helyen álló SZDSZ támogatása a korábbi kormánykoalíció pártjai számára túl nagy árat jelentett volna ahhoz képest, hogy az MSZP-t megállítani már úgysem lehetett, a Fidesz viszont ezen a választáson már nem igazán „természetes szövetségese” a szabad demokratáknak. Így a csekély számú visszalépés mögött is inkább helyi politikai alkuk, semmint a pártelitek formális megegyezése húzódik.

Látható, hogy – miként a részvételi adatoknál – a fordulópont itt is 1998-ban van. E választáson a koalíciós pártok együttműködése nem volt teljes körű, hiszen az SZDSZ az első fordulóban 3. helyen végzett 49 jelöltjéből 27-et léptetett vissza az MSZP javára. A kormány bukásához vezető kisgazda-akció viszont valóban tömeges volt: az FKGP 92 jelöltje állt a 3. helyen, közülük 66, további két jelölt a második, három pedig a negyedik helyről lépett vissza. Ezzel a jobboldalon is kialakult a választás utáni kormánykoalíció, melynek későbbi sorsa megítélésem szerint „benne volt” létrejöttének körülményeiben. 1998-hoz képest a 2002-es adat és a politikai képlet már nem hordoz meglepetést. A jobboldal két pártja (a választás idejére az FKGP gyakorlatilag széthullott) eleve közös jelöltek révén vélte megtarthatónak a kormányzati hatalmat, így itt nemigen volt kinek visszalépnie. A MIÉP 16 jelöltje meghozta ezt az áldozatot, a 3 kisgazdaviszsalépés pedig jól mutatja e párt politikai halálát. A magas százalékos arány így elsősorban annak köszönhető, hogy a baloldalon gyakorlatilag teljes volt az együttműködés: az SZDSZ 70 jelöltjét vonta vissza az MSZP javára, amit a szocialisták 7 visszalépéssel honoráltak. Végül a még közeli 2006-os választásról annyit, hogy vonatkozó a százalékos adat visszaesése egyértelműen az MDF második forduló taktikájának köszönhető. Ehhez képest a baloldalon arányaiban közel ugyanaz a helyzet alakult ki, mint 2002-ben, így e választás összesített visszalépési mutatója is magasnak mondható.

Mindezek alapján úgy látom, hogy mind a szavazópolgárok, mind a pártok körében fokozatosan tudatosult a második kör jelentősége. A részvételi hajlandóság a konkrét politikai téteket és esélyeket is figyelembe véve alakult. A pártok számára legfontosabb tapasztalatra nézve pedig – nem foglalkozva most a benne rejlő, a felelősséget az MDF-re hárító üzenettel – utalhatok Orbán Viktor legutóbbi választás utáni kijelentésére, mely szerint ebben a szisztémában csak azok tudnak győzni, akik képesek összefogni. Megjegyzem viszont, hogy egyrészt az együttműködés soha nem garancia a végső győzelemre (lásd a 2002-es esetet), másrészt – hasonlóan a választókhoz – a politikai pártok a második forduló nyújtotta lehetőségeket az adott helyzetből fakadó különböző politikai célok és racionalitások tükrében használják

vagy nem használják ki. S annak következményei, hogy a jobboldalon legutóbb kimaradt ez a lehetőség, csak a következő években mutatkoznak meg.

JEGYZETEK

- ¹ A dolgozatban szereplő adatok az Országos Választási Iroda honlapjáról (www.valasztas.hu) származnak, illetve saját számítások eredményei.
- ² Többek között ezt szolgáltná a magyar választási rendszerre irányuló 4 éves komplex OTKA kutatási programom, mely jelenleg pályázati elbírálás alatt áll.
- ³ Azért nem a valóságos küszöbértéket, mert ha nő az összes leadott érvényes szavazat száma, nő a limit is. Egyszerű ún. iterációs megoldással kitűnik, hogy a legkevesebb kerek ezerrel végződő, de a tényleges küszöb feletti szavazatszám 279 000. Így a küszöbérték már 278 403.
- ⁴ Az első forduló másnapján készült prognózisom a választás idején a széles nyilvánosság számára nem vált ismertté (általában nem vagyok „médiaszereplő”), tanú rá viszont a két forduló közötti egyetemi előadásaim mintegy százfős hallgatósága. S ha már ezt az esélylatolgatást ehelyütt közzéteszem, jeleznem kell még: az általam többé-kevésbé biztosan az MSZP-nek „ítélt” 41 kerületben mindegyikében a szocialisták győztek (vagy MSZP-s visszalépés után az SZDSZ-jelölt), viszont a Fidesz a szerintem „biztos” mandátumaiból hármat, a „majdnem biztosakból” ötöt elveszített; a 26 „nyitott” kerületből pedig mindössze 5 lett a Fideszé.
- ⁵ E szempontok alapján az első három választás adatait vizsgálva tartottam előadást a pártok választási együttműködésének kérdéseiről 2001-ben Pécsen, a VII. Politológus Vándorgyűlésen.

FÁBIÁN GYÖRGY

Két választás Európában

A magyar választási rendszer a 2006-os magyar és olasz választás tükrében

2006. április 9-én véletlen egybeeséssel egyszerre tartottak választásokat Olaszországban és Magyarországon.¹ Ez a tény kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy a két választást összevegyük, párhuzamba állítsuk. Az összehasonlító elemzés segítségével a 2006-os magyar választás és a magyar választási rendszer értékelése komplexebbé, sokoldalúbbá válhat. Az összehasonlító elemzést tehát nem csupán az időbeli egyezés indokolja, hanem az is, hogy a 2006-os magyar választást, a magyar választási rendszert nemzetközi kitekintéssel vizsgálva teljesebbé, tudományosabbá tehetjük az értékelést. Az összevetést még érdekesebbé teszi, hogy a két választás különböző szisztémával történt, így a magyar választási rendszer jellemző vonásai még plasztikusabban kimutathatók. Árnyalja a képet az is, hogy az ezt megelőző három olasz választás szintén vegyes – bár a magyartól sok vonatkozásban eltérő – rendszerben zajlott le. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a választási rendszeren kívüli, a választást meghatározó társadalmi, történeti, politikai, kulturális tényezők sokban különböznek a két országban, de néhány vonatkozásban mégis megfigyelhető bizonyos hasonlóság a 2006-os választást meghatározó körülmények között. Elsősorban két olyan tényezőt említenénk meg, amely hasonlóságot mutat a két országban, és befolyásolta a választás kimenetelét. Az egyik gazdasági, a másik politikai. Olaszországot az Európai Unió „beteg embereként” emlegetik, gazdasága mélyponton van, évek óta stagnál,

Magyarországon pedig a gazdaság növekedése mellett az államháztartás, a pénzügyi egyensúly terén vannak súlyos gondok. A gazdasági problémák tehát mindkét országban előtérben vannak, választást befolyásoló tényezők. Ami a politikai hasonlóságot illeti, mindkét ország élesen megosztott, és mindkettőben jelen van a megosztó politika. Olaszországban a választás előtt jobbközép kormány volt hatalmon, egy vezérelvű, jobboldali populista pártszövetség, amelynek politikája, politikai stílusa növelte az ország amúgy is meglévő polarizációját. Magyarországon balközép kormány volt hatalmon, amellyel szemben állt fel egy hasonló, az olasz jobboldalhoz karakterében, stílusában, felépítésében közel álló vezérelvű, jobboldali populista, az országot kettéosztó pártszövetség. Mindkét országban elsősorban politikai stílusok, politikai kultúrák ütköztek, kevésbé volt jelentősége a programoknak, a szakpolitikáknak. A két politikai erő szembenállása és választási versengése tehát ennyiben hasonló vonásokat mutat, természetesen sok egyéb eltérő vonás mellett.

ELŐZMÉNYEK

Magyarország 2006-ban ötödször dönthetett szabad választáson arról, hogy melyik politikai erőnek ad megbízást az elkövetkező négy esztendőben. A 2002-es rendkívül kiélezett választási versengés alkalmával két táborra szakadt ország megosztottsága a választás után továbbra is fennmaradt, sőt tovább erősödött, az árkok betemetése nem sikerült, a szekértáborok konfliktusa elmélyült. Az MSZP–SZDSZ-koalíció nehéz belső és külső feltételek között kormányzott. Rendkívül erős ellenzéke a parlamentben és a parlamenten kívül is megnehezítette helyzetét, amihez még hozzájárultak a kedvezőtlen külgazdasági helyzetből és az unióhoz való alkalmazkodásból adódó nehézségek. Ez és a koalíciós partnerek közötti konfliktusok, a kormányzati hibák a ciklus közepéig odáig vezettek, hogy az országban kormányváltó hangulat alakult ki, ami a rendszerváltozás óta példátlan módon miniszterelnök-cserét eredményezett. Ennek eredményeképpen a ciklus végére az MSZP kiegyenlítette hátrányát. A pártkoncentráció – melyet a választási rendszer kizorító jellege is erősített – tovább folytatódott, esélye lett annak, hogy kétpárti parlament jöjjön létre a választás után. A politikai rendszer a bipolaritás felé fejlődött, mindkét póluson kevés párttal. Ez nem kis mértékben a választási rendszernek volt köszönhető, mert az ország politikai tagoltsága ezt nem indokolta. A jobboldalon a FIDESZ a szavazatmaximálás érdekében többször is váltott, hol a szélsőjobb, hol a centrum felé nyitott, viszonya választási szö-

vetségeséhez, az MDF-hez megromlott, az MDF önállóan indult a 2006-os választáson.

A 2002–2006 közötti időszak ellentmondásos politikai folyamatai azonban az ország politikai stabilitását alapvetően nem veszélyeztették. Ezért olyan kormányváltó hangulat, amilyen 2002-ben alakult ki, ezúttal nem volt érezhető. A választások előtt egyértelműnek látszott, hogy a FIDESZ és az MSZP nagyjából azonos támogatottsággal rendelkezik, és a kis pártok közül egyedül az SZDSZ-nek van esélye a bejutásra. Ez a helyzet azt vetítette előre, hogy egyedül egyik párt sem tud többséget szerezni, így nagyobb volt a valószínűsége a kormány hatalmon maradásának, amennyiben az SZDSZ bejut a parlamentbe.

Ez az a politikai kontextus, ami meghatározta a pártok kampánystratégiáját, a kampány menetét. A FIDESZ a nehézségeket felnagyítva, túlzottan sötét képet festve, válsághangulatot gerjesztve a változás szükségességével kampányolt, széles szövetségi rendszert kiépítve, jobboldali gyűjtőpártként minden lehetséges szavazóját egy táborba tömörítve. A kampány program- és tartalom nélküliségét érzelmi, populistá színezetű elemekkel próbálta pótolni. Az MSZP az elkezdett lépések folytatására, a kormánykoalíció fennmaradására kért mandátumot, hangsúlyozva, hogy a konstruktivitás, a racionalitás, az építés, a nagyobb nemzetközi elfogadottság áll szemben a csődöt, válságot emlegető, hiteltelen, teljesíthetetlen ígéretek hangoztató, irracionális populizmussal. Kampányában Orbán Viktor visszatérésének megakadályozása, a FIDESZ hibáinak kiaknázása és – ha kisebb mértékben is, mint az ellenzéknél – az ígéretek is nagy hangsúlyt kaptak. A két nagy párt kampányában eltérő Magyarország-kép mutatkozott meg, a választás volt hivatott eldönteni, hogy melyiket fogadják el a választók hitelesebbnek. Az SZDSZ kampánya a liberális szavazók mozgósítása érdekében a hagyományos liberális értékek, célok, a párt önálló arculatának bizonyítására irányult. Az antiliberálisnak tartott jobboldal és Orbán Viktor újbóli hatalomra kerülésének veszélyével próbálta az 5%-os küszöb elérését biztosítani. Az MDF kampánya szinte reménytelen helyzetben a kétpártiságot elutasító, mindkét nagy párt programját és eszközeit elvető, egy konzervatív értékeken alapuló „normális Magyarország” programjával, elnyomott, kispárti imázsának hangoztatásával próbálta a politikától, elsősorban a két nagy párttól elforduló szavazókat maga mellé állítani.

A két forduló között, az MDF váratlan bejutása új helyzetet teremtett minden párt számára, megváltoztatta a politikai kontextust. Erre a helyzetre egyik párt sem rendelkezett forgatókönyvvel, nem volt felkészülve. Elsősorban a FIDESZ került válaszut elé, mivel négy éve alkalmazott stratégiája sikertelen-

nek bizonyult, a jobboldalon nem egy vezérelvű jobboldali párt-szövetség maradt, hanem egy másik önálló, független jobboldali párt is, melynek értékrendje, programja, stílusa élesen szemben állt az övével. Az első forduló eredményei alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a jobboldal maximális célja a kormánykoalíció többségi mandátumszerzésének megakadályozása lehet, táboruk teljes körű mozgósításával, az MDF megnyerésével, a másik oldalra szavazók otthon tartásával, illetve átcsábításával. Miután az MDF vezetése a FIDESZ váratlan, kétségbeesett lépése (Orbán Viktor miniszterelnök-jelöltségről történő lemondása) és az óriási belső és külső nyomás ellenére sem kötött választási szövetséget, a FIDESZ rövid késlekedés után fokozta és újabb elemekkel erősítette meg negatív kampányát. A második forduló eredménye, amely a vártnál súlyosabb vereséggel végződött a FIDESZ számára, bebizonyította, hogy a 2002-es vereség utáni stratégiája, szövetségi politikája kudarcot vallott. Az első fordulóban első helyen végzett párt győzelmét ezúttal is – az eddigi választásokhoz hasonlóan – megerősítette a második forduló, még nagyobb különbséggel.

A 2006-os olasz választás egy új választási rendszer első – és valószínűleg utolsó – alkalmazásával zajlott le. Az előzmények, a választást befolyásoló körülmények bizonyos mértékben hasonlóak voltak, mint nálunk. Kétpólusú politikai rendszer alakult ki, nem kis mértékben az 1993-ban elfogadott új választási rendszer következtében. Azonban – hazánkkal ellentétben – mindkét pólust igen sok párt alkotja. A 2001–2006 közötti parlamentben² tizenkét párt képviseltette magát a két pólus keretében. Az olasz politikai élet tradicionálisan erősen tagolt, töredezett, szélsőségesen pluralista, polarizált pártstruktúra a jellemzi. A 2006-os választásra a jobbközép Szabadság Háza és a balközép Unió választási koalíció keretében 14-14 párt illetve lista sorakozott fel, és egyes listák maguk is több pártból álltak össze.³ A párttöredezettség tehát még ennél is nagyobb. A jobboldali pártszövetségen belül hat, a baloldalin belül pedig kilenc lista szerzett mandátumot, és egy csak külföldön induló lista is bejutott, így az új parlamentben tizenhat párt illetve lista van, illetve ha tovább bontjuk a listákat, akkor összesen huszonhárom pártból áll az új olasz nemzetgyűlés.

A jobb- és baloldalt Olaszországban hagyományosan éles – a magyarnál is élesebb – politikai, kulturális, ideológiai szembenállás választja el. A kis centrista pártok a két oldal valamelyikéhez csatlakoznak. A két szembenálló blokkot sokkal nehezebb összetartani, mint Magyarországon, ahol sokkal koncentráltabb a politikai paletta. Az olasz pártszerkezetet talán fragmentált bipolarizmusnak nevezik,⁴ amely a „második

köztársaság” időszakában az 1990-es évek elejétől felváltotta az „első köztársaság” pártokráciájának szélsőségesen polarizált pártrendszerét.

Az olasz választás közvetlen előzményeihez tartozik, hogy 2005 decemberében parlamenti többségére támaszkodva Silvio Berlusconi miniszterelnök megváltoztatta a választási rendszert. Az instabil olasz kormányzati struktúra stabilitásának növelése érdekében egy referendum-mozgalommal, népszavazással 1993-ban kikényszerített vegyes, de többségi dominanciájú választási rendszert váltotta fel ismét arányos választási rendszerrel. A korábbi, három választáson (1994, 1996, 2001) alkalmazott kompenzációs vegyes rendszerben a 630 tagú képviselőház 475 tagját egyéni kerületi, egymandátumos, relatív többségi rendszerrel, míg 155 képviselőt zárt területi listán, országos elosztással, Hare-kvótával, a legnagyobb maradék módszerrel választották meg. Ezzel a rendszerrel az olasz politikai életben növekedett a stabilitás, a rendszer bipolarizáló hatása lehetővé tette a parlamenti váltógazdálkodást. 1994-ben a jobboldali, 1996-ban a baloldali, 2001-ben ismét a jobboldali pártszövetség győzött. A stabilitás növekedését bizonyította, hogy a 2001–2006 közötti Berlusconi kormány a leghosszabb ideig hivatalban lévő kormánya volt az országnak a második világháború óta. A pártok számának várt csökkenése azonban nem következett be, így a választási rendszer további átalakítása céljából, egy teljesen brit típusú egyéni kerületi, relatív többségi rendszer bevezetése érdekében két referendument is kezdeményeztek. A népszavazásokon részt vevők óriási többsége a változtatás mellett szavazott, azonban a részvétel nem érte el az érvényességhez szükséges 50%-ot.

A többségi irányú további változtatási kísérletekkel szemben 2005 szeptemberében – teljesen váratlanul – az 1993-as referendum után megváltoztatott arányos választási rendszer újbóli bevezetésére irányuló reformjavaslat került a parlament elé. A reformjavaslat – amellett, hogy a demokráciákban szokatlan módon rövidebb a választás előtt kívánta a választási szabályokat megváltoztatni – egyértelműen rövid távú politikai célokat szolgált, szemben állt az olasz társadalom népszavazáson kifejezett akaratával, a választási rendszer indokolatlan megváltoztatását jelentette.⁵ A hatalmon lévő pártok palfordulásának oka az arányos rendszer felé az volt, hogy az előrejelzések szerinti vereséget elkerüljék, vagy arányát csökkentsék.⁶ Arra számítottak, hogy a baloldali körzetek így kevesebb képviselőt küldhetnek a parlamentbe. Ez a reform oly mértékben paradox jelenség, ellentétes az olasz politika valóságával, hogy maga a reform egyik szülőatyja, Roberto Calderoli megtagadta a választási

kampányban, „obszcenitásnak”, nevezve azt,⁷ elismerve, hogy *porcatáról*, egy csúnya, aljas trükkről van szó, melynek célja a másik fél becsapása és kihasználása.⁸ A Romano Prodi vezette Unió, kormányra jutása esetén a rendszer azonnali megszüntetését ígérte.

Az új rendszer egy többségi prémiummal ellátott arányos szisztéma. Az arányos rendszer nem torzítja el olyan mértékben az eredményeket a győztes javára, mint a többségi, ami az adott pillanatban a vesztesre álló jobboldali koalíció számára volt előnyösebb. Egyértelműen számukra volt előnyös a bejutási küszöb megállapítása is. A választási koalícióknak legalább 10%-os szavazatarányt kell elérnie a mandátumokból való részesedéshez, a választási szövetségen belül pedig 2%-ot. A szövetségen belüli legnagyobb 2% alatti párt is mandátumot kap. Az önállóan induló pártoknak 4%-os küszöböt kell meghaladniuk a mandátumhoz jutáshoz. A kisebbségi listáknak az adott körzetben kell legalább 20%-ot elérniük ahhoz, hogy mandátumhoz jussanak. Nyilvánvaló, hogy a 2%-os küszöb a sokkal több pártból álló baloldali koalíciót kívánta sújtani. Olaszországban 617 mandátum sorsa dőlt el így, 12 képviselőt a külföldön élő olaszok választottak, Val d’ Aosta pedig továbbra is egy, relatív többséggel megválasztott képviselőt küldhetett a parlamentbe. A többségi prémium pedig azt jelentette, hogy a győztes koalíció képviselőtét a 617 képviselő 55%-ára, vagyis 340-re kell kiegészíteni. Ez a kormányozhatóságot célozta, a várható szoros eredmény esetén a parlament és a kormány működésképtelenné vált volna néhány mandátumnyi különbség esetén.⁹

A KAMPÁNY

A kampány jellegében, hangnemében sokban hasonlított a magyarhoz. Olaszországban is meglehetősen éles, sokszor durva hangnemű volt, egyes megállapítások szerint az 1945 utáni időszak leghevesebb és legcsúnyább kampánya zajlott le, melyben tartalmi, programbeli kérdések is feltűntek, de erősen érzelmi, indulati és perszonalifikált jellegű volt. Berlusconi és Prodi, két eltérő személyiség, politikai stílus állt szemben egymással. Berlusconi démonizált megosztó személyisége, a szélsőjobboldalt, sőt neofasisztákat is magában foglaló szövetsége, a baloldali kereszténydemokratáktól a kommunistákig terjedő baloldali szövetséggel szemben használt antikommunista retorika, a megvalósíthatatlan ígéretek rossz kormányzati teljesítménnyel párosulva az egyik oldalon, egy rendkívül heterogén szövetség élén álló, a gazdasági és nemzetközi realitásokkal jobban

számoló, professzori jelzővel ellátott, kevésbé konfrontatív stílust képviselő Prodi a másik oldalon. Fontos szempont megjegyezni még azt is, hogy az olasz politikában szokatlan módon a balközép szövetség vezetőjét egy *primary* típusú szavazással – melyen mintegy négymillióan vettek részt – választották miniszterelnök-jelöltté, ami mindenképpen növelte legitimitását. A kampány értékelésénél meg kell említeni, hogy Berlusconi médiabirodalma birtokában jelentős előnyt élvezett, amit ki is használt, megsértve az egyenlő bánásmódot előíró törvényt is. Ez feltétlenül kihatott a választási eredményekre. Az utolsó közvélemény-kutatások – Olaszországban tizenöt nappal a választás előtt lehet utoljára nyilvánosságra hozni közvélemény-kutatási adatokat – egyöntetűen 3–5%-os balközép győzelmét jelezték. Ehhez képest született meg a minimális, 0,07%-os és Berlusconi által sokáig vitatott és el nem ismert győzelem, melyet az utolsó két hét Berlusconi és médiabirodalma által uralt kampányfinisé csaknem vereséggé változtatott.

VÁLASZTÓI AKTIVITÁS

2006-ban a választási részvétel hazánkban az első fordulóban 67,83%-os volt. Első ízben szavazhattak magyar állampolgárok külföldön, összesen 6679-en voksoltak a külképviseleteken. A második fordulóban a részvételi arány 64,39%-os volt, 4269 külföldi szavazóval. Az előző két választástól eltérően ismét csökkent a részvétel a második fordulóban, de lényegesen kevésbé, mint 1990-ben és 1994-ben, alig valamivel több, mint 3%-kal. Az öt választás közül az első forduló részvétel a harmadik, a második forduló részvétel a második legmagasabb részvételi arányt jelenti. Ez azt mutatja, hogy Magyarországon általában 65–70%-os részvételi aránnyal lehet számolni. Olaszországban 2006-ban 83,6%-os volt a részvétel, ami némi növekedést mutat 2001-gyel szemben (81,4%). 2006-ban voksolhattak első ízben a külföldön élő kettős állampolgárok is, ami mintegy három és fél millió embert érintett. Végül 975 414 érvényes szavazatot adtak le külföldön, melyek mint ismeretes, döntő mértékben befolyásolták a választások eredményét.¹⁰ Meg kell jegyezni, hogy Olaszországban hagyományosan magas a részvételi arány, mert sokáig úgy értelmezték az alkotmánynak a szavazást állampolgári kötelelességként megfogalmazó kitételét, hogy az kötelező részvételt jelent. Miután ezt az értelmezést helytelennek nyilvánították, 1994 óta 81–86% közötti a részvételi arány. Nemzetközi összehasonlításban egyébként a magyar részvétel alacsonynak számít, bár magasabb, mint például a legutóbbi portugál,

ír, francia vagy brit választáson, ahol a tendencia erőteljes csökkenést mutat, ami egyébként sok más ország esetében is megfigyelhető. Lengyelországban például 2005-ben 40,5%-os volt a választási részvétel, amihez képest a magyar választói aktivitás összehasonlíthatatlanul magasabb. Magyarországon – ha a 2002-es, rendkívülinek nevezhető politikai körülmények közötti választástól eltekintünk – stabilnak, sőt enyhén növekvő tendenciájúnak tartható a választói aktivitás 2006-ban. Úgy tűnik, a választási rendszer olasz és magyar viszonylatban nincs hatással a részvételre. Olaszországban a vegyes és arányos rendszer esetében is nagyjából ugyanolyan aktivitás figyelhető meg, illetve a vegyes rendszer Olaszországban és Magyarországon különböző részvételi arányokat produkált, a részvétel tehát nem rendszerfüggő.

AZ EREDMÉNYEK

Az eredményeknek a választási rendszer szempontjából történő elemzése mindkét esetben több problémát is felvet. Ilyen a két forduló, a listás és/vagy az egyéni eredmények, mandátumok figyelembe vétele, vagy az olasz esetben a választási koalíció, vagy az azon belüli kapcsolt listák, a kapcsolt listákon belüli közös listák figyelembe vétele. A kétfordulós magyar választáson a két forduló tulajdonképpen két külön választást jelent. Ha érvényes és eredményes a listás választás minden listás körzetben, akkor csak az első fordulóban abszolút többséget nem hozó, eredménytelen egyéni körzetekben kell második fordulót tartani. Külön választásról azért lehet beszélni, mert a második fordulóban a pártversengés természete megváltozik, amennyiben a választási lehetőség, a jelöltek száma lényegesen csökken, a visszalépési stratégiák döntően megváltoztathatják a választói preferenciák alakulását, másképpen alakítják a választási eredmények feltételeit, körülményeit, mint az első fordulóban. A két forduló között történtek ráadásul hosszabb távon is komoly politikai következményekkel járhatnak, nem csupán, és nem feltétlenül a választási eredményeket befolyásolják. Ez egyértelműen kimutatható az 1998-as, 2002-es és a 2006-os választáson is. Ezért érdemes megnézni a két forduló eredményeit külön-külön is.

A 2006-os magyar választás első fordulójában összesen 10 országos lista (9 önálló, 1 közös), 153 területi lista (133 önálló, 20 közös) és 998 egyéni jelölt indult. Az egyéni jelöltek közül mindössze 10 független jelölt található. A 2002-es adatokkal összehasonlítva az egyéni és ezen belül a függetlenek számá-

nak csökkenése figyelemre méltó (akkor 1244 jelölt, köztük 40 független indult). A második fordulóban 245 egyéni jelölt indult el a 110 eredménytelenül zárult körzetben. A körzetek közül a visszalépések következtében 85-ben *run-off* jellegű volt a forduló, mivel csak két jelölt indult, és mindössze 25-ben volt háromjelöltes a verseny.¹¹ Az első fordulóban minden körzetben eredményes volt a listás választás.

1. táblázat. A területi listás választás végeredménye

Pártnév	Szavazatszám	Szavazatarány (%)
MSZP	2 336 705	43,21%
FIDESZ–KDNP	2 272 979	42,03%
SZDSZ	351 612	6,50%
MDF	272 831	5,04%
MIÉP–Jobbik	119 007	2,20%
MUNKÁSPÁRT	21 955	0,41%
CENTRUM	17 431	0,32%
MCF	4459	0,08%
MVPP	2789	0,05%
KDP	2362	0,04%
Egyéb	5920	0,11%

A listás választást az MSZP nyerte, az 5%-os küszöböt rajta kívül a FIDESZ–KDNP közös listája, valamint az SZDSZ és az MDF lépte túl, vagyis az előző ciklushoz hasonlóan a választás négy-párti, illetve a KDNP külön frakciója megalakításával ötpárti parlamentet hozott létre. A listás választáson a két nagy párt a voksok 85,24%-át szerezte meg, többet, mint 2002-ben, a párt-koncentráció tendenciája tehát némileg erősödött. Az új pártok szereplését a magyar választási rendszer nem könnyíti meg, nem segíti elő, ilyenek alig kaptak listás voksokat. Szembetűnő, hogy a korábbi választásokon még az 5%-os küszöb eléréseért küzdő pártok jelentős szavazatvesztést könyvelhettek el. A Centrum és a Munkáspárt a kritikus 1% alá került, de a MIÉP–Jobbik listája is korábbi szavazói mintegy felét elvesztette. A 2006-os választás tehát minden eddiginél jobban bizonyította a magyar választási rendszernek a parlamenten kívül maradt pártokkal szembeni közvetetten és közvetlenül is megnyilvánuló kizorító jellegét. A listás eredmények sem országosan, sem területenként nem hoztak lényeges változást a két politikai tömb erőviszonyában 2002-höz képest. Az MSZP minimálisan, 1,16%-kal több listás szavazatot kapott, mint 2002-ben, míg a FIDESZ–KDNP közös

lista is 0,96%-ot javított az előző választás közös FIDESZ–MDF listához képest. Ha az 1% feletti pártok listás eredményét a bal-liberális oldal és a jobboldal relációjában mechanikusan összeadjuk, a baloldal 49,71%-os, a jobboldal 49,27%-os adata igazolja, hogy a magyar választópolgárok szinte tökéletes fele-fele arányban oszlanak meg a bal- és jobboldal között. A listás szavazatok és mandátumok területi megoszlása is eléggé mozdulatlan, stabilabb képet mutat, mint korábban, vagyis a magyar választói magatartás kezd a bejáratott demokráciákhoz hasonlóan stabilabbá válni, azt megközelítő volatilitási, változékonysági mutatókat produkálni.¹² A területi listákon 2002-höz képest 1–3%-os elmozdulások történtek, a FIDESZ Budapesten (3,53%), az MSZP Csongrád megyében (3,66%) érte el a legnagyobb változást a szavazatarányokban, és az MSZP három új megyében tudott győzni 2002-höz képest (Csongrád, Fejér, Szabolcs). A területi listás mandátumokban szinte semmi változás nem történt, most hattal több mandátum került kiosztásra, ezen kívül egyetlen megyében történt változás, Vas megyében a FIDESZ egy mandátuma az MSZP-hez került.

2.táblázat. Az egyéni választókerületek eredményei

Pártnév	I. forduló szavazatszám	I. forduló szavazatarány	II. forduló szavazatszám	II. forduló szavazatarány	Egyéni mandátumszám	Egyéni mandátumarány
MSZP	2 175 312	40,26%	1 510 358	46,63%	98	55,6%
FIDESZ-KDNP	2 269241	41,99%	1 511 176	46,65%	68	38,6%
FIDESZ-KDNP-MDF	34 109	0,63%	33 029	1,02%		
SZDSZ	340 746	6,31%	64 501	1,99%	3	1,7%
MSZP-SZDSZ	154 619	2,86%	72 515	2,24%	6	3,4%
MDF	238 566	4,41%	16 355	0,50%		
MDF-MNYP	1166	0,02%				
MDF-ÖS-SZEFOGÁS	13 672	0,25%	3640	0,11%		
MIÉP-Jobbik	92 798	1,72%	231	0,01%		

MUN- KÁS- PÁRT	16 379	0,30%				
CENT- RUM	14 126	0,26%				
MCF	7 165	0,13%				
MVPP	2716	0,05%				
KDP	2906	0,05%				
Független	18 054	0,33%	13 598	0,42%	1	0,5%
Somo- gyért	9457	0,18%	13 801	0,43%		
Egyéb	12 138	0,22%				

Mint eddig minden alkalommal, ezúttal is érvényesült a magyar választási rendszer azon sajátossága, hogy az egyéni mandátumok döntötték el a választás kimenetelét. A területi listán minimálisan győztes MSZP (71 a 69-cel szemben) az egyéni körzetekben 30-cal, 17%-kal több képviselői helyet szerzett, mint a FIDESZ–KDNP pártszövetség. A 2006-os egyéni eredmények azt mutatják, hogy még a parlamentbe bejutott két kisebb pártnak sincs esélye egyéni kerületben önálló jelölttel mandátumhoz jutni, csak közös jelöltként valamelyik nagy párttal, vagy a visszalépések következtében a második fordulóban. Ez a pártstratégiákra hatással lehet, már a választási rendszer átalakításával kapcsolatos álláspontok kialakításában is. Az egyéni körzetek közül 51-nek lett új képviselője, az egyéni képviselők közel 1/3-a tehát kicserélődött. A FIDESZ 27 olyan körzetben veszítette el mandátumát, ahol 2002-ben nyert, 26 helyen a kormánypártok, Somogyban pedig a Somogyért Szövetség jelöltjével szemben. Fordítva ez sehol sem történt meg.

Érdekes következtetésekre ad módot a két forduló eredményeinek az összevetése is. Az első fordulóban minden eddigi választásnál több helyen dőlt el a mandátum sorsa, 66 körzetben. Ez várható volt, sőt a szakértők még ennél is több első fordulóban eldölt képviselői helyet prognosztizáltak, mivel mintegy 250 jelölttel kevesebb indult az egyéni körzetekben, mint 2002-ben, és a közvélemény-kutatások szerint a bipolaritás erősödése akár kétpárti parlamentet is eredményezhetett. A második forduló a 110 körzetből 93 helyen megerősítette az első forduló eredményét, 10 helyen az MSZP, 4 helyen a FIDESZ tudott fordítani, míg három SZDSZ-es jelölt a harmadik helyről tudott befutni az MSZP visszalépése következtében. Az MSZP és az SZDSZ közötti megegyezést a visszalépésekről a választók mindkét oldalról visszaigazolták. A második fordulóban – két

körzet kivételével, ahol eleve közös jelöltek indultak – minden induló szocialista, szabad demokrata és közös jelölt növelni tudta támogatottságát. A kisebb részvételi arány ellenére a két párt szavazóinak döntő többsége követte a pártok megegyezését, szinte mechanikusan össze lehetett adni a két pártra eső első forduló szavazatokat. Budapest és a vidék között sem látható különbség ebben a tekintetben. Sok helyen még ezen felül is növekedett a támogatás, tehát némi tartalék, átszavazás máshonnan is megfigyelhető.¹³ A jobboldal támogatottságának növekedésében bizonyos különbséget érzékelhetünk a számok alapján, amennyiben az Budapesten és Pest megye néhány körzetében inkább a szélsőjobboldal, vidéken viszont inkább az MDF és más kisebb pártok szavazóinak köszönhető. Figyelemre méltó, hogy a támogatottság növekedésének mértéke a kormánypártok esetében lényegesen nagyobb, mint az ellenzék jelöltjeinél. A FIDESZ–KDNP jelöltjei 11 helyen kevesebb szavazatot kaptak, mint az első fordulóban, és ezen kívül igen sok helyen alig tudták támogatottságukat növelni. Ez azt jelentette, hogy lényeges tartalékuk nem maradt a második fordulóra, sem az MDF, sem a szélsőjobb, sem a többi kis párt szavazói nem növelték mechanikusan a FIDESZ támogatottságát. Az adatok azt mutatják, hogy az MDF szavazói – akár visszaléptek jelöltjei, akár nem – egyik oldalt sem támogatták egyértelműen, mindkét oldalnak jutott szavazataikból, illetve feltehetően sokan otthon maradtak.¹⁴ Az MDF támogatottsága a második fordulóban összezsugorodott, talpon maradt jelöltjei csupán töredékét kapták meg az első fordulás eredményeiknek, ez a forduló az MDF kispartí, 5% alatti jellegét erősítette meg.

3.táblázat. A mandátumok megoszlása

Pártnév	Mandátum	Mandátum (%)	Egyéni	Területi	Országos
MSZP	186	48,19%	98	71	17
SZDSZ	18	4,66%	3	4	11
MSZP-SZDSZ	6	1,55%	6		
FIDESZ-KDNP	164	42,49%	68	69	27
MDF	11	2,85%		2	9
SOMOGYÉRT	1	1,55%	1		

A választás elsősorban a választási rendszer következtében a nagyjából egyenlő támogatottságú két pólus ellenére nemzetközi összehasonlításban az utóbbi időben ritkán előforduló stabil, 34 főnyi kormánytöbbséget biztosított a szociálliberális koalíci-

ónak.p Emellett mindenképpen új helyzetet hozott létre a magyar politikában. Első alkalommal fordult elő ugyanis – ami a bejáratott demokráciákban nem ritka, hanem természetes, hogy egy kormány két-három választási cikluson keresztül hatalmon marad –, hogy a kormánypártok ismételten bizalmat kaptak. Ez a közép-kelet-európai új demokráciákban is szinte páratlan jelenség. Ennek a politikai folyamatra, a pártszerkezetre, a pártokra, a parlament, a kormány tevékenységére várható hatása, következményei ma még nehezen körvonalazhatóak, mert nagyon sok függ attól, hogy a politikai erők milyen következtetéseket vonnak le az eredményekből, milyen stratégiával, politikával válaszolnak az új helyzetből eredő kihívásokra.

Olaszországban szintén a választási rendszer teremtett stabilnak tűnő, 67 fős többséget az ellenzéki balközép koalíciónak. A szisztéma váratlan, késői megváltoztatása érdekes helyzetet eredményezett. Az 1994-es választás óta érvényben lévő vegyes rendszer arra kényszerítette a rendkívül fragmentált pártrendszer pártjait, hogy az egyéni részben közös jelölteket indítsanak, míg listán választási koalíció keretében, de külön listákon induljanak. Ennek megfelelően az 1994-es választásra létrejött két nagy – jobbközép és balközép – választási koalíció az egyéni rész 2005-ös megszüntetése után továbbra is fennmaradt, holott az arányos választási rendszer már nincs kényszerítő hatással választási szövetségkötésre. Ezt a fragmentált bipolarizmus körülményei tették szükségsszerűvé, csaknem minden választáson induló párt, szervezet csatlakozott valamelyik koalícióhoz. A két nagy választási koalícióhoz tartozó 14-14 párton kívül még 12 pártlista indult a 26 hazai körzetben, ezen kívül a Valle d'Aostai egyéni körzetben még két máshol nem induló jelölő szervezet jelöltje, a négy külföldi körzetben pedig még hat lista az ott hon is induló pártokon, illetve az „Olaszországért a világban Tremagliával” elnevezésű, csak külföldön induló, de a Szabadság Háza választási szövetséghez kapcsolódó szervezeten kívül. Ez összesen 46 induló listát, a listákon belüli összekapcsolódásokat is figyelembe véve pedig 53 választási pártot jelent.

A választáson még a magyar listás választási eredményhez képest is szorosabb eredmény született. A balközép koalíció mindössze 24 755 szavazattal kapott többséget, mint a jobbközép, tehát itt kormányváltás következett be, folytatódott az 1994 óta tartó tendencia, a szabályos parlamenti váltógazdálkodás, a minden választáson bekövetkező változás tendenciája.

4.táblázat. Az olasz választás végeredménye

Pártnév	Szavazatszám	Szavazatarány	Mandátumszám	Mandátumarány
Unió összesen	19 002 598	49,8%	348	55,23%
Olajfa	11 930 983	31,3%	220	34,92%
Kommunista Újjászületés	2 229 464	5,8%	41	6,50%
Rózsa az ökölben ¹⁵	990 694	2,6%	18	2,86%
Olasz Kommunista Párt	884 127	2,3%	16	2,54%
Értékek Olaszországa	877 052	2,3%	16	2,54%
Zöld Szövetség	784 803	2,1%	15	2,38%
Néppárt-UDE-UR	534 088	1,4%	10	1,58%
Déltiroli Néppárt	182 704	0,5%	4	0,63%
Külföld			7	1,1%
Egyéb	588 683	1,6%	0	
Autonómia Szabadság Demokrácia	34 167	0,1%	1	0,15%

Pártnév	Szavazatszám	Szavazatarány	Mandátumszám	Mandátumarány
Szabadság Háza összesen	18 977 843	49,7	281	44,6%
Forza Italia	9 048 874	23,7%	137	21,75%
Nemzeti Szövetség	4 707 083	12,3%	71	11,27%
Kereszténydemokrata Unió	2 580 188	6,8%	39	6,19%
Északi Liga	1 747 730	4,6%	26	4,12%
Kereszténydemokrácia-Új Olasz Szocialista Párt	285 472	0,7%	4	0,63%
Olaszországért a világban Tremaglioval (külföld)			1	0,15%
Külföld			3	0,47%
Egyéb	608 496	1,6%	0	

Az olasz Legfelsőbb Bíróság által 2006. április 19-én közzé tett végleges hivatalos adatok. A táblázat nem tartalmazza a külföldön élő állampolgárok voksait, melyet külön számoltak és a részletes adatok nem állnak rendelkezésünkre, valamint a Valle d'Aosta-i egymandátumos egyéni körzetben leadott szavazatokat. Az ott megszerezhető egyetlen mandátumot megszerző Autonómia, Szabadság, Demokrácia eredménye viszont azért szerepel az Unió mandátumai között, mert tagja az Uniónak. Forrás: Election Resources on the Internet: Elections to the Italian Parliament. <http://electionresources.org/it/>

A két választási koalíción kívül egy mandátumot szerzett még a Dél-Amerikai Olasz Szövetség. A koalíciókon kívüli pártokra összesen 172 902 szavazat, a voksok 0,45%-a esett. Az arányos olasz rendszerben 1 414 571 voks, azaz a szavazatok 3,7%-a volt nem érvényesülő, „döglött” szavazat, lényegesen kevesebb, mint a vegyes magyar rendszerben 2006-ban. A külföldön élő olaszok között az Unió a voksok 47,1%-át, a Szabadság Háza 37,9%-át szerezte meg. Berlusconiék számítása tehát itt sem vált be, amikor a 2001-es választás után lehetővé tették a kettős állampolgárok számára is a választáson való részvételt, ez is bumeráng hatásúnak bizonyult.

A KÉT RENDSZER ÖSSZEHASONLÍTÁSA ÉS HATÁSUK

A magyar választási rendszer 1990 óta alig változott, mind az öt alkalommal lényegében ugyanazzal a szisztémával választottunk. Ez egyedülálló a kelet-közép-európai fiatal demokráciákban. A régió többi országában a választási rendszer típusát, a mandátumelosztás módját, a körzeti magnitúdót, választási küszöb létezését illetően – sok helyen nem is egyszer – lényeges változások történtek. Olaszországban viszont a nyugat-európai trendekkel ellentétben ugyanebben az időszakban, 1990 óta három választási rendszer volt érvényben. 1992-ben az első köztársaság utolsó választásán arányos, Imperiali-kvótát alkalmazó, flexibilis listás, preferenciális szavazást lehetővé tevő szisztémával választottak, ezt követte három alkalommal a többségi dominanciájú vegyes rendszer, amit 2005 decemberében váltott fel ismét a listás arányos rendszer, ezúttal preferencia-megjelölés lehetősége nélkül, egyszerű (Hare-) kvótás legnagyobb maradék elosztási módszerrel.

Mindkét jelenleg érvényben lévő választási rendszer a kormányzóképeséget, működőképességet részesíti előnyben az arányossággal, reprezentativitással szemben. 2006-ban az olasz

és magyar választás is biztosítani tudta a megfelelő parlamenti többséget, a stabil kormányzást megvalósítani képes koalíciós kormányok létrehozását. Olaszországban ezt a többségi prémium, hazánkban pedig a szigorú, egymásra épülő szűrőrendszer biztosította. Ugyanakkor mindkét választási rendszer tartalmaz kompenzációs elemet, a jelenlegi olasz szisztéma erősebbet, mint a magyar. A kormányzóképeség és reprezentativitás viszonyát egy választási rendszerben négy fő elem határozza meg: a mandátumelosztás szintjei, a választási formula, a választási küszöb, valamint a körzeti magnitúdó, vagyis a mandátumok számában mért kerületnagyság. A jelenlegi olasz rendszerben a kis pártokat kompenzáló, külön országos szint nincs, területi lista, területi elosztással működik.¹⁶ A magyar rendszerben viszont külön kompenzációs listaként van jelen az országos lista, melyen 58, illetve a területi listán ki nem osztható felcsúszó mandátumok (2006-ban 6) oszthatók ki. Ez a mandátumszám azonban nagyon kevésbé tudja kompenzálni az egyéni és a területi listás választás aránytalanító hatását. A győztes párt arányossági együtthatója (1,14) a legnagyobb 2006-ban is, vagyis az MSZP listás voksaihoz képest 14%-kal több mandátumhoz jutott összességében.¹⁷ A FIDESZ–KDNP közös lista együtthatója 1,01, vagyis minimálisan felülreprezentált, míg a kis pártok erősen alulreprezentáltak, az SZDSZ vonatkozó mutatója 0,78, az MDF-é 0,56.

Ami a mandátumallokáció formuláját illeti az olasz egyszerű (Hare-) kvótával, az így kioszthatatlan mandátumokat pedig az eredeti legnagyobb maradék módszerrel osztja szét, ami a legarányosabb választási formula. A magyar rendszer a területi listán közepesen arányos (Hagenbach–Bischoff-), az országos listán pedig a legaránytalanabb (d' Hondt-) formulát használja. Ennek alapján tehát az olasz rendszernek kellene arányosabb eredményt produkálnia.

Az alkalmazott választási küszöbök közül a magyar sokkal erősebb szűrő, az olasz eleve kisebb, és még van egy lényeges könnyítő eleme – ami kompenzációs jellegű a kis pártok számára –, hogy a választási koalíción belül a legnagyobb 2%-ot el nem ért párt mandátumhoz juthat. Az Unión belül így kapott 10 helyet a Néppárt–UDEUR 1,4%-os szavazataránnyal, a Szabadság Házán belül pedig a Kereszténydemokrácia – Új Olasz Szocialista Párt 4 helyet 0,7%-os szavazataránnyal. A választási szövetségen belül a kis pártok tehát sokkal könnyebben juthattak mandátumhoz, mint Magyarországon. 5%-os küszöbvel Olaszországban is csak hat párt jutott volna mandátumhoz, így viszont tizenhárom.¹⁸

Ami a kerületnagyságot illeti Olaszországban 26, külföldön pedig 4 választókerület van, az egyéni kerületi Valle d' Aostát nem számítva így az olasz körzeti magnitúdó 21, tehát átlagosan

egy választókerületben ennyi mandátumot osztottak ki 2006-ban. Ezzel a magas magnitúdójú országok között van, ami komoly arányosító tényező. Magyarországon a területi listás választáson 2006-ban 7,2 volt a kerületnagyság, ezzel nemzetközileg az alacsony magnitúdójú csoportba tartozik, ami aránytalanító tényező.

A KÉT VÁLASZTÁS ARÁNYOSSÁGA

Az arányossági mutatók összevetésénél zavaró momentum az olasz többségi prémium, de mivel az e nélkül megszerzett mandátumarányok nem állnak rendelkezésre, kénytelenek vagyunk a mandátumarányt ezekkel együtt számolni, ami az olasz arányossági számítások szempontjából releváns, azonban az összehasonlítás szempontjából torzító. A 2006-os magyar választás deviációs indexe, az úgynevezett Loosemore–Hanby-index 6,63%, csaknem fele a 2002-esnek. 2006-ban tehát az eddigi választások kiugróan legarányosabb eredményét, legrepresentatívabb parlamentjét produkálta a magyar választási rendszer és a választói preferenciák együttese. Ez elsősorban az MDF és az SZDSZ bejutásának és a parlamentbe be nem jutott pártokra eső kevés szavazatnak köszönhető, mivel a két nagy párt közötti mandátumkülönbség megnőtt 2002-höz képest, amikor pedig a deviációs index jóval magasabb volt (11,96%).¹⁹ Az olasz aránytalansági index 2006-ban 6,72%, vagyis szinte teljesen azonos a magyar eredmények arányosságával. A kormányozhatóságot biztosító többségi prémium hatása tehát pontosan megegyezik a magyar rendszer egyéni kerületi ágának hatásával, azzal a különbséggel, hogy nálunk az első párt 6,01%-kal felülrepresentált, míg Itáliában csak 3,62%-kal, a többségi prémium ellenére. Ez is azt mutatja, hogy nálunk az egyéni kerületi rendszer eredménye a döntő a mandátumelosztásban, aminek megváltoztatása az egyéni kerületek megtartása mellett – különféle lehetséges technikákkal – az egyik szükséges iránya lehet egy választási reformnak.

A választási rendszer fontos szerepet játszik a pártrendszer, a pártok számának alakításában. Ennek több lehetséges empirikus mutatója van, melyek közül az effektív választási és parlamenti pártszám – amely a pártok szavazat-, illetve mandátumarányát figyelembe vevő mutató – a leginkább használatos. A magyar effektív választási pártszám 2006-ban 2,7, ami a kétpárti struktúrán némileg túlmutat, a hárompártihoz közelít, a parlamenti pártszám viszont 2,3%, ami a kétpártrendszerhez áll közelebb, a választási rendszer redukív hatása, stabilitásteremtő képessége

következtében. A vonatkozó olasz adatok 5,5 és 5,1, ami mindkét esetben szélsőségesen polarizált pártrendszerre utal. A rendszer csökkentette ugyan az effektív pártszámot, de korántsem olyan mértékben, mint a korábbi, többségi dominanciájú vegyes rendszer. A pártrendszer alakulása, töredezettsége nem rendszerfüggő Itáliában, valószínűleg egy brit típusú relatív többségi rendszer sem tudná lényegesen csökkenteni a párt-sisztéma töredezettségét.

AZ ELVESZŐ SZAVAZATOK

Egy választási rendszer értékelésének fontos mutatója az érvényesülő és elveszett szavazatok aránya. A magyar választási rendszer következtében elvesző szavazatok aránya 10,3% (1 423 345), tehát a töredékszavazatok érvényesülése ellenére magas, csaknem háromszorosa az olasz mutatónak.²⁰ Ugyanez az adat 1990-ben 26,75% (3 556 093) volt.²¹ Az elveszett szavazatok arányának nagymértékű csökkenése egyszerre jelzi a pártrendszer kialakultabbá, stabilabbá válását és a választói magatartás tudatosabbá válását, egyben mind a pártstruktúra, mind a választók nagyobb fokú alkalmazkodását a választási rendszerhez.

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyar választási rendszer ötödik alkalommal is jól vizsgázott. Rugalmasan tudott alkalmazkodni ezúttal is a politikai folyamatokhoz, a választói preferenciák alakulásához. Aránytalan hajlamú vegyes rendszer jellege továbbra is megmaradt, de az első két választáson jelentkező erős torzító hatás fokozatosan csökkent, már 1998-ban és 2002-ben is kisebb torzítást jeleztek az arányossági mutatók, 2006-ban pedig minden korábbinál arányosabb eredmény született. A rendszer koncentrációt elősegítő, a pártszövetséget, választási szövetséget preferáló, a kis pártokra negatív következményekkel járó jellege megmaradt és ennek pszichológiai, közvetett hatása és a rendszeren kívüli politikai folyamatok vezettek ahhoz, hogy a parlamenten kívül maradt pártok listáira 2006-ben már csak 173 923-an szavaztak. 2002-ben ez a szám még 634 906 volt. A kiszorító jelleg ugyanis elsősorban a parlamenten kívül rekedt pártok rovására érvényesült, és így a rendszer kiszorító hatása radikálisan csökkent 2002-hez képest, a korábbi választásokról nem is beszélve. Ez a helyzet részben az úgynevezett *band-wagon* jelenségnek, részben pedig a rendszer közvetett hatásának köszönhető. A választói

viselkedés *band-wagon* jellege az esélyeshez, győzteshez húzást jelent, a szavazók nem szívesen adnak le olyan voksot, ami eleve esélytelen, nem érvényesül, a magyar választói magatartás kétségtelenül racionálisabbá vált. Másrészt közvetve ugyan, több választáson keresztülívelően, pszichológiailag, de érvényesül a rendszer kiszorító, nagy pártoknak kedvező jellege is. A kétpártrendszer „veszélye” ezért továbbra sem múlt el, a nagy pártokból kiábrándult, a kétpártiságtól féltő szavazók teljesen váratlanul bejuttatták az MDF-et a parlamentbe, és a vártnál többen szavaztak az SZDSZ listájára is. Mindezek együttesen valamelyest csökkentették a rendszer koncentrációt elősegítő hatását – legalábbis a két kisebb parlamentbe jutó pártot illetően –, de a egyes rendszer keretén belüli változtatásokra feltétlenül szükség van ahhoz, hogy a torzító, kiszorító hajlam rendszerspecifikus tényezők következtében is megváltozzon, a választóra nehezedő, a rendszerből következő választási kényszer csökkenjen.

A 2006-os választás másik fontos tapasztalata a két fordulóval kapcsolatos. Ez a választás világossá tette, hogy a 2002-es „majdnem fordulat” a második fordulóban, a különbségcsökkenés a győztes és vesztes között egy különleges politikai helyzet következménye volt, nem a rendszerből következett. A választási rendszerből az következik, hogy az első forduló dönt, 2006 ezt minden korábbinál fényesebben bizonyította. Ez is azt sugallja, hogy az egyfordulós választásra való áttérésnek megérték a feltételei a pártrendszer stabilabbá válása, a választói magatartás tudatosabbá válása következtében. Semmi olyan új jelenség nem jelenik meg, semmilyen változás nincs normális körülmények között a választói akaratban, ami az egyébként is túlbiztosított választási rendszerben második fordulót igényelne.²² Az első forduló tulajdonképpen egy, az 5%-on felüli további szűrő, további jelöltek és pártok kiszorítását jelenti, és ez a szempont 2006 alapján okafogyottá vált.

A két legutóbbi választás két forduló közötti eseményei nem csupán választástudományi, hanem politikai aspektusból is a második forduló megszüntetése mellett szólnak. A két forduló között tovább durvul az amúgy is durva kampány, ami nem kívánatos politikai jelenségekkel, következményekkel jár. Az első forduló egyértelműen tükrözi a választók akaratát, ez 2006-ban újólágbabebizonyosodott. Ma már annak feltételei is megvannak a pártszerkezet stabilabbá válásával, hogy a pártok előrehozzák a választási szövetségek megkötését, a korábbinál gyakrabban éljenek a közös, és különösen a kapcsolt listák lehetőségével, ami identitásukat, önállóságuk felmutatását sem kérdőjelezi meg.²³ Az olasz választás tapasztalata azt mutatja, hogy a kapcsolt listák egyáltalán nem kérdőjelezték meg a pártok önálló arculatának

megjelenését, mert a választási rendszer ezt biztosította. A választók nyugodtan leadhatták szavazatukat preferált pártjukra, amely egyben a jobb- vagy baloldali választási koalícióra leadott voksot is jelentett.

A választói magatartásban is változást észlelhettünk 2006-ban. Csökkent a protestszavazói hajlandóság, ami Közép-Kelet-Európában – ahol szinte minden választáson a protestszavazás dominál – ritka jelenség.

2006-ban sem történt változás abban, hogy a magyar választási rendszer továbbra is a pártokat és nem az egyéneket favorizálja. Az olasz és a magyar választáson is erősen pártcentrikus a versengés, annyi különbséggel, hogy nálunk lényegesen centralizáltabb a pártrendszer. Töredezett bipolarizmus versus szilárd bipolarizmus dichotómiával lehetne a két pártstruktúra különbözőségét jellemezni. Mindkét esetben szükség lenne a szavazók szerepét növelni, a pártok szerepét csökkenteni. Ennek különböző technikái léteznek. Ez Olaszországban a vegyes rendszer újbóli bevezetését jelentené, nálunk pedig megfontolandó a preferenciális szavazás lehetősége, természetesen csak a jelenlegi rendszer bonyolultságának csökkenése függvényében.

Ami a kormányalakítást és a kormányzást illeti, nálunk könnyebb, mint Olaszországban, ami a két pártrendszer különbözőségéből adódik. Mindkét helyen koalíciós kormány van ugyan, de nálunk stabilabb a többség, csak két pártból áll, és összesen hat csoport van a parlamentben, még ha kisebb is a különbség a kormány és az ellenzék mandátumai között (34), mint Olaszországban. Ott a különbség ugyan nagyobb a két pólus között (67), de a 9 listából és ezen belül 12 pártból álló kormánytöbbséggel történő kormányzás rendkívül instabillá teheti a kormányzást, bár 1996-cal ellentétben – amikor egy párt kiválása a balközép kormányból megbuktatta Prodi kormányát –, most legalább három párt kell ahhoz, hogy a parlamenti többség elolvadjon.

A választás eredményeként mindkét országban balközép koalíció került kormányra, melyek hasonló stílusú, felépítésű erős ellenzékkel állnak szemben. Magyarországon azonban a választás következményei várhatóan erősebbek lesznek a politikai folyamatra, a pártokra, a pártstruktúrára, a parlamentre és a kormányzásra egyaránt. A választások után megszokottnál nagyobb átrendeződés várható minden pártban, győztesben, vesztesben, parlamentbe bekerültben és oda be nem jutottban egyaránt. A 2006-os választás az egész politikai elit vonatkozásában lehetőséget teremtett a változtatásra. A jövő fogja eldönteni, hogy a politikai elitben megtörténik-e annak felismerése, hogy a politika a 2006-os választással a korábbinál nagyobb esélyt ka-

pott arra – mind a győztesek, mind a vesztesek vonatkozásában –, hogy társadalmi szerepének, funkciójának megvalósításában közelebb kerüljön a bejáratott, nagyobb demokratikus tradíciókkal rendelkező demokráciák működéséhez.

JEGYZETEK

- ¹ Olaszországban két napig tartott a szavazás, aminek az volt az oka, hogy 2001-ben a szavazóhelyiségek bezárása miatt nagyon sokan nem tudták leadni voksukat, ezért 2006-ban április 10-én délután három óráig lehetett szavazni.
- ² Olaszországban öt évig tart egy parlamenti ciklus.
- ³ A balközép koalíció legnagyobb erejét jelentő Olajfa listát például a Baloldali Demokraták, a Margaréta és az Európai Köztársasági Mozgalom hozta létre. A jobboldali Szociális Alternatívát is három párt alkotja, a Szociális Akció, a Nemzeti Szociális Front és az Új Erő.
- ⁴ Roberto D' Alimonte: A Case of Fragmented Bipolarism. In: Michael Gallagher and Paul Mitchell (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. Oxford University Press, 2006. 252–276.
- ⁵ A választási rendszer reformjának politikai eszközként történő felhasználását bizonyítja az is, hogy Berlusconi korábban a többségi rendszer elkötelezett híve volt, amikor azt látta előnyösnek a maga számára.
- ⁶ A *La Repubblica* című lap előzetes számítása szerint a Szabadság Háza a szavazatok 45%-ával 340 képviselői helyhez jutna, míg az Unió a szavazatok 50%-ával 290-hez. Az érvényben lévő választási rendszerrel 363:263 arányban az Unió nyerne. (<http://www.repubblica.it/2005/i/sezioni/politica/leggello/sondaggio/sondaggio.html>).
- ⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Italian_general_election%2C_2006
- ⁸ Giovanni Sartori, a politikatudomány egyik legismertebb képviselője olyan gonoszítottnek nevezi az új választási törvényt, mely az országnak is árt annak érdekében, hogy választási riválisának ártsen. Megkülönbözteti a *porcheriának* nevezett előző választási rendszertől, amelyet szintén erősen kritizált, de amelyet a gonosz indítékú *porcatával* szemben jó szándékú, de hibás döntésnek tartott. http://www.usitalia.info/archivio/dettaglio.asp?Art_Id=1381&data=09/04/2006
- ⁹ Paradox módon ez végül a baloldali pártszövetségnek kedvezett a választási eredmények következtében.
- ¹⁰ Az európai választókerületben a baloldal 53%-os eredményt ért el, a másik három külhoni körzetben ugyan a jobboldal kapott több szavazatot, de mivel nem voltak hajlandók Berlusconi-val szövetséget kötni, nem voltak tagjai a jobboldali pártszövetségnek, így voksaik a Dél-Amerikai Olasz Szövetség egy mandátuma kivételével nem eredményeztek mandátumot. Kovács M. Mária: A kettős állampolgár szavaz. *Népszabadság*. 2006. május 19.
- ¹¹ Az SZDSZ 55, az MDF 22, az MSZP 5, a MIÉP–Jobbik 2, független jelölt egy helyen lépett vissza.

- ¹² Ezt úgy kell értelmezni, hogy a régebbi demokráciákban a korábbi kevésbé volatilis választói magatartás illékonyabbá vált az utóbbi években, míg nálunk, a korábbi választásokhoz képest kevésbé változékonyság és jóval kialakultabbak a választói preferenciák.
- ¹³ A különbség még nagyobb, ha a közös MSZP–SZDSZ jelöltek közül a négy MSZP-hez tartozó mandátumot is hozzá vesszük.
- ¹⁴ Hajdú-Bihar megye legtöbb körzetében például a támogatottság növekedése nem származhatott az SZDSZ-től, amely nagyon kevés voksot kapott az első fordulóban, hanem főleg az MDF-től és más kisebb pártoktól.
- ¹⁵ Budapest XV. kerületében (Csapody Miklós körzete) az MSZP-s jelölt a második fordulóban több szavazatot kapott, mint az első forduló MSZP és SZDSZ szavazatok összessége, tehát az MDF-es szavazók egy része is rá szavazhatott. De a számok alapján a másik oldalra is juthatott MDF szavazat a MIÉP-es mellett, és ezekkel nyert is a FIDESZ jelöltje. Érdeemes egy pillantást vetni Baranya 6. számú választókerületére is (Siklós), ahol az MSZP jelöltje a második fordulóban mintegy 2000 szavazattal kapott többet, mint az első forduló MSZP és SZDSZ szavazatok együttese, vagyis itt egyértelműen csak a visszalépett MDF jelölt szavazatainak egy részével tudott – meglepetésre – fordítani abban a körzetben, ahol korábban rendszerint a jobboldal győzött.
- ¹⁶ Lásd az utolsó német, osztrák, a Benelux országokban tartott és a skandináv országokbeli választásokat.
- ¹⁷ E fantáziánév mögött az Olasz Demokratikus Szocialisták és az Olasz Radikálisok közös listája rejtőzik.
- ¹⁸ A 2005 előtti rendszerben a 155 listás képviselőt területi listán, de országos elosztással választották, és a kis pártok számára kompenzációs elemként, az ún. *la scorporo* szolgált, ami azt jelentette, hogy az egyéni győztes mögött második helyen végzett jelölt voksait levonták a győztes párt összesített listás szavazatainak számából, így csökkentve a nagy pártok listás mandátumszerzési lehetőségeit, és növelve a kisebbekét.
- ¹⁹ Az arányossági együtthatót úgy kapjuk meg, hogy a párt mandátumarányát elosztjuk szavazatarányával.
- ²⁰ Valle d’Aostát és a két külföldi listát nem számítva.
- ²¹ Az arányossági számításoknál a pártokra leadott listás szavazatokat és az összes megszerzett mandátum arányát vetjük össze.
- ²² Ez magában foglalja a parlamentbe nem jutott pártok listáira, egyéni jelöltekre, a mandátumhoz nem jutott egyéb pártok jelöltekre és a függetlenekre leadott nem érvényesülő és a második fordulóban vesztes jelöltekre leadott, tehát töredékszavazatként sem figyelembe vett szavazatokat. Ez 1 423 345 voksot jelent, és összesen 14 051 477 szavazatot adtak le a két fordulóban.
- ²³ Fábíán–Kovács: Voksok és mandátumok. 82. o. Összesen 13 295 501 érvényes szavazatot adtak le a két fordulóban.
- ²⁴ A demokratikus átalakulás kezdetén a stabilitás egyik biztosítékaként, a nagyobb kiszámíthatóság segítőjeként, a bizonytalanabb párterőviszonyok közepette, a tudatosabb választói magatartás elősegítőjeként volt létjogosultsága a második fordulónak.
- ²⁵ Ehhez persze szükség lenne a választójogi törvény közös és kapcsolt listákkal foglalkozó részének pontosítására, a töredékszavazatok kérdésének újragondolására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fábián György – Kovács László Imre (1998): *Voksok és mandátumok*. Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány. /Villányi úti könyvek, 12. Politikatudományi sorozat, 8./
- Fábián György – Kovács László Imre (2004): *Parlamenti választások az Európai Unió országaiban (1945–2002)*. Osiris Kiadó.
- Kenneth Benoit (2001): Evaluating Hungary's Mixed-Member Electoral System. In: Matthew S. Shugart – Martin P. Wattenberg (eds.): *Mixed-Member Electoral Systems. The Best of Both Worlds?* Oxford University Press, 477–493. pp.
- Kenneth Benoit (2006): Hungary: Holding back the Tiers. In: Michael Gallagher-Paul Mitchell (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. Oxford University Press, 231–252. pp.
- Roberto d'Alimonte (2001): Mixed Electoral Rules, Partisan Realignment and Party System Change in Italy. In: Matthew S. Shugart – Martin P. Wattenberg (eds.): i. m. 323–350. pp.
- Roberto d'Alimonte (2006): Italy: A Case of Fragmented Bipolarism. In: Michael Gallagher – Paul Mitchell (eds.): im. 253–276. pp.
- Szoboszlai György (1998): Pártrendszer és választások a rendszerváltás után. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988–1998)*. 1. kötet. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 302–324. pp.

PANKOVITS JÓZSEF

Olaszországi választások, 2006.

Miért veszített Berlusconi?

A magyarországi első fordulóval egy időben (április 9.) (és mint később kiderült, politikai szinkronban) Olaszországban megtartott parlamenti választásokon húsz-egynéhány ezer szavazattal a Romano Prodi Professzort miniszterelnöknek jelölő középbal (*centro-sinistra*) koalíció kerekedett felül az öt éve kormányzó Silvio Berlusconi vezette jobbközép (*centro-destra*) formációval szemben. Olasz eredetiben a közép-jobb az elfogadott *terminus technicus*, fordításban mégis szívesebben tesszük a jobboldalt a centrum elé, mivel úgy véljük, a jobboldal szerepe vezetőjének személye körül cementált jobbközépben hangsúlyosabb a centrumnál. A közép erőinek valójában többnyire nem volt centrális jelentőségük, funkciójuk járulékos jellegű a domináns jobboldali tényezők mellett, holott az olasz politikai tradícióban a kereszténydemokrácia által képviselt centrista politizálás évtizedeken keresztül hegemoniát biztosított a jobboldal számára. Centrista politizálással jobboldali hegemonia – ez volt az olasz politika paradigmája az 1946–1992 közötti első köztársaság évtizedeiben, amin a korabeli középbal formáció sem változtatott.

Az 1960-as évekbeli eredeti középbal konstrukció a maga nemében „italicum”: a centrális helyzetű, „osztályközi” ideológiájú kereszténydemokrata párt (DC) és a szocialista párt (PSI), valamint néhány más kisebb társutas koalíciós partner összefogásával jött létre. A jelenlegi középbal egészen más összetételben és más formátummal, de a '60-as évekhez hasonlóan a közép irányába gravitáló és a középpel együttműködő

baloldali szereplők kormányzati szövetségét jelenti, amelyben a centrum hangsúlyosabb szerepet játszik, mint a jobbközépben. Kifejezi ezt a Professzor, a közgazdász Romano Prodi személyére testált miniszterelnöki pozíció. Prodi az első köztársaságban DC-politikus, egy időben az állam gazdasági szektorának első számú menedzsere, miniszter – az 1990-es években a DC egyik utódpartjához, a Néppárthoz csatlakozott, majd független lett, ma pedig – a legújabb és még nem eléggé értékelhető lap-értésülések szerint – a volt kommunistákkal együtt egy új demokratikus párt megteremtésén fáradozik, amely az április 9-i választásokon a képviselőházi mandátumok megszerzésére már fel is mutatta jelvényét és szimbólumát, az 1996-ban sikerre vitt Olajfát (Ulivo).

Előljárójában a közép, a jobb- és a baloldal problémáiról beszélve hivatkozhatunk Norberto Bobbio-ra, az olasz politikatudomány örök viszonyítási alapú szerzőjére, aki az itáliai változások, a politikai rendszer átalakulásának folyamatában publikálta nem túl terjedelmes tanulmányát „Jobb és Bal” címmel (Bobbio, 1994), s ebben vitába szállt a jobb- és baloldal különválasztásának tagadóival. Azt írta többek között, hogy a politikai szférában a jobb és bal minden körülmények között fellelhető, és a „nagy ideológiák” (értsd elsősorban a marxizmust) válságával divatba jött a jobb és bal megkülönböztetés megszüntethetőségének gondolata, ám a két oldal szembeállítása továbbra is érvényes. „Az ideológiák fája, különben is, mindig zöld.”¹ Bobbio szerint az sem igaz, hogy „a demokratikus társadalmak többszólamúságában, a játéktéren lévő felek sokaságában, – ahol ezek egymás közt konvergálhatnak és divergálhatnak, különböző kombinációkat tehetnek lehetővé – nem lennének felvethetők többé az antitézis, a vagylagosság, a jobb- vagy a baloldal formája alatt a (politikai) a problémák.”² Ehhez hozzáteszi, hogy mind a jobb, mind a baloldalon van egy-egy középre, illetve egy-egy a szélső sarkokhoz húzó erő, következésképp a középütt és a két oldalon elhelyezkedő szereplőket tekintve a politikai mező ötös felosztása figyelhető meg.

Természetesen használhatók más elméleti megközelítések, más analitikus kategóriák³, részünkről az olasz politika közelmúlti másfél évtizedes fejlődése alapján igazoltnak tartjuk Bobbio tételeit a jobb- és baloldal megkülönböztetéséről, antagonizmusáról, a politikai erőtér felosztásáról és belső dinamikájáról. Az utóbbi idők fejleményeit vizsgálva az is megállapítható, hogy az olasz rendszer strukturális változásainak leglényegesebb új eleme a politikai pártok polarizált széthúzása – a „polarizált pluralizmus” (Sartori, 1965) – mellett a választók opciójára bízott előzetes kormányprogram, a programért felelősséget vállaló

miniszterelnök-jelöltek pártjuk vagy koalíciójuk közötti preferencia kinyilvánítása a kormányprogramra épített koalíció, illetve a pártok közti koalíciózás kényszere, mert csak koalícióban lehetséges a kormányzáshoz szükséges parlamenti többség biztosítása. E többség megszerzését szolgálta az arányos választási rendszerről való áttérés az arányossági elvekkel korrigált többségi rendszerre. Berlusconiék a 2005-ös helyhatósági választásokon elszenvedett vereségük után tovább reformáltak. 2006-ra javukra billenő többség reményében kidolgoztak és elfogadtattak a parlamenttel egy bonyolult, a többséget pártszövetségenként (a szövetségben résztvevő pártok eredményei szerint s többnyire a jobboldali pártokra nézve kedvezményezettnek tűnő), a parlament két háza esetében is másként meghatározott mandátumjuttató premizálási rendszert, amely azonban a középbal minimális többségével a jobbközép számára vált büntető jellegűvé.

A középbal és jobbközép formációk stabilizálódása, működésük és ciklikus váltakozásuk a kormánypozícióban jól szemlélteti az új rendszer előnyeit, egyúttal bizonyosárról, hogy a „tökéletlen kétpártrendszer” (Galli, 1966 – klasszikus politológiai toposza szerint) elmozdult a „tökéletesedés” irányába. 1996. és 2001. között két egyazon koalíción belüli kormányváltással és 2001-2006 között kormányválság nélkül folyamatosan sikerült Itáliát kormányozni.

A rendszer kondícióját nagymértékben meghatározta az Olasz Kommunista Párt (PCI) átalakulása szociáldemokrata típusú párttá, illetve kettéosztódásával az (olasz) kommunista identitáshoz határozottabban ragaszkodó további baloldali párt (Partito della Rifondazione Comunista, Kommunista Újjáalakulás Pártja – PRC) megjelenése a politikai erőterben. Ez utóbbi éppen az eredeti PCI demokratikus jellegzetességei folytán, azokat örökölve nem zavarta meg az új feltételrendszer intézményesülését. A PRC 1996-ban külső támogatást nyújtott a középbal koalíciójának, így annak balszélére helyezkedve külső részévé vált, mintha csak Bobbio tételeit kívánná visszaigazolni. A másik oldalon is kitapintható a jelenség formai megfelelője: a demokratikus berendezkedéshez alkalmazkodó, „demokratizált” neofasiszta párt örököse (Alleanza Nazionale, AN – Nemzeti szövetség) vitába keveredett ellenzékével, amely a Tricolor Lángja néven elszakadt tőle és a jobbszélre helyezte magát.⁴

A 2006-os módfelett szoros választási eredmények optikájából nézve az új rendszer további működéséről nehéz előrejelzést adni abban a tekintetben, hogy az eredmények mennyiben és milyen formában fenyegethetik a stabilitás irányába történt elmozdulást. Remélhetőleg nem lesz visszalépés az európai közösség előtt komikussá vált átlagban évente cserélt kormányok módszeréhez.

A kiegyensúlyozott erőviszonyok, a társadalom éles kettéosztottsága állandósíthatja a politikai dinamika nyughatatlan állapotát, bár nem kizártak a meglepetések sem.

Az olasz politika változásainak és fő vonalainak bevezető vázolata után rátérünk a 2006-os választási eredmények részletezőbb elemzésére, amelynek lényege a jobbközép és középbal párharcának, mindenekelőtt a hatalmon volt és vesztesévé vált jobbközép kulcsfigurája – Berlusconi – politikájának bemutatása, illetve ennek szükségszerű összevetése a középbal politikájának fontosabb vonásaival.

BERLUSCONI ÉS A BELPOLITIKA

A Lovagnak (*Cavaliere*) aposztrofált (tulajdonképpen a Munka Lovagja állami kitüntetés után, ami kiváló gazdasági teljesítménnyel érhető el) Berlusconi 1993 őszén a politika színpadára dobbantva újító jellegű (Ignazi, 1997) bejelentést tett. Róma 1993 őszén polgármestert választott és a kampány felizzított hangulatában a Lovag állást foglalt az akkor még újfasiszta (Movimento Sociale Italiano, MSI) párt vezetője, Gianfranco Fini mellett, a versenyben levő zöldpárti mezben indult baloldali jelölésű Francesco Rutelli ellenében. Politikatörténeti elemzések feladata lehet majd a jövőben annak boncolása, hogy Fini szponzorálásával – a nagyvállalkozó Berlusconiénél innen kezdve mindig fontos lett a politikai marketing, a kereskedelmi fogások alkalmazása; feltűnő bejelentése egy bolognai hipermarket üzletközpont felavatásánál hangzott el – nem követett-e el stratégiai hibát.

Fini mellé állni figyelmet keltő, taktikailag innovatívnak és helyesnek tetsző döntésnek tűnt, mivel 1993 végére a korrupciós ügyleteket vizsgáló milánói jogászok, a „tisztakezek” már eljárás alá vontak számos DC (és PSI) pártvezetőt, következképp a jobboldal (a PSI-t nem ide soroljuk, azonban érintettsége és a DC-vel való közös kormányzási és egyéb felelőssége miatt a zárójeles megjegyzés nem hagyható el) *leadership*-je válságba került, szavazóik pedig elárvultak. Sürgős igény merült fel a sorok rendezésére mind a vezetés, mind a szavazók szintjén. A keletkező politikai vákuumba robbant be Berlusconi és debütálva a politikai arénában jól látta (jól láttatták vele), keresnivalója a jobboldalon van. Továbbá jól látta azt is, hogy a jobboldal tartalékát az 1947-es antifasiszta szellemiségű alkotmány paragrafusaitól marginalizált, ám a korrupcióban nem elmarasztalt és a politikai körforgalomba visszakívánczó MSI környékén található meg. Az elgondolás gyakorlatba való átvitele valóban újdonságszámba ment. Az MSI átlagosan 6–8 százalékos, helyenként és időnként

ennél is magasabb arányú, mobilizálható választói tömeg fölött rendelkezett. Az ideológiák összeomlásával az olasz társadalmon lenyomatát otthagyo fasizmus hagyománya revízió alá került (ha a marxizmus összeomlott, nem biztos, hogy a fasizmusnak olyan véget kellett érnie, amelyet – nosza revideáljunk felkiáltással kikezdték az antifasizta ellenállás eszmeiségét és eposzát, az egykori fasiszták késői örököseit pedig rehabilitációs céllal addigi politikai árfolyamunkhoz képest fölértékelték). Kérdés volt azonban, vajon meddig életképes ez a tendencia, hosszabb távon milyen politikai hatásokat vált ki, a fasiszták örökösei mit képviselnek és mennyire tekinthetők hiteleseknek? Az MSI-ből lett AN Berlusconi meghatározó szövetségese lett, noha választási ereje a kezdeti látványos növekedés után visszaesett: az 1996-os 15,7 százalékról 12 százalék körül állapodott meg mind 2001-ben, mind 2006-ban.

A Berlusconi–Fini kapcsolatról elgondolkodva szólnunk kell Craxi és Berlusconi barátságáról; arról a feltételezésünkről, hogy a szocialista vezető tanácsára és biztatására szövődhettek az üzletember és a neofasizta pártember szervezetkezésének szálai. Craxit már az 1980-as években foglalkoztatta (melléleg Francesco Cossiga akkori köztársasági elnököt is – elnöki mandátumának – meghosszabbíthatósága céljából) a neofasizta párt és szavazatai „vámmentesítésének” elvi ötlete. Az 1980-as években a PSI-nek égető szüksége volt választói bázisának növelésére, Craxi minden áron 15 százalék fölé kívánta emelni a PSI elektorális támogatottságát és ehhez a legkülönbözőbb forrásokból kellett voksokat vadászni. Nem véletlenül alkalmazta Fini pártjával kapcsolatban az ellenzék kifejezést többes számban. Miután ez az ellenzékinek legitim PCI számára volt fenntartva a politikai nyelvezetben, a szocialista politika azt sugallta, hogy Finiék is legitimálhatók. Pluralista viszonyok között a manőver aligha kifogásolható, főként ha figyelembe vesszük az alkotmány bevezetésétől eltelt időben felnőtt új generációk „történelmietlen” tudatát. Legfeljebb szóvá tehető, hogy a baloldali politikus Craxi részéről ízlésbeütközően kérdőjeles neofasizta szavazókra spekulálni. Ahogyan viszont Berlusconi valóra váltotta mentora tanácsát, abból arra következtethetünk, hogy nemcsak Berlusconi vállalt föl egyértelműen jobboldali pozíciót, Craxi, kiszorulva az aktív politizálásból (a „tisztakezek” nem kímélték őt sem) földalta baloldaliságát. Ennek nyitja pontosan az 1991-1992 folyamán reá és pártjára zúduló jogi vizsgálatok nyomasztó súlyában rejlik. Az eljárásokat Craxi, később Berlusconi is – amikor a nyomozások célba veszik – a „vörös tógások”, a „kommunista vizsgálóbírák” mesterkedésének tulajdonítja. Mindkettejük indulata a PCI-PDS ellen fordult.

A kiformálandó jobbközép tömb másik szövetséges alkatrészének Berlusconi és tanácsadói az Északi Ligát (Lega Nord) szemelték ki tekintettel a mozgalom heveny populizmusára s elektorális csillagzatának meredek emelkedésére, azonban a Lega stratégiai szempontból szintén problematikus partnernek mutatkozott. Politikai irányvonala ugyanis sem a Berlusconi körül sorakozó és létrehozandó pártjába (Forza Italia, Hajrá Olaszország) áramló, majdan a párt gerincét adó valahai DC-töredékekkel, sem a szövetségesnek szintén kiválasztott Finni-féle párttal nem rokonítható. Az Északi Liga kizárólag partikuláris észak-olasz érdekeket fontolva politizált, vezérük Bossi és Berlusconi között legfeljebb a populizmus lehetett találkozási pont. Umberto Bossi nevéből gyártott zszurnalisztikai *trouville*-jal mondván – a „bossiádák szózuhatagaiban – az olasz gazdaság legfőbb baja az Északon megtermelt adólírának az „élődsi Délre”, a „tolvaj Rómába” szivattyúzása, majd elfecsérlése és felélése, aminek úgy lehet gátat vetni, ha Észak elszakad az ország középső és déli részétől, önállósítja magát, megteremti Padaniát (a Pó-síkság és az attól Északra elterülő régiókból egy külön országot hoz létre). A nyilvánvalóan kalandorsággal kacér, társadalmilag-politikailag kivitelezhetetlen program sértette általában az olasz nép érzelmeit, szemben állt a koalíciós társak politikai alapállásával: a „mélyolasz” neofasiszta nacionalizmussal, de az egykori kereszténydemokrata centrumerők józanságával is. A környezetvédő zöld mázzal is vastagon bevont – a Liga kedvenc színe a zöld – meglehetősen eklektikus – antifasiszta betétekkel szintén operáló – az afrikait és ázsiait, de a délolaszt is lenézően idegennek tekintő xenofób, populista frázisoktól hemzsegő bossiádák Északon eleinte nagy tömegeket tévesztettek meg, a Liga hívévé toborozva több északi városban a szavazók relatív többségét. Nagyobb, országos hatósugárban azonban a Liga már nem tudta befolyását kiterjeszteni. Ellenszenvet indukált és ellenfeleket szerzett magának. Hallani lehetett olyan feltételezéseket, melyek szerint a „tisztá kezek” vizsgálóbíráinak emblematikus figurája, a családi kötelekeiben délinek tartott Antonio Di Pietro földijeinek etikai tisztaságát akarta demonstrálni ahogyan szigorral és bulldog-szívóssággal vetette magát az Északon tenyésző, romlott korrupciós fertőre. Eltekintve az olasz politikai folklór efféle virtuális hajtásaitól (Di Pietro ezen túllépve önálló politikai mozgalom exponenseként indult és szerzett képviselői mandátumot 2001-ben, majd 2006-ban) tény az, hogy Észak gazdasági virágzásához az olasz Délről bevándorolt szorgalmas munkaerő tagadhatatlanul hozzájárult. Miként tagadhatatlan az is, hogy az egységes nemzetgazdaságban, az egész országot átfogó nagyobb piaci méretben

több a gazdasági potencialitás, mint a Bossi elképzelése szerinti szecesszióval háromrészre szaggatott Itáliákban.

A jobbközép koalícióban mindenesetre feszültséget szított a gyakran zsaroló módon előadott szecessziós fenyegetés, amit később maga Bossi föderalista reformpropagandává szelídített. A mozgalom választói befolyása nagymértékben visszaszorult 2006-ra, ami részben Bossi egészségi állapotával, de valószínűsíthetően beteg politikájával is magyarázható.

A Berlusconi–Fini–Bossi heterogén triász nem válhatott olajozottan és harmonikusan működő koalícióvá, ellentétek minduntalan felszínre kerültek, személyes mozzanatoktól sem voltak mentesek. Olyan durva baleset azonban, mint 1994-ben – amikor Bossi megbuktatta a kormányt – már nem ismétlődött.

A jobbközép koalíció centrumának szerepére pályázhatott volna a *par excellence* új párt, az 1993–94 fordulójára Berlusconi személyes kezdeményezésére és „vállalkozásában” talpra állított Forza Italia. A feltételes módot indokolja, hogy az újdonsült pártvezető markánsan jobbra pozícionálta magát és pártját, elhanyagolva a pártjába besorozó egykori DC töredékek hagyományos kiegyensúlyozó, közvetítő, középponti szerepeket is ellátó politikáját. Lehetséges, hogy a DC politikai és államvezetési tapasztalatának legértékesebb elemeit háttérbe szorította a szerveződő új formátumú antikommunista blokk. A Forza Italiába olvadtak ugyanis a DC nyíltan és vehemensen jobboldali, valamint az álcázott szélsőjobboldali csoportjai, rátalálva Berlusconira a politikában is vállalkozó szellemű nagyvállalkozó üzletemberre, aki ambíciójánál, finansiális eszközeinél, televíziós és reklámfelületeinél egész üzleti-gazdasági apparátusánál fogva alkalmasnak látszott politikájuk megvalósítására. Berlusconi vállalatának apparátusa részben pártapparátussá vált és egyenes függőségben alárendeltségi viszonyba került munkáltatójával, ami a Forza Italiát pártként sajátos helyzetbe hozta. A politikai viták és módszerek helyett vállalati módszerek érvényesültek, meghatározó volt a „vállalatvezető” hatalmi szava.

A Forza Italia mint párt nem folytatta sem a nagy múltú DC, sem más olasz politikai párt szervezési-szervezeti technikáját, laza klubok hálózatára épült. Könnyed stílusban, fárasztó pártviták nélkül alakította politikai orientációjának – baloldal-ellenességének, a szabadságjogok egyedüli autentikus képviselőjének – elveit és kezdetben ez is sikeresnek bizonyult, bár magában rejtette a *leader* és környezetének „alulról” ellenőrizhetetlen döntési mechanizmusát. A későbbiekben ez lett a Forza Italia működésének egyik fő problémája. A kezdeteknél azonban az indulás lelkesítő látványossága, a „hajrá” mozgósító töltete, a szinte „futbóliának” felfogható Itáliában (a párt szimbólum-

színe az olasz labdarúgó válogatott azúrkék mezére hajazott) elhomályosította a perspektíva árnyait. Berlusconi masírozásának gyorsaságára jellemzők egy 1993 végi közvélemény-kutatás adatai, illetve ezek egybevetése az egy évvel későbbi választási eredményekkel. „Bízok Ön Berlusconiiban” kérdésre a válaszolók 13 százaléka biztos igennel, 43 százaléka valószínűleg igennel⁵ felelt, a választásokon viszont a Forza Italia 21 százalékkal első számú párt lett (a jobbközép összesített eredménye 46,4 a középből 34,4 százalékaival szemben) és Berlusconi természetesen kormányalakítási megbízást kaphatott.

Berlusconi kezdeti sikerességének magyarázatát személyiségének adottságaiban és a helyzet adta feltételekben kell keresnünk. A politikai életet földrengés rázta meg, a korábbi politikai vezetőréteg darabjaira hullott és a gazdasági életben is érzékelhető a pangás. Nőtt a deficit, nem nőtt jelentősen a GDP, az olasz külkereskedelem versenyképessége csökkent, az euró bevezetése „olaszt-próbáló” feladványnak bizonyult. Berlusconi – a hatékony vállalkozó – tűnt ama személyiségnek, aki „elintézi” az ügyeket, nagyobb áldozatok nélkül újból „gazdasági csodát” művel az 1950-es 1960-as években csodát látott gazdasággal, s közben szavatolja a jobboldali leadershipet.⁶

A jobboldal számára kétség kívül ez utóbbi döntőfontosságú kérdés: eltorlaszolni a hatalom kapujában kopogtató PCI-ből PDS-sszé lett, immár teljes értékűen demokratikus párt útvonulát. Berlusconi – a dolgok kimenetelét ismerve – nem tudott felnőni ehhez a teendőhöz, sőt bebizonyosodtak politikai ismereteinek hiányosságai, politikai kulturáltságának fehér foltjai. A kommunizmusról ideológiai sémákban gondolkodott és főleg az olasz kommunisták megítélésében hagyta magát ezektől félrevezettetni. A PCI ugyanis nem egyszerűen a szovjet politika olasz eszköze vagy végrehajtója nem volt, 1945 utáni fejlődésében nagy nemzeti erővé vált, jelen olt az olasz társadalom minden zegzugában, a társadalomba eresztett hajszálgökörei elérték nemcsak hagyományos bázisát, a munkásosztályt, a parasztságot, a modern munkavállalókat, hanem a középrétegek kiterjedt tömegeit, az ún. kisemberek legkülönbözőbb típusait, akiket az elmúlt évtizedek olasz politikája nem hordozott a tenyerén. A fegyelmezett, jól szervezett – a szervezésben „bolsevik” elvektől nem ódzkodó – PCI ugyanakkor és főként eurokommunista korszakában (1970-es évek) felszerelkezett a pluralista demokrácia alapértékeivel, felkészült arra, hogy integrálódjék az euroatlanti realitásokba (NATO, Európai Közösség, szociáldemokrácia). Közben, s mindezek tetejébe a megszűnt Szovjetunióval és világkommunizmussal együtt elmúltak azok a nemzetközi síkból – a „proletár internacionalizmusból” – eredeztetett és a PCI

révén természetesen külső támogatást élvező, bár mesterségesen felnagyított főbiák (a Szovjetunió, tudunkkal, nem robbantotta ki a világforradalmat), amelyek az originális PCI-ből rendszeridegen ideológiai ellenfelet, a demokráciára nézve halálos veszedelmet fabrikáltak és el sem tudták képzelni a politikai hatalom közelében. Tehát nem volt ok – sem belsőleg, sem külsőleg -, hogy a szavazói testület mintegy harmadának-negyedének konszenzusát bíró pártot „lekommunistázható”, manipulatív hitelteleníthető tényezőként kezelje a Lovag. A PCI, majd a PDS politikai fejlődésében eljutott arra a fokra, hogy az egykori DC vele korábban is kompromisszumkész csoportjainál az új politikai helyzetben stratégiaileg számításba vett szereplő lett. A párt gyakorlatilag a középbal legszervezettebb és a legütőképesebb választói háttérű erejét testesítette meg, a Forza Italia eredményétől 1994-ben mindössze 0,6 százalékkal lemaradva (20,4%-kal) országosan a második párt, a középbal oldalán kimagaslóan az első. (A néppárti Prodi-követők 11,1 százalékon álltak.) A PCI-PDS megkerülhetetlen tényező a jobbközép és a középbal frontvonala mentén, mi több: a párt ezt a vonalat képes volt ellenőrizni és a siker reményében balra, a középbal felé tolni.

Berlusconi és a jobboldal kommunistaellenes logikáját és sematizmusát egyvalami mégis alátámasztotta: a PCI PDS-szé alakulva is felmutatta kommunista identitású hagyományát, amihez a tagság nem jelentéktelen hányada megrögzötten ragaszkodott és az átalakulási folyamatról, a múlt feladásának vagy fel nem adásának dilemmájáról éles vitát folytatott. Ennek elfajulásával pártszakadás történt. A PDS létrejöttét ösztönző főtitkár, Achille Occhetto irányvonalát megtámadta a szakadár baloldali áramlat Armando Cossutta és Fausto Bertinotti vezetésével, akik jótányit sem engedtek a párt kommunista múltjából. A pártszakadással megszülető PRC formációja magával vitte a párttagság egy részét és még fájóbban a szavazók mintegy 6-8 százalékát (1994-es adat). (A baloldali formáció felállását tovább bonyolította a PRC későbbi kettéválása; a PRC-ből kiszakadtak a „demokratikus kommunisták”, 2006-ra ismét „olasz kommunisták” néven 2,3 százalékkal önálló parlamenti – e vizsgálódásunkban – elhanyagolható tényezők.)

Berlusconi látásmódjában ennél is problematikusabb és ingerlőbb a PDS-ben maradó deklaráltan kommunista csoportosulás (csak két nevet említünk: a volt főtitkár Alessandro Nattà és a párt elnöki tisztét betöltő Aldo Tortorellát), arról nem beszélve, hogy a Lovag leegyszerűsítetten egy kommunista kalap alá vett mindenki, aki a PDS-hez vagy a PRC-hez tartozott. Az őt jellemző differenciálatlan politikai szemlélet kimerítően magya-

rázhatja, miért olyan elszánt ellenfele a középbal koalíciónak, s miért mélyedt el kommunisztázó retorikájában, amelynek pedig bumeráng-effektusáról több ízben meggyőződhetett. A Lovag egész egyszerűen eltekintett a PCI-PDS változás politikai nóvumától, attól, hogy a PDS alakjában a baloldalon talpon állt egy attraktív, a középbal pólusképzésére alkalmas erő, amely még kohéziót is nyújthat a középbal formációjának, jóllehet ebben a vonatkozásban több probléma adódott. A középbal oldalán sem alakultak simán a koalíció együtt-tartásának dolgai. A PRC 1998-ban megvonta támogatását a koalíciótól és az ezzel járó kormányválságon és kormányátalakításon túlmenően a centrum egyes szereplőinek bizonyosan nem volt ínyére, hogy a PDS méreteire, szavazóbázisára való tekintettel a koalíció legerősebb komponenseként magának követelte a miniszterelnökséget, általában a pozíciók elosztásánál nagyobb igényeket támasztott. A PRC 1998-as dezertálása a koalícióból a PDS vezetését, személy szerint elnökét Massimo D'Alemát arra indította, hogy magához ragadja a miniszterelnökséget és hatalmi kulcspozícióban navigálja el a koalíciót a ciklus végéig, egyúttal erősítse is meg a PDS státuszát is struktúráit, valamint befolyását az egész olasz közéleten belül.

Giuseppe Vacca, D'Alemához közelálló politológus (a Gramsci Alapítvány és Intézet elnöke) egyik írásában a D'Alema-Prodi váltást elemezve úgy fogalmaz, hogy a koalíciós konstrukcióban elvált egymástól a *premiership* és a *leadership* – tekintettel a PDS meghatározó erejére, amely nem birtokolta eddig a miniszterelnökséget –, bár (a szerző számára) sem (!) volt „világos”⁷ a bekövetkezett kormányfőváltás minden körülménye. Ha Vacca számára homályosak voltak a fordulat okai, akkor az értelmezhetetlen lehetett a koalíció egészében és a tisztázatlan helyzetet Berlusconi ki is használta: megtorpedózta a politikai intézményrendszer további reformjait kihúзва ezzel a középbal alól a kezdeményezési lehetőségeket. A jobbközép 2001-es választási sikeréhez a középbal belső problémái muníciót adtak, ám Berlusconinak győzelmétől függetlenül számolnia kellett saját koalíciós stratégiai deficitjével és gyengeségeivel.

Berlusconi a politikai kérdéseket – a stratégiaiakat mellőzve – „vállalatvezetői” mentalitással kísérelte megoldani, csakhogy az olasz politika göröngyös terepén több a buktató, mint egy gazdasági cég udvarán. Járatlan lévén a politikában tanácsadóit⁸ is egysíkián válogatta meg, akik szakmai elfogultságaik miatt érzéketlenek voltak a politikai tétekre, a kockázatok súlyára és ellensúlyára; gondolatmenetük – csakúgy mint főnöküké – egy irányban közlekedett, a jobboldaltól a jobboldalig. Meggyőződésük szerint a kommunizmus, s vele mindennemű

baloldaliság végleges történelmi vereséget szenvedett, nincs esélye a reorganizációra. Tévedésük és a Berlusconi-belpolitika viszonylatában gyülemelő ellentmondások árát a Lovag 2006-ban fizette meg.

BERLUSCONI ÉS A KÜLPOLITIKA

Gyakorlott (olasz) politikus számára az elmúlt 10–15 évben a külpolitika nem tartogatott annyi buktatót, mint a belpolitika, jóllehet a nemzetközi helyzet gyökeres morfológiai átalakulása gyakorlott politikust is próbára tett volna. Az amerikai szupremácia evidenciájával a kétpólusú világrend egypólusúvá vált és ez áttekinthetőbbé tette ugyan a nemzetközi viszonyokat, de veszélyes új konfliktusokat és feszültségforrásokat szült. Olasz szempontból valóban leegyszerűsítettebbek lettek a nemzetközi viszonyok azzal, hogy nem kellett számolni a „világkommunizmus veszélyével” és az Egyesült Államokkal való hagyományosan idilli barátság ezáltal zavartalanul folytatódhatott, lényegében a belpolitikában szinte konszenzus övezte a külpolitika főirányát, amely a rendíthetetlen USA-szövetségi státusz megőrzésével együtt az európai integráció iránti deklarált elkötelezettséggel párosult. Mindez egyértelmű volt Berlusconi előtt és első nyilvános nemzetközi szerepléseinek alkalmával tennivalóit kifogástalanul kommunikálta. (Többnyire Berlusconi második kormányának külpolitikájáról beszélünk, az 1994-es kérészéletű első kormánya külpolitikai szempontból irreleváns, hacsak az a malórt nem vesszük számításba, hogy 1994 decemberében a nápolyi nemzetközi maffiaellenes konferencia megnyitásának és a miniszterelnök köszöntőjének időpontjához igazították a neki szóló bírósági idézést korrupció vádjával kapcsolatos kihallgatása tárgyban.) Gyakorlati magatartása viszont csaknem kezdettől fogva szkepszist váltott ki a az európai partnerekből.

Mario Monti, az Európai Bizottság konkurenciáért felelős biztos 2001 decemberében egész oldalas interjújában a *Corriere della Sera*-nak arról beszélt, hogy a jobbközép kormány imázsa nemzetközi síkon „nem koherens”, „széteső”, Európát illetően pedig „nem gazdasági, nem politikai kifejezéssel mondván a kormány és többsége serdülőkori”⁹ állapotban leledzik; egyidejűleg képviseli a tradicionális európeér pozíciókat, és elutasítja a nemzetek fölötti elviség bármely elemét. Monti megkülönböztetett a kormányon belül egy Európa-elkötelezett és egy Európa-ellenes „pártot”. Umberto Bossi, Rocco Buttiglione Európa-ügyi minisztert az Európa-ellenesekhez, Renato Ruggiero külügyminisztert az Európa-pártiakhoz sorolta.

Alig jelent meg Monti interjúja, Ruggierót – mivel nem védte meg őt a menetközi sajtó támadásaitól – Berlusconi elbocsátotta a kormányból. Néhányan úgy kommentálták az esetet, hogy Ruggiero következetes európeersége miatt szembekerült a kormány többségével.¹⁰ (A külügyek irányítását egyébként a miniszterelnök magához vette.) A történetek után Berlusconi kormányára vetülő euroszkepszis szintje egyre emelkedett.

Jellemző erre a Financial Times 2003. május 9-i vezércikke, amely az Itáliára váró soros uniós elnökségi funkció eredményességét kérdőjelezte meg és ezt összekötötte Berlusconi és az igazságszolgáltatás konfliktusával. A mérvadó angol újság szerint „ha egy miniszterelnök a vádlottak padján ül, akkor nem lehet reformokat végrehajtani”.¹¹ A reformok aktualitása vitán felüli ügy volt mind Itáliában, mind Európában; Európában a bővítésért folyamodó 15 tagjelölt országra való tekintettel.

A Financial Times kemény bírálata nem kímélte Berlusconit a politikai hatalma és a gazdasági, valamint információs hatalma közötti érdekütközés miatt sem. Az ún. érdekkonfliktus-probléma megoldására a miniszterelnök ígéretet tett, de a lap szerint ezt nem tartotta be, az ellene folyó eljárásokat befagyasztotta és a parlamenti immunitás „személyre szabott”, törvényi védelme mögött sáncolta el magát.

A 15-ből 10 tagjelölt ország felvételének ügye egyébként – megoldódott, de ebben az olasz elnökségnek együtt kellett működnie az Európai Bizottság elnökével, Romano Prodival, és a konvenció alelnökével, a szintén középbal (szocialista) politikus Giuliano Amatóval, akikkel Berlusconi személyi kapcsolatai feszültek voltak ugyan, de az unió bővítése ezt – szerencsére – közömbösítette.

Róma és az Unió viszonyát további kellemetlenségek kísérték. Ebben a vonatkozásban említendők olasz kormánykörökből származó ellentmondásos nyilatkozatok az euro határainról, a líra esetleges visszaállításáról, vagy az olyan visszatetsző kijelentések, mint Bossié, aki Belgiumot pedofil országnak nevezte, továbbá egyenesen Berlusconié, amikor megszólta a „részegeskedő” és „hangoskodó” német turistákat és megsértette Martin Schulz német szociáldemokrata képviselőt Strasbourgban, amikor kápónak titulálta. Az európai ügyek minisztere, Rocco Buttiglione szintén emlékezetes módon kifogásolta a genetika, a mesterséges fogamzási technikák kísérleteit, a világnézetét illetően pedig kvázi kereszties fundamentalizmust képviselt, mint egyedül üdvözítőt Európa számára.

Külön gyöngyszem Berlusconi negatív példatárában a nyilatkozat, mely szerint európai partnerei irigylik őt gazdasági sikereiért és különben is a nemzetközi csúcsértekezleten is a

„legfelkészültebb”¹² vezető; előfordult, hogy Napóleonhoz és Jézus Krisztushoz is hasonlította magát. A fentiek ismeretében több mint érthető, hogy választási veresége fölött saját néppárti kollegái sem sajnálkoztak, sietve gratulált Prodinak például Angela Merkel német kancellár, Guy Verhofstadt belga, Jean-Claude Juncker luxemburgi kormányfő. Ugyanők kifejezték meggyőződésüket, hogy Európa bomlasztója helyett az európai alkotmány megszakadt ratifikációs folyamatában Prodit illetően konstruktív olasz vezetéssel együtt tudnak majd működni.

Berlusconi viszonya az Egyesült Államokhoz szintén kritikus fordulatot vett, noha kapcsolata az amerikaiakkal rendkívül jó előjelekkel indult 2001. tavaszán. Személye tökéletesen beleillett a konzervatív amerikai felfogás politikus-modelljébe.

A Lovag mint sikeres üzletember – vélték a tengerentúlon – minden adottsággal rendelkezhet, ami a politikában kama-toztatható, s ami az Egyesült államokban általában hasonló személyiség esetében be is szokott válni. Berlusconi politikai nézetei és programképzelései miatt – adócsökkentés, az állami eszközök visszaszorítása a gazdasági életben, a vállalkozási szabadság garantálása – messzemenően respektálták, ideológiai és politikai barátjuknak, hű szövetségesüknek tartották, ami az olasz jobboldali politikusoknak amerikai részről mindig kijutott. Ezúttal azért örvendeztek külön, mert Berlusconi-val enyhülhetett valamennyire az Európai Unióban túltengő baloldali kormányzatok hegemoniája.¹³ Semmi zavarót nem láttak abban, hogy Berlusconi gazdasági vagyona mellé halmozta média- és politikai hatalmát, amiért egyébként a liberális amerikai és európai sajtóban a bírálatok kereszttüzeiben állt. Az amerikai republikánusok és konzervatívok következtetése ebből nem más, mint hogy ha a liberális sajtó támadja, akkor eggyel több okuk hinni, hogy az ő emberükről van szó. Berlusconi 2001-es választási győzelmével újfent körvonalazódó és az újfent nagyon is figyelemmel kísért olasz „politikai laboratórium” az Egyesült Államoknak sokkal kedvezőbbnek tűnt, mint az, amit akár a fasizmus korszakában szemlélhettek, vagy amit módjuk volt megtapasztalni a DC kormányok állami beavatkozásokat előnyben részesítő kurzusa idején, nem beszélve az aggályos kíváncsisággal figyelt eurokommunista kísérletezés periódusáról.¹⁴ Meg voltak győződve arról, hogy Berlusconi képes megállítani az olasz baloldal előretörését, esetleges újabb sikerét. Ebben csalatkozniuk kellett, de Berlusconi külpolitikájában eleinte nem, mert támogatta az amerikaiakat a rakétaelhárító védelmi rendszerek ügyében, a G8-ak összejövételén, más nemzetközi ténykedéseikben. a G8-ak 2001-es genovai értekezlete alkalmából Berlusconi kemény erőszakot alkalmazott a globa-

lizmusellenes tüntetőkkel szemben, ez szintén jó pontot jelentett Washingtonban.

Meg kell jegyezni, hogy ez idő szerint az Egyesült Államok külpolitikájában felértékelődött az ázsiai kontinens és geopolitikai, világgazdasági okokból kifolyólag aláértékelődött Európa, ezen belül természetesen Italia jelentősége is, amely ennek ellenére kiválóan alakította az „engedelmes, ám pici barát”¹⁵ szerepét.

Az amerikai külpolitika geopolitikai és világgazdasági tendenciáját 2001. szeptember 11-én tragikus terrorcselekmény csak tovább erősítette, egyúttal még gubancosabbá tette az USA-Európa viszonyt. Mint ismeretes az NSZK, Franciaország nem társultak az amerikaiak Irak-ellenes politikájához. Borotvaélen táncolt az euroatlanti–arab viszony is. Berlusconi elhibázta reakcióit ezekre a jelenségekre. Egy ízben a keresztény civilizáció iszlámmal szembeni fölényéről beszélt, egy másik esetben a nemzetközi kiadatási törvényt ellenezte. Súlyos politikai baklövésekről volt szó. A kényes euroatlanti–arab viszonyt kulturális, vallási szembeállítással megterhelni fölösleges, káros, az arab világban széleskörűen elterjedt fundamentalizmus malmára hajtotta a vizet, míg a kiadatási törvény obstruálásával gyengítette a terrorizmusellenes eszköztárat, segíthette az adóparadicsomokba menekülő financiaális bűnözést. Ez utóbbi momentum a Lovag személyes érintettségének gyanúját kelthette – a nemzetközi sajtó folyamatosan informálta a közvéleményt Berlusconi pénzügyi differenciáiról.

A fenti két nyilatkozat nem tett jót amerikai nimbuszának: 2001. októberében az európai kormányfők közül – „habozások és halasztások”¹⁶ kínossága mellett – utolsóként fogadták. Tárgyalásainak egyedüli eredménye: washingtoni kérés arra vonatkozóan, hogy olasz katonák vegyék át az amerikaiak szolgálatát a Balkánon, ahol – amerikai álláspont szerint – Európának kell teljesítenie biztonságpolitikai feladatait. Az Egyesült Államok Irakra, Afganisztánra, a közel-keleti régióra koncentrált, Európával nézeteltérései nem szüneteltek. Berlusconival nem voltak nézetkülönbségek, Washingtonnak mégis tudomásul kellett vennie, hogy Berlusconi belpolitikai nehézségei miatt és belpolitikai fogantatású nyomásra az iraki olasz katonai kontingens kivonásával kénytelen számolni. (Az iraki konfliktus mindazonáltal nem Berlusconi külpolitikai számláján elrontott rovat.)

Ha jól körülnézünk a Lovagot maradéktalan elismerésben legfeljebb Orbán Viktor, esetleg Vlagyimir Putyin szerencsésélteti. Egyébként Putyin barátságával büszkélkedni is szokott. Helyesebb lenne azonban kölcsönös érdekegyezésről beszélnie, mivel Itália Oroszországgal igen sajtóságos – szinte KGST-típusú

– külkereskedelmi kapcsolatot létesített: Oroszország energia-hordozókkal, alapanyagokkal fizeti ki az olasz exportot, az orosz üzletekben nagy mennyiségben elhelyezett „Made in Italy” divattermékeket és más iparcikkeket, élelmiszereket.

Összességében az olasz külpolitika Berlusconi kormányzása alatt őrizte és ápolta a korábbi időszakban megszerzett pozícióit és piacait, de újakat nem szerzett és külpolitikai dinamizmusa – feltehetően az olasz gazdasággal együtt – megtorpant. Mindez nem egyedül Berlusconinak róható fel, azonban a tény tény és összekapcsolódik a 2001-2006 közötti kormányzati tevékenység színvonalával.

KORMÁNYZÁS ÉS KUDARC

Nem egyedül a 2006-os választás hozott szoros küzdelmet és döntetlenszagú eredményt (Itáliában), 1996-ban és 2001-ben is a parlamenti aritmetika kiegyenlített képleteket produkált. 1996-ban a nyertes Olajfa a PRC-vel együtt a Szenátusban 44:48,1 százalékos arányban kisebbségben volt a jobbközéppel szemben, 2001-ben a kocka fordulásával a középbal 44,2:42,5 arányban enyhe többségben dacolt a kormányzó koalícióval, amely a képviselőházban viszonylag kényelmes többséggel tartotta frontját. A döntetlen közeli erőviszonyok, a politikai helyzet, az éles politikai megosztottság tíz éve ismétlődő hullámműködésében közrejátszik a politikai és gazdasági viszonyok félúton levő reformfolyamata, a gazdaság pangása és a problémákhoz való közelítésben, a megoldási javaslatokban, markánsan elváló kétféle szemlélet, kétféle felfogás, és végül természetes módon a kétféle politikai orientáció. Aktuális lehetne a decentralizáció további föderatív jellegű építése, hogy az Északi Ligát jellemző követeléseknek és viszályoknak intézményesen elejét lehessen venni. Az állam „karcsúsítása”, szolgáltatói jellegének fejlesztése időtlen idők óta, de minimálisan húsz éve napirenden van – érdemi változások nélkül, viszont annál több helybennjáró homlokzati átszervezések és visszaszervezések sorozatával. Hol X számú minisztériummal, a hozzájuk tartozó államtitkárok seregletével, hol Y számúval működik a kormány és közigazgatási apparátusa. A reformok odáztatásának semmi oka nincs, mivel az eltelt húsz esztendő alatt a társadalom mozgása sarkaiból fordította ki a politikai intézményrendszert, valósággal széttördelte a társadalmi közösség identitását formáló karaktereket: a társadalmi osztálykategóriákat, a politikai pártokat, a szakszervezeteket, a képviselői rendszert, az önkormányzati funkciókat.¹⁷ Ma különösen (de már húsz évvel ezelőtt sem) a munkásosztály vagy a

parasztság nem az a társadalmi osztály, ami volt negyven évvel ezelőtt. Szakképzettség, munkakör, tulajdonlás, a jövedelmek tagolják és strukturálisan átalakítják (átalakították) a tradicionális munkásosztályt és parasztságot, sőt állandó mobilitási tényezőket involuálnak csoportjaikban és rétegeikben, motiválják egyedeiket. Mindez érvényes a bérből és fizetésből élőkre, de a szabadfoglalkozásúakra, az önállóan dolgozókra, a „munka világára”, amelybe beletartoznak a kis és közép-vállalkozók, a szolgáltatásokat nyújtó különféle szakmák művelői. A „munka világának” ez a hallatlan mérvű tagoltsága más megvilágítás alá helyezte a politikai tömegpártokat, szervezeti fölépítésüket, politikai módszereiket és cselekvésüket, finanszírozásukat, nem különben a szakszervezeteket, a civil társadalom szerveződéseit. Ez utóbbiak új formákban jelentek meg és részt vesznek a közéletben, szerepük az ideológiák összeomlásával felértékelődött. A pártok változatlanul képesek delegációikat elhelyezni az intézményekben, ahol viszont az új helyzetnek megfelelően új módszerekkel folyik a politizálás. A politikában, illetve a politikai intézmények és a civil társadalom közti kapcsolatban a média, az információ nagy jelentőségre tettek szert, a kérdések és problémák (egészségügy, oktatás, kultúra, környezetvédelem, biztonság stb.) nagy része gyorsabban konkretizálható, jóllehet az intézmények ezzel nem tartanak lépést. Akár mindennap megreformálhatnánk valamit.

Pillanatnyilag a legsürgetőbbnél maradva az itthon sem ismeretlen kérdések mellett Itáliában is abból kell kiindulni, hogy politikai reform és gazdaság pusztán az államháztartási deficit lefaragása szempontjából szervesen összefügg. A két koalíció felfogása erről alapvetően abban tér el egymástól – leegyszerűsítve a dolgokat –, hogy a jobbközép „kiadáspárti”, a középbal az erély, a szigor pártján áll. A jobbközép a monetáris eszközök és lehetőségek szabadosabb, úgymond liberális kezelésével gondolja el a gazdasági élet fellendítését, a reformokat, míg a középbal fölismeret kényszerűséggel szabályozottabb keretekben, szigorral rendbetett gazdaságtól várja ugyanezt.

A jobbközép és személy szerint Berlusconi monetáris eszközei között első helyen állt az adópolitika közvetlenül utána a gazdaság liberalizációja, a vállalkozási szabadság biztosítása, amelyek elvekként és retorikailag hatásos hívószavaknak bizonyultak. A jobbközép 2001-es gazdasági és politikai programjának sikere érdekében – az előző tapasztalatok alapján – jobban ügyelt a jobboldal és a centrum viszonyára, a koalíciós összetételnek megfelelőbb politikai kiigazításokat tett a hatalmi ágakat érintő pozíciók elosztásában. A DC utód UDC (Demokratikus Keresztények Uniója) vezetőinek fontos pozíciókat adományoz-

tak: Marco Follini miniszterelnökhelyettesi, Pierferdinando Casini a képviselőház elnöki székébe ülhetett. E kedvezőnek tűnő fejlemények láttán csatlakozott a jobbközéphez az egykori szocialista párti Gianni De Michelis, Craxi és Andreotti kormányainak több ízbeni minisztere, illetve a republikánus párti Giorgio La Malfa, akinek neve felmenőjének (Ugo La Malfa) elismert középbal múltja miatt rendkívül jól hangzott, maga, szintén rendelkezett kormányzati tapasztalattal. A jelenségben megfigyelhető a nagyon is visszatetsző kétélű tendencia: felkapaszkodás a győztes szekerére. Az említett és ismertebb nevek mögötti tolongás a politikai „pluralizmus” karikatúrisztikus, máshol is ismert kinövése.

A jobbközépnek ezt a második mérsékelt irányzati variánsát támogatta az AN-vezető Fini, aki erős kézzel tartotta távol pártjától, főként az érdemi döntésektől a szélsőjobbhoz hajlamos korifeusokat, mint például Mussolini unokáját, Alessandrárt – ők ketten később egymással összekülönböztek és Alessandra önállósította magát, a 2006-os választásokon csúfosan meg is bukott (0,7%). Ugyancsak kialvónak tűnik az AN-tól jobbra álló „Tricolor Lángja”, a következetesen neofasiszta párttöredék. A nagyhangú Bossi megbetegedve kevesebb komplikációt okozott 2001 és 2006 között a Liga leszálló ágba került: választási eredménye 2006-ban 3,4%.

A 2001 után felálló jobbközép koalíció kormányprogramjának összeállításához és végrehajtásához voltaképpen javultak a politikai feltételek, a koalíció összefogottabb lett, Berlusconi tudomásul vett néhány tanulságot. Ennek ellenére programjának koncepcionális hiányosságai nem maradtak rejtve. Ezek a részletekben bújtak meg. Berlusconi kedvenc népszerűségi indexet javító tematikája az adókérdés, amihez kétségtelen szakértelemmel nyúlt. Részben okkal ostromozta az előző középbal kormány bonyolult, nehezen áttekinthető adóztatási módszerét s a maga részéről „mindössze” nyolc adótípust jelölt meg egyetlen kód-számmal, két adókulccsal a természetes személyek, egy kulccsal a gazdasági vállalkozások számára¹⁸. Nem kizárt, hogy ez az adópolitika „népszerűbb” lehetett, bár a kevésbé tehetős rétegek továbbra is úgy érezték, hogy terheik csökkenése nincs arányban az ígérétekkel. Végeredményben a szegények szegényebbek, a gazdagok gazdagabbak lettek, és makroökonómiailag ennél is súlyosabb gond az adókötelezettség alóli gigantikus méretűre dagadt menekülés, az adókötelezettség megkerülése, miáltal az állami bevételek apadását nem sikerült megállítani. Deficitellenes hatása tehát Berlusconi adópolitikájának nem volt. Az „áttekinthetőbb” adóztatási szisztéma behajtási utasításai nem birkóztak meg az adócsalók trükkjeivel.

Berlusconi további „jó ötleteinél” szintén hiányoztak a kellően részletezett végrehajtási utasítások, ezért azok realizálatlanul heverték az íróasztalokban. Kormányprogramjának egyik prioritása például a „cél-törvény”, amit a miniszterelnök a következőképpen magyarázott. „Minden évben a költségvetési törvényben definiálják a nagy közbeavatkozásokat (értsd beruházásokat), az infrastruktúrákat, az ipari stratégiai létesítményeket. Az ily módon meghatározott közbeavatkozások törvényileg egyeznek a törvénnyel (sic!) és kikerülnek az engedélyek, felhatalmazások, politikai határozatok mocsarát. Amióta a világ világ a nagy építkezés politika és a nagy politika építkezés (sic!). Nem véletlen, hogy Itáliában évtizedek óta nem hoztak létre jelentős közműveket. Ennek oka a politika-bürokratikus gépezet, mely mindent megállít. A velencei Fenice színház 1790-ben kezdtek építeni és 1792-ben kész volt. 1996-ban leégett és még mindig csak egy sátor fedi. Tervezetünkben az új közművek a *project financing* logikája szerint épülnek a magánszféra döntő hozzájárulásával és marginális kincstári költséggel.”¹⁹ A miniszterelnök elpanaszolta, hogy a parlament nem szavazta meg a törvénytervezetet, de a kormány újra előterjeszti, és addig teszi ezt, amíg meg nem valósulnak a tervezet javaslatai.

Nem az ellenzék „hivatalból” való akadékoskodása, a részletek nem kellő kidolgozottsága miatt feneklett meg a jobbközép kormányprogramja. Az „új munkaszerződés” például hiába helyettesítette az „elbocsátás szabadságát” a „felvétel szabadságának” szólamával, a sovány deklarációtól nem termett egy millió (1994-ben) ígért, (ám a köztudatba később is bevésődött) új munkahely.

A program kidolgozatlansága és koncepcionális fogyatéka felszínre hozta minden hiányosságát. A gazdasági növekedés, az állami deficit mutatói egyre rosszabbodtak, lényegében a kormányzási ciklus első évétől és a tendencián nem sikerült fordítani. 2002-ben a gazdasági növekedés 0,4 százalék, később is csak szerény egy százalékpontot ért el, 2005-ben viszont 0%-ot. Az állami deficit 2005-ben 106,7 százalék, a 2006-os becslés 107 százalék fölötti számot vetít előre. A GDP-hez viszonyított Maastrichtben előírt 3 százalékos követelményt csak privatizációs bevételekkel sikerült teljesíteni. Mondani sem kell, hogy az olasz munkanélküliségi ráta is 2002-től Európa-csúcs közeli állapotban volt 9,6 százalékkal (a rekord Spanyolországé: 10,4-el), az elmúlt években alig változó tendenciával. Bírálókat tárgyát képezte az infláció 2 százalék fölé emelkedése és a 12 százalékos szegénységi statisztikai adat, ami változatlanul a déli országrész lakosságára koncentráldott – annak ellenére, hogy a kormányprogram a Dél-t kiemelten segítő területként kezelte.

A bajok sokasodásával és a többoldalú elégedetlenségek következtében a jobbközép 2005-ben a helyhatósági választásokon kénytelen volt elkönyvelni teljes presztízsvesztését. 13 régióban rendezett választokon (ebből 8 kormánypárti vezetés alatt) tizenegyben a középbal szerzett többséget, mindössze Lombardia és Veneto maradt kormánykézen, azaz két olyan régióban, ahol Berlusconi és Bossi nagyon erős választói hadsereget mondhat magáénak. A középbal nemcsak visszahódította hagyományos közép-olaszországi övezetét, hanem több régióban meggyőző fölényrel – helyenként 60 százalékot meghaladóan vagy ahhoz közelítően – nyert (Umbria 63, Campania 61,6, Calabria 59, Abruzzo 58, Marche 57,7 százalék).

A 2005-ös választási teszt összesített adata a jobbközép tíz százalékos veszteségét mutatta, a két koalíció közötti arány 53:44 százalékban hozta a középbal győzelmét, amit csak egyféleképpen lehetett értékelni, s amiből a 2006-os prognózist szintén csak egyféleképpen lehetett megbecsülni. Berlusconi személye vitatottá vált koalícióján belül. Szövetségesei nyíltan jelezték a vezetői váltásra érett helyzetet. Follini lemondott miniszterelnök-helyettesi posztjáról, párttársa Casini – a képviselőház elnöke – megnyerte a koalíciós parlamenti képviselők körében, a *leadership* körüli vita felkeltésének céljával megejtett közvéleményt kémlelő próbaszavazást Fini úgyszintén ambicionálta magát a koalíció vezetésére, bár a választási kampányban még egyszer (utoljára?) alávetette magát Berlusconi primátusának.

A Lovag a 2005-ös fiaskó után nem adta fel, a Forza Italia eszközeivel és apparátusával összefogva küzdött hatalmának megmentésért. Eközben általa beválnak tartott fogásokhoz folyamodott: primitív és ellenhatásokat kiváltó crescendóval kommunistázott, lejáratni akarván Prodit, akit a kommunisták hasznos idiótájának nevezett. Programjának továbbfolytatását parafrázeálta. Az eredmény ismert és az eredményre adott első reakciók a jobbközépen a „berlusconizmus” alkonyát jövendölték, egységes, „mérsékelt” jobboldali párt²⁰ kialakításának szükségéről szóltak. A jobbközép egyik törésvonalát és a „berlusconizmus”-tól való eltávolodás másik jelét kifejezte a Szenátus elnökének – Itália harmadik közjogi méltóságának – megválasztása. A középbal jelöltje Franco Marini (egykori DC-tag, „fehér” szakszervezeti vezető, jelenleg Prodi szövetségese) 165 szavazatot kapott, ami csak úgy volt lehetséges, hogy jobbról heten átszavaztak politikai ellenfelük jelöltjére. Az eset rávilágít arra a lehetőségre, hogy a jobb és bal között bizonyos kérdésekben nem lesz lehetetlen az együttműködés és talán változhat Prodi borulátása az ország kettéosztottságáról – erről, mint Berlusconi politikájának káros következményéről

beszért az M1-nek adott interjújában²¹, jóllehet Berlusconi heves és Olaszországban szokatlanul parlamenten kívül is folytatandó ellenzéki séget ígért. Nincs információ arról, hogy Prodi miként reagált erre, mindenesetre optimistán fogadta Fausto Bertinotti megválasztását a képviselőház elnökének: „jól kezdődik a törvényhozási ciklus”²² – mondotta. Nagy kérdés, hogyan fog végződni. A koalíció hatféle politikai irányzat (ex-kommunisták, ex-kereszténydemokraták, kommunisták, zöldek, radikálisok, Di Pietro „Itália értékei” mozgalma) kilenc – a Szenátusban, illetve a képviselőházban nem azonos felállású – pártalakzatából tevődik össze, Prodinak velük kell politikai „gazdálkodást” folytatnia ahhoz, hogy – ha sikerül – öt évig kormányozzon. Öt év alatt a nagy kérdés közhellyé fog inflálódni: mind az örökölt gazdasági, mind a koalíció belső dinamikájától képződő politikai helyzet bonyolultsága világcsúcsra esélyes Európa-rekord.

JEGYZETEK

- ¹ Norberto Bobbio (1994): 5. o.
- ² Uo. 7. o.
- ³ László Réka: Kormányzati stabilitás és a politikai rendszer stabilitása. A pártokrácia hatása az olasz politikai rendszerre című írásában a források megfelelő eligazítást adnak. (In: *Politikatudományi Szemle*. 2006/1.)
- ⁴ Lásd erről Szabó Tibor közléseit. (Szélsőjobboldali pártok Olaszországban. In: *Politikatudományi Szemle*. 2006/1.)
- ⁵ *Politica in Italia*, Edizione 1995. A cura di Piero Ignazi e Richard S. Katz. Società editrice il Mulino, Bologna, 1995. 27. p.
- ⁶ Uo. 51. o. (Patrick McCarthy: Forza Italia nascita e sviluppo di un partito virtuale.)
- ⁷ Giuseppe Vacca: La situazione politica italiana dopo le elezioni del 16 aprile. In: *Europa/Europe*. 2000/3.
- ⁸ Tanácsadói és szellemi stábjának holdudvarában található Gianni Letta, korábban a jobboldali *Il Tempo* főszerkesztője, Berlusconi második kormányában a miniszter elnökség államtitkára; Giuliano Urbani konzervatív liberális politológus, Domenico Fisichella és Marcello Veneziani jelentős kvalitású neofasiszta politológusok, a nyílt jobboldali elkötelezettségű újságírók „krémjéből” Vittorio Feltri, Domenico Mennitti, Massimo Teodori stb. A korábban másik oldalra sorolt Giuliano Ferrara vagy a kevésbé „skatulyázható” Carlo Rossella neve említhető mint anomália. (Ferrara a PCI torinói szervezetének funkcionáriusa volt, Berlusconi médiabirodalmában önálló újságot szerkeszthet; Rossella neves újságíró volt a Panoráma magazinnal, akét Berlusconi saját TV-jénél, a Canale 5-nél főszerkesztővé léptetett elő.)
- ⁹ *Corriera della Sera*. 2001. december 19.

- ¹⁰ Piero Ignazi: L'intramontabile fascino del populismo. *Il Mulino*. 2002/1.
- ¹¹ A *l'Unità* 2003. május 10-i száma teljes egészében közölte a *Financial Times* cikkét.
- ¹² Lásd 9. lj.
- ¹³ Federico Rampini: Bush e Berlusconi. In: *Europa/Europe*. 2001/5.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Osservatorio istituzionale, Quaderno N. O. dicembre 1989. 9. p.
- ¹⁸ *Ideazione, Supplemento a Ideazione*. Anno X. Numero 6. (Novembre–Dicembre 2003.) 105–106. p.
- ¹⁹ Uo. 105. p.
- ²⁰ Lásd a *Corriere della Sera* információit a 2006. április 11-i számában
- ²¹ M1, 2006. április 30. („A szólás szabadsága” – Baló György interjúja.)
- ²² A RAI 2006. április 30-i közlése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Norberto Bobbio (1994): *Destra e Sinistra*. Roma, Donzelli editore.
- Giovanni Sartori (1965): *Partiti e sistemi di partito*. Firenze, Editrice Universitaria.
- Giorgio Galli (1966): *Il bipartitismo imperfetto*. Bologna, Il Mulino.
- Piero Ignazi (1997): *I partiti italiani*. Bologna, Il Mulino.
- Forrásul szolgáltak még a *Corriere della Sera*, *l'Unità*, a magyar sajtó nyomtatott és az interneten hozzáférhető anyagai.

A POLITIKA SZEREPE A XXI. SZÁZADBAN KÖRKÉRDÉS

SZABÓ MÁTÉ

Politika a XXI. században*

A politikatudomány elméleti kihívásai

A politikatudománynak is meg kell kísérelnie számot vetni azzal a kihívással, amit a mobil kommunikációs technika és a világháló hordoz. A politológia alapkérdése, a *hatalom* problémája az úttörőnek tekinthető politikai és társadalmi kommunikáció-kutató Karl Deutsch a XX. század második felében fogalmazott előrejelzése szerint egyre inkább az információ, és az információáramlási csatorna ellenőrzésének kérdésévé válik, gondoljunk például a XXI. század terror-ellenes globális küzdelmének technikáira, az azokat kísérő kampányokra. Az imázsok konfliktusai, konkurenciája és kooperációs rendszereinek kiépülése párhuzamosan zajlanak a globális tömegmédiában és a világhálón, valamint a személyes elektronikus kommunikációk jelrendszerének kommunikatív tartalmában. A hatalomhoz hasonlóan a legalapvetőbb politikai kategória, a *konfliktus*, és a *politika* folytatása a legkülönbélebb eszközökkel, köztük a *háborúval* a *cyberspace* és a mobil kommunikáció terén egyaránt és összefüggésben zajlik. Az *állam*, a politika oly fontos és központi szereplője, nem találja meg többé saját erőszakmonopol-területét, kicsúszik alóla a globális kommunikációs láncolatokkal összekapcsolt és elválasztott civil társadalom pillérjeiben, amelyek államok felet és alatt húzódó stabil struktúrákat alkotnak

* A témáról körkérdésünket 2005. 3-4. számunkban tettük fel. A 2006. 1. szám-ban Kende Péter és Löffler Tibor vitacikkeit közöltük. Várjuk a további hozzászólásokat.

és rendeznek újjá. Az állam éjjeliőreivel és csendőreivel globalizálódik, hatalma a globális ellenőrző funkciók alá kell, hogy rendeződjék ahhoz, hogy fennmaradjon. A globális csendőrség pedig gondolatrendőrség lesz, amely a *tolerancia* problémáit újrafogalmazva globális ellen-elitiek globális szervezkedéseinek nyomán igyekszik haladni. A XIX. század politikai krimije egy utcában, társaságban, vagy városban, intézményben a XX. századé az autós üldözésekkel az ország sorompóval elválasztott terében, a repülőgépekkel az államok felett, a XXI. századé pedig számítógépes kommunikációk arctalan és lokalizálhatatlan globális terében zajlik az üldözők, az állam, a Rend szolgálói, illetve a Rend ellenségei, megváltoztatói, a másként gondolkodók között. Hová lesznek ebben a harcban az *emberi jogok* és a *pluralizmus* játékszabályai, a jogállami eljárások közös standardjai? Olyan szabályok lépnek a helyükbe, amelyek a *jogállam* előtti időkből a bunkós csendőr és a forradalmárok között, a cenzor és a lapszerkesztők között dívnak, mert a jogállam a *szuverenitáshoz*, az emberi jogok a demokráciához, és mindkettő a régi „westfáliai” típusú, a globalizáció előtti szuverén területi államhoz* kötött. Újrarendeződnek tehát a *demokrácia* a pluralizmus és az emberi jogok erős keretekkel határolt perspektívái, és a XXI. század kaleidoszkópján új mozaikok jelölik a régi politika lapfogalmait.

A régi paradoxont – miszerint a politikai közösség határaitól szóló döntésnek autoritatív döntésnek kell lennie, az exkluzivitás jelenik meg benne, amely kívül tartja a határon túliakat – az internet demokráciája újrendezheti. A közösség öndefiníciós hatalma inkluzívva válhat. Mindenki csatlakozhat, korra, nemre, fajra tekintet nélkül egyetlen picike feltétellel, legyen csatlakozása (*connection*) és képes kommunikálnia *cyberspace* angolján. Azaz, az új honorácior elitet a *Besitz* és *Bildung* már nem a helyi birtok és a közös jobb iskola akcentusával jelöli, hanem a megszerzett byte-mennyiségel, valamint a *homepage*-gyártás és levelező-hálózat menedzselés globális készségeivel. A birtok a hardware a műveltség a kapcsolatteremtés. Újraformálja az internet az elit és a tömeg, az elit és az ellen-elit központi jelentőségű koncepcióit is.

Mi marad a régi irányzatfogalmakból, avagy mi lép a helyükbe? Ez egy kedvelt tematikája a politikaelméletnek, és jól használható a *barát* és az *ellenség* kijelölésére. A *bal* és a *jobb*, a

* Zygmunt Bauman (2002): *Globalizáció*. Szeged, Szukits. Ralf Dahrendorf (2004): *Egy új rend nyomában*. Budapest, Napvilág. Anthony Giddens (2005): *Elszabadult világ*. Budapest, Napvilág. Bertrand Badie – Maria Claude Smouts (1998): *A visszájára forduló világ*. Budapest, Aula.

liberális és a konzervatív, no meg a szocialista és a nacionalista meg a többiek mindig újabb és újabb szerep és munkamegosztásban rendezik újra soraikat. A globális civil társadalom XXI. századi koncepciói ugyancsak lehetőséget adnak az újragondolásra a globalizáció radikális és mérsékelt híveinek elkülönítésével, illetve az alternatív és a konzervatív szerepek elkülönítésével (Kiss Endre, 2005).

2. DEMOKRÁCIA ÉS KIHÍVÁSOK

A környezetvédelem kihívása az egyik olyan tényező napjainkban, amely a globális trendeket az EU és a nemzetállami politika felé közvetíti. Az európai integráció a globalizációs folyamatok egyik terméke, a közös környezetvédelmi politika, illetve a tagállamok környezetpolitikája pedig összefüggésben van a globális környezetpolitikai hadszíntérrel. Mind az európai mind a globális politikai összefüggésrendszerben megjelenik a globális és az európai civil társadalom. A környezettudatos polgár és a döntéshozó oldalán egyaránt befolyásolják a civil akciók által megmozgatott, mobilizált globális, európai, nemzeti és lokális közvélemény és nyilvánosság, a környezetpolitikailag orientált szervezetek, pártok, NGO-k, *think-tankok* működésének hatékonysága, és a politikai-társadalmi erőtér lehetségszférái által előírt térben zajló érdekérvényesítésük eredményei. A globalizáció révén a nemzetállam környezetpolitikai kompetenciája bizonyos mértékig leszűkül, ugyanakkor ki is tágul. A globális környezetpolitikai rezsimek létrejötté révén a nemzetállami politika autonómiájának egy részét átruházza nemzetközi szervezetekre stb. ugyanakkor azáltal, hogy ezek a nemzetek feletti politikaterületek, tematikus vagy regionális kötöttségű környezetpolitikai rezsimek létre jönnek, azokon belül a nemzetállamok tevékenységi területe kitágul, hiszen részvételi lehetőségük nyílik meg a korábban nem létező globális politikaterületeken. A *race to the bottom* sokat emlegetett jelensége ez. Azt jelenti, hogy a témánk, a környezetpolitika szempontjából kezdeményező pionír-államok, avagy integrációik, mint például az EU saját magasabb prioritásaiknak úgy igyekeznek érvényt szerezni, hogy azokat igyekezzenek a regionális integráció, az EU, illetve a globális rezsimek, például OECD, ENSZ szintjén egyre szélesebb körben kötelező, avagy ajánlott normává tenni, és ezáltal saját befolyásukat preferenciáik mentén megerősíteni.

Ez a gyorsan fejlődő folyamat a XXI. század elején ellentmondásos eredményre vezetett. Bizonyos környezetpolitikai területek villámgyorsan kiemelkednek a nemzeti, illetve az EU politika

területéről a globális szintérbe, ott azonban igen ellentmondásos lesz az implementációjuk, hiszen ellenérdekelt birodalmak, mint az USA és Oroszország, vagy kevésbé fejlett államok csoportjai e globális normák érvényesítését részben vagy egészben blokkolhatják. A *race to the bottom* jelenség tehát egyszerre növeli meg a globalizáció univerzalizmusát és a világ azzal szembehelyezkedő részének partrikularizmusát, olyan hegeli ízű dialektika, amely a globalizációt elemző aktuális társadalomtudományi munkákban széles körben, más-más megfogalmazásban, de jelen van (Beck, 2005).

A globális kommunikáció felgyorsult a nemzetállamon belüli kommunikációhoz képest, s így a globális hálózatok a globális kollektív cselekvés virtuális formái* akár gyorsabb és könnyebb mobilizációt tesznek lehetővé, mint egyes nemzetállamokon belül. Nagyon gyorsan terjednek a globális térben a környezeti normák, és kialakul a normasértések nyilvántartásának és nyilvánosságra hozásának mechanizmusa is.

A környezetpolitikai normák konvergenciája alakul ki a globális környezeti rezsimek révén, ugyanakkor a gyakorlati végrehajtás mintái ezáltal nagyon differenciáltakká válnak. A nemzetközileg érvényes, univerzális-globális normák azonban abból a szempontból fontosak, hogy összehasonlíthatókká teszik az egyes államok, illetve területek környezeti minőségét. Ennek másik feltétele a szabad információáramlás és az adatgyűjtés szabadsága, összehasonlíthatóság a környezeti adatok között. A környezetpolitikai tartalmak, határértékek, tilalmak globalizációja mellett megfigyelhető a világban bizonyos horizontális diffúzió jelensége a környezetpolitikai intézményrendszerben, legalább is a globális intézményekbe integrált világban (Boda, 2004).

A globalizációs folyamatok a világméretű kommunikáció, kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a globális civil társadalom, a nemzeti társadalmak felett kialakuló társadalmi differenciálódás, a globális kultúra megjelenése globális etikát, politikát, globális intézményeket követel működéséhez. Ma még inkább csak az ellentmondásokat érzékeljük a nemzetállami logikára felépülő hagyományos intézményrendszerek valamint a kihívást hordozó globális civilizáció, kultúra, gazdaság és társadalom tendenciái között. Az új intézmények profiljai a globális arénában még kialakulatlanok, azonban nyilvánvaló, hogy a globális ököpolitikában való részvétel összefügg a jogállam és a jóléti állam standardjai-

* Manuel Castells (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat-Infónia. Helmut Anheier et al. (szerk.) (2004): *Globális civil társadalom*. 1–2. köt. Budapest, Typotex.

nak elfogadásával, és a fundamentalizmus visszaszorulásával, a demokratikus és modernizációs fejlődés része.

A globális versenyben a jobb környezeti és életminőség, a megfelelés az univerzális normáknak versenyelőnyt jelenthet. Globális határértékei alakulnak ki a környezeti elmaradottságnak, amelyeket a nemzetközi szervezetek például tőkekihelyezési és kölcsönügyleteknél tekintetbe vesznek. Az EU például a keleti bővítés révén azzal is igyekszik saját iparainak elvándorlását nehezíteni, hogy a keleti bővítés során a Nyugaton fennálló normák gyors átvételét írja elő az újonnan belépők számára. Az EU globálisan a környezeti kezdeményezések támogatója, még a belső megosztottság ellenére is. Ezt a tendenciát követik bizonyos gyorsan fejlődő ázsiai országok, egyelőre Kína kivételével. A proaktív és globalizált környezeti standardoknak a hagyományos Birodalmak, Kína, Oroszország és USA állnak ellen, míg az új EU-Birodalom környezeti és szociális standardjai globálisan progresszívek, az új, birodalmi Európa innovációs potenciált képvisel a globális politikában.

A *globális aktorok*, a nyilvánosság, a nemzetközi szervezetek és a civil szervezetek interakciós hálója a globális környezetvédelemben így sok esetben elősegíti a demokratikus átalakulást a külső nyomásgyakorlás révén. Ugyanakkor a *politikai liberalizáció a környezeti fejlődés előfeltétele*. A nemzetközi tőke- és pénzpiac a XXI. század küszöbén hosszabb távon nem honorálja a külön utakat a nemzetközi rendszer normáival szemben – amelyekkel szemben az ellenállást talán még a három „rég” birodalom: az USA, Oroszország és Kína sem lesz képes hosszabb távon fenntartani (Gombár et al., 2004).

A demokrácia a XXI. században a legkülönfélébb válságjelenségekkel szembesül az egész világon. A környezeti katasztrófák elkerülése érdekében alakulnak ki a nemzetközi környezetvédelmi rezsimok, olyan az államok feletti szabályozó mechanizmusok, amelyek a nemzetállami szuverenitást csökkentve regionálisan vagy globálisan koordinálnak bizonyos politikaterületeket. A környezetvédelem problematikája áthatja a modern politikai univerzumot, és megkérdőjelez egy sor, a liberális demokraciáfelfogás és jogállamértelmezés mögött álló modellt és alapértéket. Tendenciájában a környezeti problematika a modern demokráciákban konvergenciajelenségeket produkál, csökkenti a globális kihívások következtében a távolságot a korábban eltérő politikai értékek alapján egymással vitatkozó szocialista és liberális felfogások között, sőt a konzervatívok egy része is követi azokat. A liberalizmus és a környezetvédelmi politika viszonya igen sokarcú probléma, amely egyaránt jelentkezik a politikaelméletben és a politikai gyakorlatban. Elméletileg a liberaliz-

mus ma nagyon sokféle irányzatot és értelmezést foglal magába, ennek következtében a liberális politikaelméletek válasza az ökológiai kihívásra széles skálán helyezkedik el. A klasszikusnak tekintett „manchesteri” liberalizmus ma már nem dívik, de kétségtelen a neoliberalis elméletekben a piacorientált fókusz jelenléte, és azzal szemben a szociális-kommunitarista irányzatoké. Amennyiben a liberális elmélet a piaci mechanizmuson túlmutató társadalmi integrációs elveket vezet be, pl. az igazságosság elméletét, esetleg kontraktualista megfogalmazásban, vagy különféle etikai alapelveket állapít meg a piaci mechanizmustól függetlenül, akkor különböző mértékben, de érzékennyé válik az ökológiai és a szociális kihívásokra. A modern liberális politikaelmélet sokarcú, amelynek vannak liberális ökológizmust tartalmazó irányzatai, és olyan kompromisszumos megoldásai, amelyek a piaci mechanizmusok érvényesülését valamilyen módon koordinálni kívánják a természeti erőforrások, a fenntarthatóság stb. szempontjaival, és mereven ökológia-ellenes nézetek is azonosíthatóak a liberalizmus palettáján. Súlyozva a liberális ökológizmus kisebbségi vélemény, akár az ökológia-ellenesség, és domináns *mainstream* a kompromisszumos megközelítésmód, amely ötvözi a liberalizmus hagyományait és a fenntartható fejlődés szempontjait.

Ha E. T. Marshall híres sémája alapján az emancipáció, a jogkiterjedés folyamatait, szakaszait koncentrikus körökkel szemléltetjük, ahol a belső a civil jogegyenlőség, a következő a politikai jogoké, majd a szociális és utána környezeti jogok következnek, mint a *citizenship* új minőségi és mennyiségi attribútumai, akkor ennek a folyamatnak a liberális politikai irányzatok több szakaszban is éppen az ellenzői közé tartoztak, holott a jogkiterjesztés programja a liberalizmus alapelveiből következik. A. O. Hirschman a „reakció retorikája” néven ismert tézise épp azt mutatja be, hogyan lépnek fel a különféle politikai irányzatok ezzel az emancipációs dinamikával szemben a „reakció retorikájával” amely a jogkiterjesztést káros és felesleges folyamatnak tekinti, és velük szemben áll a „progresszió retorikája” pozíció. A két pozíció azonban nem azonosítható a konzervatív és a liberális politikaelméletekkel, mint a XVIII–XIX. század fordulóján. Ezt követően a pozíciók folyamatosan cserélődnek a tartalmilag is gazdagodó irányzatok között, így például a szociális jogok vonatkozásában a konzervatívok progresszív, a liberálisok sokáig reakciós álláspontot foglalnak el. Hasonló szerepcserék zajlanak az ökológiai emancipáció területén, míg a környezeti probléma felismerésében és implementálásában a zöld és a szocialista irányzatok dominálnak, a liberálisok jó ideig a „reakció retorikáját” a növekedés és piacpárti konszenzust védelmezik az ökológi-

ával szemben, mígnem az ökológiai, fenntartható piaccgazdasági koncepciók kompromisszuma megjelenik. Nem lehet egyébként általában 'Az' ökológiai problematikáról beszélni, hiszen az konkrét ágazati politikai konfliktusokban, pl. atompolitika, energia-politika, fogyasztóvédelem, természetvédelem konkrét kérdéseiben jelenik meg ahol a pártoknak ki kell alakítani koncepcióikat a politikai döntések és programok létrehozásának érdekében.

A hagyományos manchesteri liberalizmus ökonómia-centrumát már a XIX. században kikezdték a jogállamot és a humánmorális szempontokat tartalmazó irányzatok, mint pl. Wilhelm von Humboldt és J. S. Mill elméletei, amelyek explicit formában is utaltak az ökológiai szempontok érvényesítésére, implicite pedig a modern liberális politikaelméletet alapozták meg. Amennyiben a liberális politikaelmélet számára nem az egyéni profitmaximalizáció, a hagyományos utilitarista kalkulus az egyetlen szempont, hanem a jogkiterjesztés, a jogvédelem és a szabadság morális gyökerei, akkor az állam ökológiai szempontú beavatkozása a magángazdaság folyamatába egyáltalán nem jelenti a liberalizmus végét, hanem programjának végrehajtását. A globális és európai környezetvédelmi politika olyan általánosan elfogadott alapelvei, mint a szennyező fizet- elv avagy a környezeti adók szedése és az emissziós jogokkal való kereskedelem a liberális program alapján következő mechanizmusok, amelyek módjáról és mértékéről persze sokat lehet vitatkozni, de legitimitásuk megkérdőjelezhetetlenül az állampolgárok környezeti sőt az élethez való jogainak védelmét szolgálja. Az erőforrások fenntartható felhasználása, a recycling, a termékek minőségének ökológiai standardjai, a széles értelemben vett ökológiai és egészségi fogyasztóvédelem, az energiatakarékossági követelmények ugyancsak levezethetők ebből a liberális alapelvekből. A globális és nemzetközi mechanizmusoknak a környezeti igazságosságot célzó mechanizmusai ugyancsak a liberális igazságosság-elméletből is megalapozhatóak, hasonlóan a környezetjog legtöbb elismert alapelveéhez. Az atomenergia-ellenesség is a hagyományos és modern liberális elméletek felelősségi elveihez visszanyúlva támasztható alá, a generációk közötti szempontok, a kontraktualitás stb. alapján, akár az alternatív energiák felhasználásának szükségessége az energiahordozók csökkenése miatt.

Az új zöld politika felvetette problémákat a liberális politikaelmélet keretében igyekszik értelmezni. Ez pedig azt mutatja, hogy a liberalizmus továbbra is alkalmas a modern társadalmak új problémáinak értelmezésére. Az emberi jogok, avagy a szociális jogok családjához hasonlóan a környezeti jogok az összes jelentős modern politikaelméleti és politikai irányzat által saját megközelítésmódjuk által nyertek értelmezést és feldolgozást,

ezáltal bekapcsolva ezeket az irányzatokat a modern politika működőképességéhez leengedhetetlen konszenzus kialakításába, másrészt beemelve az új problémaköröket a modern politika legitim témái közé. Bővült a modern politikaértelmezés, kiterjedt és átalakult a politikai konszenzus, amely a nagy párt és ideológiai családok között fennáll a demokratikus politikában. A liberalizmusban sajátos a szocializmushoz és a konzervativizmushoz, nacionalizmushoz és populizmushoz képest, hogy az első modern politikai és elméleti irányzatként magának a szabad piac mechanizmusának és a jogállami mechanizmusoknak az alapelveit a liberalizmus alakította ki, azonban nem sajátította, nem sajátíthatta azokat ki a maga számára. A liberális alapelvek jó része általánosan elfogadottá vált a modern társadalmakban és a politikában, amelyet különféle képpen értelmeztek a különböző politikai irányzatok, így a liberalizmus különféle politikai irányzatai is. Mondhatjuk, hogy amennyiben az ökológiai szempontok, a környezetvédelmi jogok a modern jóléti demokráciák fejlődésének új produktumai, akkor ez a modern demokráciával és piacgazdasággal együtt a liberális alapokból keletkezett, de nem minden esetben a konkrét, mindenkori liberális politikai irányzatok aktív közreműködésével, közrehatásával. A civil társadalom és a tudomány aktivitása azonosítható a környezeti igények érvényesítésének kezdetén, amelyet vonakodva követnek a pártok és az adminisztráció, hogy a pártpolitikai versengés és a nemzetközi felzárkózási kényszer nyomására váljon a párt- és állami politika egyik fontos mechanizmusává. Ebbe a folyamatban a kezdeményezés a zöld pártoké, amelyeket a szocialista pártok követnek és a liberálisok a verseny felfelé ívelő spiráljába kapcsolódnak, illetve sodródnak bele, dacára annak, hogy a liberális alapelveken nyugvó politikai és jogintézmények saját logikája viszi tovább a jogok kiterjesztését a civil, a politikai, a szociális térről az ökológiai térre a XXI. századra. Ez a lemaradás viszonylag gyorsan eltűnt a liberális alapelvek és a liberális pártálláspontok között az EU-ban, ahol a környezeti progressziót képviselő államok az EU vezető államai.

A környezetpolitika globális, regionális és lokális szintjein egyaránt a szociáldemokrata mozgalom és pártok hozzájárulásának azonosításában a kulcsfogalom a fenntarthatóság, a fenntartható fejlődés koncepciója. Az eredetileg környezetpolitikai fókuszú fogalom általános gazdasági-társadalmi modell elemévé, orientációs értékévé nőtte ki magát, amely az európai szociáldemokráciánál szélesebb körben, a globális progresszív kormányzás alapértékeinek körében is polgárjogot nyert. A koncepció, avagy alapérték alkalmas a hagyományos, nemzetállami, szociáldemokrata értékrend, és az új posztmodern, globális

politikai értékrend közötti közvetítésre, a hagyományos identitás megőrzésére, és az új feltételekhez, keretekhez való igazításukra. A fenntarthatóság a reprimítívizáció, a modernség elutasítása, és a spontán fejlődés neoliberais mítosza közötti középútat jelöli ki. Adam Lent, a Fabian Society vitafórumának egyik szerzője az aszimmetrikus globalizáció neoliberais igenlése, és a radikális társadalmi forradalom, változások követelése közötti középúton jelöli ki a szociáldemokrácia útját a XXI. században. Egyetértően idézi Blairt, aki más európai szociáldemokrata kormányfőkhöz, Schröderhez, Jospinhoz és Verhofstadthoz hasonlóan a globalizációkritika konstruktív és racionális elemeinek a szociáldemokrata, illetve progresszív kormányzásba való beépítése mellett foglalnak állást, feladva korábbi, a globalizációval szembeni tiltakozásokat csupán rendőri, biztonsági kérdésként kezelő álláspontjukat. Az Észak-Dél, ökológia-ökonómia, békeháború, férfi-nő közötti viszonyokat asszimmetrikussá merevítő neoliberais globalizáció kritikusai között olyan közgazdászokat, szociológusokat és politikai gondolkodókat sorolhat fel a szociáldemokrata, progresszív, a fenntarthatóságot és a szimmetriát előtérbe állító kritikus gondolkodásmód, mint Oskar Lafontaine, Anthony Giddens, Soros György, David Korten, Joseph Stiglitz. A neoliberais globalizáció kritikája az ellen-elit tiltakozásaiból az elit ügyévé változtatta ezt a problémakört, amelynek központi kérdése az ökológiai kihívásra adandó adekvát gazdasági-politikai-társadalmi alternatívákat fókuszáló és integráló fenntartható fejlődési koncepció.

A reálpolitika ezúttal globális, európai regionális és nemzetállami-lokális szinten egyaránt a következetes implementáció kísérleteivel is jellemezhető. A Johannesburgi Csúcstalálkozó, az EU környezetpolitikája és fenntarthatóság-programja, valamint az európai államok egy részében központi, helyi és ágazati szinten egyaránt a végrehajtás elemévé váló fenntarthatóság-koncepció tartalmazza az európai szociáldemokrácia legfigyelemreméltebb próbálkozását a globális, regionális és a lokális ökológiai egyensúly biztosítására a különféle ágazati politikák integrálásával, és a fenntarthatóság értéke révén minden egyes ágazati politikában központi és helyi szinten egyaránt érvényesítendő környezetvédelmi szempontok azonosításával.

Ha az EU-ban a jobboldali, jobbközép, keresztény, konzervatív, nemzeti, vagy akár szélsőjobb pártokat is felölelő kormánykoalíciós országok környezetpolitikáját szemléljük, pl. Finnországot, akkor nem látunk karakterisztikus eltéréseket a hasonló fejlettségű szociálliberális, vagy vörös-zöld koalíciók kormányozta országokétól. Ennek egyik oka az EU-politikáinak integrációja, a közösen aláírt nemzetközi egyezmények, a nép-

párti konszenzus, a modern gazdasági és technológiai fejlődés környezetbarát modernizációja. Azonban felvetődhet bennünk a kérdés, hogy a jobboldali ideológiák mennyiben járulhatnak hozzá a modern politika kialakulásához a környezetvédelemben?

A *konzervativizmus* alakváltozásai következtében a mai konzervatív és liberális álláspontok sok tekintetben megegyeznek. Míg a XVIII–XIX. században a liberalizmus és a konzervativizmus egymással vitatkozó irányzatok voltak, a marxista és a szociáldemokrata baloldallal és a zöldekkel szemben a későbbiekben a magántulajdon a piacgazdaság védelme, és a kevesebb állam, illetve a jóléti állam-kritika közelítette álláspontjaikat. A mai konzervativizmusnak persze vannak a liberalizmustól eltérően is önálló profiljai a környezetvédelemben is, így

- az emberiség és az emberi ész korlátainak hangsúlyozása;
- a tudománnyal az értelmiségekkel a racionalizmussal szembeni szkepszis;
- a kapitalizmus korlátainak a felismerése;
- a nem-materiális értékekbe vetett hit;
- a holisztikus és harmonikus társadalomszemlélet;
- a természetesség mint érték és norma felfogása;
- a kommunitarista-kollektivista elem;
- az autoritás és a szabályozás-kormányzás hangsúlyozása;
- a múlt és a jövő fontosságának kiemelése a jelen abszolutizálásával szemben;
- a szciztizmus, racionalizmus, technokrácia elutasítása.

A jobboldalon a konzervativizmus mellett a nacionalisták-regionalisták és a szélsőjobb is integrál szemléletmódjába a nyugati politikai gondolkodásában ökológiai elemeket, és támogat bizonyos progresszív környezetvédelmi és ökológiai célokat. A hagyományos nyugati politikai filozófiák és az általuk megalapozott ideológiák és pártprogramok mindegyike alkalmas lehet az európai környezetpolitikai standardok megemelésének tendenciáját alátámasztani az európai politikai gondolkodásban és politikában.

3. MAGYAR DEMOKRÁCIA ÉS PROBLÉMÁI

Hol helyezkedik el ma Magyarország a globális demokrácia palettáján? Magyarország NATO-, OECD- és EU-tagállam azaz a fejlett világ része, de nem annak centrumáé, hanem valahol a közepesnél jobban az új demokráciák körében. A magyar demokrácia stabil a rendszerváltás óta. Sőt talán még túl stabil

is, alig van innováció, intézményesen megcsontosodni látszik a rendszerváltás spontán konfliktusaiból és kompromisszumaiból kialakult intézményes berendezkedés és politikai kultúra. Parlamentarizmus, jogállam, kartellpártok a többségi felé hajló demokrácia konszenzusos elemekkel, olyan bel- és külpolitika amelynek eseményei nem viszik Magyarországot a világlapok címdalaira, se negatív se pozitív. A globalizációs problémák azonban jelentkeznek és együttesen hatnak a belpolitikai konfliktusokkal például a jobb és a baloldali táborok között a konszenzus esélyeit kizáró kommunikációképtelenséggel. Azonban a konfliktusra épülő politikai kultúrában a rendszerváltás óta szerencsére konszenzusra számíthat az erőszakmentes konfliktusmegoldás stratégiája amelyet nem ástak alá olyan mégoly éles belpolitika konfliktusok sem, mint az 1990-es taxisblokádnak avagy a 2002-es választási kampányt követő mobilizációk a szavazatok újraszámolására. A magyar politikai kultúrában az ellenfelek kialakítják a maguk zárt táborait a politikai pártok vezetésével, és a hozzájuk csatlakozó szatellit érdekszervezetek és civil szervezetek holdudvaraival, valamint az értelmiségi hálókkal és *think-tanke*ekkel. Ezek a „táborok” hasonlatosak az egykor a holland és skandináv demokráciákban kialakult „pillérekhez” amelyek a politikai pártok exkluzív társadalmi környezetét intézményesítették és termelték újra a politikai rendszerben és kultúrában. Magyarországot ma a pilléresedés és a kölcsönös elzárkózás jellemzi a politikai kultúrát a „két Magyarország” saját kontextusában lehet értelmezni (Enyedi et al., 2005). Azonban nálunk nem jelentősek azok a társadalmi-politikai erők, amelyek felrúgják az intézményesített konfliktusmegoldás mintáit és egyetemesnek vélt érdekek nyomán különös beleszólást igényelnek a direkt participáció révén bizonyos ügyekbe, félretéve ezáltal a demokráciának a többségi elve mentén legitimált döntéshozatali mechanizmusát.

A fejlett Nyugaton ilyen erők a globalizációkritikus mozgalmak, avagy a fundamentalisták. A globalizációkritikus mozgalmak tiltakozásai nagyrészt ritualizálódtak; reaktívan lépnek a különféle globális elit-találkozók színhelyein, és proaktívan saját globális rendezvényeiken, a Szociális Világ Fórumon (Jakab, 2005: 156–171), illetve annak a helyi, regionális rendezvényhálózatán. A szélsőjobboldali extrémizmus és a fundamentalista vallási-etnikai, főként a mohamedán világból származó migráns etnikai csoportok a mozgalmak és ellenmozgalmak konfliktusos viszonyában állnak egymással. Jól mutatta ezt Hollandiában a Theo van Gogh elleni merénylet utóhatásainak dinamikája, és hosszabb távon, nem közvetlen reakcióként a Le Pen-féle nemzeti radikalizmus és a 2005. novemberi etnikai lázongás (*riot*)

Franciaországban. Ilyen nagyméretű és erőszakos *riot* Európában ritka volt eddig, az USA-ban viszont régóta szerepel a kollektív cselekvés, főként a spanyol ajkúak és a feketék tiltakozási kultúrájában.

Az EU magas jóléti színvonala és a környező avagy távoli a tömeges migrációt kibocsátó országok szintje közötti növekvő szakadék kilátástalanná teszi a rendpárti politikát, amely a francia esetben a részben magyar származású Nikolas Sárkozy* nevéhez fűződő politikai irányvonal. A zéró-tolerancia nem jelent választ a migrációs kihívásra, és a jóléti szakadék növekvő igazságtalanságára, hívják fel a figyelmet az éppen Franciaországból az Attackal, az egyik befolyásos globalizációkritikus hálózattal (Hristiane et al., 2003) megindult globalizációkritikus gondolatok. A strukturális problémák közrendvédelmiékként történő kezelése veszélyezteti a jogállamot és túlterheli a belbiztonsági szolgálatokat. Az EU strukturális és kollektív megoldások keresése nélkül nehezen szabadulhat meg az olyan erőszak-spirál kialakulásától, amely az USA történetének vissza-visszatérő kontraproduktív tendenciája. Az etnikai *riot* elterjedése és elmélyülése csak hosszabb távú, az EU jelenlegi gazdasági-szociális modelljén túlmutató, a globális igazságosságot és az állampolgárság kereteit átformáló, a jelenlegi rendszer logikája alapján ma utópikusnak tűnő megoldások gyakorlati alkalmazásától függ, vélik a kritikus társadalomkutatók a több rendőrért kiáltó politikusokkal szemben. Nem kevesebb forog kockán, mint az európai jólét és biztonság jövője, márpedig az európai politikának ezek biztosítása a célja és értelme.

Magyarországot eddig elkerülték az ilyen típusú kihívások. Míg Nyugat-Európa kultúrájában a poszt-kolonializmus problematikája a politikai kultúrát illetően sem megkerülhető, a gyarmati múlt hiánya csupán közvetett tapasztalatává teszi a poszt-kolonializmus problémáját a magyar politika számára. Az EU azonban „kívülről” és „alulról” az új tagokat is beleértve azonban feltűnően egységes, fehér, keresztény és nagyon gazdag, tehát az EU-tag magyar politika és társadalom távlatilag nem fog megszabadulni ezektől a konfliktusoktól, még akkor sem, ha a jelenlegi tiltakozási struktúra és közrendvédelmi politika szinte teljesen tehermentes az efféle problémáktól.

Az állam kiemelkedő szerepe korporatív rendszerünkben a politikai pártokat is kapcsolatba hozza a civil társadalommal. A pártok nem csupán az államon keresztül, hanem közvetlenül is fontos szerepet töltenek be a civil szektor vonatkozásában.

* Tornádó: *Nicolas Sarkozy politikai pályája.* (2005) Budapest. /Political Capital Füzetek, 1./

Támogatást keresnek a civil szervezetek körében, és megkísérlik kiépíteni szatellit szervezeteiket a szektorban. A magyar pártrendszer erősen polarizált a két nagy párt jobb és baloldali holdudvarai felé. Míg a két blokk egyetért a civil szektor, mint egész támogatásában, mégis megvannak a sajátos preferenciáik a hozzájuk közelebb álló szervezetek és hálózatok támogatására. A jobboldal a történelmi egyházak civil szféráját, bizonyos agrár- és vidéki szervezetek, és újabban a polgári köröket tudja a magáénak, míg a baloldal a szekularizált „civiliek” különféle válfajait, a budapesti szervezeteket, az érdekvédőket avagy a globalizációkritikus mozgalmak egy részét is. Míg a jobboldal egyfajta „organikus” civil társadalmi korporatizmust képvisel, a baloldal az 1%-os szabályozás és az NCA rendszereivel a szervezeti versengés és pluralizmus modelljét állítja szembe ezzel. A jobboldal civil szférája a 2002 óta kialakult polgári körök mozgalmával modernizálódott, dinamizálódott, a baloldal pedig a globalizációkritikus globális mozgalmak egyelőre felfelé ívelő trendjét fordíthatja saját hasznára. A magyar civil szektort hasonló törésvonalak, politikailag releváns társadalmi konfliktusok és csoportszerkezetek metszik keresztül, mint a pártrendszer (Körösi et al., 2003: 131–147). A kommunista múlthoz és az egyházakhoz való viszony fontos, míg a materialista-posztmaterialista megosztottság jelen van, de nem olyan erősen, mint Nyugat-Európában. Fontos még a város–vidék-különbség, és nem elhanyagolható az etnikai törésvonal szerepe, amely nem csupán a roma szervezetek tarka palettáját, hanem a nemzetiségi önkormányzati rendszer segítségével megszervezett más etnikai alapú civil szervezeteket is magába foglalja.

Összefoglalva, a magyar civil társadalom integrálódott a globális és az európai civil társadalomba, megjelennek itt a globális és az európai trendek hatásai. Sajátos vonása a korporatív modell, és a pluralizmussal kapcsolatos problémák az állam, a pártok, az egyházak és a különféle civil szervezetek oldalán egyaránt. A rendszerváltás előtti fejlődés, illetve a rendszerváltás hagyományai az antikommunista disszidens mozgalmak szellemisége jelen van a szektorban, főleg a civil elit szintjén. A szektorra vonatkozó szabályozás ötvözi a plurális és korporatista elemeket, de döntően etatista és korporatív jellegű, ennyiben megfelel az EU modelljének és eltér az USA-beli szabadversenyos modelltől. A posztkommunista rendszereket jellemző szűkösség a magánadakozás terén a régió egészében oldódni látszik, a helyi magántőke és a régióban jelenlévő nagy multinacionális vállalatok filantrópiája növekszik, és az állampolgárok egyre inkább élhetnek az új, az önkéntes munkával kapcsolatos szabályozás révén szabad idejük és energiájuk felajánlásának

eszközeivel, amely anyagi forrásaik szűkössége mellett is rendelkezésükre állhat. Ezek a tendenciák oldhatják az etatista-korporatív modellt, és erősíthetik a pluralizmus elemeit a szektorban. A pártpolitika orientáló szerepe azonban Magyarországon pártrendszerünk bipoláris jellegének esetleges felerősödésével még növelheti is a civil társadalom politikai mozgósításának, illetve a civil társadalmon belül a jobb és a baloldali orientációjú „pillérek” kialakításának lehetőségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Boda Zsolt (2004): *Globális ökopolitika*. Budapest, Helikon.
- Enyedi Zsolt – Gombár Csaba – Kende Péter – Romsics Ignác – Szilágyi Ákos – Vásárhelyi Mária (2005): *Két Magyarország?* Budapest, Osiris–Korridor.
- Gombár Csaba – Kende Péter – Lengyel László – Romsics Ignác – Szilágyi Ákos (2004): *Nem élhetek Birodalom nélkül*. Budapest, Helikon–Korridor.
- Grefe, Hristiane – Greffarth, Mathias – Schumann, Harald (2003): *Attac*. Hamburg, Rowohlt.
- Jakab Kinga (2005): Globalizációkritikus mozgalmak és a Szociális Világ Fórum. In: Szabó Máté (szerk.): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat*. Budapest, Rejtjel.
- Kiss Endre (2005): *Magyarország és a globalizáció*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Beck, Ulrich (2005): *Mi a globalizáció?* Szeged, Belvedere.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS EURÓPAI POLITIKA

TARRÓSY ISTVÁN

A globális világrend és az Észak–Dél-kontextus

BEVEZETÉS

Írásomban arra keresem a választ, hogy a XXI. század eleje nemzetközi kapcsolatainak egyre globalizálódó rendszerében milyen lehetőségek kínálkoznak a hatalmas adósságállományokat maguk előtt görgető Dél országai számára a gazdag Észak, különösen az Amerikai Egyesült Államok által diktált világméretű versenyben arra nézve, hogy előnyösebb helyeket szerezzenek meg, társadalmukat gazdaságilag fejlettebbé és versenyképesebbé tudják tenni. Az elemzés során áttekintem a „Harmadik Világ” fogalmának történetét, és a fogalom használatának fő kontextusait, továbbá kísérletet teszek arra, hogy megvizsgáljam, milyen megközelítésben lehet érvényes 2006-ban az, az 1990-es évek óta számos szakértő, mint például Hans-Henrik Holm által képviselt felvetés, miszerint „vége a Harmadik Világnak”.

Amikor a nemzetközi kapcsolatok vagy a globális folyamatok és problémák taglalásakor a gazdaságilag, technológiailag fejlettebb – döntően a Föld déli féltekén elhelyezkedő – országokat említjük, szükséges a politikailag korrekt terminológia alkalmazása: a Dél országai. A bipoláris világra jellemző Kelet–Nyugat szembenállást mára, – a már a hidegháború alatt is létezett – Észak–Dél kettőssége váltotta fel. Az új, globális világrend egyik fontos jellemzője a pénzügyileg, katonailag, iparilag fejlett Észak és a nála lényegesen gyengébb teljesítményindikátorokat felmutatni képes Dél viszonyrendszeréről szól. Persze e formá-

lódó új világregend meghatározó tényezője a jelenlegi egyetlen „hiperhatalom”, az USA, amely egy évszázad alatt „a nyugati félteke elszigetelt országából [...] átalakult olyan hatalommá, amelynek befolyása a történelemben először, a világon bárhová elér és bárhol érvényesíteni tudja akaratát” (Brzezinski, 1999: 9). Nagy kérdés az Észak–Dél relációban az USA szerepe, és az, hogy vajon a „hidegháborús bipolaritás helyébe a gazdasági erőnek megfelelően egy »tripoláris«, illetve »pentapoláris« képlet lép” (Fischer, 2005: 368), a legerősebb gazdasági vonzást kifejítő központok körül.

A Dél fogalma nem új keletű, gyökerei az 1955-ös bandungi (Indonézia) konferenciáig nyúlnak, amely 1961-re (Belgrád) létrehozta az el nem kötelezettek mozgalmát (Non-Aligned Movement – NAM), teret biztosítva a fejlődő országoknak a két szemben álló tömbön kívüli, úgynevezett „harmadik utas” politizáláshoz. A mozgalom Jugoszlávia, India és Egyiptom hármas együttműködésére támaszkodott, amely országok államfői (Tito, Nehru és Nasszer) mellett „még az indonéziai Ahmed Szukarno és a ghanai Kwame Nkrumah játszottak meghatározó szerepet” (Fischer, 2005: 210–211).¹ Csaknem egy évtizeddel később, először az ENSZ Világkereskedelmi Konferenciáján (UNCTAD – UN Conference on Trade and Development) 1964-ben Genfben merült fel az északi és déli országok közötti párbeszéd elmélyítése, valamint egy, a déliek által szorgalmazott Új Gazdasági Világregend (New International Economic Order – NIEO) megalkotása.

Az 1940-es évek végétől az 1960-as évek elejéig végbement dekolonizáció megváltoztatta az addigi nemzetközi politikai és gazdasági dinamikát. Ahogyan Marianne H. Marchand írja: „az Észak–Dél relációt két fő, egymással gyakran szemben álló vízió uralta. Az egyik szerint az USA, mint az Észak vezető hatalma arra használta hegemónikus pozícióját, hogy ahol csak lehetett, a hidegháború és a kommunizmus elleni harc fényében határozta meg az Észak–Dél kapcsolatokat. A másik szerint a Dél egységesen, kulcsfontosságú gazdasági kérdések köré rendezve igyekezte megfogalmazni kapcsolatát az Északkal” (Marchand, 1994: 289).

A nemzetközi kereskedelemben betöltendő helyüket keresve, növekvő aggodalmuk által vezérelve az 1960-as évek elejétől a fejlődő országok az említett fórumokon kívül szinte minden formában a nemzetközi színtér aktív résztvevői akartak lenni, hangot adva elképzeléseiknek, elvárásaiknak.² A NAM és az UNCTAD elindításával párhuzamosan létrehozták a 77-ek Csoportját (G77), amely mára 132 taggal az ENSZ legnagyobb fejlődő világbeli tömörülésévé nőtt. A G77 olyan eszköz a Dél országai számára, amely segíti a kollektív gazdasági érdekek meg-

fogalmazását és promócióját, valamint a világot érintő pénzügyi-gazdasági kérdések megvitatása során erősíti ezen országok ENSZ-en belüli tárgyalási pozícióját.³

ÉSZAK ÉS DÉL

A téma irodalmát tekintve általános a megegyezés arról, hogy az úgynevezett „Harmadik Világ” kifejezés felcserélhető a Dél meghatározással – talán az utóbbit, különösen a diplomáciában, többször alkalmazzák politikailag korrektebb mivolta okán. Maga a „Harmadik Világ” kifejezés (franciául „tiers monde”) Alfred Sauvy francia demográfushoz kötődik, aki azt 1952-ben elsőként alkalmazta, analógiába helyezve a francia forradalom előtti és az alatti időszak „harmadik rendjével”, a polgársággal („le Tiers État”), és szembe állítva az „Első” és „Második Világgal”, amelyek az első és második rendnek, a papságnak és a nemességnek voltak megfeleltethetők, és „rangsorban” felette álltak a polgárságnak, amely alárendelt viszonyban volt a másik két renddel. Sauvy szerint a Harmadik Világ valójában semmi, és „valamivé akar válni,⁴ amely azt sejteti, hogy a világ fejlettebb része a Harmadik Világot kiszipolyozza, hasonlóan ahhoz, ahogyan a főrendek a harmadik renddel tették ugyanezt a XVIII. századi Franciaországban.

Politikai kontextusban elsőként a független India első miniszterelnöke, Dzsavaharlal Nehru használta a fogalmat, „eredetileg arra, hogy megkülönböztesse azokat a nemzeteket, amelyek se a Nyugattal, se a Keleti tömbbel nem léptek szövetségre a hidegháború alatt, és amelyek közül sokan az el nem kötelezettek mozgalmának voltak tagjai.”⁵ A *The Columbia Encyclopedia* 2001-es 6. kiadása szerint a terminus a technológiailag kevésbé fejlett, vagy inkább fejlődő ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokat takarja, azokat, amelyek „általánosságban szegényként jellemezhetők, tekintettel gazdaságukra, amely arra lett kényszerítve, hogy nyersanyagait a fejlett országokba exportálja cserébe az onnan érkező késztermékekért.”⁶ A Willy Brandt egykori német kancellár nevével fémjelzett Brandt-jelentések (1980, 1983) a déli országok csoportjának fő jellemzőiként az északiakhoz képest kimutatható népességbeli, gazdasági és az egészségügyi ellátás terén létező különbségeket nevezik meg. Az Észak–Dél reláció pontos megértéséhez az első jelentés hangsúlyozza az északi nemzetek és az általuk létrehozott nemzetközi pénzügyi intézmények dominanciáját, valamint a gazdag országok alkotta, a délieknek kereskedelmileg és gazdaságilag egyaránt kedvezőtlen szabályrendszer fennhatóságát.⁷

Óvatosan kell azonban bánnunk a fogalommal, ugyanis az erős általánosítás félrevezethet bennünket. Amennyiben földrajzilag próbáljuk értelmezni a Dél jelentését, gondolhatunk a Földünk déli féltekén található országokra, amelyek szegényebbek, gazdaságilag, technológiailag fejletlenebbek, mint az északi félteke nemzetei. Ez a megközelítés alapból nem kielégítő, hiszen például sem Ausztrália, sem Új-Zéland, sőt már az Európai Unióval 2002 májusában társulási egyezményt kötött latin-amerikai Chile⁸ is egyre kevésbé tartozik a világ szegény országai közé, tehát inkább jelképesen értendő. Ahogyan Hocking és Smith fogalmaz, a problémát nem az adja, hogy léteznek „földrajzi inkonzisztenciák”, hanem az, hogy a megfogalmazás „egyfajta koherenciát feltételez az egyes csoportokon belül, amely azonban egyértelműen hiányzik – a Dél csoportjának tagjai esetében egyenesen eltűnően van” (Hocking–Smith, 1995: 113). Willy Brandt szerint: „Az államok világa kusza képet nyújt, és a bevett fogalmak általában nem segítik a tisztánlátást: [...] Mexikó északon fekszik, mégis „Délhez” tartozik. Délen vannak olyan országok, kivált az olajexportáló Arab-öböl menti államok között, amelyek nagyobb egy főre jutó jövedelmet mondhatnak magukénak, mint a jómódú iparosodott államok...” (Brandt, 1987: 80–81).

Nem beszélhetünk tehát egységesen a Délről abból a megfontolásból sem, miszerint a csoport országai eltérő fejlettségi fokon vannak egymáshoz képest is. A fejlődés szintjének meghatározására Mahmud ul Haq pakisztáni közgazdász 1990-ben kifejlesztette az úgynevezett Humán Fejlődési Indexet (Human Development Index – HDI), amely a klasszikus fejlettségi mutatók mellett mára az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) által évente megjelentetett Humán Fejlettségi Jelentés (Human Development Report – HDR) alapvető elemévé vált. Az index az emberi fejlődés három területén veti össze a világ országainak teljesítményét: a tisztességes, megfelelően fejlett életminőségben, a tudás szintjében és az emberi élet hosszúságában. „A HDI három komponensből áll össze: (1) az egy főre jutó GDP, vásárlóerő paritáson számolva; (2) az iskolázottság szintje (a felnőtt lakosság [írastudása] kétharmados, az iskolában eltöltött évek átlagos száma egyharmados súllyal); (3) születéskor várható élettartam.”⁹ Az UNDP honlapján olvasható meghatározás szerint¹⁰ a HDI-t azért alkották meg, hogy még hangsúlyozottabban érvényre jusson az emberi élet és az emberi közösségek jelentősége egy-egy ország fejlettségének megállapítása során – szemben pusztán az országok gazdasági növekedésének közgazdasági összevetésével. Alkalmas ugyanis arra, hogy rámutasson akár a nemzeti közpolitikák helyességére (vagy éppen

helytelenségére) a hasonló klasszikus indikátorokat felvonultató (például az egy főre jutó GDP), ám eltérő HDI-vel rendelkező országok összehasonlításában. Ezáltal képes kimutatni az egyes országok, térségek közötti különbségeket, akár faji, nyelvi vagy vallási vonalak mentén, így még inkább kiváltva a szükséges nemzeti vitát számos országban.

Táblázat. A 2005-ös Human Development Report fejlettségi rangsora a 2003-as HDI-adatok fényében

Magas HDI	érték	Közepes HDI	érték	Alacsony HDI	érték
1. Norvégia	0,963	58. Líbia	0,799	146. Madagaszkár	0,499
2. Izland	0,956		...	147. Szváziföld	0,498
3. Ausztrália	0,955	62. Oroszország	0,795		...
4. Luxemburg	0,949	63. Brazília	0,792	154. Kenya	0,474
5. Kanada	0,949	64. Románia	0,792		...
6. Svédország	0,949		...	158. Nigéria	0,453
7. Svájc	0,947	85. Kína	0,755	159. Ruanda	0,450
8. Írország	0,946		...	160. Angola	0,445
9. Belgium	0,945	94. Törökország	0,750		...
10. USA	0,944		...	164. Tanzánia	0,418
11. Japán	0,943	119. Egyiptom	0,659		...
	...	120. Dél-afrikai Közt.	0,658	170. Etiópia	0,367
20. Németország	0,930		...		...
	...	127. India	0,602	173. Csád	0,341
26. Szlovénia	0,904		...	174. Mali	0,333
	...	131. Botswana	0,565	175. Burkina Faso	0,317
31. Cseh Köztársaság	0,874		...	176. Sierra Leone	0,298
	...	141. Szudán	0,512	177. Niger	0,281
35. Magyarország	0,862	142. Kongó	0,512		
	...	143. Togo	0,512		
42. Szlovákia	0,849	144. Uganda	0,508		
	...	145. Zimbabwe	0,505		
55. Bulgária	0,808				
56. Panama	0,804				
57. Trinidad és Tobago	0,801				

Adatok forrása: UNDP 2005, <http://hdr.undp.org>

A hidegháború alatt használt kategorizálás, amely „három világban” gondolkodott a nemzetközi rendszert alkotó államokról, átalakult. Az „Első Világot” jelentő nyugati blokk és a „Második Világ” jelzővel ellátott keleti blokk egyes, kelet-közép-európai országai ma a fejlett, magas jövedelmű (az egy főre jutó GNP átlagosan 23420 USD) Észak csoportjában, annak középső-alsó

sávjában található. A „Harmadik Világnak” az északiaktól fejletlenebb, ám egymáshoz képest különböző „fejletlenségi” szinteket mutató államai a Dél csoportját alkotják – a világ államainak többsége egyébként ebbe tartozik. Az elnevezést különböző szakirodalmak különböző szinonimákkal helyettesítik.¹¹ Ezek közül a szakirodalomban a leggyakrabban használt új kifejezések: a Globális Dél, a Többség Világa, de továbbra is alkalmazzák a fejlődő országok és a legkevésbé fejlett országok elnevezéseket. A fejlődés különböző aspektusaival foglalkozó szakemberek között elterjedt a „2/3-ad világ”, amely utalást tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a világ kétharmada fejlettségben elmaradt (angolul inkább *underdeveloped*, magyarul elmaradott) a többihez képest. Az USA-ban a kilencvenes években népszerűvé vált a „The West and The Rest” (a Nyugat és a többiek, a maradék) reprezentáció, amely szerint „a nyugati államok állnak szemben más államokkal vagy a nyugati civilizáció áll szemben más civilizációkkal vagy a törzsi kultúrákban élő népek kerülnek szembe más népekkel” (Csizmadia, 2002: 804). A kifejezések közül egyre többször a Dél kerül előtérbe, mert szemben a fejlődő országok elnevezéssel, nem tartalmaz utalást a fejlettségi szintek közötti növekvő távolságokra, és nem érzékeltet semmilyen alá-fölérendeltségi viszonyt. Persze a fogalom mégiscsak kategorizál – mégpedig a fejlett Észak terminológiája és mércéje szerint –, és az érintett országokról összefoglalóan magába foglalja az általánosan használt, egyszerűsítő jelzőket: sebezhető a külső hatásokkal szemben, szegény, a globális porondon a közös hang hiánya, továbbá a szociális biztonság hiánya jellemzi (Thomas–Wilkin, 2004: 241–242). Ennél a pontnál megjegyzendő, hogy igenis számít a saját indikátorokkal mérhető változás, és később látni fogjuk, hogy számos fejlődő ország – így az afrikai Botswana, Uganda vagy Namíbia – képes volt nemzeti erőket mozgósítani a magasabb fejlettségi szint elérése érdekében, függetlenül az északi hatalmak által dominált nemzetközi intézmények mércéitől.

A GLOBÁLIS VILÁGREND A DÉL SZEMÉVEL

Az 1960-as évek elejéig számos afrikai ország képes volt a volt gyarmati hatalmaktól való elszakadásra, a függetlenség kivívására. Az *annus mirabilis* az Észak–Dél relációban, miközben a hidegháború egyre markánsabban jelölte ki a két tábor erővonalait és befolyási övezeteit, olaj volt a tűzre – elsősorban az Észak vezető hatalma, az USA szempontjából. Attól tartva, hogy a függetlenné vált volt gyarmatok esetleg más ideológiához húznak majd,

netán nem a demokratikus és piacgazdaságon nyugvó állambe rendezkedést választják új államaik meghatározó alapköveinek, az USA olyan ideológiai frontot nyitott, amely „a Kelet–Nyugat biztonsági aggodalmainak rendelte alá a Harmadik Világot” (Marchand, 1994: 290), ezáltal az Észak–Dél-problematika egészét. A nemzetközi porond keleti táborát vezető Szovjetunió Hruscsov vezetésével igyekezett kihasználni a kialakulóban lévő „Harmadik Világ” új erővonalát, és markánsan szakítva a sztálini „két tábor” elmélettel, a „három világ” felfogást részesítette előnyben. A hruscsovi doktrína megalkotásában „a bandungi törekvések, a tömbön kívüliek formálódó mozgalma lehetőséget kínált az »aki nincs ellenünk, az velünk van« tétel érvényesítésére, [...] [visszanyúlva egészen] Lenin imperializmus teóriájához is, mely szerint támogatni kell a gyarmatok imperialista ellenes gyarmati mozgalmát” (Fischer, 1996: 179).

Az 1960-as évek közepére létszámukat tekintve a Déli országok az ENSZ-ben többségbe kerültek, amely lehetőséget kínált arra, hogy együttes erővel próbálják meg újrafogalmazni a nemzetközi kapcsolatok rendszerének prioritásait. Az UNCTAD és a G77 kereteit felhasználva sikerült az USA elképzeléseit el- lentsúlyozniuk és a globális gazdasági kérdéseket a nemzetközi vita fókuszába állítaniuk. Az 1960-as évek végére, az 1970-es évek elejére az erős dollárra épülő Bretton Woods-i monetáris rendszer rohamosan haladt az összeomlás irányába, és 1973-ra „az egyetlen nemzetközi valutáról szótt [...] álom szertefoszlott” (Ellwood, 2003: 46). A politikai porondon is sokat bukdácsoló USA (a vietnami háború, a Watergate-botrány és Nixon elnök lemondása) a kezdeti lendületéből lényegesen veszített és nem tudott ellenállni a Dél azon nyomásának, amely arra irányult, hogy a „meggyengült liberális gazdasági rendet egy új gazdasági rendszerrel, az úgynevezett Új Gazdasági Világrenddel (NIEO) váltsa fel, [...] amelyben a Dél a világkereskedelemre, az erőforrások transzferére és a nemzetközi pénzügyi rendszer átdolgozására koncentrált” (Marchand, 1994: 292).

1973-tól egyre aktívabbá vált a Dél országaira fókuszáló szovjet diplomácia, amely a „harmadik világ konfliktusait ki- használva, a szovjet befolyás globális kiterjesztését szolgálta” (Freedman, 2002: 204). A nemzetközi figyelem déli színterekre tevődött át, főleg amikor 1979 decemberében a Szovjetunió le- rohanta Afganisztánt, amely agressziót sokan úgy értelmeztek, hogy a szovjetek az olajban gazdag Perzsa-öböl is meg akar- ták kaparintani, de legalábbis felügyelni. Az 1973 októberében az OPEC (Organization of the Petroleum Exporting Countries – Olajexportáló Országok Szervezete) által kezdeményezett „olajháború”, amelyben az „OPEC maga határozta meg egyol-

dalúan az olaj árát [és] [...] diktált a nagy nyugati olajcégeknek” (Fischer, 2005: 284), még inkább a déli országokra fordította a világ figyelmét. „Az olaj a korábbiakhoz képest is még inkább globális gazdasági, politikai, stratégiai jelentőségre tett szert. [...] [A belőle] származó hatalmas bevételek tették gazdaggá az addig elmaradott térségeket, például Szaúd-Arábiát, Kuvaitot is. [...] Az olajsokk az olajimportáló fejlődő országok számára azonban további lemaradást, a »IV. világ« felé való lecsúszást, és drámai mértékű eladósodásukat jelentette.” (Fischer, 2005: 284).

Mindeközben az 1968-ban megalakult Római Klub *A növekedés határai* című (más néven Meadows-) jelentésével (1972) a globális problémák globális megoldására hívta fel a figyelmet. A világhírű tudósokból, politikusokból, szakértőkből álló tanács kinyilvánította, „hogy a világ termőföldkészlete véges, és nem lesz képes kielégíteni az egyre szaporodó emberiség élelmiszerigényeit. Ez a XXI. század közepére válságot idéz elő, ugyanis katasztrofálissá válik a környezet elszennyeződése, kimerülnek a természeti erőforrások, ezáltal csökken a termelés. Javasolták a globális »egyensúly« koncepcióját, ami azt jelenti, hogy csökkenteni kell a népesség szaporodását, korlátozni kell az ipari termelést és a természeti erőforrások kihasználását” (Sáringner, 2005: 500).¹²

Az 1980-as évekre azonban a Dél országainak az új világrenid megalkotására irányuló kezdeményezése kifulladásra, elsődlegesen a közös politikai platform megvalósulásának hiányában – e nélkül ugyanis túlzottan különböző pénzügyi-gazdasági elgondolásokot képviseltek a „Dél kollektív igényeit” illetően. Ami pedig az Észak hozzáállását illeti, az USA vezényletével újból erőre kapott a Kelet–Nyugat konfliktus, és szinte bekebelező árnyék-ként rávetült az Észak–Dél kapcsolatok újrafogalmazására. Az USA biztonsági kockázatnak értékelte azt a lehetőséget, hogy a Dél országaiban felüti a fejét, és megerősödik a kommunista ideológia és a szocialista berendezkedés, és nem kaphat teret az általa képviselt, piacgazdaságon alapuló demokratikus társadalmi fejlődés. Márpedig az USA szerint a fejlettségben elmaradt térségek egyedüli kiugrási lehetősége, ha követik az Észak (de még inkább az USA) iránymutatását, és átállnak a liberális piacgazdaságra.

A XX. század végére a Dél belekerül a spirálba – amelynek során országainak adósságállománya valódi tőkemozgás nélkül folyamatosan emelkedett –, olyan kiszolgáltatott helyzetbe került, amelyben a szebb és jobb életminőségű jövő reményében fejlesztési segélyek sorát kell, hogy elfogadja a gazdag Északtól. Paul Wolfowitz, a Világbank elnöke a *Világ 2006-ban* című publikáció számára elküldött év végi értéke-

lésében kijelentette, hogy a nemzetközi szervezetek, köztük a segélyek nagy részét és más fejlesztési finanszírozási konstrukciókat biztosító Világbank „tanult a múltból” és látja a fejlődés globális problematikájának mélységeit. Úgy gondolja, hogy „a segélyek növelésével párhuzamosan megfelelő vezetőkre és politikára van szükség Afrikában ahhoz, hogy érződjön a segélyek hatása” (*A Világ 2006-ban*, 2005: 100). De mi történt a múltban, amely ráébresztette a nemzetközi közösséget a problémák valódi okaira?

A közgazdasági Nobel-díjas Joseph Stiglitz, aki éppen a Világbank fő közgazdásza, majd 1997 és 2000 között egyik alelnöke volt, komoly, a rendszer belsejéből összegyűjtött tapasztalatok birtokában nagyon kritikusán elemezte az okokat a 2002-ben kiadott *A globalizáció és visszasságai* (Globalisation and its discontents) című könyvében. Sajnálatosan, többnyire az elhibázott elvárásoknak és kényszereknek köszönhetően, amelyeket a nemzetközi intézmények, köztük főként a Nemzetközi Valutalap (International Monetary Fund – IMF) támasztott a szegény déli országokkal szemben, a liberalizációs törekvéseket nem követték a beígért növekedési mutatók, hanem – ahogyan Stiglitz fogalmaz – „a liberalizáció, a megfelelő biztonsági hálók kiépítése nélkül gyötrelmet okozott” (Stiglitz, 2002: 17). A Dél országai többsége jelenlegi kiszolgáltatott helyzetének kialakulásában külön kiemeli az IMF által szorgalmazott úgynevezett „strukturális alkalmazkodási programokat” (Structural Adjustment Programs – SAPs), amelyek nem vették figyelembe a sikeres átalakuláshoz szükséges sorrendiséget és ütemezést. Afrika esetét kiragadva, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap tekintélyét kifejezetten „aláásta a nyolcvanas évek végétől az afrikai országokra erőltetett [SAP] teljes kudarca, amely programot, s a mögötte álló szervezeteket sokan Afrika gondjainak egyik fő felelősévé teszik” (Búr, 2005: 3). Stiglitz annak a tudásnak a hiányát is felrója, amelyről három évvel később Wolfowitz már büszkén nyilatkozik, amely valójában a nemzetközi szervezetek részéről tételezi fel az adott déli országgal kapcsolatos megfelelően mély, naprakész és helytálló ismereteket, a helyi igények és a potenciális helyi megoldási alternatívák tekintetében is. Az SAP-ok ugyanis ezeket nem vették figyelembe, hanem olyan univerzális gazdaságpolitikai recepteket írtak fel kötelező érvénnyel, amelyek túl sok esetben nagyon kevésbé, de sokszor szinte egyáltalán nem jelentettek gyógyírt a bajokra.

Számos déli ország ezért saját maga próbálkozott a helyi igényekre és problémákra megtalálni a legmegfelelőbb elgondolást, szemben az IMF által kijelölt programokkal. Természetesen ezek a megközelítések is áldozatok meghozatalával jártak, de mégsem

kövétték a „piaci fundamentalizmus” eszméjét. Az egyik, Stiglitz által is bemutatott példa, Botswana esete. Botswana vízhiánnyal és az alapvető infrastruktúra hiányával küszködő, túlságosan a mezőgazdaságra épült, később a gyémántbányászatból kiugróan magasat kitermelő gazdaságának reformjáról a politikai elit széleskörű konszenzust volt képes létrehozni – nem engedve az IMF-nek beleszólást még a tanácsadók kiválasztásába sem. Maga határozta meg tehát azt a fejlődési pályát, amely reálisnak bizonyult a helyi viszonyokhoz és a világpiac változásaihoz képest. A CIA *The World Factbook* szerint Botswana képes volt megőrizni az Afrika-szerte egyik legmagasabb gazdasági fejlődési mutatót a függetlenség elnyerésének esztendeje, 1966 óta. „Fiskális fegyelem és rátermett menedzsment segítségével Botswana saját maga változtatta meg gazdaságát és vált a világ egyik legszegényebb országából középerős jövedelmű országgá, 2004-re elérve a 9 200 USD egy főre eső GDP-t,”¹³ olvasható a 2005-ös országnévjegyben.

Egy másik példa a kelet-afrikai Uganda, amelynek elnöke, Joweri Museveni szintén „szembeszállt” a Valutaalappal, és kiállt azon saját elképzelése mellett, amely tandíjtól mentesnek kívánta meghagyni az alsósintű oktatást. Afrika szerte különösen nagy nehézségekbe ütközik a fiatal lányok beiskolázása tekintettel arra, hogy a családok többsége jobbnak látja, ha a leánygyermek otthon végeznek munkát, míg a fiúk az esetleges jobb munkavállalás reményében, mint leendő családfenntartók, tanulnak. Az IMF által szorgalmazott Washingtoni Konszenzusként elhíresült doktrína szerint a jó gazdasági teljesítményhez liberalizált kereskedelemre, makrogazdasági stabilitásra és megfelelő árakra van szükség. Fontos szerepet kap tehát a magánpiac, amely hatékonyan tudja elosztani az erőforrásokat és növekedést képes generálni, amely az ugandai oktatási piacot is – legalábbis az IMF elvárásai szerint – jócskán átszabta volna. Stiglitz a *New Republic*-ban 2000 áprilisában közölt cikkében azonban rámutat, hogy „a washingtoni konszenzus által támogatott politika nem teljes és alkalmasint félrevezető. A piacok jó működéséhez [...] szükség van megfelelő pénzügyi szabályozásra, versenypolitikára, s olyan politikára, amely [többek között] megkönnyíti a technika transzferjét, erősíti az átláthatóságot,” és olyan helyi igényekből táplálkozó stratégiák megalkotását serkenti, amelyek a célok elérését a többi eszközzel együtt segítik. Pontosán ilyen helyi stratégiával állt elő Museveni, és azt szögezte le, hogy egy új kultúrát kell meghonosítani Uganda szerte; olyan kultúrát, amelyben mindenki számára evidens elvárás az, hogy gyermeke iskolába járjon. „És azt jól tudta, hogy mindezt nem tudja megvalósítani mindaddig, amíg tandíjat kell fizetnie a családoknak.

Következésképpen, figyelmen kívül hagyta a külső szakértők »tanácsát«, és eltörölte a tandíjat” (Stiglitz, 2002: 76). Ezzel pedig egy új, a jövőben nemzete fejlődésének alapját képező rendszer kiépülését indította el.

A Dél országainak zöme egyértelműen olyan világrendet akar, amely támogatja a helyi megoldásokat, és egyben úgy gondolkodik a világméretű szegénység elleni küzdelemről, hogy közben elősegíti a helyi, nemzeti szintek hatékonyabb működését. Az adósságterhek feloldása mellett a Dél hosszú távon mérhető tényleges fejlődése számára elengedhetetlen a korrekt kereskedelmet támogató, a helyi viszonyokat is figyelembe vevő, a helyi erőforrásokra és tudásokra építeni képes nemzetközi rendszerszemlélet. Wolfowitz megfogalmazásában ezt az építkezési folyamatot „a fejlődő országok mezőgazdasági termelőire vonatkozó exportkorlátozások oldásával ki kellene teljesíteni”, de csak akkor lehet sikerrel fellépni a szegénység ellen – a segélyek, az adósságelengedés és a kereskedelem mellett –, „ha az érintett országokban hatékonyan működő kormányok világos politikát követnek” (*A Világ 2006-ban*, 2005: 100). A politikák megfogalmazásában, meggyőződésem szerint az Észak országainak, annak vezető hatalmának segítséget kell nyújtania, de nem az „IMF-féle módszertant” alkalmazva.

Ez utóbbi segítségnyújtást támasztja alá írásaival az ugyancsak közgazdasági Nobel-díjas indiai származású Amartya Sen is. Egy 2000 júniusában a brit *Guardian The Observer Online* számára készült írásban a következőképpen fogalmazott a világban tapasztalható aszimmetriákat illetően: „a világra jellemző hatalomelosztás szoros kapcsolatban van az intézményi pluralitással. [...] Szükség van arra, hogy újból górcső alá vegyük a különböző [főként pénzügyi] szervezetek működésében jelenlévő hatalmi egyensúlyt [...] ugyanis a jelenlegi intézményi architektúra, amelyet a '40-es évek közepén alkottak meg Bretton Woods szellemében [...] nem volt képes értelmezni a demokrácia globális lehetőségeit, a globális gazdasági fejlődést és az emberi jogok jelentőségét”.¹⁴ Minden intézmény ugyanis annyira képes betölteni küldetését amilyen sikeresen magát az intézményt működtetni képesek az azt létrehozók. Amennyiben a nemzetközi pénzügyi intézményekben nincsen megfelelő arányban helye azoknak, akik megsegítésére az intézmények létrejöttek, esély sem kínálkozik a valódi megoldásra. Persze, nem árt felismerni, hogy valójában mi motiválta az intézmények létrehozását, és melyek azok a szereplők (a gazdag Észak országai), akik elsősorban saját érdekeiknek megfelelően működtetik azokat.

VÉGE A „HARMADIK VILÁGNAK”?

A kérdést a *Journal of Peace Research* 1990-ben megjelent 1. számában a dán Hans-Henrik Holm vetette fel markánsan, utalva arra az 1990-es évekre általánosan kialakult végkövetkeztetésre, miszerint a „Harmadik Világgal” kapcsolatos hangzatos retorikán kívül semmi más nem maradt a tárgyalóasztalon. Ez a mai környezetben nem ilyen megközelítésben igaz. Láttuk, például a Világbank – de számos nemzeti kormány, vagy akár az Európai Unió – esetében, hogy az „északi filozófia” változáson megy keresztül. A XXI. század első éveire a szervezetek olyan fejlesztési politikát igyekeznek meghonosítani, amely a helyi, speciális nemzeti igények és keretek tudatában segíti a demokratizálódás megvalósulását. A Világbank nemrégiben „Learning and Research Program on Culture and Poverty” címmel például átfogó programot¹⁵ indított útjára a szegénység felszámolására. A holland kezdeményezésre létrejött program célkitűzése, hogy a szegénységet először abban a kulturális közegben kell értelmezni és megérteni, amely oly távol áll a más kulturális háttérrel és tradíciókkal rendelkező „gazdagok” – a segélyeket folyósító donorok – számára. James D. Wolfensohn volt világbanki elnök (1995–2005) kijelentésében: „Ezek az emberek nem adományt, hanem esélyt akarnak. Olyan megoldásokat, amelyeket nem kívülről erőszakolnak rájuk. A lehetőségeket belülről, saját közösségeikből építkezve szeretnék megtalálni. Nem akarnak más kultúrákat, a sajátjuk szerint akarnak élni. Olyan jövőt akarnak, amely saját múltjukból táplálkozik.”¹⁶

Annyi bizonyos, hogy az 1970-es évek radikális változást szorgalmazó, egyben valódi gazdasági alternatívát ajánló harmadik világbeli koncepciók eltűntek a nemzetközi közösség napirendjéről. Az új globális világrend a globális piacról és a pénzről szól. A globális trendek által megerősített kölcsönösen összefüggő (*interdependens*) viszonyok alapvető mozgatórugója a tőkemozgás, a pénz, amely „szuperhatalmi szerepet játszik” a globalizáció kiteljesedésében azáltal, hogy „a leguniverzálisabb nyelv [...], amely minden dolgot, minden emberi tevékenységet egy általános egyenértékre és egyetlen kérdésre redukál: »meny nyibe kerül?»” (Csizmadia, 1998: 42). Ebben a rendszerben a pénzben (gazdagságban) kifejezhető különbségek csak növelik az amúgy évszázadok alatt a gazdagabb és szegényebb országok között kialakult szakadékot. A „Harmadik Világon” belül – ha csak a HDI rangsort bemutató táblázatra gondolunk – is jelentős fejlődésbeli szakadékok tátongnak, amelyek a politikai gondolkodásban jelentkező eltéréseket is mélyítik. Holm szerint a politi-

kai különbségek fokozódóan nagyobb szerepet játszhatnak a Dél országai között, és az egyes fejlődő országokat tömörítő szervezetekben jelentkező belső, a tagok közötti konfliktusok rendezését is gátolhatják – példaként hozva az el nem kötelezettek mozgalmának 1986-os és 1988-as ülésein megvitatásra előterjesztett nyugat-szaharai és kambodzsai konfliktusokat (Holm, 1990: 1).

A „Harmadik Világ” „eltűnését”, vagy inkább letűnését többen azzal indokolják, hogy a fejlődő országok nem voltak képesek egységes hangon felszólalni, problémáikra és a szükséges megoldásokra együttesen felhívva a nemzetközi közösség figyelmét. Ahhoz, hogy az egység létrejöhessen, önszerveződésre, szervezésre van szükség. Ahogyan hajdanán a francia harmadik rend képes volt megszervezni magát, és ezáltal meghatározó politikai erővé válnia, úgy az egyébként a nemzetközi közösség egésze által elfogadott, jogos déli követeléseket kizárólag szervezetten lehet artikulálni, és így a kívánt eredményeket elérni. Ki kell tehát aknázni az UNCTAD és a G77 kereteit, az elfogadott, ENSZ-be beágyazott pozíciókat arra használva, hogy mindig napirenden maradjanak a Dél számára fontos kérdések. Ez annál is inkább lényeges, mert az Észak országai körében a morális felelősségvállalás és az ebből fakadó segítségnyújtás szinte megkérdőjelezhetetlenné vált az elmúlt évtizedek során. Ezáltal, ahogyan Holm is aláhúzza, „az északi országok többségében a harmadik világbeli országokból érkező politikai és gazdasági érvek belső támogatásra találnak, és így a Dél kedvező pozícióba kerülhet” (Holm, 1990: 5).

A „Harmadik Világ”, mint fogalom tehát eltűnőben van, pontosan azért, mert a hidegháború alatt kialakult kategóriák mára átalakultak. A fogalom által megjelölt, azaz a fejlődő országok, a gazdaságilag, technológiailag a gazdagabbakhoz képest fejlődésben lévő Dél országainak realitása azonban egyáltalán nem tűnt el, sőt, még inkább „csoporton belül” is tovább pluralizálódott, és a csoport többségét tekintve nem volt képes a felzárkózásra. Ezzel párhuzamosan annál inkább töltődik meg tartalommal a Dél kifejezés, melyet sokszor említene az új keletű együttműködések kapcsán is. Az úgynevezett Dél–Dél kapcsolatok jelentősége egyre hangsúlyosabb, különösen az említett érdekszövetség hiányát, szervezeti hiányosságait kiegyenlítő. A Dél–Dél közötti kereskedelem, valamint a regionális együttműködések (például a Kelet-afrikai Közösség, a Nyugat-afrikai Gazdasági Közösség, az ECOWAS, vagy a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség, a SADC, vagy akár a Déli Kereskedelmi Szövetség, a MERCOSUR, illetve a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége, az ASEAN), a helyi erőforrások kiaknázását elősegítve, hozzájárulhat a Dél országainak a világpiacon való sikeresebb jelenlétéhez, mérvadóbb

szereplői státuszok kivívásához. A Dél–Dél dinamikák kapcsán továbbá lényeges kiemelni Kína szerepét és fokozatosan bővülő mozgásterét.

Számos elemző, köztük Paul Kennedy, írásaiban alátámasztja, hogy „a fejlődő országok nem egyféleképpen válaszolnak a változást kiváltó erőkre” (Kennedy, 1997: 206). Kína például minden bizonnyal az új világrend egyik meghatározó egysége lesz, tekintettel mind legutóbbi három évtizedes fejlődésére, mind évezredekre visszatekintő történelmi gyökereire és kulturális erejére (közös írásmód, közös kultúra, a nemzeti egység fontossága). Henry Kissinger szerint „az összes nagyhatalom vagy potenciális nagyhatalom közül Kína van a leginkább felívelő pályán” (Kissinger, 1996: 831), és ahogyan Brzezinski fogalmaz, „az előrejelzések Kína szempontjából ígéretesek [...] gazdasági növekedésének üteme és a külföldi befektetések aránya [...] arról szólnak, hogy – mintegy két évtized múlva – az ország világhatalom lesz, nagyjából-egészében egyenrangú az Egyesült Államokkal és Európával” (Brzezinski, 1999: 218). Persze a siker elérésében elengedhetetlen az egész Dél számára alapvető fontosságú sikeres, jó kormányzás, politikai és geopolitikai stabilitás, valamint a folyamatos fiskális fegyelem és hatékony monetáris politika. Kína már most „vezető hatalom”, és „jó úton halad afelé, hogy a fő regionális hatalom legyen Kelet-Ázsiában” (Brzezinski, 1999: 225). Akárcsak India, Kína is arra törekszik, hogy a térségben stabil, megnyugtató viszonyban legyen szomszédaival, valamint megfelelő kormányzással politikai egyensúlyt tartson fenn az országhatárokon belül. Ez utóbbi során nem biztos, hogy a diktatórikus rendszert nem váltja fel belátható időn belül egy demokratikus, többpárti állambe rendezkedés.

A legutóbbi Világgazdasági Fórumon (*World Economic Forum*) a svájci Davosban Wu Jianmin, a Kínai Külkapcsolatok Egyetemének elnöke előadásában¹⁷ részletesen bemutatta Kínának az afrikai kontinens irányában kifejtett tevékenységét, valójában a kínai hatalmi aspirációk stratégiáját. Egyértelműnek látszik, hogy Kína az északi hatalmaktól eltérő megértő, támogató, „befogadó” politikát folytatva terjeszti ki hatókörét és befolyási övezetét a Dél afrikai államai körében. A számok a kínai geopolitikai ambíciókat támasztják alá: 2006-ra az afrikai kontinens harmadik legnagyobb kereskedelmi partnerévé vált azáltal, hogy az elmúlt öt évben megháromszorozta a kereskedelmi forgalmat – ezzel egyébként hozzájárult ahhoz is, hogy Afrika GDP-je az elmúlt évtized legmagasabb értékét érhesse el. Jianmin kiemelte, hogy a kapcsolatok kiterjesztése mindkét fél előnyére válik. „Kína gyorsult ütemű fejlődése megkívánja,

hogy nyersanyagokat, energiahordozókat és félkész termékeket vásároljon; Afrika pedig bőségesen rendelkezik mindezekkel [...] az [elmélyített együttműködéssel] szeretnénk kivenni a részünket és segíteni Afrikának, hogy kilábaljon a szegénységből.” Mindez – nem szabad elfelejteni – annak, a Délhez tartozó Kínának az álláspontja, amelyik viszonylag rövid idő alatt (pár tíz év) a világ negyedik legerősebb gazdaságává vált, megelőzve így többek között Nagy-Britanniát és Franciaországot!

KÖVETKEZTETÉSEK

A volt „Harmadik Világ” országcsoportjai, avagy a Dél megkerülhetetlen, szerves része a globális rendszernek, számtalan, összefogást megkövetelő kérdést magában hordozva – ezáltal is megmaradva az *interdependens* világ számottevő szereplői között. Amennyiben sikerül megtalálnia a közös hangot, egyeztetnie és egybekovácsolnia országai különféle elképzeléseit, főszereplővé is válhat az előttünk álló évszázad során. Ha ezt nem is, de azt bizonyosan elősegíteni igyekeznek a nemzetközi szervezetek, hogy a déli országok egy részének gazdasági megerősödjének, és így a globális világrend tevőleges résztvevői legyenek. Az északi motivációk között persze megtaláljuk azt a teljesen egyszerű pénzügyi szemléletet, amely a profit és a hatalom maximalizálására irányul. Az északi önérdék egyszerűen arról szól, hogy kellenek az új piacok, amelyek akkor működnek, ha vásárlóképes a kereslet, azaz a helyi társadalom. Szükség van tehát arra, hogy fejlesszék e déli piacokat is. Ezzel együtt azért felfedezhetjük a morális felelősség megnyilvánulását is, és a Délnek élni kell(ene) ezzel a lehetőséggel, megpróbálni csökkenteni az egyelőre csak növekvőnek látszó fejlettségi szakadékot. Közben arról se feledkezzünk meg, hogy a globális összefogást igénylő problémák sora – például a betegségek, így az egyre több riadalmat keltő madárinfluenza világméretű terjedése, a határokon és kultúrákon átívelő droggereskedelem intenzívebbé válása, egyúttal a növekvő drogfogyasztás, továbbá a népességrobbanás, a természeti katasztrófák, vagy éppenséggel a globalizálódott terrorizmus¹⁸ – csak nő. A fejlett és gazdag északi társadalmak önmagukban kevesek e problémák megoldásához, és a megoldások megtalálásához, ha tetszik, ha nem, kénytelenek bevonni a délieket is. Ráadásul, szembesülniük kell azzal, hogy saját társadalmakon belül is felerősödött az Észak–Dél polarizáció, kialakult az „Északon belüli Dél”, amely valójában az USA által az egész világra kiterjesztett gazdaságpolitikából eredeztethető újabb (belső) törésvonal. Ennek hátterében egyébként az áll,

hogy „a transznacionális vállalatok tevékenysége révén megvalósuló globalizáció felgyorsítja a munkanélküliség növekedését, nyomást gyakorol a bérekre, és a társadalmi-gazdasági különbségek növekedése irányába hat. [Ez pedig] [...] természetéből adódóan növeli az egyenlőtlenségeket.” (Artner, 2000); létrehozza a gazdag társadalmakon belüli szegény „harmadik világ”-ot.

A XXI. század elején tanúi lehetünk az 1989 után új irányokat vett nemzetközi rendszer átalakulásának. Az „új világ természetének meghatározása elkerülhetetlenné vált” (Balogh, 2001: 111), és ebben értelmét veszítette a két első („első” és „második”) világ megszűnése, és szereplőinek átrendeződése miatt a „Harmadik Világ” fogalma. A globális folyamatok, ahogyan Samir Amin aláhúzza, kizárólag a legújabb kor jelensége, „az a fajta polarizáció, amelyet a teljes földgolyó kapitalizációja önmaga elidegeníthetetlen melléktermékeként idéz elő” (Amin, 1997: 4). Ez a polarizáció nemcsak az Észak–Dél reláció, hanem az eleve eltérő fejlettségi szinteket magában rejtő Dél–Dél reláció jellemzője. „A különbségek, a szakadék inkább nőtt, mint csökkent” (Fischer, 2005: 367), és nem is az a kérdés, hogy a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lettek, hanem, hogy a szegények válhattak-e volna gazdagabbá, ha irányítási szerkezeteik és vezetőik más szellemben irányították volna a fejlődés folyamatát. Amartya Sen egy, az *Asia Society Online*-nak adott interjúban kifejtette, hogy ehhez több feltételnek is adottnak kell lennie, így „mind nemzeti, mind helyi szinteken a megfelelő közpolitikáknak elő kell mozdítaniuk az iskolai oktatást, fejleszteniük az egészségi alapellátást, szorgalmazniuk a nemek közötti egyenlőség érvényesülését, valamint végrehajtaniuk a földtulajdonlással kapcsolatos reformokat. A fejlődő országok helyzetén javíthat továbbá, ha a gazdagabb országok piacaira könnyebben juttathatják el termékeiket, amelyek segítségével az évszázadokra visszanyúló globális gazdasági kapcsolatokból több előnyhöz jutnának.”¹⁹

Az átalakulóban lévő globális sakktablán megindult a helyezkedés a főbb szereplők között, amely elvonhatja a szükséges figyelmet a Dél országaitól. Kérdés, hogy a Dél megmarad-e az Észak, elsősorban az USA gyalogjának, mi több, az új világhatalmi felállásban lesz-e egyáltalán fontos helye a sakktablán. Ha csupán a nyersanyagokért megindult északi versenyt nézzük, a gazdag Északnak szüksége van a gazdaságilag szegény, ám nyersanyagban annál gazdagabb Délre, amit a déliek taktikusan ki tudnak használni saját fejlődésük előmozdítása érdekében. Annyi bizonyosnak látszik, hogy „az Észak–Dél megosztottság az ezredforduló világának továbbra is az egyik legmélyebb törésvonala” (Rostoványi, 2002: 75) – mind a gazdag északi és

szegény déli társadalmak között, mind a gazdag északi társadalmakon belül.

A délieknek nem kell egy újabb „elveszett évszázad”, és ezért a Dél–Dél összefogás szorgalmazásával, a Dél erősebb játékosainak szerepvállalásával, továbbá az Észak–Dél párbeszéd megújításával ismét lendületet vehetnek az új világrend megalkotására irányuló déli kezdeményezések. A Dél–Dél együttműködést nemzetközi és regionális léptékben is a fejlődő térségek több állama igyekszik megerősíteni. 2000 októberében például Peking adott otthont a Kína-Afrika Együttműködési Fórum (CACF) Miniszteri Találkozójának,²⁰ amelyen Csiang Cö-min akkori kínai elnök kiemelte a sino-afrikai gazdasági és kereskedelmi együttműködés jelentőségét. A nemrég leköszönt tanzániai elnök, Benjamin William Mkapa pedig az egyenrangú konzultáción és konszenzuson nyugvó Dél–Dél kapcsolatokban Kína vezető szerepére utalva megerősítette, mennyire fontos a hosszú távú kínai szerepvállalás az afrikai kontinens számára. A 116 tagot számláló El nem kötelezettek mozgalma (NAM) 2004. augusztus 19-én Durbanban üléselő miniszteri értekezlete szintén aláhúzta, hogy a Dél országainak szükségük van egy intenzívebb Észak–Dél dialógusra, amely segíthet kialakítani egy dinamikusabb és együttműködőbb keretet az északi nemzetekkel. E keret a XXI. század globális világrendjének alakulásában meghatározónak, az Észak–Dél relációban sorsdöntőnek látszik.

A JEGYZETEK

¹ Az el nem kötelezettek mozgalmáról ld. még: Benkes Mihály (1999): *Szuperhatalmak kora*. Budapest, Korona Kiadó. 156–161., Tarrósy István (2006): „Az el nem kötelezettek mozgalma (1955-2005)”. In: S. Szabó, P. (szerk): *Pécsi Politikai Tanulmányok III*. Pécs: PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszék. 63–72., valamint: a XIII. és XIV. NAM Csúcsértekezletek honlapjai: www.namkl.org.my és www.nam.gov.za

² Részletesebben a www.unctad.org honlap foglalkozik e kérdésekkel.

³ A szervezetet a www.g77.org honlap mutatja be részletesen.

⁴ A Harmadik Világ kifejezés meghatározását és leírását kiválóan foglalta egybe Gerard Chaliand francia politikai geográfus és geopolitikus, aki több évtizeden keresztül foglalkozott a Harmadik Világ kérdéseivel. Írása többek között a Harmadik Világ Utazója (Third World Traveler) elnevezésű internetes honlapon olvasható: www.thirdworldtraveler.com/Third_World/Third_World_Chaliand.html.

⁵ Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Third_World

⁶ Forrás: www.bartleby.com/65/th/ThirdWor.html

- ⁷ 1977. január 14-én, Robert McNamara, a Világbank akkori elnöke egy tapasztalt, világszerte elismert politikusokból és gazdasági szakemberekből álló független bizottság felállítására tett javaslatot. A bizottság feladatának a globális fejlődést érintő Észak–Dél tárgyalásokban egy új fejezet nyitását, az 1970-es évekre beállt nemzetközi politikai patthelyzet feloldását jelölte meg. A Willy Brandt vezette bizottság képes volt új kontextusba helyezni a korábbi Észak–Dél relációt érintő javaslatokat azáltal, hogy egy duális viszonyrendszert vázolt fel. A szakértők aláhúzták, hogy az északi államok igenis függenek a délektől gazdagságuk és jólétük kiteljesítésében, a déliek pedig szintén függőségi viszonyban állnak az északiakkal fejlődésük, fejlettebbé válásuk érdekében. A Brandt Bizottság két jelentésében (Észak–Dél (1980) és Közös Krízis (1983) című) elsődleges fontosságot tulajdonított az élelmezés és a mezőgazdasági fejlődés, a segélyezés, az energia, a kereskedelem, a nemzetközi monetáris és fiskális reformok, valamint a globális méretű nemzetközi tárgyalások kérdéseinek, továbbá több, a világ minden nemzetét érintő globális krízist (így például a környezetvédelmi katasztrófákat, vagy a fegyverkereskedelmet) azonosított. A témákkal kapcsolatban és a Bizottság tevékenységéről részletes információval szolgál a www.brandt21forum.info című honlap.
- ⁸ A témával részletesen foglalkozik Fischer Ferenc (2005): „A három kontinensű Chile, mint az Európai Unió társult állama (2002. május 17.)” című írás, amely a Pécsi Tudományegyetem Ibero-Amerika Központja által 2004. május 3-án szervezett „EncUEntros – Magyarország, Európa és Ibero-Amerika régi és új találkozásai” elnevezésű szakmai, tudományos nap keretében elhangzott előadásokat összefoglaló Fischer Ferenc et al. (szerk.) *Iberoamericana Quinqueecclesiensis* 3. Pécs, PTE. című kötetben jelent meg.
- ⁹ Paragi, B. (2004). „(...) a szabadság szolgaság, a tudatlanság erő”? azaz a 2002 és 2003 évi Arab Human Development Reportok megállapításai és fogadtatása (Recenzió). Forrás: www.kul-vilag.hu/konyv/ahdr.html
- ¹⁰ Forrás: hdr.undp.org/statistics/faq.cfm#15
- ¹¹ A en.wikipedia.org/wiki/Third_World honlap „Harmadik Világ”-ról szóló címszava jól foglalja össze az angol nyelvű terminológiát.
- ¹² Sáringer Gyula akadémikus a Magyar Tudomány 2005. áprilisi (2005/4.) számában mutatja be Láng István *Agrártermelés és globális környezetvédelem* című könyvét (2003), amely többek között áttekintést nyújt a globális környezetvédelmi gondolkodás kialakulásáról. Részletesen ld.: www.matud.iif.hu/05apr/20.html#Saringer
- ¹³ Naprakész adatokkal szolgál a világ valamennyi országáról a CIA által működtetett The World Factbook című adatbázis: www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html. A 2005-ös Human Development Report a 131. helyen rangsorolja Botswanát, a közepes HDI-jű államok utolsó 15-ös csoportjában. 2003-ban az egy főre számított GDP még csak 8.714 USD volt, vásárlóerő paritáson számolva.
- ¹⁴ Az írás „Freedom’s market” cím alatt teljes terjedelmében olvasható az observer.guardian.co.uk/global/story oldalon (2000. június 25.).
- ¹⁵ A programról részletek a www.worldbank.org honlapon a „Culture and Poverty” címszó alatt olvashatók.

- ¹⁶ Forrás: www.worldbank.org/poverty/culture/index.htm#why. Ld. még a témához kapcsolódóan Tarrósy István (2005): „Tanzánia és a pénzügyi-gazdasági globalizáció hatásai” In: S. Szabó, P. (szerk.): *Pécsi Politikai Tanulmányok II.* Pécs: PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszék. 224–235.
- ¹⁷ Az előadás és a kapcsolódó vita összefoglalóját a <http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/Annual+Meeting+2006#13> honlapon olvashatjuk.
- ¹⁸ A globális világproblémákat összefoglalóan tekinti át Tóth József (1995): „A globális világproblémák néhány aspektusa”. In: Tóth József és Golobics Pál (szerk.): *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből.* Pécs, JPTE TTK. 27–43. pp. írása.
- ¹⁹ Az interjút Shaikh, Nermeen készítette 2004. december 6-án. A teljes szöveg a www.asiasource.org/news/special_reports/sen.cfm honlapon olvasható.
- ²⁰ A találkozásról a Kínai Népköztársaság Külügyminisztériuma tájékoztatót adott ki, amely a <http://www.fmprc.gov.cn/eng/wjw/zjzg/fzs/gjlb/3099/3101/t16587.htm> honlapon olvasható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amin, Samir (1997): „Globalizáció vagy globális polarizálódás?”. *Eszmélet.* 33. sz. 1997. tavasz. 4–15. pp.
- Artner Annamária (2000): „Az ipari-technikai fejlődés tendenciái és Magyarország”. *Eszmélet.* 44. sz. 2000.
- Balogh András (2001): „Nemzet versus globalizáció?” In: Földes György és Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Budapest, Napvilág Kiadó. 111–136. pp.
- Brandt, Willy (1987): *Szervezett örület. Fegyverkezési verseny vagy éhínség a világban.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Brzezinski, Zbigniew (1999): *A nagy sakktábla.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Búr Gábor (2005): „Miért szegény Afrika?”. *A hét.* 3. évf. 35. sz., 2005. szeptember 1.
- CIA (2005): *The World Factbook 2005.* Washington, D. C., CIA.
- Csizmadia Sándor (1998): *Mondializáció és globalizáció.* Budapest, SZÁMALK Kiadó.
- Csizmadia Sándor (2002): „Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban.” *Magyar Tudomány.* 2002/6. 800-814. pp.
- Ellwood, Wayne (2003): *A globalizáció.* Budapest, HVG Könyvek.
- Fischer Ferenc (1996): *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941 – 1991).* Budapest-Pécs, IKVA Kiadó.
- Fischer Ferenc (2005): *A kétpólusú világ. 1945-1989.* Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Freedman, Lawrence (2002): „A szuperhatalmi szembenállás 1945–1990”. In: Howard, Michael és Louis, Wm. Roger (szerk.): *Oxford Világtörténet a XX. században.* Budapest, Napvilág Kiadó. 195–207. pp.

- Hocking, Brian and Smith, Michael (1995): *World Politics. An Introduction to International Relations*. Hemel Hempstead, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- Holm, Hans-Henrik (1990): „The End of the Third World?“. *Journal of Peace Research*. 27. évf. 1. sz., 1–7. pp.
- Kennedy, Paul (1997): *A huszonegyedik század küszöbén*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kiss J. László (2003): *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Kissinger, Henry (1996): *Diplomácia*. Budapest, Panem–McGraw-Hill–Grafo.
- Marchand, Marianne H. (1994): „The Political Economy of North–South Relations“. In: Stubbs, Richard and Underhill, Geoffrey R. D. (eds.): *Political Economy and the Changing Global Order*. Houndmills, Basingstoke, Macmillan. 289–301. pp.
- Rostoványi Zsolt (2002): „A terrorizmus és a globalizáció“. In: Tálás Péter (szerk.): *Válaszok a terrorizmusra avagy van-e út az afganisztáni „vadásztótl” a fenntartható globalizációig*. Budapest, SVKH – CHARTAPRESS. 71–83. pp.
- Sen, Amartya (2000): „Freedom’s market“. *Guardian The Observer Online*. 2000. június 25.
- Stiglitz, Joseph E. (2000): „What I learned at the World Economic Crisis“. *New Republic*. 2000. április 17. (Az eredeti cikket az *Eszmélet* folyóirat 51. száma közölte rövidített, szerkesztett formában, „A célok és eszközök kibővítése: úton egy „posztwashingtoni konszenzus” felé”. címmel. Interneten elérhető: <http://eszmelet.tripod.com/51/stiglitz51.html>).
- Stiglitz, Joseph E. (2002): *Globalization and its discontents*. London, Penguin Books.
- Tarrósy István (2005): „Tanzánia és a pénzügyi-gazdasági globalizáció hatásai“. In: S. Szabó Péter (szerk.): *Pécsi Politikai Tanulmányok II*. Pécs, PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszék. 224–235. pp.
- Thomas, Caroline and Wilkin, Peter (2004): „Still Waiting after all these Years: ‘The Third World’ on the Periphery of International Relations“. *The British Journal of Politics and International Relations*. Vol. 6., No. 2., 241–258. pp.
- Tóth József és Golobics Pál (szerk.): *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből*. Pécs, JPTE TTK.
- UNDP (2005): *Human Development Report. International cooperation at a crossroads. Aid, trade and security in an unequal world*. New York, Hoechstetter Printing Co.
- Wolfowitz, Paul (2005): „Neooptimizmus“. *A Világ 2006-ban*. Budapest, The Economist Publications, Világgazdaság. 100. p.

OROSZ TÍMEA

Európai Parlament: legitimáció és válságjelenségek

BEVEZETÉS

Az európai integrációs folyamat 2004. június 18-án fontos állomásához érkezett. Az Európai Unió tagországainak vezető politikusai Brüsszelben megállapodást kötöttek a jövőbeli Európai Alkotmány szövegéről, amelynek konszolidált verzióját 2004. október 29-én írták alá Rómában.

Ma 2006. őszén sajnos már jó ideje tudjuk, hogy az európai alkotmányozási folyamatot az utókor nem sikertörténetként jegyzi majd, hiszen körülötte kialakult politikai zűrzavar az Európai Unió ötvenéves történetének legmélyebb válságát hozta. Az már bizonyos, hogy az eredetileg tervezett időpontban, 2006. november 1-én, az Alkotmány nem léphetett hatályba eredeti formájában. Ennek elsődleges oka, hogy a szöveg olyan felvetéseket és politikai döntéseket tartalmaz, amelyekkel az európai választópolgárok nem értenek egyet és a tagállamokban tartott referendumokon sorra buktatták meg a ratifikációs folyamatot. Az európai polgárok tiltakozása azonban nyilvánvalóan nem csak a közösségi szintű alkotmányozást minősíti: ezeken a népszavazásokon megfelelő fórumot találtak arra, hogy az uniós politika és a civil társadalom között évtizedek alatt kialakult mély szakadék ellen is szót emeljenek. Az Európai Unió azonban csak akkor működhet, ha annak értelméről és hasznáról a Közösség tagjai is meg vannak győződve.

Az alkotmányozási folyamat természetesen ennek ellenére nem állhat meg, de a politikai presztízsveszteség óriási. A sajtóban olvasható számos helyzetelemzésből és sajtónyilatkozatból is kiderül, hogy a Nizzai Szerződés megkötését megelőző kormányközi tárgyalásokon a kontinens politikai elitje számos intő jelet figyelmen kívül hagyott, s látszatintézkedésekkel próbálta halasztgatni a közösség bővítése folytán már évek óta indokoltá vált reformokat. A kialakult helyzet soha nem látott politikai krízist idézett elő, amely nem csak az alkotmányozási folyamat elé gördített sokszor szinte mozdíthatatlannak tűnő akadályokat, de ismét az euroszkeptikusok malmára hajtja a vizet és felveti az Európai Unió és a közösségi szintű politizálás legitimációjának kérdését.

Jelen tanulmány célja a kialakult politikai válság és legitimációs kérdések elemzése valamint az alkotmány sorsának prognosztizálása.

Amikor az Európa Tanács 2001 decemberében az Európai Konventre bízta az új szerződés kidolgozását, célja az Európai Unió alapszerződéseinek módosítása volt, amely biztosítani hivatott az Unió hatékonyabb, átláthatóbb, demokratikusabb, az európai polgárok számára emberközelibb és életszerűbb működését. Az Európai Konvent magának az Európai Alkotmánynak a kidolgozására jött létre. Tagjai a tagállamok kormányainak és az Európai Unió intézményrendszerének képviselői, illetve az Unió tagállamainak nemzeti parlamentjei is képviseltetik magukat. Az Alkotmány lényegében az európai intézményrendszer jogi eszközeinek és eddigi politikáinak részletes áttekintését, feldolgozását és racionalizálását jelenti.¹

A Maastrichti, Nizzai és Amszterdami Szerződések által már felvetett kérdések és problémák az alkotmányozási folyamat során részletesen megtárgyalásra kerültek és további módosításokat és reformokat helyeztek kilátásba az európai intézményrendszeren belül. Ezek az intézkedések azonban – sok euroszkeptikus véleményével ellentétben – távolról sem jelentik azt, hogy az Európai Unió jelenleg működésképtelen lenne, s ezért van szükség az átfogó reformra. 2004 májusa óta az Unió 15 helyett most már 25 tagállamot foglal magába, 2007-től pedig 27-re fog emelkedni a létszám. Ennek következtében az Unión belüli a formális és informális kapcsolatrendszer oly mértékig bonyolulttá és szinte áttekinthetlenné vált, hogy szükségszerűvé vált a Közösség intézményrendszerének, illetve az európai bürokrácia labirintusának átdolgozása, racionalizálása és egyszerűsítése, amely a kapcsolatrendszerek – már a hozzáértők számára is – kiismerhetetlen útvesztőiben is rendszert találhat majd. Hiszen nem mindegy, hogy 6, 10 vagy 25, illetve 27 ország kíván egy

kontinensszintű szervezeten belül együttműködni és közös politikai irányvonalat kialakítani...

Az Európai Alkotmány létrehozásának célja tehát nem más, mint a hatékonyság és a működőképesség növelése, illetve az Európai Unión belül kialakult kapcsolatrendszerek racionalizálása és áttekinthetőbbé tétele.

ALKOTMÁNYOZÁS AZ ESEMÉNYEK TÜKRÉBEN

2005. nyár elején igen erős politikai feszültség uralkodott az Európai Unión belül. Az Alkotmány lényegében megbukott, ezt a francia és holland referendumok egyértelműen jelezték és előrevetítették a további tagállami népszavazások esetleges eredményeit is. Ráadásul a költségvetési viták sem a várt módon alakultak, amelyekkel esetleg még prezentálni lehetett volna a „külvilág” felé, hogy az Európai Unió igenis működő- és konszenzusképes világgazdasági és világpolitikai potenciált jelent. Ennek ellenére az európai politikusok és az európai közösségi politikát pártoló szakemberek továbbra is hangsúlyozzák, hogy az európai integráció öt évtizedes története élt már meg sokkal mélyebb válságokat is, amelyeket idővel sikerült megfelelő diplomáciai eszközökkel kezelni. A közösségi politika akkori egységes álláspontja szerint megszülető költségvetési megállapodás már önmagában is a krízis végét jelezhetné majd. Ekkor azonban az Unión belül még tanácstalanság és kétség uralkodott. Schröder és Chirac a válságból kiutat keresve állandó tárgyalásokat folytatott hol Párizsban, hol Berlinben.

Franciaország és Hollandia választópolgárainak elutasító álláspontja azonban egyvalamit világossá tett: az európai intézményrendszer és a polgárok között mély szakadék tátong és az európai polgárok úgy látják, hogy maga az Alkotmány önmagában nem képes ezt a távolságot áthidalni, sőt olyan intézkedéseket tartalmaz, amelyek adott esetben a fennálló politikai és gazdasági problémákat tovább súlyosbíthatják a civil társadalom egyre növekvő kárára. Az, hogy ez a közhangulat mennyire vélt vagy valós problémákra épül, most egyelőre hagyjuk figyelmen kívül. Tény, hogy a régi tagországok állampolgárai bizalmatlanok. Az eltelt évek kulcsproblémái, mint például az Európai Unió bővítése, a Törökországgal történő csatlakozási tárgyalások megkezdése (azaz keresztény világ kontra iszlám, avagy akár földrajzilag akár kulturálisan van-e bármi keresnivalója Törökországnak és a Balkánnak az Unióban) látványos politikai vitákat, mi több, botrányokat váltottak ki a közösségi politikában és a civil társadalmon belül is.

Mára az Európai Unió 25 tagállamából 16 ratifikálta ugyan az Európai Alkotmányt, az Unió számára azonban súlyos problémát jelent, hogy több gazdasági nagyhatalom is várat még magára: a népszavazások vagy eredménytelenek voltak, vagy meg sem tartották és határozatlan időre elhalasztották azokat. Nézzük a ratifikációs folyamatot az események tükrében, tagországi felbontásban.

1. ábra. Az Európai Alkotmány ratifikációja – 2006. szeptember 2-i állás szerint²

- még nem ratifikálták az Alkotmányt
- ▣ részben ratifikálták az Alkotmányt
- ratifikálták az Alkotmányt
- × népszavazáson utasították el a ratifikációt

Státusz	Tagország	Ratifikálás módja	Ratifikálás dátuma
■	Belgium	A kétkamarás parlament mellett a brüsszeli, a flamand és a vallon regionális parlamenteknek, ill. a német és francia közösségek parlamentjeinek is hozzá kellett járulniuk az Alkotmány elfogadásához.	2006. február. 08.
□	Dánia	Kötelező érvényű népszavazás mellett fogadható csak el az Alkotmány szövege, de a közvélemény kutatások szerint a dán szavazók is nemmel voksolnának, ha most megtartanák a referendumot. Megemlítendő, hogy a dánok első körben mind a Maastrichti Szerződést mind pedig az euró bevezetését elutasították.	A 2005. szeptember 27-dikére meghirdetett népszavazást határozatlan időre elhalasztották.
■	Németország	Kétkamarás parlamenti döntés alapján elfogadták az Alkotmány szövegét.	2005. május 27. (A miniszterelnök részéről történő ratifikáció azonban még hiányzik.)
■	Észtország	Parlamentáris döntés alapján ratifikálták az Alkotmányt	2006. május 9.
□	Finnország	Parlamentáris döntésre vár az Unió, várhatóan ratifikálni fogják a Szerződést.	Várható döntés 2006 végén.
×	Franciaország	Fakultatív referendum formájában a francia választópolgárok elutasították az Európai Alkotmány jelenlegi formáját. Külön alkotmánymódosítással teremtette meg a francia Parlament a népszavazás törvényes lehetőségét 2005. februárjában.	2005. május 29.

■	Görögország	Parlamentáris döntés született az Európai Alkotmány javára. Görögország a tagországok között hatodikként ratifikálta az új EU-Alkotmányt.	2005. április 19.
□	Nagy-Britannia	Konzultatív referendum + kétkamarás parlamenti döntés szükséges a Szerződés elfogadásához. Rendkívül erős az alkotmányellenes politikai nyomás és a választópolgárok többsége is euroszeptikus, ezért egyelőre nem merik megtartani a népszavazást.	A döntést határozatlan időre elhalasztották.
□	Írország	Kötelezőérvényű referendum + parlamenti döntés szükséges a ratifikáláshoz.	A döntést határozatlan időre elhalasztották.
■	Olaszország	Kétkamarás parlamenti döntés született. Az alapító államok közül elsőként, ill. az összes tagállam közül negyedikként fogadták el az Európai Alkotmány szövegét.	2005. április 6.
■	Lettország	Egyértelmű parlamenti döntés született. Tizedik tagállamként fogadta el Lettország az Alkotmány szövegét, amely igen jó hír volt az Unió számára közvetlenül a francia és a holland kudarc után.	2005. június 2.
■	Litvánia	Egyértelmű parlamenti döntés született.	2004. november 11.
■	Luxemburg	Kötelező érvényű referendum + parlamenti döntés alapján történt a ratifikálás, tizenharmadikként a tagállamok között.	2005. július 10.
■	Málta	Egyértelmű parlamenti döntés született.	2005. július 6.
✕	Hollandia	Konzultatív referendum + kétkamarás parlamenti döntés lett volna szükséges a Szerződés elfogadásához.	A népszavazást 2005. június 1-jén tartották meg.
■	Ausztria	Mind a Nemzeti Tanács (Nationalrat) mind pedig a Szövetségi Tanács (Bundesrat) egyértelműen támogatta az új Szerződést.	2005. május 25.
□	Lengyelország	Fakultatív referendumra lesz szükség, de a francia és a holland elutasítás után az amúgy is heves belpolitikai viták kiéleződése miatt elhalasztották a döntést.	A referendumot határozatlan időre elhalasztották.
□	Portugália	Fakultatív referendumra lesz szükség, de a 2005. áprilisára tervezett referendumot a portugál parlament feloszlata és a 2005. februárra kiírt előrehozott választások miatt el kellett halasztani. Az új kormányfő eredetileg 2005. októberében a regionális választásokkal egy időben akarta lebonyolítani a népszavazást, de a francia és holland népszavazások után a júniusi csúcstalálkozón végül határozatlan időre történő halasztás mellett döntöttek.	A referendumot határozatlan időre elhalasztották.

□	Svédország	Parlamenti döntésre lesz szükség. 2005 szeptemberére tervezték az Európai Alkotmányra vonatkozó törvény-tervezet benyújtását a Riksdag elé, de a francia és a holland kudarc után a 2006-ban zajló választások idejére halasztották a döntést.	A döntést határozatlan időre elhalasztották.
■	Szlovákia	Egyértelmű parlamenti döntés született, de a köztársasági elnök még nem írta alá a dokumentumot. Euroszeptikusok egy csoportja beadványt intézett az Alkotmánybírósághoz, mert szerintük a szlovák Alkotmány értelmében az EU-Alkotmány aláírásával Szlovákia egy államszövetséghez csatlakozik, s így az alaptörvény értelmében csak népszavazással ratifikálható. A ratifikációs folyamat az elnök aláírása nélkül még nem tekinthető lezártnak.	2005. május 11.
■	Szlovénia	Egyértelmű parlamenti döntés született.	2005. február 1.
■	Spanyolország	Konzultatív referendum + kétkamarás parlamenti döntés volt szükséges a Szerződés elfogadásához.	2005. május 18.
□	Csehország	Valószínűleg a Cseh Köztársaság lesz az egyik utolsó tagállam, amely az Európai Alkotmányról döntést hoz. Ennek oka annak a törvénynek az elfogadása, amely majd lehetővé teszi az idevonatkozó népszavazás lebonyolítását. Ezenkívül Prágában a ratifikálási folyamat fejleményeire is várnak a csúfos francia és holland népszavazási eredmények után. A referendumot előreláthatóan 2006 júniusában a parlamenti választásokkal egy időben tartják majd.	A döntést határozatlan időre elhalasztották.
■	Magyarország	Egyértelmű parlamenti döntés született, s Magyarország másodikként ratifikálta az Európai Alkotmányt.	2004. december 20.
■	Ciprus	Egyértelmű parlamenti döntés született.	2005. június 30.
■	EU-Parlament	Nincs szükség formális szavazásra az Alkotmány hatálybalépéséhez. Az Európai Parlament szimbolikus szavazás keretében 2005. január 12-én 500 igen szavazattal, 137 ellenszavazattal és 40 tartózkodással, abszolút többséggel elfogadta az új Alkotmány szövegét. Mindenekelőtt brit, lengyel és cseh képviselők szavaztak az Alkotmány ellen.	2005. január 12.

Egységes piac, avagy hogyan húzzunk hasznot az uniós bővítésből...

„Wie soll das funktionieren, wenn die Schwäche im Kern selbst zu verorten ist?“³ „Hogyan működjön a rendszer, ha már a fejétől bűdös a hal?“

Amíg a tagállami politikusok az Európai Alkotmánytól azt várják, hogy a nemzeti parlamentek befolyása és hatásköre bővüljön és erősödjön, addig az európai polgárok továbbra is attól tartanak, hogy az új Alkotmány tovább bonyolítja a bürokráciát és az Európai Unió további bővítése, illetve az esetleges török csatlakozás tovább növeli majd a munkanélküliséget és az inflációt.

A *Spiegel* 2005. február 14-ei⁴ számában olvasható egy meglehetősen felkorbácsolt hangulatú politikai rendezvényről szóló beszámoló, amelyen részt vett Gerd Andres (SPD), a Német Szövetségi Gazdasági Minisztérium államtitkára. A szociáldemokrata politikus kénytelen volt 300 igen dühös hentesessel szembenézni, és megválaszolni választópolgárai kérdéseiket. Az alsó-szászországi (Niedersachsen) Lönningenben megjelent 300 ember azonban nem egyszerűen hentes volt, hanem *munkanélküli* hentes. Ez persze nem azt jelenti, hogy Szászországban nincsen szükség húsipari szakemberekre; Kelet-Európából érkező vendégmunkások végzik el helyettük a munkát. Ugyanazt a munkát harmadannyi bérért. Erre a 2004. májusában történt európai uniós bővítés óta van lehetőségük.

Maga a cikk lényegében a német húsiparban dúló munkaerő- és bérdömping hatásait elemzi. Lényege, hogy megfelelő politikai intézkedések hiányában egy olyan trend *válhat* (!) uralkodóvá Németországban, illetve az uniós bővítés nyomán bármelyik más tagországban – és persze nem csak kizárólag a húsipar területén –, amely munkaerőpiaci válságot, ebből fakadóan súlyos szociális- és belpolitikai válságot, ebből következően pedig igen súlyos integrációellenes hangulatot eredményezhet az Unión belül. Ha a gazdaság más területeit is ilyen súlyosan érinti majd az új tagországokból beözönlő olcsó munkaerő, az újabb bővítési hullám nyomán akár néhány hónap lefogaása alatt csak Németországban több százezer újabb munkanélkülit regisztrálhat majd az *Arbeitsamt* (Munkaügyi Hivatal). Nem véletlen tehát, hogy a Szövetségi Kormányzat a munkaerőpiacon felmerülő gondok miatt egyre nyugtalanabb, hiszen egyértelmű, hogy a civil társadalmat igen érzékenyen érinti a munkaerő-vándorlás illetően hatása, s ez az egyik fő oka annak, hogy a választópolgárok emócióból és nem

az európai integrációs politika hosszú távú mérlegelése után döntöttek a közösségi Alkotmány sorsáról.

A cikk szerzője, Markus Deggerich szerint az olcsó munkaerő befogadásával kapcsolatos botrányban egy alábecsült európai törvény a „hibás”. Annak érdekében, hogy a német munkaerőpiacot megóvja, Gerhard Schröder, szövetségi kancellár, az Unió 2004. évi keleti irányú bővítésekor egy új törvénycikket fogadtatott el az Európai Parlamenttel, amelynek értelmében az új tagországok polgárainak hét évig le kell mondaniuk a szabad munkavállalásról a régi tagországok területén. Az európai politikai elit arra számított, hogy a munkaerő-dömping így elkerülhető. Az ügyben érdekelt jogászokon kívül azonban senki nem olvasta el az apró betűs részt: a törvénynek ez a bújtatott része a szolgáltatások szabad áramlásáról szól, ami azt jelenti, hogy az új tagállamok vállalatai – ha bizonyos megszorításokkal is, de – felkínálhatják azonos gazdasági területen működő nyugat-európai – ezen belül is jelen esetben német – cégek számára a szolgáltatásaikat, mégpedig saját országuk munkajogi feltételei szerint. Az, hogy valóban szolgáltatás nyújtásáról, vagy a jogi kiskapu kihasználásával a lényegesen alacsonyabb bérköltségeken működő munkaerő nyugat felé történő áramoltatásáról van szó, már senki nem vizsgálhatja felül, ez a jogkör ugyanis csak az új tagországok hatóságait illeti meg. Nekik meg nyilván nem áll érdekükben, hogy kiszűrjék a legális köntösbe burkolt nyilvánvaló jogsértést.

Nem kell tehát mást tenni, mint az új tagországokban működő üzem számára Németországból hivatalos alvállalkozói megbízást adni, aki aztán jogszerű alvállalkozói minőségében a szükséges munkaerőt időlegesen Kelet Európából Németországba helyezi át. A német vállalkozó így rengeteg pénzt takaríthat meg a bérköltségeken és az állami közterheken. A lényegesen olcsóbban előállított termék ezáltal messze a piaci árak alatt – még így is jelentős haszonnal – értékesíthető, versenyképtelen helyzetet teremtve más, „rendes”, német munkavállalókkal dolgoztató cégekkel szemben. Ők ugyanis a német munkaerőpiac és szociális ellátó rendszer által diktált feltételek szerint működő humánerőforrás-menedzsmenttel dolgoznak, s veszteség nélkül nem tudnak már ezekkel a lényegesen alacsonyabb árakkal lépést tartani.

A törvény megszületésekor ezt a bekezdését alaposan alábecsülték, hiszen néhány hónap alatt csak Németországban 26 000 húsipari dolgozó egzisztenciája rendült meg és maradt beláthatatlan időre állás nélkül. Munkaerejüket a német vállalatok Lengyelországból érkező bérmunkásokkal pótolták. A német húsipar munkaerőpiaci egyensúlya tehát néhány hónap leforgása alatt fenekestül felfordult, ami később – több más politikai válságjelenéssel karöltve – Gerhard Schröder kancellári székébe került.

A német precizitással működő piac helyére – a cikkíró szavai-
val élve – a „húsmaffia”, a bérdömping és a modern rabszolgaság
lépett (*Milliarden-Markt mit mafiösen Strukturen, Lohndumping
und moderner Sklaverei*).⁵ Vannak olyan húsipari szempontból
fontos területek Németországban, például Észak-Németország-
ban Oldenburg környékén, amelyet méltán neveznek a németek
húsfazekának. A húsipari üzemekben azonban már csak len-
gyel bérmunkások dolgoznak, s minden német húsipari szakem-
ber elvesztette az állását.

Azonban nem csak a bérezés az, ami a kelet-európai mun-
kavállalók esetén eltérő. Matthias Brümmer, az oldenburgi
Élelmiszer- és Vendéglátóipari Szakszervezet (*Gewerkschaft für
Nahrung-Genuss-Gaststätten*) képviselője az említett cikkben úgy
nyilatkozott, hogy az érintett húsüzemekben sem a munkaidőre,
sem a munkakörülményekre, sem pedig a higiéniaira vonatkozó
előírásokat nem tartják be. A körülmények azonban nem csak a
német törvényi előírásokat sértik, de messze alulmúlják a len-
gyelországi követelményrendszert is, habár az európai törvény
értelmében a szociális juttatásokat és a munkakörülményeket
a munkaerőt delegáló ország törvényei értelmében kell szabá-
lyozni. Ami azonban a legmeglepőbb, hogy a munkáltatóknak a
szociális hozzájárulásokat (úgy mint társadalombiztosítás vagy
egészségügyi hozzájárulás és egyéb biztosítások) nem Németor-
szágban, hanem az új tagállamban, a lengyel húsipari dolgozók
esetében tehát Lengyelországban kell fizetniük, tehát nem abban
a tagállamban, ahol a munkavégzés valójában történik.

Komplett munkáskolóniák alakultak ki Észak-Németország-
ban a húsüzemek környékén, de nem az elvárható európai szintű,
civilizált körülmények között: tömegszállásokat alakítottak ki a
keleti munkások számára, evvel is jelentős összegeket takarít-
va meg, hiszen – ugyan megint csak jogellenesen – a munkások
amúgy is lényegesen alacsonyabb béréből a szállásért, sőt még a
munkaruházatért is jelentős összegeket vonnak el. Aki a fennálló
helyzet ellen tiltakozni mer, azonnali hatállyal elbocsátják, s nem
csak az állását, de tartózkodási- és munkavállalási engedélyét is
elveszíti Németország területén. Emiatt az országot is azonnal el
kell hagynia.

A bérek nemcsak hogy alacsonyabbak a német dolgozók
bérénel, de a 2–3 eurós órabér sem ritka; lényegében a német
bérvizonyokhoz képest sokszor szinte éhbérért dolgoztatják a
kelet-európai munkavállalókat, és még ebből vannak további
összegeket a szállás és a munkaruházat után.

Az érintettek is megalázó munka- és életkörülményekről
számolnak be. A munkavédelmi és biztonsági előírásokat szinte
egyáltalán nem tartják be sem a mészárszékeken, sem a feldol-

gozó üzemekben, s mivel sok a rejtegetnivaló, két-három méter magas drótkerítésekkel és fegyveres őrszolgálatlal védik a területet a kíváncsiskodók elől.

A lengyel húsipari bérmunkások között ráadásul csak elvétve találunk a saját szakmájában elhelyezkedő munkavállalót. Van közöttük diplomás tanár, pedagógus, óvónő, két nyelven beszélő titkárnő, tolmács, mérnök, akik vagy nem kaptak otthon munkát, vagy olyan kevés pénzért, hogy inkább a lényegesen megalázóbb, de kifizetődőbb megoldást választották önmaguk és/vagy családjuk könnyebb boldogulása érdekében.

Alsó-Szászországban csak 2005 februárjában 6000 húsipari munkás került az utcára. És mivel a botrány egyre nagyobb hullámokat vert magasabb politikai körökben is, az illetékes parlamenti képviselő, Gabriele Groneberg látogatást kívánt tenni a vidék húsüzemeiben. Ugyan minden egyes cégnél bejelentkezett hivatalos üzemlátogatásra, különböző vélt vagy valós okokra hivatkozva sehol sem fogadták, s a bejárásra végül egyetlen üzemben sem került sor.

Mivel a Németországban történtek nem tekinthetők egyedinek, s hasonló veszély fenyegetheti a többi tagállamot is, a holland, a lengyel, a dán és a német szakszervezetek összefogást hirdettek, hogy megfékezzék és megfelelő keretek közé tereljék a fennálló munkaerő- és bérdőmpinget.

Mindez tehát egy rosszul megfogalmazott európai törvény miatt történik, vélhetően valamilyen ügyes lobbitevékenység nyomán *teljesen legálisan*. Nem tekintve persze a szabadpiaci verseny és a szociális ellátórendszer írott és íratlan törvényeinek lábball tiprását. Legális emberkereskedelem, modern rabszolgaság uniós szintű törvényi háttérrel...

A munkaerőpiaci botrányok és az uniós politikával ugyancsak összefüggő egyéb politikai elégedetlenség odáig fajultak, hogy Németországban előrehozott választásokat kellett kiírni és mindez Gerhard Schröder kancellári székébe került. Schröder kancellárt magával sodorták tehát az események; hiába próbált újabb tárgyalásokat folytatni az unión belül, belátható időn belül már nem tudta megváltoztatni a fennálló jogszabályokat.

Az Európai Unióban persze próbálnak újabb irányvonalakat kialakítani a helyzet javítása érdekében, de a jogszabály-módosítások 2011 előtt már nem léphetnek életbe. Azonban még a módosított jogszabályok sem vonatkozhatnak a gazdaság minden területére, hiszen bizonyos területeket ki fognak emelni annak hatásköréből: ebben a tekintetben az egészségügyet, a kultúrát és az építőipart 2011 után is alternatív módon szabályozzák majd.

Az évtizedekkel ezelőtt megálmodott, határokat is átlépő egységes európai piac tehát valóban kezd realitássá válni, de a civil

társadalom számára ez pillanatnyilag sokkal inkább rémálom, mint sem kívánatos, hosszú távú jóléti perspektíva. Az európai integrációs folyamat történelmi ideológiája már nem működik és a választási kampányoknak is új tematikát kell nyerniük EU-ügyben, ha a közösségi politika presztízsén és legitimitációján esett csorbát ki akarják köszörülni, és nem kívánnak sem a világpolitika, sem pedig a civil társadalom szemében teljesen nevetségessé válni.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ebben a fejezetben a német újságíró elemzését interpretáltam, amely egy bizonyos gazdasági szektor problémáit dolgozza fel. Helytelen általánosítással azonban nem csak hibás konzekvenciákat von le, de félelmet kelt egy igen széles körben olvasott folyóiraton keresztül. Én magam nem mindenben értek vele egyet, sőt, sok tekintetben hisztériakeltőnek és eltúlzottnak tartom! Többek között az ilyen és ehhez hasonló újságcikkek és média hírek is felelősek a (nem csak) Németországban kialakult EU-ellenes közhangulatért.

Meggyőződésem, illetve gazdasági statisztikai adatok is alátámasztják, hogy a népszavazásokon kirobbant feszültségeknek nem gazdasági, inkább pszichológiai okai vannak, s semmilyen gazdasági adat vagy hanyatlás nem igazolja ezeket a kétségeket. Aki reálisan látja a helyzetet és tud a gazdasági adatok segítségével megfelelően gondolkodni, az tudja, hogy a keleti irányú integrációs folyamatokba befektetett pénz már most megtérült, hiszen a régi tagállamok gazdasága új piacokat nyerve máris rengeteget profitált a közép-kelet európai országokkal szorosabbra fűzött kapcsolatokból. Olyan árut termelt és termel Európa, ami jól értékesíthető ezen a 450 milliós piacon, következésképpen, például a holland gazdaság jelentősen erősödött a 2004. május 1-jén történt bővítés kapcsán is.

Tudomásul kellene venni, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek gazdasági konjunktúrájának vége van, de ennek nem a 2004-ben bekövetkezett bővítés az oka. A Nyugat-Európával a rendszerváltás után megkötött gazdasági együttműködési szerződések nyomán a régi tagállamok már a kilencvenes évek elejétől kezdve profitáltak a volt szocialista országokkal történő integrációból (ez természetesen kölcsönös volt), ezért a gazdasági konjunktúra visszaesése akkor még nem volt olyan mértékig érzékelhető. Ezt az extraprofitot a polgárok a tényleges csatlakozás után valóban nem érzékelték direkt módon, hiszen ekkor már nem jelentkeztek pótlólagos impulzusok, és a bővítés nem hozott semmilyen látványos megoldást a nyugati gazdaság strukturális válságára. Ezért hibás képzettársítással magát a bővítést okolják a gazdasági mutatók visszaesésével és a munkanélküliség terjedésével.

Ez azonban nemcsak az egyes választópolgárra lehet igaz, hanem egyes helyi politikusokra is, akik nem rendelkeznek megfelelő rálátással az eltelt húsz év gazdaságtörténetét illetően. A tömeges munkaerő-bevándorlást okolják mindenért, pedig ilyen a csatlakozást követően egyáltalán nem is történt. Kivéve persze bizonyos gazdasági szektorokat, például a német húsipart, amely valóban súlyos problémákkal küzd, de ez nem jelenti azt, hogy rövid időn belül össze fog omlani miattunk a német gazdaság!

A cikk tehát valóban fontos kérdéseket, jelentős közösségi kérdéseket tárgyal, ezért is foglaltam bele a tanulmányomba, de kiváló példája egyben annak a hibás szemléletmódnak, amely Nyugat-Európában elterjedt. Az emberek tehát emócióból söpörték le az Alkotmányt az asztalról, pedig kicsi az esélye annak, hogy a választópolgároknak akár egytizede kezébe vette volna az Európai Alkotmány szövegét. A többségnek fogalma sincs, mire mondott nemet!

ÚJABB BŐVÍTÉSI HULLÁM. GAZDASÁGI CSODÁBÓL GAZDASÁGI CSÓD?

Az Európai Unió „hódító útja” azonban távolról sem ért még véget, hiszen Románia és Bulgária 2007 januárjától már az Unió tagjai, és Törökországgal is megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások.

Kérdés persze az is, milyen újabb problémákat vet majd fel az Unió további bővítése, s mennyiben súlyosbodnak majd az amúgy is égető intézményi, illetve vélt vagy valós gazdasági problémák, és persze mit szólnak mindehhez a régi tagországok választópolgárai.

Illetve ez már nem is kérdés. Már válaszoltak: elutasították az Európai Alkotmányt, s nem is érdekli őket, milyen haszonnal jár hosszú távon az Unió és annak további tagországokkal történő bővítése. Mert úgy érzik, ami most van, az egyelőre csak romlik és nem javul. Románia, Bulgária és Törökország pedig távolról sem tekinthető gazdasági nagyhatalomnak. A régi tagországok, s persze közöttük leginkább a gazdasági nagyhatalmak által befizetett euró-milliók az új, gazdaságilag és szociális ellátórendszerüket tekintve távolról sem stabil tagországok kasszájába vándorolnak, miközben az olcsó munkaerő ugyanezekből az országokból még el is öntheti Nyugat-Európát. Ez már valós veszélyt jelenthet, hiszen a bolgár és román munkavállalók valóban nagyon várják a nyugati munkaerőpiac megnyitását. Kérdéses persze, hogy a mumussal riogatjuk megint szegény választópolgárt, vagy tényleg tömeges munkaerő-vándorlásra lehet számítani. Egymásnak ellentmondó vélemények

és elemzések olvashatóak a neten, folyóiratokban, napilapokban és közlönyökben.

Az úgynevezett jóléti államok kormányai pedig tiltakoznak az Európai Bizottság azon törekvése ellen, hogy a közös kasszába fizetendő eurómilliókat tovább emeljék. Nem is születhetett meg – többek között emiatt – a 2005. évi nyári csúcstalálkozón az új költségvetési tervezet.

Igazán heves vitákat azonban elsősorban Törökország uniós csatlakozása váltott ki, s az Európai Alkotmány körül kialakult politikai válság egyik kulcsfontosságú témájává vált, hogy akarunk-e egy földrajzilag nem Európához tartozó, iszlám vallású országot a tagországok között tudni vagy sem. A problémakör rendkívül összetett, mégis tekintsük át a fontos problémapontokat a pro- és kontra-érvek tükrében.

a) Földrajzi fekvés és vallás, avagy Törökország nem is Európában van, területének csupán 3%-a tartozik az európai kontinenshez.

Meg kellene már húzni azt a vonalat, hogy hol is húzódik tulajdonképpen az Európai Unió határa! Ez részben földrajzi szempontból fontos, részben pedig azért, mert nem biztos, hogy Irakot és Iránt mindenki szívesen látná közvetlen szomszédjaként...

Ugyan földrajzilag Ciprus sem Európában található, s már teljes jogú tagország, de ha Törökország felé is megnyitjuk a kapukat, akkor már más, nem európai területen fekvő ország jelentkezését is el kellene fogadni, vagy legalábbis nyomós érvert kellene találni arra, hogy a csatlakozási tárgyalások megkezdését elutasíthassuk. Ilyen például Marokkó, aki már kérelmezte az Unióba történő felvételét. Hol a határ? Olyan európai egységet akarunk, amely földrajzilag, gazdaságilag, kulturálisan, illetve vallását tekintve is jól körülhatárolható területet jelent, vagy egyszerűen egy transzkontinentális vámuniót építünk?

Habár Törökország földrajzi fekvéséből az Unió jelentős hasznot is remélhet, hiszen hidat képezhet politikai szempontból az iszlám és a keresztény világ között, amely adott esetben megkönnyítheti a Közel-Kelettel folytatott bármilyen jellegű tárgyalásokat is, s katonai szempontból is jelentős potenciált jelenthet az EU és a NATO számára egyaránt. Ez ellen szól azonban, hogy az iraki válság idején a török kormány egyértelműen jelezte, hogy nem kíván ismét „mohamedán testvéreire lőni”, azaz nem lehet tudni, mennyiben számíthat az Unió egy konzekvensen az uniós politikához igazodó partnerre Törökország „személyében”. Mi van, ha ellenünk fordulnak? Ez persze véleményem szerint erős túlzás.

Ráadásul ebben az esetben a török hadsereg bizonyos értelemben elveszítené autonómiáját, hiszen az Európai Unió intézményeivel történt egyeztetés nélkül sem saját országa területén, sem pedig a határvédelemben nem hozhatna önálló döntéseket. Ki tudja, mennyire túrnék el a törökök az ilyen jellegű korlátozásokat, s egy komolyabb, katonai beavatkozást is igénylő politikai helyzetben mennyire lennének konstruktív, fegyelmezett tárgyalópartnerek.

Törökország földrajzi fekvésével kapcsolatosan még fontos szempont az energiapolitika: óriási vízkészlettel rendelkeznek, illetve közel fekszik az ország a fontos olajbirodalmakhoz is. Igaz, a Tigris és az Eufrátesz miatt még politikai konfliktus is kialakulhat Irakkal és Szíriával, akik a vizet akár politikai fegyverként is használható potenciálnak tekinthetik, amelyet Törökország – és adott esetben az Unió és a NATO – velük szemben alkalmazhat.

b) Demokrácia és az emberi jogok tisztelete

Törökország uniós csatlakozásával bebizonyítható lenne, hogy igenis reális elképzelés iszlám országban demokráciát építeni. Ez mindenképpen példaként szolgálna más mohamedán államok számára is, hogy bátran a demokratizálódás útjára léphessenek.

Bár ki tudja, hogy ultimátumot adva – lényegében erőszakkal – lehet-e demokráciát építeni: vagy alkalmazkodik az ország és az egész társadalom a csatlakozási követelményekhez, vagy se tagság, se pénz.

Ha egy társadalom nem a megfelelő történelmi fejlődésen keresztül ér el egy bizonyos fejlettségi szintet, hanem mintegy mesterségesen, az uniós tagság lehetőségét a szeme előtt lebegtetve erőltetünk rá egy olyan társadalmi rendet, amelyet nem vall magáénak, vajon milyen eredményt érhetünk el? Még akkor is, ha a török politikai elit a legjobb szándékkal jár el.

Negatív példaként azonban sajnos ott lebeg az Egyesült Államok sokak szerint áldemokratizáló törekvése Irakban, amelyből persze senki nem kér...

A Törökországgal lényegében az 1963 óta folytatott „csatlakozási jellegű” tárgyalások egyik fontos eleme az emberi jogok tiszteletével és az állítólagos szisztematikus, a török állami rendőrség által folytatott kínzásokkal kapcsolatos problémák voltak. Egész Európa tudta, hogy mi folyik Törökországban évtizedeken keresztül, de tenni ellene csak annyit lehetett, hogy az európai tárgyalásokon a politikusok nyíltan tiltakoztak, és főleg ennek okán zárultak be az Unió kapui a törökök előtt.

2004 szeptemberében azonban szakértőcsoportot delegált az EB Törökországba az ügy kivizsgálására, s a jelentés szerint Törökországban már nincsen az állam által eltúrt, sőt támogatott szisztematikus kínzás, legfeljebb egyes embercsoportok által elkövetett életellenes bűncselekmények, amelyeknek megfelelő reformokkal hosszú távon elejét lehet venni. Ugyanebben az évben a török kormány a jogállamiság javítására reformokat vezetett be, amelyre reagálva 2004 októberében az Európai Bizottság bejelentette, hogy mégis megkezdik a csatlakozási tárgyalásokat. Ez 2005. október 3-ával meg is történt.

c) Az Európai Unió további bővítésének gazdasági következményei, avagy mennyibe is kerülne a török csatlakozás

Az Európai Közösség 1963-ban vetette fel először Törökország esetleges, akkor még európai közösségi tagságát. Az eltelt 42 évben pedig a diplomáciai kapcsolat az európai intézményrendszer és a mindenkori török kormány között lényegében szakadatlan. A törökök szempontjából tehát egyfelől érthető a türelmetlenség, hiszen úgy érzik negyven éve hitegetik őket a tagság lehetőségével, eddig mégis minden bővítési hullámból kimaradtak.

Másfelől azonban figyelembe kell venni az Európai Unió gazdasági érdekeit és a 2004. évi uniós bővítések pénzügyi terheit is. Ennek tükrében pedig egyértelmű, hogy mérlegelni kell, milyen finánciális terheket ró majd a régi tagországokra – és ezen belül persze a gazdasági nagyhatalmakra – egy újabb bővítés. A jelenleg csatlakozásra váró országok gazdaságilag még gyengébb lábakon állnak, mint a tavaly csatlakozott volt szocialista országok, s a gazdasági bajok mellett a jogállamisággal kapcsolatos problémák is roppant súlyosak ebben a térségben.

A vámunió az EU és Törökország között már létezik. Uniós tagságuk ellenzői közül sokan evvel teljesítettnek is tekintik a hatvanas években tett ígéreteket. Másfelől szerintük az eltelt negyven év alatt Törökország sem gazdasági szempontból, sem pedig a jogrendjét tekintve nem tett eleget – sőt szinte semmit nem tett – a felzárkózás érdekében, s csak követelődik azon a jogcímen, hogy tele van Európa török vendégmunkásokkal és az EU számára igenis fontos a török gazdasági kapcsolat. Egykét év alatt hozott spontán reformokkal nem lehet sok évtizedes – vagy esetleg évszázados – lemaradást behozni, nem lehet ezeket az intézkedéseket rövid idő alatt sem a gazdaságban, sem pedig a társadalomban integrálni, csak arra elég, hogy legyen mit az európai politikusok orra alá dugni.

Mindemellett a 2004. évi uniós bővítés így is komoly terhet jelent az európai költségvetés számára. Szakértők véleménye szerint csak a török csatlakozás a teljes támogatási rendszert egybevéve annyiba kerülne az Uniónak, mint a tíz volt szocialista ország felvétele összesen. A török gazdaság éves teljesítménye éppen csak 20%-a az európai átlagnak, ráadásul évekig 40% körüli inflációval küzdött az ország. Az évtizedek óta ígért gazdasági-strukturális változásoknak pedig nyomát sem látni. Törökország tehát nem más, mint egy feneketlen pénznyelde, amibe nem lehet elég pénzt tölteni. Már csak azért sem, mivel az ország intézményrendszere távolról sem tekinthető felkészültnek az uniós szubvenciók kezelésére. Szakértők szerint a törökök számára fizetendő támogatás éves mértéke 30 milliárd euró körül mozogna.

Sok elemző szerint a török politika a maga számára megoldhatatlannak bizonyult problémákat az Unió politikusaira, no meg azok pénztárcájára akarja ráterhelni, s a cserébe viszonzásként adható potenciál a már említett katonai és energiapolitikai kérdéseket nem számítva igen csekély.

Itt azonban nem csak a gazdasági különbségek számítanak, hanem gondolnunk kell az Európai Parlamenten belüli képviselőkre is. Egy esetleges csatlakozás esetén Törökország lenne az Unió legnagyobb országa. 90 millió muszlimmal bővülne az Unió! Ez azt jelenti, hogy az EU-Parlamenten belül a törököké lenne a legnagyobb frakció, s képviseleti arányuk nyomán kísértésbe esve kivételezett politikai szerepet és megkülönböztetett figyelmet követelhetnének maguknak a költségvetési vitákban is.

S itt még nem említettük meg, hogy így is rengeteg török vendégmunkás van Európában, elsősorban persze Németországban. Többnyire azonban nem a képzett szakemberek, hanem a képzettség nélküli munkástömegek özönlenek nyugat felé, remélve, hogy arrafelé még a kerítés is kolbászból van. A munkavállalás persze távolról sem olyan könnyű, mint azt eredetileg képzelték – nyelvismeret és megfelelő szakképzettség nélkül –, s néhány hónap elteltével tömegével állnak sorba az *Arbeitsamt* ajtaja előtt, részesedni kívánva a jól kiépült nyugat-európai szociális ellátórendszer biztosította juttatásokból is.

d) Vallás és kultúra

Az Unió ugyan nem tekintendő kizárólag keresztény közösségnek, de Törökország csatlakozása sok kulturális és vallási kérdést is felvet. Egyfelől egyértelmű, hogy az iszlám és a keresztény világot összekötő hídra szükség lenne, főleg a mai világpolitikai

helyzetben, de akkor ennyi erővel valóban csatlakozási tárgyalásokat lehetne kezdeni Marokkóval, Tunéziával és Líbiával is.

A török csatlakozás mindemellett teljesen megváltoztatná az Európai Unió karakterét is. Egy iszlám országról van szó, egy Európa számára teljesen idegen kultúráról és vallásról, amelytől az európai civil társadalom – főleg 2001. szeptember 11-e óta – egyre inkább idegenkedik.

Az interneten található különböző sajtóinformációk⁶ szerint az osztrákok alig több mint 10%-a, a németek 21%-a támogatja a török csatlakozást mindössze. Egyedül Nagy-Britanniában mérték 45% körüli támogatottságot.

Az Európai Alkotmány megbuktatása biztos jele annak, hogy az európai emberek nem kívánnak további keleti irányú bővítést. Beláthatatlan következménye lehet annak, ha az európai politika nem hallgat a vészharangok jelzésére...

A rendszerváltás előtti időkben a nyugat-európai emberek egyfajta privilegizált helyzetben érezhették magukat egzisztenciálisan a szocialista blokk és a még távolabbi keleti országok polgáraihoz képest. Aztán leomlott a berlini fal és lehullott a vasfüggöny. Tizenhat év elteltével Kelet és Nyugat az EU keretein belül gazdasági egységet képez – vagy legalábbis próbál képezni –, de egyre inkább úgy tűnik, hogy egymás kontójára. A kelet európai államok polgárai félnek a multinacionális cégek hatalmától, a globalizációtól és sokszor úgy érzik, hogy a nyugati cégóriások bekebelezik az új piacként megszerzett új tagállamok gazdaságát. Magyarországon is egyre kevesebb a magyar tulajdonú cég és a nagytőke jobbra külföldi cégek kezében van.

Fordítva sincs ez másképpen. Az említett munkaerő-áramlás, a munkanélküliség és a nyugati emberek „balkántól” való félelme legalább ilyen súlyos. A fentiekben leírtak alapjaiban rendítik meg mind azt, amit például a németek a világháború traumájából felépítettek ötven év alatt. És joggal féltik.

Mikor lesz Európa mind gazdaságilag, mind pedig társadalmilag egységes? Képesek leszünk-e megteremteni a valódi egységet, vagy mégiscsak utópia lenne az egységes Európa képe? Megérhetjük mi még ezt, vagy unokáink sem fogják látni? Mindenesetre a rendszerváltást követő pátosz és lelkesedés az újra egységessé váló Európa iránt már rég a múlté. És ennek már semmi köze a populizmushoz.

A most csatlakozni kívánó országokban súlyos jogi problémákat vetnek fel az etnikai feszültségek és az alapvető emberi jogok lábbal tiprása. Ezeket a fogalmakat a nyugat-európai ember jobbra csak a médiák híradásaiból ismeri, távol áll tőle, s nagyon fél attól, hogy az olcsó munkaerő mellett beszabadul a kábítószer, a drog, a prostitúció és a gyermekkereskedelem az

újonnan csatlakozó államokkal együtt. Hogy ezek mennyire jogos félelmek, nyilván folyamatos politikai viták és egyeztetések tárgya, de tény, hogy emberi- és kisebbségjogi kérdésekben ezek közül egyik „balkáni” állam sem áll a helyzet magaslatán.

A nyugat-európai folyóiratok szinte mindegyikében találunk ezekben a tárgykörökben írt, hol reális, hol erősen túlzó és hisztériakeltő cikkeket. Tény azonban, hogy egyre több helyen olvashatunk arról, hogy a csatlakozni kívánó államok már előre örülnek az előttük megnyíló nyugat-európai munkalehetőségnek, ami teljesen nyilvánvalóan a befogadó országok polgárainak rémálma. Pedig így is elég nagy a baj.

Schröder kancellár, aki köztudottan a török csatlakozás mellett foglal állást, populizmussal vádolja mindazokat, akik az Unió további bővítését ellenzik. Hisztériakeltésnek és médiacirkusznak titulálta azokat a nyilatkozatokat, amelyek Európa gazdasági instabilitását prognosztizálják, amennyiben az európai integráció a Balkán irányában tovább folytatódik. Álláspontja szerint ezek történelmi idők, s a kontinens most történelmi döntéseket hoz meg. Ezeket a döntéseket pedig nem lehet pusztán emócióból felelőtlenül elkapkodni és főleg nem népszavazáson keresztül a civil társadalom kezébe adni.

A – most már volt – német kancellár álláspontja szerint évtizedek óta hitegetik Törökországot a tagsággal, pedig a török vendégmunkások nélkül Németországot egyszerűen megenné a kosz. A törökök ugyanis minden olyan munkát elvégeznek Nyugat-Európában (takarítás, közterület fenntartás, építőipari, gyorséttermi munkák stb.), amihez például egy német ember már hozzá sem nyúlna. Hálátlanság ezek után becsapni az orruk előtt az ajtót.

Mindennek persze ellentmondani látszik az a tény, hogy Schröder Barrossóval és más európai politikusokkal is tárgyalásokat folytat annak érdekében, hogy a német munkaerőpiacon kibontakozni látszó válságot valamilyen módon megfékezzék. Már későn. 2005 ősze óta a német kancellárt Angela Merkelnek hívják...

Költségvetési vita. Az Európai Unió pénztárcája 2007 és 2013 között

Ha az állam és kormányfők Brüsszelben összeülnek, mindig sok-sok pénzről van szó. 2005 nyarán az EU csúcstalálkozóján el kellett (volna) dönteni, hogy 2007 és 2013 között az Európai Unió költségvetése elérheti-e a 960 milliárd eurót vagy sem. Sőt az Európai Bizottság egy billió euróról kívánt tárgyalni.

A nyomás ekkor igen nagy volt. Nem csak a költségvetés megtárgyalása miatt, hanem a sikertelen népszavazások nyomán fontos lett volna konszenzuskészséget mutatni a világ felé. Az Európai Alkotmány nyomán kirobbant válság miatt muszáj egységet és egyetértést demonstrálni, hiszen most rajtunk a világ szeme.

A 2007 és 2013 közötti időszakra vonatkozó költségvetési tervezet csak összebékíthetetlennek látszó ellentétek mellett születhetett meg. A Bizottság több pénzt követelt a tagországoktól, hiszen a bővített Uniónak nagyobb büdzsére van szüksége. A bruttó nemzeti össztermék eddigi 1%-a helyett, 1,06% majd pedig 1,14% lett volna a követelmény. A hat nettóbefizető tagország, közöttük elsősorban Németország, azonban a befizetendő összegek befagyasztását követelte, és támogatást igényelt bizonyos gazdasági területeken.

Németország azonban már előre bejelentette, hogy nem hajlandó egyetlen centtel sem többet fizetni Brüsszelnek. Az eddigi költségvetési szabályozáshoz tartja magát, de nem hajlandó újabb tárgyalásokat folytatni az uniós költségvetés bővítésére vonatkozóan.

Jean-Claude Juncker, luxemburgi miniszterelnök benyújtott indítványában azonban befizetendő összegként az eddigi 1% helyett a bruttó nemzeti jövedelem 1,06%-a szerepelt. Ez azonban csak Németország számára már több mint kétmilliárd euró többletterhelést jelentett volna, amelyet a német kormány álláspontja szerint a halmozódó egyéb gazdasági problémák mellett a gazdaság már nem bírna el. Tehát nem tudnak többet fizetni, sőt az eddigi költségvetési terheken kellene enyhíteni. Fizessen többet más tagállam. A német álláspont szerint a három nagy nettóbefizető – Németország, Svédország és Hollandia – különleges kedvezményt kellene, hogy kapjon a költségvetési tervezeten belül. Ennek értelmében az általános forgalmi adóból keletkező bevételekből kevesebbet továbbítanak Brüsszel felé. Így csökkenteni lehetne csaknem félmilliárd euróval a nettóbefizető tagállamok költségvetési terheit.

Ennek azonban az a feltétele, hogy Nagy-Britannia saját nemzeti össztermékéből az Európai Unió kasszájába szánt összeget megemlje, illetve bizonyos rabattokról lemondjon, hiszen a három nagy nettóbefizető számára biztosított kedvezményeket a költségvetésen belül ellensúlyozni kell, különben felborul a mérleg.

Az angolok évi 4–7 milliárd euró visszatérítést kapnak ugyanis azért, mert eltérő mezőgazdasági struktúráik miatt egyenlőtlenül részesülnek a közös agrárpolitika juttatásaiból. Ráadásul Blair szerint a visszatérítést csak akkor lehet megszüntetni vagy megreformálni, ha ezzel párhuzamosan a *rebate*-et indokoló kőkorszaki és pazarló CAP-ot is megreformálják.

Az Európai Bizottság mindemellett követelte, hogy tágítsák tovább a 25 tagországra bővített Unió költségvetését. A 6 nettó-befizető tagállam, közöttük Németország, azonban be kívánja fagyasztani az uniós költségvetésbe folyó pénzüsszegeket, s nem hajlandó tovább szaporítani a közös kasszába folyó eurómilliókat.

Az agrártámogatásokkal kapcsolatos vitákban tehát egymással szemben állnak a britek, illetve a németek és a franciák, s a közös külpolitikával kapcsolatos európai tervekre vonatkozóan sem sikerült konszenzust kialakítani. Joschka Fischer német külügyminiszter egyszerűen Európa-ellenesnek titulálta azokat, akik nem értettek egyet a közös európai külügyminiszteri poszt kialakításával. Ez is az európai bürokratizmus egyik egyértelmű jele, hogy ha bárki bármilyen kritikával meri illetni az uniós törvényeket, illetve intézkedéseket, s nyilvánosan kétségbe meri vonni a tulajdonképpen már megbuktatott Európai Alkotmány tartalmát, rossz pontokat kap, és egyszerűen Európa-ellenesnek nevezik. A kialakult helyzet miatt még a legmagasabb politikai körökben is végletekben gondolkodó, emócióból vagdalkozó nyilatkozatokat olvashatunk, s nem látja egyelőre még senki az alagút végét.

Németország a nyári csúcstalálkozó előtt azonban nem csak az új költségvetés bojkottálására készült, hanem azzal a céllal érkezett Brüsszelbe, hogy a lehető legtöbb uniós támogatást a Szövetségi Köztársaság felé próbálja irányítani. Cél a strukturá-lisan gyenge területek támogatása.

A britek azonban a vártnál is makacsabbnak mutatkoztak. Sem a költségvetésbe fizetendő eurómilliárdok szaporítására nem voltak hajlandók, sem pedig saját kormányuk kedvezményeiről nem kívántak lemondani.

Franciaország is ragaszkodott az agrártámogatási rendszer fenntartásához és egyetlen cent támogatásról sem volt hajlandó lemondani. Jacques Chirac a francia referendum bukásával magyarázta álláspontját, hiszen elsősorban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak szavaztak az Alkotmány ellen. A további elégedetlenség elkerülése végett az agrárszubszevencióról Franciaországban nem áll módjában lemondani.

Schröder és Chirac az mezőgazdasággal kapcsolatos kiadásokról még a csúcstalálkozó előtt megegyezett: a téma tabu, ebben a két ország ki is állt egymás mellett. A britek fizessenek többet és mondjanak le az agrártámogatások legalább egy részéről, a németek és a franciák adtak már eleget; hiába gazdasági nagyhatalmak, a terhelhetőségük elérte határát.

Tony Blair, brit miniszterelnök, aki július 1-jével átvette az európai kerekasztal irányítását, a költségvetés bővítése mellett a kedvezmények újratárgyalását és magát az átfogó költségveté-

si reformot is napirendre kívánta tűzni. A 2007 és 2013 közötti időszak költségvetési tervezetének elfogadása lenne ugyanis Blair legfontosabb feladata, különösen új tagállami szempontból, hiszen számunkra ez első számú prioritás. A költségvetés mélyreható reformjától függővé tenni a pénzügyi perspektíva elfogadását teljesíthetetlen célkitűzés, ezért az akkori álláspont szerint Blair vagy kénytelen lesz feladni álláspontját, vagy nem lesz megállapodás a brit időszakban sem. Ha Nagy-Britannia továbbra sem hajlandó visszalépni igényétől, akkor nemhogy ebben az évben, de 2007. végére sem lesz rendes európai költségvetés. Ha azonban a büdzsé nem születik meg időben, lehet, hogy a mostani marad érvényben, akkor pedig a beígért fejlesztési pénzek felétől-kétharmadától is eleshetnek az új tagállamok. A másik lehetőség, hogy csak éves költségvetés lesz, amelyet aztán minden évben újra kellene tárgyalni. Ehhez azonban nem valószínű, hogy bárkinek kedve és energiája lenne, nem beszélve az ehhez kapcsolódó mérhetetlen presztízsveszteségről.

A költségvetés elfogadása politikailag olyan fontos, hogy voltak politikusok és diplomaták, akik arról suttoztak, hogy Tony Blair az amúgy ragyogó brit – kelet-európai kapcsolatokat teszi kockára, ha nem foglalkozik vele eléggé. A rendszerváltás után valahogy mindenki számára evidensnek tűnt, hogy a volt szocialista országok kézenfekvő geopolitikai, gazdasági és történelmi okokból Németország vonzáskörzetébe kerülnek majd, de nem így történt. Németország gyengesége, befelé fordulása miatt a kelet-európaiak sokkal inkább Londonra tekintenek vezetésért és támogatásért. A brit kapcsolat pedig lehetővé teszi a kelet-európaiaknak, hogy megmaradjanak Amerika szövetségesének anélkül, hogy az euro-soviniszta franciáktól és németektől tartaniuk kellene. A britek mindig az atlanti kapcsolatot jelentették, már a NATO-ban is felnéztünk rájuk. Most pedig lehetővé teszik, hogy EU-tagként is atlantiak lehessünk.

A politikai szövetségeket ugyanakkor nemcsak az érdekek, de a hitelesség is mozgatja. Az új tagállamok számára sértő és alapvető érdekekbe ütköző, hogy a britek nem foglalkoznak megfelelően azzal, ami számukra most a legfontosabb volna, sőt nyáron a költségvetési vita jobbára a britek makacssága miatt futott zátonyra. Ha az év végéig pótolják a hiányt, a helyzet még menthető, London számára azonban az elnökség első három hónapjában a legfontosabb cél az volt, hogy a törökök elkezdhessék a csatlakozási tárgyalásokat, amely a brit külpolitikának már régi célkitűzése.

A kapcsolat a „keleti blokk” és London között ugyan valóban nagyon jó, de az elemzők szerint könnyen tönkre is tehető, ha Nagy-Britannia elnöksége alatt nem születnek meg olyan

stratégiai döntések, amelyek biztosítanak a táptalajt az eddig gyümölcsöző kapcsolatrendszer számára.

A csúcstalálkozót követően egyértelmű válságról beszélhetünk, ami az újonnan csatlakozott országok számára megint csak nehéz helyzetet jelentett. A nagyobb tagállamok vezetői persze egymásra mutogattak, ami szintén azt jelezte, hogy a kialakult válságot komolyan kell venni. Komolysága azonban nem csupán a költségvetési és alkotmányos zűrzavarban rejlik, hanem abban is, hogy az eddig is nehezen működő rendszer egyre nehezebben produkál a folyamat végén mindenki által elfogadható konszenzust. Olyan nemzetközi tárgyaláson, ahol közel negyedtrillió forintról 25 egyenrangú (?) tárgyalópartner tárgyal, szükségszerűen komplikált és nehézkes, s láthatóan szinte lehetetlen mindenki számára – legalább bizonyos mértékig – elfogadható megegyezést kötni. Itt persze hangsúlyoznunk kell, hogy a közösségi törekvések ellenére sem lehet soha kikapcsolni a tagállami érdekek dominanciáját.

A csúcstalálkozón kialakult feszültséget az újonnan csatlakozott országok próbálták – szégyenszemre – némileg feloldani. A legszegényebb tagállamok felajánlották, hogy lemondanak a számukra utalandó támogatások egy részéről. Számukra az elvileg elképzelhető legrosszabb kompromisszum is jobb, mint a pénzügyi perspektíva hiánya 2007-től. Lelkesedésük és kompromisszumkészségük is azt mutatta, hogy az új tagállamok jobban hisznek az Unióban, s országuk jövőjét egy politikailag is erős közösségben képzelik el. A régi tagállamok konszenzuskészsége egyre csökken, s ez komoly aggodalmakra ad okot. A bővítést ellenzők pedig úgy látták, hogy a közösség eltartó képessége csökken, s ez okozza, hogy a nettóbefizető országok is „befékeztek”. A gazdaság évek óta stagnál, a reformprogram elakadt, az alkotmány megbukott és ki tudja, mikor lehet újból napirendre tűzni. A költségvetési vitában pedig egymás haját tépik, amelyben a tagjelöltek persze csak rosszul járhattak eddig, hiszen az egyeztetések során 10 milliárd euróval csökkent az összeg, amit az Unió Romániának és Bulgáriának nyújtana a következő hatéves periódusban a strukturális alapokon keresztül.

Aztán 2005. október végén a nagy-britanniai Hampton Courtban ugyan ismét volt egy csúcstalálkozó, amelyet informális EU-csúcsként emlegettek, de sajnos ez is eredménytelen maradt. A találkozó célja az volt, hogy javítani próbáljanak a brit elnökség igen gyenge teljesítményén. Nem sikerült. A csúcstalálkozó után Blair és Barroso is hangsúlyozta, hogy a találkozó célja nem a döntéshozatal, hanem kimondottan informális keretek között a globalizáció hatásairól és az európai gazdaságról és szociális rendszereiről való eszmecsere volt. A konferenciát jó

légkör jellemezte, amely a francia és holland referendumok után kialakult politikai pánikhangulat után már önmagában eredménynek számított.

2005. december elején még mindig egyre kisebb esély látszott arra, hogy naptári éven belül megszületik a 2007 és 2013 közötti időszakra vonatkozó költségvetési terv. Még az is elképzelhetővé vált, hogy a britek kénytelenek lesznek visszanyúlni az előző, luxemburgi elnökség által benyújtott pénzügyi tervezethez, ami újabb igen kínos politikai presztízsveszteséget jelentett volna Blair számára. A HVG⁷ információi szerint Brüsszelben sokan úgy látták ekkor, hogy még ez lenne a legelfogadhatóbb megoldás, bár ez a tervezet a fejlesztésre és az agrártámogatási rendszerre szánt összegek tekintetében nem a megfelelő irányba mutat.

Az év végére Tony Blair újabb ötlettel állt elő: az új tagországok számára nyújtandó támogatást az új költségvetésben 10%-kal lefaragná. Annak ellenére azonban, hogy júniusban épp az új tagország vezetői álltak elő ugyanevvel a javaslattal, hogy megrövidíthető a támogatási rendszer, csak legyen mindenképpen költségvetés, mert az is jobb lenne, mintha egyáltalán nem lenne büdzsé, megint kirobbant a politikai hisztéria. A Visegrádi Négyek tanácskozásra hívták Blairt, s mereven elzárkóztak az új tagországok számára folyósítandó összegek csökkentésétől. Magyarország például ebben az esetben ugyanis körülbelül kétmilliárd euró támogatástól esne el, amely például a hazai úthálózat fejlesztésére indított, illetve indítandó hosszú távú projekteket teljesen lehetetlenné tenné.

Tehát akkor komolyan gondoltuk a kijelentéseinket a júniusi csúcstalálkozón vagy nem? Van belátás bennünk vagy sem? Belátjuk a fennálló gazdasági problémákat és az újabb bővítési hullámmal járó terheket vagy sem? Lehetnének talán kicsit konzekvensebbek...

A brit soros uniós elnökség utolsó napjaiban végül sikerült megállapodni a következő költségvetési ciklus fő keretszámairól. S gyakorlatilag – a török csatlakozási tárgyalások megkezdésén kívül néhány apróbb eredményt nem tekintve – ki is merült a britek féléves teljesítménye.

A Guy Verhofstadt, belga miniszterelnök szerint kicsinyes marakodásához hasonlítottak a tárgyalások, hiszen a végén a kérdéses összeg mindössze 1,5 százaléka körül forgott vita. Végül is ennyivel növelték meg az uniós állam- és kormányfők a 2007 és 2013 közötti időszakra vonatkozó költségvetési terv főösszegét.

A hét évre vonatkozó 862,36 milliárd eurós büdzsé, amely tavalai árakon az uniós összjövedelem (GNI) 1,045 százalékát teszi ki, egyértelmű lépésnek tekinthető a többsebességű Európa megteremtésének irányában. Súlyos vereséget szenvedett ugyanis

a szolidaritás és az egyenlő mértékű támogatás elve, hiszen a luxemburgi elnökség korábbi elképzeléséhez képest mintegy 8,5 milliárd euróval karcsúsították meg az új uniós tagokat.

A 2004-es EU-bizottsági javaslat még 1025 milliárd euróról szólt, és becslések szerint a közös GNI 1,24 százalékát tette volna ki. Luxemburg álláspontja ezzel szemben már jelentős visszalépést jelentett, de a tagállamok jelentős része a mintegy 871 milliárd eurós főösszeget egyfajta kiindulási pontnak tekintette. Ez az adott időszakra az uniós GNI 1,06 százaléka lett volna.

December 17-én éjjel Blair az utolsó pillanatban újabb ajánlatot dobott be az egyre élesedő vitába. Álláspontja szerint ugyanis a tagállamoknak meg kell érteniük, hogy reális, és nem ideális egyezségben kell gondolkodniuk. Ennek értelmében 6,7 milliárd euróval emelte a régi, 5,3 milliárddal pedig az új tagoknak szóló, a strukturális és kohéziós alapokból származó támogatásokat, amelyek így megközelítik a 157 milliárd eurót.

Meglepő módon Bulgária és Románia a javaslatban egy kalpa került a 2004-ben már csatlakozott országokkal.

A nettó befizető tagállamoknak – Németország, Ausztria, Svédország, Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia –, ugyan nem sikerült az uniós összjövedelem mértéknek egy százaléka alatt tartani a büdzsé éves nagyságát, a júniusban megtorpedózott tervezethez képest mégis sikerült néhány milliárd eurót megtakarítani. A költségvetés szerkezetében azonban nem következett be számottevő változás, és a hangsúly továbbra is az egyes országokat terhelő befizetéseken, és az esetleges juttatásokon állt.

Az, hogy az unió cselekvő- és döntőképes, előre tud mozdulni a megállapodás révén, és sikerült egy újabb válsághelyzetet elkerülni, nem tekinthető a költségvetés komoly eredményének. Blair álláspontja pedig, mely szerint a jóváhagyott tervezet egyik fő célja az újonnan belépett országok forrásainak növelése a gazdagabb tagországok anyagi hozzájárulásával, egyenesen képmutatónak hat akkor, amikor ismeretes, hogy júniusban még arról szónokolt, hogy Nagy-Britannia – lévén a bővítés szószólója volt – „nem hagyja cserben” a kelet-európai új EU-tagokat. Aztán a nekik járó uniós juttatások ügyében benyújtott egy olyan javaslatot, amely mintegy 10%-kal csökkentette volna az új tagállamoknak szánt felzárkóztatási támogatást.⁸

Az azóta sokak által politikai válságnak titulált időszak azonban a csúcstalálkozóval és az új költségvetés elfogadásával azonban koránt sem ért véget. Egy az utolsó pillanatban kényszerűen „összedobott” megegyezés és sok tekintetben az európai polgárok többségi véleményének figyelmen kívül hagyása nem éppen a konjunktúra jele.

A cselekvőképesség, amely az Alkotmány franciák és hollandok általi elutasítása, majd a luxemburgi csúcstalálkozó kudarca révén is megkérdőjeleződött, csupán a valós és igazán összeurópai érdekeket szolgáló megoldások megtalálásával szerezhető vissza, melynek első feltétele a hitelesség, a polgárok Európai Unióba vetett hitének visszaszerzése. Ha viszont kiderül, hogy nincsenek összeurópai érdekek és ezeknek megfelelő pénzügyi terv, akkor az Uniónak nincs hosszú távú jövője.

Tekintsük azért át a költségvetés pozitív eredményeit is. A második brit javaslatához képest Spanyolország 2, Olaszország 1,9 milliárd, Ausztria 900, Svédország 700 millió euróhoz jutott kohéziós, illetve vidékfejlesztési források jogcímén, és a támogatásokból némileg alacsonyabb mértékben ugyan, de részesedtek a német, az ír, a finn, a portugál, és a luxemburgi polgárok is.

Franciaország természetesen megtarthatta kiemelt agrártámogatásait, és valamennyi nettóbefizető nyert az elmaradottabb régióinak járó támogatások emelésével.

A tíz új tagország 2007 és 2013 között az eddigi éves átlagos támogatás közel háromszorosát veheti igénybe, és a felzárkóztatási pénzek nagyságrendje a britek első költségvetési javaslatához képest kisebb mértékben csökkent.

A régi tagállamok közti nézeteltérés fő oka azonban a brit agrár-visszatérítés, illetve a kiadások összetételének témája volt, az agrár-költségvetési, valamint a felzárkóztatási támogatásokkal egyetemben. A tárgyalások akkor mozdultak el a holtpontról, amikor Blair a brit rabatt mérsékléséért cserébe garanciát kapott a kiadási szerkezet felülvizsgálatára és a változások belátható időn belüli életbeléptetésére.

A közös mezőgazdasági kiadásokból való alacsony brit részesedés miatt még Margaret Thatcher harcolta ki 1984-ben a brit költségvetési visszatérítés rendszerét, melynek létjogosultsága mára a többi tagállam szerint erősen megkérdőjelezhetővé vált, ezért a régi tagállamok a visszatérítés csökkentését vagy felfüggesztését követelték, amibe az angolok egyáltalán nem, vagy csak azzal a feltétellel lettek volna hajlandóak belemenni, ha egyidejűleg felülvizsgálták volna az uniós büdzsé 45 százalékát kitevő közös agrárpolitikát, a CAP-ot is. A helyzetet természetesen a júniusi luxemburgi kudarcot követően most sem sikerült megoldani.

Az új német kancellárnak azonban sikerült elfogadtatnia azt a megközelítést, hogy a régi számlákért ne az újakat terhelje fizetési kötelezettség, és a brit rabatt kiszámításánál ne vegyék figyelembe az új tagállamoknak juttatott felzárkóztatási támogatásokat.

Ennek értelmében a következő költségvetési ciklusban a brit visszatérítés összesen 10,5 milliárd euróval lesz kevesebb annál,

mint amennyi a szabály szerint járna, és a rabatt kiszámításakor 2009–2010-ben részben, 2011-től kezdődően pedig teljesen levonják a közös kiadásokból az új és a leendő tagállamok felzárkóztatására fordított pénzeket.

A pénzügyi terv tartalmaz ugyanakkor egy úgynevezett felülvizsgálati klauzulát is, mely szerint 2008–2009-ben az Európai Bizottság (EB) áttekinti az EU költségvetésének egészét – a CAP-ot és a brit rabattot is beleértve –, és a bizottsági jelentésből kiindulva az Európai Tanács már akár 2013 előtt is egyhangú szavazattal változtatásokat eszközölhet. Elvileg tehát megvan a lehetőség az EU egyik sarkkövének tekintett közös agrárpolitika újragondolására, de ez még távolról sem tekinthető az előttünk álló agrárreform elemének.

A költségvetési vita azonban még nem ért véget. A megállapodást az Európai Parlamentnek és az Európai Bizottságnak is jóvá kellett hagynia. Valószínűsíthető volt, hogy a Bizottság nem gördít majd akadályokat, de az Európai Parlamentben komoly viták voltak várhatók, hiszen már júniusban is lényegesen, 110 milliárd euróval magasabb mértékű büdzsét tartottak megfelelőnek. Az Unió által kitűzött célok ennél szűkebb költségvetéssel akkori álláspontjuk szerint már nem valósíthatók meg. A versenyképesség stabilizálást, a kohézió erősítését, illetve a tudásalapú társadalom megteremtését csak megfelelően bővített költségvetési keretek között tudják elképzelni.

Ezt követően 2006 áprilisának első hetében a hétéves EU-költségvetés 862,36 milliárd eurós kiadási főösszegének 4 milliárdos növeléséről állapodott meg az Európai Parlament, a Tanács és az Európai Bizottság. Ennek értelmében 2,1 milliárd euróval több jut a versenyképesség fejlesztésére, 800-800 millióval a közös kül- és biztonságpolitikára és az Erasmus- és Leonardo-diákcsereprogramokra. A képviselők eredetileg 12 milliárd euróval szerették volna megfejteni a hétéves büdzsét.

A háromoldalú intézményközi tárgyalásokon arról is meg egyezés született, hogy az uniós költségvetés 2008–2009-ben tervezett felülvizsgálatába – amely a mostani 2007–2013-as pénzügyi tervet nem fogja érinteni – teljes jogú partnerként bevonják az EP-t is. A csomag részeként az Európai Beruházási Bank tartalékait is megemelik, így hét év alatt 2,5 milliárd euró kedvezményes hitelt helyezhet ki kutatásfejlesztési programokra, a transzeurópai hálózatok fejlesztésére, valamint kis- és középvállalatok támogatására. Ily módon összesen 6,5 milliárd többletforrást teremtettek elő a tagállamok decemberi megállapodásukhoz képest, az 1,5 milliárd eurós úgynevezett rendkívüli tartalékot pedig a költségvetésen felül külön tagállami befizetésekkel finanszírozzák majd.

2007-től Magyarország is időben megkezdheti a hét év alatt összesen 22,6 milliárd euró uniós felzárkóztatási támogatás felhasználását.

Elemzésünk a 2006. május 17-i brüsszeli plenáris üléssel zár, ahol is az EP végül 418 igen szavazattal, 187 nem ellenében elfogadta a 864,4 milliárd eurós csomagot. A szavazás már csak formalitás volt azután, hogy az EP és a tagországok kormányait képviselő tanács küldöttségei megegyeztek a büdzséről, amelynek eredetileg tervezett – a tagországok állam- és kormányfői által decemberben véglegesített – összegéhez képest az EP négymilliárd eurónyi emelést tudott kialakítani, mindenekelőtt a lisszaboni stratégia megvalósítását támogató programokra és az Európai Beruházási Bank garanciaalapjának növelése céljából.

Az EP és az Európai Bizottság azonban még így is kevésnek ítélte az elsősorban a nettóbefizető uniós országok érdekeihez igazított költségvetést, mert az szerintük nem elegendő az ambíciózus uniós tervek megvalósításának finanszírozásához.

Magyarország egybehangzó értékelések szerint a tagországok közül viszonylag kedvező pozícióval került ki az egyeztetésekből, az ellenzéki álláspont ellenére is, s az uniós pénzek felhasználásával komoly előrelépést tehetünk a felzárkózásban.

Magyarország és az EU-költségvetés. Siker vagy kudarc?

A közösségi költségvetés régi problémáit és a tagállamok közötti feszültségeket a nagy nehezen létrejött kompromisszum sem oldotta meg, de arra elég volt, hogy elejét vegye a fenyegető jogbizonytalanságnak. Az hogy Magyarország előnyösen került-e ki a költségvetési vitából, vagy a Gyurcsány Ferenc-féle tárgyaló delegáció csúfosan megbukott – természetesen belpolitikai – nézőpont kérdése is.

Tény, hogy Magyarország az EU-s költségvetésből 2007–2013 között 33 milliárd euró uniós forrást kap. Ezen időszak alatt azonban 8,3 milliárd eurót be kell fizetnünk, így a nettó pozíció 24,7 milliárd euró lesz. A források felhasználásában született könnyítések hatására további 7 milliárd euró felhasználási lehetősége lesz Magyarországnak.

A kormány elégedett volt a brüsszeli tárgyalások eredményeivel, s hangsúlyozták, hogy hazánk az egy főre vetített támogatások mértékét tekintve a 25 tagállam rangsorában a második. Veres János úgy nyilatkozott,⁹ hogy a megállapodás az egész ország sikere és jóval több pénzt hoz az országba, mint arra eredetileg számítani lehetett. Fontos, hogy a megállapodás értelmében 85 százalékban az EU finanszírozza a kohéziós

projekteket, amelyből hazánk autópályákat, gátakat építhet és korszerűsíthetjük a vasutat is.

Az önkormányzati fejlesztéseknél uniós forrásból fizethető az áfa és új támogatási célként jelentkezhet a lakásfelújítás és a kis utak fejlesztése.

A pénzügyminiszter azt is hangsúlyozta, hogy a 2007. évi magyar költségvetésben már érezhetőek lesznek a decemberben megszületett megállapodás hatásai.

A kormánypárti elemzők álláspontja szerint a jelen politikai helyzetben nem volt mód számunkra előnyösebb megállapodás „kicsikarására”.

Magyarország az eredeti brit javaslat egyik legnagyobb vesztese lett volna. Azonban csak úgy volt értelme elutasítani a brit költségvetési javaslatot, ha az új tagállamok Magyarországgal karöltve együttműködnek, de legalább a visegrádi országok (Lengyelország, Csehország és Szlovákia) Magyarországgal tartanak. Végül a tiltakozásban Lengyelország lett a magyar kormány szövetségese. Ha nem sikerült volna a brit javaslattal szemben közös álláspontot kialakítani, és minden új tagállam a javaslat elfogadása mellett szavaz, fennállt volna annak a veszélye, hogy hazánk egyedül marad, s elszigetelődik az Unióban. Néhány hónappal a választások előtt ezt Gyurcsány Ferenc nem engedhette meg magának. Magyarország lett volna a bűnbak, ha nem sikerül időben elfogadtatni az új közösségi költségvetést. Ez Magyarország számára is jelentős hátrányt okozott volna a fent említett okok miatt.

Végeredményben hazánk a 2007 és 2013 közötti időszakban összesen 33 milliárd euró közösségi forráshoz jut, ebből 22,6 milliárd euróhoz a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap keretében. Ez utóbbi összeg fejlesztésre fordítandó.

Az első brit ajánlathoz képest egymilliárd euróval, a másodikhoz képest hatszázmillió euróval több, az eredeti luxemburgi ajánlatnál viszont kilencszázmillió euróval kevesebb fejlesztési támogatásra jogosult Magyarország. Kormányzati számítások szerint a magyar költségvetés számára hétmilliárd euró megtakarítást jelent az, hogy a fejlesztési programok esetében a közösségi társfinanszírozás felső határát 85 százalékra növelték, és a vissza nem igényelhető általános forgalmi adót a regionális és a helyi önkormányzatok költségként számolhatják el. További kedvező fejlemény, hogy a közösség emelte a hazánk által bevonható közösségi forrás GNI százalékában meghatározott felső korlátját.

A közösségi forrásokat tehát megszereztük, most következik annak felhasználása. Ez sem lesz kisebb feladat. A közösségi források bevonása ugyanis nem automatikus, azokra pályázni kell, a gazdasági szereplők pályázataihoz az intézményes kereteket a

kialakítás alatt lévő második Nemzeti Fejlesztési Terv képezi. Nemzetközi tapasztalatok alapján a hetvenszázalékos lehívási arány már kedvezőnek számít, de a magyar kormány ennek több mint kilencven százalékát tűzte ki célul. A célok érvényesítése viszont aligha lehetséges a parlamenti pártok közötti egyetértés nélkül a minimális célokban.

Az ellenzéki számítások azonban korántsem festik ennyire rózsaszínre a képet. Álláspontjuk szerint az Unió politikusai mindenképpen akartak egy költségvetést a Franciaországban és Hollandiában történt népszavazások kudarca miatt, s a politikai válságot nem lehetett még egy politikai sikertelenséggel tetőzni. Ez főleg Angela Merkelén múlt, mert ő a kelet-német tartományoknak járó pénzből átadott Lengyelországnak, azért, hogy a lengyeleket megnyerje az ügynek. De végül az egész költségvetési cirkusz kezdett rózsaszín máznak tűnni a zord valóság felett, hiszen azok az elvek, amelyekkel minket az Európai Unióba hívtak, kezdenek szertefoszlni, és a gazdasági nagyhatalmak most mégsem akarják annyira segíteni a felzárkóztatást. Tulajdonképpen a megszületett megállapodás épp azokat az országokat érinti hátrányosan, akiknek a legnagyobb szüksége lett volna rá, s ez a tíz ország számára nagyon fontos.

Az ellenzéki álláspont elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a 2007 és 2013 közötti időszak költségvetése lényegesen hátrányosabb helyzetbe hozza az új tagországokat az eredeti, még a luxemburgi elnökség ideje alatt közzétett tervszöveggel szemben. Az EU-költségvetés megszületésének pusztán ténye tényleg politikai siker egész Európa és benne hazánk számára. Gyurcsány Ferenc azonban valójában olyan pénzügyi célkitűzésekkel indult neki a csúcstalálkozónak, amelyeket már a legrosszabb ajánlat is teljesített, Brüsszelből hazatérve pedig nem létező, virtuális pénzeket is hozzászámolt a ténylegesen Magyarországnak járó összeghez.

Elemzésemet három európai parlamenti magyar képviselő álláspontjának felvázolásával zárnám, akik szerint az uniós költségvetéssel kapcsolatos stratégia kialakítása pártállástól függetlenül, közös érdekek szerint zajlott. Az MSZP, a Fidesz és az SZDSZ színeiben Fazakas Szabolcs, Surján László és Szent-Iványi István közösen vettek részt a parlamenti szakbizottság munkájában.

A költségvetési ellenőrző EP-bizottság magyar elnöke, Fazakas Szabolcs (MSZP) álláspontja szerint nemcsak egész Európa jövőjét meghatározó politikai témáról, hanem az új országok felzárkózását szolgáló gyakorlati kérdésről is szó van, ha az EU költségvetéséről beszélünk. Az új EU-tagállamok számára döntő volt, hogy gyorsabb és eredményesebb felzárkózásuk érdekében a következő időszakra is jól kiszámítható, tervezhető strukturá-

lis és kohéziós kereteket kapjanak. „A megoldás nem ideális, de jó bázist jelent egész Európa fejlődése és az új országok kohéziójának szempontjából”.¹⁰ Az intézmények április eleji megállapodását követően Fazakas kijelentette, hogy elhárult a veszélye annak, hogy visszatérjenek az éves költségvetésre.

Surján László (Fidesz-MPSZ) nyilatkozatai szerint a megállapodás után a hangulat ugyan javult, de egyik fél sem volt igazán elégedett, mert „a parlament hatékony és dinamikus uniót szeretett volna, a tagállamok meg olcsót”.¹¹ „Mivel ők ülnek a pénzeszsákon, az EP választhatott: állandó harci tereppé alakítja az Uniót, vagy megpróbálja már 2007-től biztosítani a minimális fejlődést. Az új tagállamoknak az utóbbi volt a jobb”.¹²

Szent-Iványi István (SZDSZ) fontos eredményként értékelte, hogy növekedett az Erasmus-programra, a bel- és igazságügyre, a közös kül- és biztonságpolitikára és a szomszédságpolitikára fordítható összeg, ugyanakkor sajnálatosnak nevezte, hogy „összességében csak kis elmozdulás történt a parlament által elérni kívánt sarokszámok irányába”, és várhatóan az előcsatlakozási eszközre (IPA) sem jut több a tanácsi javaslatban foglaltaknál.¹³

Konklúzió

Az Európai Unió legitimációja és működésével kapcsolatosan a demokrácia deficit egyre gyakoribb téma mind az elemzők és a politikusok között, mind pedig a civil társadalmon belül. Az *euroszkeptikusok és kritikusok álláspontja* szerint az Unió nem más, mint a kormányok Uniója (*Union der Regierungen*),¹⁴ amelyben a törvényhozást egyértelműen a szűk nemzeti, illetve „szupranacionális” érdekek dominálják; ami ezen kívül áll, az elvész. Az európai törvények – itt olyan törvényekre is gondolnunk kell, amelyek az európai polgárok életét többé-kevésbé napi szinten is érintheti – szűk lobbicsoportok érdekeinek megfelelően születnek, s vajmi keveset számít a valódi „eszmei cél”: Európa polgárainak érdeke.

Az integrációs folyamat nyomán több közösségi szintű egyezmény és szerződés is született, amelyek nyomán az Európai Parlament feladatköre lassan, de biztosan bővült, egyre jelentősebb szerephez és kontrollhoz jutva a közösségi politika porondján: mára a legtöbb döntést vétőjoggal ellenőrizheti.

A politikai kezdeményezés kizárólagos joga azonban az Európai Bizottságot illeti meg, azaz létrejött egy olyan nemzetek feletti intézmény, amely minden jogi aktust felügyel: ez már önmagában is ellentmond a demokrácia alaptörvényeinek. Az Európai Bizottság és a nemzeti parlamentek közreműködése nélkül sem

a már fennálló jogrenden nem lehet változtatni, sem új határozatok és szabályozások megalkotására nincsen lehetőség.

Ennek az álláspontnak ellentmondani látszik az a vélemény, hogy ugyan az Európai Uniónak (tagországainak számából következően) 25 vezetője van, és mellettük még döntő hatalommal bír az Európai Bizottság és az Európai Parlament elnöke, mégis túlságosan decentralizált ahhoz, hogy valódi vezetője legyen, tehát lényegében nincs egyetlen egy sem. Demokrácia ide vagy oda, erre pedig szükség lenne.

Ráadásul a német–francia dominancia is érvényét veszti, hiszen mind a két nagyhatalom súlyos belső problémákkal küzd: gazdaságuk nem fejlődik az elvárható mértékben, a munkanélküliség pedig súlyos szociális problémákat és feszültségeket szít a civil társadalmon belül. Ennek következtében a két nagy politikus, Chirac és Schröder presztízse is súlyosan sérült, melynek következtében a politikai elit állandóan a túléléséért küzd. Schrödernek ez most nem is sikerült, hiszen a 2005. októberi szövetségi választásokon megfosztották kancellári székétől, amiben most a kereszténydemokraták színeiben az első női német kancellár, Angela Merkel ül.

Tony Blair egyre inkább elszigetelődik, a költségvetési botrány után duplán is, habár a kelet-európai országok zömével a történetek ellenére is pártját fogják. Nagyon valószínű, hogy Blair előbb-utóbb hasonló sorsra jut Nagy-Britanniában, mint Schröder Németországban.

Az Európai Unió tehát jelenleg karizmatikus politikus egyéniség hiányában csak sodródik, egyik válságból a másikba.

A referendumokon tehát a választópolgárok nem is annyira az alkotmányra mondtak nemet, hiszen a többségnek minden valószínűség szerint fogalma sincs, mi áll benne, hanem általános, az Unióval kapcsolatos érzelmek törtek elemi erővel a felszínre: az Unió nem demokratikus szervezet, ha nem enged beleszólást a polgároknak abba, ami a mindennapi életüket érinti, illetve sokszor már veszélyezteti is.

A közvélemény elítélő álláspontját tükrözték a francia és holland népszavazások eredményei. Egyértelmű, hogy a választópolgárok egyre inkább megkérdőjelezzik az Európai Parlament legitimitását és megragadják demokratikus eszközeiket arra, hogy sem a saját kormányuk, sem pedig az európai intézményrendszer ne dönthesse a fejük felett olyan kérdésekben, amelyek már most húsbavágó gazdasági és belpolitikai következményekkel járnak.

Hiányoznak mára már azok a politikai ideológiák és szépen csengő szavak, amelyek az európai integráció ideáját életre hívták. A politikai koncepciók és történelmi víziók kimerültek, a má-

sodik világháború utáni éles szembenállás a politikai spektrum szereplői között nem hogy elcsitult, de egy bármilyen választási kampány során már alig találunk ideológiai ellentéteket, valódi különbségeket egy szociáldemokrata és a keresztény-konzervatív álláspont között. Szegény választópolgár már nem nagyon lát különbséget.

Hiányzik ez erő, kiürültek a politikai programok, pedig nem állíthatnánk, hogy Európában maradéktalanul megvalósult a demokrácia, s nincs már mit hozzáfűzni. A polgárok ennek következtében zavart észlelnek, a politikai programok számukra üressé és tartalmatlanná váltak, nem adnak már perspektívát, amely mutatná az alagút végét.

A civil polgár tehát visszavonul a politikától, nem veszi ki részét a közéletből, amely kiváló táptalajt nyújt egy bürokratikus-autoriter apparátus kiépülésének (*Aufbau eines bürokratisch-autoritären Apparates*).¹⁵ Nem csoda tehát, hogy kialakult egy igen mély szakadék a civil társadalom és a nagypolitika között.

Az eltelt évtizedekben az európai politikát el lehetett fogadni, az ötvenes-hatvanas években mint a háború utáni restauráció törekvéseit, később pedig a béke, a szabadság és az összefogás jeleként, az Amerikai Egyesült Államok gazdasági és világpolitikai ellenpontjaként. Ma már ez kevés. Az ideológia és a történelmi ambíció mára már aktuálpolitikai kérdéssé vált, amelynek gyakorlati gazdasági és társadalompolitikai hatásait a mindennapok embere is érzi. Az európai integrációs politika többé már nem egy szűk politikai elit kiváltsága, hanem mindannyiunk életének része és a megszületett döntések következményeit már unokáink is látni fogják.

A hidegháború végén még élő, egymással élesen szemben álló politikai koncepciók helyébe az európai integrációs folyamat illúziók nélküli szürkesége lépett, tele megoldatlan problémákkal, megválaszolatlan kérdésekkel és kilátásba helyezett újabb keleti irányú bővítési hullámmal, amelynek következményeit még senki nem láthatja. Így a teljes politikai meggyőződésből fakadó egyesítő törekvések megszűnnek. Az Európai Unió a nyugat-európai polgárok számára nyüggé vált, súlyos gazdasági következményekkel és bizonytalansággal járó kontrollálhatatlan intézménnyé, amelyre senkinek nem lehet ráhatása. A civil társadalom szemében az európai integrációs folyamat önjáróvá és megállíthatatlanná vált.

Az európai intézményrendszer pedig egyre több feladatot lát el, s mivel az évtizedes (vagy most már talán évszázados) politikai álom az egységes Európáról valósággá válik, egyre inkább érinti mindannyiunk hétköznapjait. Csak ennek egyelőre egyre

kevesebben örülnek. Tisztázni kell: Európa van értünk vagy mi Európáért. Nem mindegy.

Az európai politika többdimenziós, amelynek érdekrendszerét tudni kell összehangolni és egymásnak megfeleltetni. Ismerünk és értenünk kell

- a közösségi szintű érdekeket;
- a tagországok kormányainak érvelését;
- és magának a civil társadalomnak az álláspontját.

A civil társadalom érdekrendszere szintén összetett, hiszen más követelményeket támasztanak a politikai intézményrendszerrel szemben

- a fejlett gazdasági nagyhatalmak;
- a 2004 májusában csatlakozott;
- illetve a jövőben csatlakozni kívánó államok társadalmi.

Ezek egymást kiegészítő, de egyben egymást kioltani képes elmentéses törekvések lehetnek.

Hasonlítsuk össze a történelem más alkotmányozó törekvéseivel az Európai Alkotmányt! A 18. században Franciaországban, Amerikában és más országokban az alkotmányozási folyamat mindig valamilyen társadalmi mozgalom tevékenysége nyomán indult el, ami a fejlődő társadalom vízióját tartotta szem előtt. Nagy filozófusok és jeles politikusszemélyiségek mutatták az utat, jelentős társadalmi támogatottságot élvezve. Szabadságjogokért küzdöttek, a régi feudális struktúrát kívánták valami újjal, jobbal pótolni. Tehát a megalakult alkotmányozó konventek bizonyos társadalmi igények mentén jöttek létre, s munkájukkal az emberiség jelentős lépést tehetett meg előre a társadalmi fejlődés útján. A társadalom nem csak valami istenadta dolog volt már, hanem racionális politikai törekvésekkel irányítható, formálható jelenség.

Különösen a 19. században volt jelentős a fejlődés, amikor megjelentek a jól összehangolt baloldali törekvések. Ezek a társadalmi és egyben gazdasági változásokat forradalmi úton kívánták megteremteni. Velük szemben alakult ki a jobboldali, azaz polgári irányvonal, amely a baloldalisággal élesen szemben állt. A politikai spektrum e két végpontja közötti harc jellemezte lényegében az egész 20. századot.

Az Európai Alkotmány megalkotására összeülő Konvent azonban távolról sem rendelkezett ilyen széles társadalmi háttérrel és támogatottsággal. Nincsen sem forradalmi hangulat, se széles körű társadalmi igény az európai integrációs folyamat ilyen léptékű folytatására. Drasztikusan fogalmazva: a mindennapi polgártól igen távol áll a közösségi politika. Sőt, a civil társadalom sokszor ellenérdekeltnek érzi magát.

JEGYZETEK

- ¹ Müller Adrienn: Az Európai Alkotmány által létrehozott uniós jog- és intézményrendszer. *Európai Jog*, 2004. 6. sz. 3–7. pp.
- ² A <http://www.cap-lmu.de/themen/eu-reform/ratifikation/index.php> honlap információi alapján.
- ³ Werner Weidenfeld, *Bild am Sonntag*, 2005. július 5.
- ⁴ *Der Spiegel*. No. 7. 2005. február 14. 32–35. pp.
- ⁵ *Der Spiegel*. No. 7. 2005. február 14. 32. p.
- ⁶ www.bpb.de/publikationen/XHHKIA,0,0,Verblendetes_Harakiri.html - 85k
- ⁷ *HVG*. 2005. november 25.
- ⁸ *HVG*. 2005. november 25.
- ⁹ Nyilatkozat az MTV Napkelte című műsorában 2005. december 17-én hajnalban.
- ¹⁰ Megszavazták a 2007–2013-as költségvetési megállapodást. *HVG*. 2006. május 17.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Uo.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Kai Rogusch: Das „Demokratiedefizit“ der Europäischen Union. (Lásd <http://www.gesellschaft-und-visionen.de/Texte/Demokratie/EU-Defizit.htm>.)
- ¹⁵ Uo.

VÁNDOR JÁNOS

A tisztánlátás érdekében: Mi is az Európai Unió?*

A Politikatudományi Szemle 2005. 3–4. számának 151–177. oldalain jelent meg Böröcz József és Mahua Sarkar „Mi az Európai Unió?” című írása. Az abban foglaltak készítették kritikái észrevételeink megfogalmazására. Terjedelmi megkötések miatt kizárólag a nagyobb fajsúlyú kérdésekre összpontosítjuk figyelmünket. Tehát a pontatlanságok, kifogásolható hibák száma jóval magasabb, mint amelyekre itt végül is kitérünk.

ÉRDEKEK, ÉRTÉKEK, KIIZZADT KOMPROMISSZUMOK.

A szerzők azzal a megállapítással indítják dolgozatukat (151. p.), hogy „a nyugat-európai integráció története nagyrészt a széthúzás, az érdek- és értékkonfliktusok, s a viharos, drámai feszültségekkel terhes, az utolsó utáni pillanatban improvizált, senki által igazán nem támogatott, kiizzadott kompromisszumok története”. Ez a pár sor az európai összefogás tökéletes meg nem értését, teljes félremagyarázását adja. Cáfolatunkat kezdjük ott, hogy – minden jogos bírálat ellenére állíthatóan – az elmúlt fél

* Reagálás Böröcz József és Mahua Sarkar írására. Vándor János írását (amelyben a szerző komoly kritikával illeti Böröcz József és Mahua Sarkar tanulmányát) a fair play szabályai szerint természetesen elküldtük a megbírált szerzőknek, akik azonban sajnálatunkra nem éltek a viszontválasz lehetőségével. A szerkesztőség – a további vita érdekében – mégis a cikk közlése mellett döntött.

évszázadban, Európában az emberiség történelmében páratlan, érett és kevésbé érett (nemzet)államoknak példátlan összefogása, megbékélése, együttműködése valósult meg. Éppenséggel az érdekek azonosságára alapozódva. Ezért is tekinti napjaink formálódó integrációs szerveződéseinek többsége ezt az Európai Uniót (EU) „a nagy példaképnek” (Nabers, 2002: 3).

A Böröcz–Sarkar páros sajnos – a korántsem lényegtelen – felszíni jelenségeket azonosítja lényegi, tartalmi faktorokkal. Másokhoz képest is sarkosabban fogalmazva, még végletesebb leegyszerűsítéssel élve csak a „munkás hétköznapi” problémáit látják, és azokból vonnak le általános elméleti következtetéseket. Az európai integrációt nem a maga komplex társadalmi-politikai-gazdasági valóságában fogják fel, amely a világégeket eredményező ellentmondásoktól – sok közbülső állomáson át – eljutott egy formálódó, történelmileg új társadalmi-politikai rendszert sejtető szerveződésig. Ez a fejlődés nem mehetett végbe folyamatosan érvényesülő széthúzás mellett, az alapvető érdekek és értékek egybeesése nélkül. Kétségtelen, ez az integráció ma sem homogén, megmutatkoznak érdek-, sőt értékülbségek is, de mégis a kezdetektől voltak, vannak olyan alapvető politikai, gazdasági, kulturális, és nem utolsósorban például emberi jogi, humanitárius, szociális értékek, amelyeket az integráció tagjai azóta is osztatlanul képviselnek. (Ezeket annyira komolyan veszik, hogy elfogadásukat alapfeltételnek tekintik a majdani tagországok befogadásához.¹) Tény, hogy az integrációs alapszerződések az általánosságokon túlmenően nem igen foglalkoznak a közös értékek kérdéseivel, hiszen magától értetődő volt, hogy az összefogásra szövetkező országok bizonyos alapvető politikai és gazdasági értékeket egységesen fognak fel és alkalmaznak. Amikor jó harminc évvel a közösségek létrejöttét követően – konkrétabb megfogalmazásként – először kapnak helyet a dokumentumokban a politikai utalások, mindez nem a tagállamok esetleges értékeltérései miatt következik be. Ekkor az 1980-as években járunk, amikor a figyelem már jelentős mértékben a szocializmusban elbizonytalanodó, forrásban lévő Kelet-Európa felé (is) fordul. Az Európai Unióról szóló (Maastrichti) Szerződés (EUSZ) bevezető sorai még inkább Kelet-Európának szóltak, ahogy az Amszterdami Szerződés (ASZ) F és F.1 cikkei, az alapvető értékeket megsértő tagállamokkal szembeni szankciók sem azért születtek, hogy utólag pontosítsák az összefogás értékrendszerét.²

Látszólag nehezebb visszaverni a szerzőpárosnak az érdek-konfliktusokra utaló állítását. Valóban ezernyi példa hozható fel arra, hogy a tagállamok néha mérhetetlenül fontos vagy éppen pimfi ügyekben sem képesek megállapodást elérni. A gondunk

itt az, hogy Böröcz és Sarkar a hétköznapiok konkrét hordalékát vetítik ki folyamatmeghatározóként. Nem veszik észre (vagy nem akarják észrevenni), hogy politikai szereplők összekapcsolódásakor elkülönült érdekek mindenkor okoznak konfliktusokat. Az európai szereplők együttműködését éppen az minősíti, hogy – a magasabb szintű érdekezésséget felismerve – szükség esetén képesek e konfliktusokon átlépni. Akadnak drámai helyzetek, néha pattanásig feszül a húr, hogy a feszültséget egy adott pillanatban felváltsa a belső erőviszonyok és a szereplők politikai ügyeskedéseit leginkább tükröző megegyezés.

Hisszük, hogy az összefogás eredményességét csak folyamatban szabad értékelni. Ugyanis – ebben Böröcznek és Sarkarnak igaza van – akadnak súlyos kudarcok. Azonnal felhozható példaként az alkotmányszerződés elutasítása, a sokéves tárgyalások látszólagos hiábavalósága. Az összefogás folyamatának ismerői azonban igazolhatják, hogy az európai integrációban eddig minden lényegi felvetés és kezdeményezés hol lassabban, hol gyorsabban, de megvalósult. Persze lehet hozni példát a sülyesztőben eltűnt javaslatokról, de a valóban az összefogás lényegét és fejlődését illető kérdések esetében bizonyítható, hogy azok – még korábbi súlyos kudarcokat követően is – mindaddig vissza-visszaköszönnek, amíg valamilyen formában meg nem valósulnak.³

Időzzünk még el röviden „az utolsó utáni pillanatban improvizált, senki által igazán nem támogatott, kiizzadott kompromisszumok történeténél”. Talán szellemesnek szánt, de kezelhetetlen, értelmezhetetlen mondat. Az EU-ban ugyanis még a látszólag hirtelen jött, utolsó pillanatokban a bűvészkalapból előkerülni látszó javaslatok sem improvizáltak, hirtelen születettek. A közösségi mechanizmus éppen az állandó konzultációra, az egyébként sokszereplős, folyamatos párbeszédre – és így elért kompromisszumokra – épül. Itt nem lehet az órák megállítással forradalmi magatartásváltozásokban reménykedni. Itt mindenki ismer mindenki mást, annak érdekeit (érdekfelfogását), törekvését. Itt legfeljebb az nem ismert, hogy kinek mi a pontos tárgyalási stratégiája és taktikája. Egyébként utóbbiak sikeres meghatározása és végrehajtása dönti el, hogy ki mennyit nyer. Az európai integráció ugyanis, bármennyire nehezen fogadható is ez el az együttműködés ellenzői számára, a játékelmélet *win-win* kategóriájába sorolható. Ezért is értelmezhetetlen a „senki által igazán nem támogatott” megegyezésre utalás. Viszont igazuk van a szerzőknek: az EU-ban kemény harcok során kiizzadott kompromisszumok születnek. Mindenkor kompromisszumok, mert bármennyire nem iktathatóak ki teljesen a tagállamok közti erőviszony-eltérések, egyetlen ország, egyetlen intézmény

sincs abban a helyzetben, hogy saját álláspontját a többiekre rákényszerítse. Itt mindenkinek kompromisszumot kell kötnie.

NEM ÁLLAM, NEM IS ÁLOM, HANEM SZERVEZŐDŐ POLITIKAI RENDSZER

A szerzők meglepődve tapasztalják, hogy „az EU mai szakirodalmát egy fölöttébb »egységbe forrt«, feltűnően államszerű politikai szervezet képe látszik meghatározni. Ez annál is meglepőbb, mivel [...] az államiság fogalmának csak ügyel-bajjal találánánk olyan jelentését, amely maradéktalanul vonatkoztatható volna a jelenlegi EU-ra, s nem is szükségszerűen a legvalószínűbb kimenetele a ma megfigyelhető európai integrációs folyamatoknak. Az EU jövőjéről folyó viták (szövetségi-nemzet fölötti vagy konföderatív-kormányközi szervezet?) háttérben kimondatlanul is az a feltevés áll, hogy a vita tárgyát a majdani EU *mint állam* minéműsége képezi. Eközben még abban sincs egyetértés, érvényes elemzési egység-e az Európai Unió. [...] Az is teljesen egyértelmű, hogy eközben az államok már viszonylag régóta »nem az egyedüli, s talán nem is a meghatározó aktorai a regionális nemzetközi rendszernek...« (Kiemelések és belső idézőjelek a szerzőktől – V. J.)

E meglepetés számunkra is „meglepő”, mivel EU-kutatók számára évtizedek óta központi kérdés az integráció politikai jellegének problematikája. Eközben senki számára sem kérdéses, hogy itt a (nemzet)államokra épülő, de azokon már részben túlhaladó politikai struktúrával találkozunk. Mint erről már magunk is írtunk (Konrád–Vándor, 2006) itt mind a nemzetállami, mind a globális politikai rendtől eltérő politikai rendszerről van szó. Amelynek eredete a nemzetközi kapcsolatokban szerephez jutó elkülönült szereplők (szuverén államok) összefogásához köthető, és amelynek fejlődési folyamatát – természetes módon – a globális politikai rend alakulása is befolyásolja. Új jelenség, amelynek pontos mását a múltban nem fedezhetjük fel, de amelyhez hasonló példát – fantáziánk nem túl nagy megerőltetésével – mégis csak találunk. Gondoljunk csak a belső, „természetes” fejlődés által fokozatosan kibontakozó politikai struktúrákra, amelyek idővel a megelőzően különálló politikai entitások szoros együttműködését, végül is alapvetően önkéntes, szerves összeolvadását eredményezték. (Az eredmény különféle formákat ölthet, de – esetünkre vonatkoztathatóan – a legegységesebb az államszövetség fogalmának használata.⁴)

Az európai integrációban is olyan folyamat zajlott le, amelynek során „államok egy csoportja a nemzeti szuverenitásból fakadó

feladat- és hatáskörök egy részét – szerződéses formában – egy embriónikus állapotban lévő központra ruházta”, majd az érintettek fokozatosan mind nehezebbnek és nehezebbnek találták, hogy kivonják magukat a fokozatosan felfejlődő központ hatása alól (Ackerman, 3). Mindez az európai tapasztalatok alapján úgy is leírható, hogy földrészünk egynémely nemzetállama az 1950-es évek elején a reájuk nehezedő politikai és gazdasági nyomásnak engedve létrehozta az első – az EU csírájának is tekinthető – integrációs szerveződést, a Montánuniót. Ezzel – korántsem akartuk ellenére, de a jövőt mégsem sejtve – kiengedték a palackból az európai összefogás szellemét. E szellemnek engedelmessé a későbbiekben kialakították az Európai Közösség(ek)et (EK), majd az Európai Uniót. Ezzel kezdeményező szerepet játszottak egy új európai politikai rendszer létrehozásában, elősegítették annak fejlődését, az európai hatalmi súlypontok áthelyeződését. Miközben önkéntesen (!) lépésről-lépésre mind több és több jogosítványt engedtek át az EK/EU-nak, megszületett, formálódott, stabilizálódott a minden elkülönült politikai rendszer elengedhetetlen összetevőjét jelentő sajátos intézményrendszer, annak belső mechanizmusa, és nem utolsósorban az a belső társadalmi-gazdasági szervezet, amely majdhogynem szétszakíthatatlanná teszi ezt a szerveződést. Tény, hogy napjainkban az EU és tagjai elérkeztek egy újévtől kezdődően értékelhető ponthoz, ahol szembesülnek a rendszer lényegét jelentő új társadalmi, gazdasági struktúra – vagy ha átfogóbban vizsgáljuk e kérdést, akkor azt mondjuk, hogy egy új politikai rend – kibontakozásának minden gondjával.

A politikatudomány oldaláról egyrészt igazat kell adnunk szerzőinknek, hogy „az államiság fogalmának csak üggyel-bajjal találnánk olyan jelentését, amely maradéktalanul vonatkoztatható volna a jelenlegi EU-ra”. Legalábbis, ha kizárólag „érett”, minden szegmensében kifejlett „államban” gondolkodunk. Pedig csak az nem látja meg, aki nem akarja, hogy ez az integráció már számos tekintetben rendelkezik az állam számos attribútumával, és ennyiben akár egy lehetséges államszövetség megalapozásaként is tekinthetünk arra. Kérdéses, hogy az EU fejlődése merre halad. Pontos előrejelzés aligha adható. Az viszont bizonyos, hogy ez az új, regionális, (nemzet)állam alapú politikai rendszer alapvetően az európai „adottságok”, az itteni államok nyújtotta történelmi, kulturális, valamint a napjaink adottságaihoz erőteljesebben kötődő politikai és gazdasági feltételek által determináltan, és egyben világos érdekek és érdekfelfogások által meghatározottan fejlődött eddig, és így halad tovább is.⁵

A Böröcz–Sarkar-írás idézett részletének talán egyetlen, számunkra is elfogadható utalása az, amelyben szerzőink jelzik

a (nemzet)államok térvesztését a regionális nemzetközi rendszerben. Azonban a pontosítás itt is elkel. Mindenekelőtt azt kell látni, hogy az EU-n kívüli regionális szerveződésekben az államok szerepe továbbra is determináns. Az EU-t éppen az teszi különlegessé, hogy kizárólag itt szorulnak vissza – teljesen önkéntesen és tudatosan – a regionális szerveződést létrehozó államok. Ők azok, akik a szuverenitásból eredeztethető jogosítványaik egy részét áttestálják az EK-ra, amely majd a közösségi intézményeken, az Európai Bizottságon (EB), az Európai Parlamenten (EP), és nem utolsó sorban a (miniszeri) Tanácson keresztül érvényesíti e jogokat. A helyzetet még összetettebbé teszi, hogy mindeközben a Tanács mint a tagországi kormányzatok képviselőinek testülete külön is meghatározó szerepet játszik a közösségi folyamatokban. A Tanács nélkül nincs döntés, a Tanács mögött álló tagállamok nélkül nincs jogérvényesítés és jogteljesítés, amelyek nélkül viszont nincs integráció. Ebben a tekintetben, tehát, az államok és a regionális szerveződés hatalmi viszonyrendszere bonyolultabb, mint a Böröcz és Sarkar által lefestettek. Ezzel együtt magunk is úgy véljük, hogy mind globális, mind regionális szinten előrehaladt a (nemzet)államok hanyatlása. Azaz szélesedik a szakadék a globális, a regionális, valamint a „nemzeti” szinten kezelhető problémák tömege között (Castells, 10), amelynek során az előbbi szinteken fellépést igénylő kérdések száma szaporodik, míg az utóbbin kezelendőké – viszonylag – csökken. Más szavakkal, úgy tűnik, hogy a problémák jelentkezésekor az eleddig szinte kizárólagos mentsvárként megjelenő (nemzet)állam egyre kevésbé képes a hagyományosan vele szemben támasztott elvárásoknak megfelelni.

Előbbiek sem le nem egyszerűsíthetők, sem nem abszolutizálhatók. Korunkban ugyanis kettős folyamat megy végbe. Egyiknek keretében, bizonyos területeken megkezdődött a történelmileg kiérlelt, de zenitjén túljutott (nemzet)államok térvesztése, éppen – a problémamegoldás tekintetében – magasabb szervezettségi szintet jelentő regionális szerveződésekkel szemben. Másutt, a belső társadalmi-politikai feszültségektől terhelt, egységében bizonytalan és ezért a „nemzeti” jelleg fenntartásához és/vagy megerősítéséhez ragaszkodó országokban az elsődleges vagy kinyilvánított cél még mindig az állam belső, nemzeti kohéziójának létrehozása vagy erősítése.⁶

Az Európai Unió mibenlétével összefüggő bizonytalanság még több alkalommal visszaköszön az írásban, tudományos írásokban ritka színes, bár kevésbé érthető és nem feltétlenül értékelendő „költői” túlzások formájában. Szerzőink azt írják, hogy „végrehajtó hatalom helyett az EU-nak fölöttébb jól szervezett, kifinomult hálózati kapcsolatrendszere van, s e kapcsolatrendszer tartja

fönn az EU mint metaállam működését” (169. p.), tehát egy kvázi államét, amely elől maga az Unió bujkál. Majd megfogalmazzák: „ahhoz, hogy az EU-t értelmesen megragadhasuk közhatalmi szervezet mivoltában [...] az összes érintett társadalmi formára és egységre – így »Brüsszelen« kívül a tagállamokra, az európai központú transznacionális vállalatokra, az Atlanti-óceán két oldalának tőkés osztályát egyre intenzívebben egybefűző globális osztályérdekekre, valamint az össznyugat- (és ma már közép-) európai politikai nyilvánosságban megfigyelhető társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági mozgásokra – s az ezeket átfogó, egyetlen, sűrű szövetű hálózati »klikkbe« szerveződő történeti folyamatokra is figyelnie kell annak, aki meg akarja érteni az EU mibenlétét (169. p.)”. Tehát az Európai Uniót, amely nem állam, sőt, bujkál ez elől az állapot elől, de azért mégis a metaállam képét ölti fel, közhatalmi szervezatként kell megragadnunk, miközben érdemi hatalommal nem rendelkezik. Lényegét viszont a sűrű szövetű hálózati klikkbe szerveződő történeti folyamatokon keresztül ragadhatjuk meg. Mit is értsünk mindezen? Van ennek tartalma, értelme?

Böröcz és Sarkar végrehajtó apparátus hiányára vonatkozó megjegyzései kapcsán érdemes még kitérni az EU bürokráciájára, politikáira, illetve az *acquis communautaire*-re, amelyet nem mutatnak be részletesebben. Talán jobb is így, mert féltő, hogy csak további félrevezető értelmezéseket kapnánk. Feltételezésünket igazolja az állítás, mely szerint „az EU-nak erős, a tagállamokkal szemben felülbírálati jogkörrel is felruházott központi bírósága...” van. E közlés a közösségi jog (és a közösségi vívmányok, tehát az *acquis communautaire*) teljes körű félreértését (?), nem ismeretét (?) tükrözi. Ugyanis az Európai Bíróság nincs ilyen értelemben közvetlen jogviszonyban a tagállamokkal, de még azok nemzeti jogrendjével sem. A Bíróság nem saját kezdeményezésre, hanem az Európai Bizottság vagy más érintett fél „keresete” alapján ítéletet hozhat, véleményt nyilváníthat a tagállamokat, az azok jogrendjében foglaltakat érintő ügyekben, de nincs mit felülbírálnia. Az persze igaz, hogy a közösségi jog (és annak rendelkezései), amelynek egyik legfőbb öre, de még inkább értelmezője e Bíróság, magasabb szintű a nemzeti jogszabályoknál. Feltéve, hogy egy adott téma közösségi joghatály alá esik.

Fentieket szerzőink tetézik azzal, hogy megállapítják, „az EU Tanácsa egyfajta kollektív elnöki feladatkört tölt be”. Egy tudományos (?) dolgozatban megengedhetetlen ez a fajta – nevezzük udvariasan így – pontatlanság. A Tanácsot ily módon kiragadni az intézményi szerkezetből, annak valamiféle elnöki státuszt (értsük ez alatt a döntéshozatali jogosítványt?) megadni több

mint hiba. Amint szarvashiba a következő is: „végül – s ez talán a legnyomósabb érv az EU államisága mellett – az EU vitathatatlanul nagy globális geopolitikai súlyt tudhat magáénak”. Most túl azon, hogy ezek szerint mégis csak van államisága az EU-nak, „globális geopolitikai súlyból” meghatározni az „államszerű jelleg” létét, nem igazán tudományos igényű következtetés.⁷

Ugyancsak az EU megértésének teljes hiányát jelzi az a közlés, miszerint „az autonóm cselekvésre való képesség – vagy a saját végrehajtó hatalom – teljes hiánya [...] kizárja, hogy az EU-t államként fogjuk fel” (154. p.). Sokan szívesen eljátszanak „az EU állam vagy nem állam?” kérdésével. Böröcz és Sarkar most itt éppen kizárja a másutt (ld. pár sorral feljebb) igazoltnak vélt uniós államiságot. Miközben Európában nem ez az érdemi, meghatározó kérdés. Hanem mindenekelőtt az összefogás léte vagy széthullása, az együttműködés hatékonysága, illetve általában is az integrációs fejlődési folyamat. Amely folyamat majd eldönti, hogy az átmeneti politikai formát öltő Európai Unióból mi lesz. Az „autonóm cselekvésre való képesség” hiánya még alátámaszthatná az államiság cáfolatát, ha itt erről, e képesség „teljes hiányáról” beszélhetnénk. Adódik tehát az a kérdés is, hogy érvényesül-e itt a képesség „teljes hiánya”?⁸ Aligha, hiszen az európai integrációban, a szerződések által meghatározott területeken az EK, de továbbmegyünk, annak Bizottsága is jogosult önállóan, autonóm módon fellépni, sőt önállóan tárgyalásokat folytatni, szerződéseket kötni.

A KÖZÖSSÉGI KÖZIGAZGATÁS, A VÉGREHAJTÓ HATALOM, ÉS MEGINT CSAK AZ ÁLLAMISÁG

A szerzőpáros integrációs ismereteiről alkotott véleményünket sajnos nem javítják az uniós közigazgatásról (végrehajtó apparátusról) és döntés-kikényszerítési képességekről írottak (154. és 155. p.). Noha egyes szavak, mondatok megalapozottnak mutatkozhatnak is, az állítások az európai integráció valós összefüggésrendszerén belül ritkán állják meg helyüket.

Bírálatunkat kezdjük a végrehajtó apparátus kérdésével. Ennek kapcsán azonban idézzük fel, hogy esetünkben egy, a nemzetállami és globális politikai rendszerek között elhelyezkedő, még nem teljesen kiépült, de már csírájában létező politikai rendszerrel kell számolnunk. Amelyben érvényesülnek a politikai rendszer általános sajátosságai: politikai szereplők döntéseket hoznak (politikát képeznek), majd azokat megfelelő eszközrendszer felhasználásával érvényesítik (Konrád-Vándor, 2006). A rendszernek, egyebek mellett, az is a sajátossága,

hogy jelentkeznek a közösségiség és kormányköziség kettőssége, amelynek következtében – bármennyire egységes is maga a politikai rendszer – bizonyos területeken az EK, míg másutt az EU jelenik meg politikaformálóként, és egyben a megszületett politika végrehajtásáért felelősként is. Eközben az Unió nem rendelkezik saját, belső szervezeti-intézményi struktúrával, hanem a tagállamok közvetlenül, kormányaik révén felelősek a politikai aktusok elfogadásáért és végrehajtásáért. Az EK-ban más a helyzet: itt a közösségi intézmények között egyértelműen elválasztható egymástól a döntéshozói (Tanács, EP) és a végrehajtói (EB, illetve részben Tanács, tagállamok) vagy éppen ellenőrző (EB, Bíróság) funkció. Kétségtelen, a hatalmi ágak és szerepkörök érett (nemzet)államokéhoz hasonló elkülönülése itt nem, illetve nem a szokásos formában valósul meg. Miután azonban esetünkben még nem érett, egységes rendszert alkotó politikai képződményről van szó, a hatalom – a megszokott feltételek szerinti – gyakorlását sem kérhetjük számon. Azért azt is látnunk kell, hogy a hatalomgyakorlás az EK/EU-ban is szabályozott, az egyes szereplők között szétosztott.

Térjünk most vissza a végrehajtó apparátushoz. Az alapszerződések szerint a Tanács (a tagállamok) felelősek a döntések végrehajtásáért, de ezt átengedhetik az Európai Bizottságnak. Amint ezt meg is tették, és így vált az integrációban a végrehajtó hatalom gyakorlati letéteményesévé az EB. Igaz (és ezt értelmezik félre sokan), az így szerzett jogosítványokkal a Bizottság csak bizonyos szinten, a közösségi jogalkotás elméleti, elvi, jogi, számonkérési szintjén valósíthatja meg. Ugyanis a közösségi döntések gyakorlati teljesítése végeredményben a tagállami kormányok, továbbá a tagállamokban tevékenykedő egyéb aktorok feladata. Így az EB nagyon szorosan összekapcsolódik a tagállami közigazgatásokkal, egymást segítik, de ki is egészítik. Bizonyos tekintetben az EK (és hangsúlyozottan nem az Unió) keretein belül a tagállami közigazgatások (a végrehajtó apparátusok) az Európai Bizottság „oldalágai”. Látszólag nincs koherens kötődés a két fél között, amint egyértelműen nincs közvetlen európai bizottsági hatalomgyakorlási (utasítási, számonkérési és/vagy szankciós) lehetőség sem a nemzeti közigazgatások irányában. Már csak azért sem, mert az EB nem azokkal, hanem a tagállami kormányokkal áll kapcsolatban. A közösségi jogban foglaltak végrehajtása, a hatalomgyakorlás mindennapi megvalósulása tekintetében azonban érvényesül az összekapcsolódás.⁹

Két további megjegyzés. A gyakran jogosan, máskor alaptalanul bírált közösségi bürokrácia (eurokrácia) sok ezer szakértőt takar, akik nemcsak javaslatokat gyártanak, de az elfogadott szabályok végrehajtását is felügyelik. Másrészt a Bizottság jogosult

fellépni a közösségi szabályok megsértőivel szemben, beleértve a tagországok kormányait is. (Mi ez, ha nem a végrehajtó hatalom egyfajta megnyilvánulása?)

Az erőszak monopóliumának kérdése. Látszólag igaza van Böröcznek és Sarkarnak: az EU nem rendelkezik a politikai aktusok (döntések) végrehajtásának kikényszerítéséhez rendelhető – és különösen fizikai – erőszakeszközökkel. Magunk mégis azt valljuk, hogy igenis van eszköz az EK/EU kezében a közösségi érdekérvényesítésre, a közösségi döntések végrehajtásának előmozdításához, sőt, kényszerítéséhez is. Látnunk kell azonban, hogy több az ilyen eszköz az EK, mint az EU kezében, noha utóbbi sem teljesen „fegyvertelen”. Az Európai Közösségben annyiban egyértelműbb a helyzet, hogy itt az *acquis communautaire*-rel összefüggő kötelezettségek teljesítése terén a nyomásgyakorlás (szellemi-politikai kényszerítés) eszközeként megjelenik az Európai Bizottság és az Európai Bíróság. Mindkettőnek állásfoglalása, bírálata, a Bíróság ítélete kifejezetten kemény kényszerítő eszköznek mutatkozik a tagállami szereplők számára. S mindezt kiegészíti, sőt, felülmúlja az integráció legfontosabb „kényszerítő eszköze”, a tagállamok politikai és morális elkötelezettsége, készítése a közösségi döntések, politikai aktusok végrehajtásához kapcsolódóan. Az együttműködés kezdete óta az összefogás talán legfőbb összetartó elemét az a felismerés jelenti, hogy a mindenki által elfogadott játékszabályok szerint közösen meghozott döntések megkérdőjelezése támadást jelent az európai integráció szelleme ellen. Ezzel összhangban, az Unióban mindent és mindenkit szabad bírálni, kivéve a közösségi módszerekkel elfogadott döntéseket és az Európai Bíróság ítéleteit, állásfoglalásait.¹⁰

Azt szerzőpárosunk is felismeri, hogy bár – szerintük – nincs végrehajtó apparátusa az Uniónak, valamely furcsa oknál fogva mégis igazodnak a közösségi szabályozáshoz a belső szereplők (de mint érzékelik, a külső szereplők többsége is). Az általuk kreált ellentmondás feloldására felállítják elméletüket, amelynek viszont – szerintünk – nincs köze sem a tudományossághoz, de még kevesebb a valósághoz. Azt állítják, hogy „egy négy mechanizmusból álló, fölöttébb kifinomult hálózatrendszer [...] együttes alkalmazása látszik biztosítani az EU meglepő geopolitikai sikerét”. Négy mechanizmusuk: „1. a tagállamok apparátusához fűződő kapcsolatrendszerek, 2. a kormányközi szervezetek, 3. a »keleti bővítés« geopolitikai játszmája, 4. az EU-ban székelő transznacionális vállalatok részvétele a nemzetközi rendszer hatalmi folyamataiban” (155. p.).

Az 1. pontot, a tagállami apparátushoz (közigazgatáshoz?) való viszonyt illetően Böröcz és Sarkar jó úton jár, amikor kulcsszerpet tulajdonít az apparátusnak a közösségi politikai aktusok

érvényesítése terén. Miután a politikai aktusok által teremtett szabályozás teljesülésének terepe a természetes és jogi személyekre alapozódó társadalmi szféra, és maga az EU önálló „társadalommal”, lakossággal valóban nem rendelkezik, természetes, hogy a teljesülésből a tagállamok helyi szereplői nemcsak, hogy nem zárhatóak ki, hanem ők – mint éppen fentebb jeleztük – a főszereplők is. Velük közvetlen kapcsolatban, pedig nem „Brüsszel” és a közösségi közigazgatás, hanem a nemzeti „apparátus” áll. Amely mögött viszont, és ezt szerzőink már nem látják meg, ott van a közösségi apparátus.

Nem teljesen alaptalanul utalnak a szerzők az állampolgárok és az EU közötti távolságra, a legitimáció problémájára. A közösségi szabályozást a tagállami szereplők tudatilag ma még valóban másként kezelik, mint a „hagyományos” nemzeti eredetű jogszabályokat. Ennek azonban csak részben oka az, hogy a közösségi szabályok döntő többsége az összehozás érdekét képezi le, és hogy azok nem feltétlenül illeszkednek a nemzeti sajátosságokhoz. Tény, hogy a közösségi jogszabályok az összehozás, és nem az egyéni (nemzeti) érdekeket tükrözik. De ez az együttműködés alapja: a sokszínű nemzeti érdekekből (érdeklődésekből) belső tárgyalásokat követően kialakul egy közösségi álláspont. Ez valóban egyetlen nemzeti állásponttal sem azonosítható, de mindegyikkel – elméletileg – összhangba hozható. Előbbiekénél nem kevésbé fontos, hogy a „közösségi” és a „nemzeti” közötti távolságtartás eredendően a nemzetállami identitáshoz való ragaszkodással, illetve részben a tagállami kormányok nem feltétlenül mindenkor „EU-barát” magatartásával indokolható. Valóban mutatkozik, néha nem is alaptalanul, jelentősebb fenntartás a közösségi döntések megalapozottságával, gyakran ésszerűségével, jogi indokoltságával szemben. Ez betudható a közösségi (és tagállami) intézmények korántsem megfelelő szereplésének, vagy esetleg az érintett szereplők tudatlanságának, információk iránti érdektelenségének.¹¹

A demokratikus legitimáció kérdése egyszerűbb, de egyben összetettebb is, mint ahogy az általános megítélésben megmutatkozik. Egyszerűbb, mert az európai demokratikus (nemzeti) politikai rendszerekben demokratikus módon megválasztott vezetők (vagy képviselők) által hozott döntések jogosságát megkérdőjelezni – leegyszerűsítéssel élve – annyit tesz, mint kifogásolni egy nemzeti (ugyancsak nem közvetlenül választott) közigazgatási szerv döntésének elvi jogszerűségét. Másrészt az Európai Parlament demokratikus legitimációját kizárólagosnak tartani nemcsak a közösségi rendszer egészének elvetését sugallja, de túlságosan is felülértékeli azt az EP-t, amely – a legitimációt kiélezetten kezelve – ugyancsak több sebből vérzik.

A demokratikus legitimáció kérdését feszegetik a szerzők akkor is, amikor arra utalnak, hogy a „végrehajtó apparátus hiánya, s így az erőszak-monopólium hiánya az EU esetében az elszámoltathatóság hiányához is vezetett. Az EU magatartása, követelése, érdekvégyesítő tevékenysége az egész világra, a világ összes társadalmára kiterjed, míg elszámoltathatósága még saját polgárai vonatkozásában is fölöttébb kétes” (170–171. p.). Részben fel kell idéznünk a már korábban leírtakat. Az EU, mint jogalanyisággal önmagában nem rendelkező integrációs szerveződés (illetve az államiság csíráját magában hordó politikai rendszer) nevében a tagállamok – igaz együttesen, és néha a közösségi intézményeket az ügyintézésbe vonva – járnak el, vagy lépnek fel. A számonkérés lehetősége és joga így az állampolgárok kezében van. Nem vitatható, hogy a számonkérés itt nem oly közvetlen, mint egy kormányzat „egyszerű” beszámoltatása a választások során. Még kevésbé közvetlen a számonkérés lehetősége az EK esetében, hiszen az EK – bármennyire elszakíthatatlan a tagállamoktól – az európai állampolgárok számára „megfoghatatlanabb” szereplő. Ezzel együtt itt azzal érvelhetünk, hogy az EK/EU tevékenységét keményen ellenőrzik saját intézményei (így az Európai Számvevőszék, nem utolsósorban az Európai Bíróság) és maguk a tagállamok is. Egyébként, megítélésünk szerint, a jelenlegi helyzetért, az egyszerűbb beszámoltathatóság hiányáért nem az EK/EU *per se*, hanem annak tagjai vonhatók kérdőre.¹²

Gondunk van a „négy mechanizmus” második ágával is. A szerzők felvetik, hogy „az EU jelentős geopolitikai hatalomra [tesz szert – V. J.] azáltal, hogy tagállamai egyben tagjai különféle olyan, a világfolyamatokat alapvetően kordában tartó kormányközi szervezeteknek és stratégiai csoportosulásoknak, mint a [...] WTO [...], IMF” stb. Már a kérdés felvetése is hibás alapon nyugszik. Az Európai Unió nem azáltal nyer erőt, hogy tagja a különféle nemzetközi szervezeteknek, hanem belső egysége, annak kihatása révén.¹³ A belső eredetű erő viszont nemzetközi téren is érvényesíthető hatalmat generál, amelyet az integráció képes érvényesíteni.

A KELETI BŐVÍTÉS, A TAGSÁG

Az európai integráció keleti kiterjesztését lehet nem szeretni, lehet bírálni. Számtalan olyan téma akad, amely kapcsán EU-beli partnereink bármelyikét vagy mindegyikét bírálni tudnánk. Hibás azonban a tények félremagyarázása vagy a nagy fokú pontatlanság. A Böröcz–Sarkar-dolgozat e fejezetének szinte

minden megállapítása korrekcióért kiált. Alább tényleg csak a leglényegesebb elemekre térnénk ki. A szerzőpáros e témát a „hálózati mechanizmusokhoz” kapcsolódva vezetik elő, azt értékelve, hogy az EU globális érdekei érvényesítése keretében miként kerül az uniós joganyag alkalmazásra magán az EU-n kívül. Ez valóban létező dilemma, amely jogosan vethető fel bármely nem uniós ország részéről. Kétségtelen, az EU igyekszik saját belső jogszabályainak elfogadására készíteni a külső partnereket. Nem csak politikai, hanem gazdasági eszközök, nem félünk kimondani, gazdasági hatalmának érvényesítése révén.¹⁴ Azt is tudjuk, nagyon kevesen képviselnek megfelelő ellenerőt és bírnak olyan hatalommal, hogy ellensúlyozzák, vagy adott esetben ellenintézkedésekkel szankcionálják az uniós jogszabályok kedvezőtlen hatásait. E kérdés vizsgálatának a szerzők oldalakat szentelhettek volna, de nem úgy, hogy a joganyag külső érvényesítését összekeverik „a keleti bővítés lényegével” (158. p.).

A szerzők azt vetik az EU szemére, hogy az elvárja a (kelet-európai) tagságra jelentkezőktől a közösségi jog átvételét, beillesztését saját jogrendszerükbe. Utálnak bizonyos – feltételezhetően az 1994-es, úgynevezett koppenhágai – kritériumokra, amelyek szerintük a tárgyalások előfeltételének (!) tekintik az *acquis communautaire* átvételét, illetve az erre való felkészülést. Ezzel szemben az tekinthető ténynek, hogy az EK/EU valóban igényelte a jelöltségre váró volt szocialista, a piaci feltételektől elszakadt gazdaságú országoktól, azok törekedjenek alkalmazkodni a közösségi feltételekhez, kezdjék meg igazodásukat a közösségi szabályokhoz. A majdani tagságnak igen, a csatlakozási kérelem benyújtásának azonban illetően feltételei nem voltak és most sincsenek.¹⁵

A rákövetkezőkben Böröcz és Sarkar a következő állítást fogalmazza meg: „[a] kívülről oktrojált törvénykezés eme minősített esetét – és a szuverenitás ezzel összefüggő jelentős mértékű sérülését – a pályázó államok mindegyike szó nélkül tudomásul vette, cserében az EU által kínált társult tagságért, amelyről viszont széles körben köztudott, hogy nagyon aszimmetrikus módon mind gazdasági, mind pedig geopolitikai szempontból az EU-nak kedvez. Eközben a teljes tagság időpontja és konkrét feltételei vonatkozásában az EU szinte az utolsó pillanatig »lebegtette«, bizonytalanságban tartotta a pályázó államokat és ezek társadalmait.” E két mondat szinte minden szava pontosítást igényel. „A kívülről oktrojált törvénykezés eme minősített esete”, fogalmaz a szerzőpáros, pedig a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozók többsége számára egyértelmű, hogy egy nemzetközi szerveződéshez való csatlakozásnak alapfeltétele a belső szabá-

lyok elfogadása. Az EU annyiban tér el másoktól, hogy itt létezik egy belső, másutt (még) fellelhetetlen új jogrendszer, amelyet *minden új taggal* elfogadtatnak. A hangsúlyt itt a *minden új tag* szavakra helyezzük, mert így válik egyértelművé, hogy az Európai Unió a kelet-európai államoktól nem várt többet, mint amit megkövetelt minden korábbi belépőtől. Az akkori Hatok azt igényelték az első csatlakozóktól (az 1960-as években!), hogy ültessék nemzeti jogrendjükbe az éppen akkor érvényes (majd a későbbiekben már együtt továbbfejlesztett) *acquis communautaire*-t. A csatlakozás mindenkori feltétele volt és maradt ez a tétel. Ezt minden jelentkező tudta, és ennek tudatában kérte felvételét az Unióba. (Korábban a felvétellel járó terhek annyival mutakoztak könnyebbnek, amennyivel az *acquis communautaire* még szűkebb volt, mint napjainkban.)

Megkülönbözteti egyébként az EK/EU-t minden más nemzetközi szerveződés bővülésétől, és szerzőink akár ezt is negatív elemként idézhették volna fel, hogy bizony a felvétel alapvetően egyoldalú tárgyalást jelent: nincs adok-kapok, nincs kölcsönös igazodás. Korábban sem az volt a kérdés, hogy az EK miként igazodott a belépni vágyókhöz, hanem hogy utóbbiak egyoldalúan, a Közösség részéről történő alkalmazkodás nélkül vagy minimális igazodással, mikor, milyen formában veszik át az integrációs szerveződés szabályait. Vagyis, a tárgyalások arról folynak, hogy az új tagállam mikorra vállalja az *acquis*-ban foglaltak teljes körű teljesítését, esetleg hol kér és kap (!) ideiglenes felmentést e szabályok teljesítése alól.¹⁶

„[A] szuverenitás [...] jelentős mértékű sérülését” eredményezte a közösségi jogrend átvétele, fogalmazott Böröcz és Sarkar. Vitatkozhatnánk azon, hogy önkéntesen vállalt kötelezettségek révén valóban sérül, vagy csak mérséklődik-e a szuverenitás. S valóban érdekes kérdés a nemzeti szuverenitás alakulása. Tény, hogy az uniós csatlakozással a belépők „függetlensége” csökken. Ez esetünkben természetes, hiszen az európai integráció kezdetektől azon alapul, hogy a tagállamok szuverenitásuk, döntéshozatali jogosítványaik egy részét önként, együttesen átengedik az EK-nak. Amely azután, élve e jogosítványokkal, képviseli, védelmezi a közösségi, és ezen belül a tagállami érdekeket. A tagállamok tehát részlegesen lemondanak szuverenitásukról annak érdekében, hogy együttesen többet nyerjenek, mint tennék ezt egyenként. S itt térhetünk vissza a „sérülés” kérdéséhez. A szuverenitás akkor „sérülhet”, ha államok erőszakos ráhatás által kényszerülnek idegen érdekek szerint cselekedni. Itt azonban nem erről van szó, hanem tudatosan felvállalt, a tagállamok által eddig nyereségesnek ítélt hatalomegyesítésről.

„A pályázó államok mindegyike szó nélkül tudomásul vette” a közösségi jogok átvételének igényét, jegyzi meg a szerzők, „cserében a [...] társult tagságért”. Miközben igaz, hogy a felvételre várók elfogadták a velük szemben támasztott feltételeket, a „szó nélkül” megjegyzés téves. Talán nem csak a „bennfentesek” tudják, hogy valamennyi tagjelölt igen keményen harcolt – vélt vagy valós – érdekeinek védelmében a társulási megállapodás kimunkálása, majd pedig a csatlakozási tárgyalások során is. A szerzőpáros megállapításával egybecseng az a gyakori vád, miszerint az EU rákényszeríti akarátát a jelentkezőkre, illetve azok kritikátlanul elfogadnak mindent, amit az Unió intézményei és tagállamai akarnak. A megállapítás első részében ismét megbúvik némi igazság. A kiegyensúlyozatlan erőviszonyok, no meg a csatlakozásban mutatkozó érdekeltségbeli eltérések következtében az EU jóval „merevebben” tárgyalhat, mint a tagjelöltek. Kétségtelen, a közösségi szereplők diktálják a feltételeket. Az objektív értékeléshez azonban világítsunk meg néhány, kevésbé ismert elemet. Kezdjük ott, hogy az európai integráció bővítése sohasem gazdasági, hanem mindenkor politikai kérdés volt. Ennek megfelelően az EK/EU – néha a látszat ellenére is – sohasem gazdasági, hanem politikai fogantatású döntéseket hozott az ilyen ügyekben. Előbbiekből következik, hogy a csatlakozási tárgyalások megkezdése, már uniós politikai elkötelezettséget jelent az előbb vagy utóbb, bekövetkező tagság mellett. Teljesen egyoldalú érdekeltségről így nem beszélhetünk.¹⁷ A tárgyalások leglátványosabb részét valóban az *acquis* átvételével összefüggő kemény alkudozások jelenthetik. Ahol ténylegesen igen komoly gazdasági problémák kerülhetnek terítékre. Az esetleges ellentétek fennmaradása esetén azonban a megoldások ismét csak inkább a politikai döntéshozók kezében vannak, és ők ilyen megfontolások alapján is zárják le a kérdéseket.¹⁸

Ugyancsak nem eléggé közismert, hogy sem az EK/EU, sem a tagállamok nem lépnek fel teljesíthetetlen igényekkel. Kétségtelen, hogy igyekeznek a jelölt országtól az *acquis communautaire* minél gyorsabb és teljesebb végrehajtásának vállalását kisajtolni. Ez természetes tárgyalási stratégia és taktika, amint az is, hogy a jelöltek pedig igyekeznek a remélnél több felmentési igényt előterjeszteni és elfogadtatni. Itt az Európai Bizottságnak is fontos szerepe lehet abban, hogy az esetleges túlzott tagállami követeléseket visszafogja, éppen a majdani teljesítési ígéretek végrehajthatóságának biztosítása érdekében. (Egyébként a mostani csatlakozási tárgyalásokon az eltúlzott közösségi követeléseknél gyakrabban lehetett tapasztalni azt, hogy egyes jelöltek egy sor olyan rendelkezésre vonatkozóan is vállalták a teljesítést, ami bizony az adott időszakban esetükben irreálisnak tűnt.)¹⁹

„Szó nélküli tudomásul vétel”. Ilyen állítást az tesz, aki nem ismeri a csatlakozási tárgyalások vérré menő vitáit. Ez a vélemény azt sugallja, hogy a kelet-közép-európai országok a „minél előbb az Unióban annál jobb, függetlenül ennek árától” álláspontot képviselték, és meg sem kísérelték érdekeiket védeni. Noha az egyes felvételre várók eltérő stratégiát és taktikát alkalmaztak az Unióval és annak tagállamaival szemben, mindegyik keményen védelmezte (vélt vagy valós) érdekeit. A magyar esetet tekintve azt látjuk, hogy sok fordulón, kemény vitákon és egyezkedéseken át jutottunk el mind a társulási megállapodásig, mind a csatlakozási szerződésig. A mindenkori kormányzat politikai színezetétől függetlenül azért folyt a küzdelem, hogy a magyar érdekeket a lehető legteljesebb mértékben érvényesítsük. A tárgyalások többnyire a színpalak mögött folytak, ott születtek a megegyezések is. Talán nem véletlen, hogy a magyar politikai színház szokványos játékszabályai szerinti támadásokat-ellentámadásokat, valamint egy-két kisebb fajsúlyú párt ellenkezését leszámítva mind a társulási megállapodást, mind a csatlakozási szerződést az összes mérvadó hazai politikai erő elfogadta.

Még a társulási megállapodásnál maradvá: egyetértünk a Böröcz-Sarkar-szerzőpárossal, annak hatása kiegyenlítő volt. Függetlenül attól, hogy az Európai Megállapodás éppen a tagjelöltekre nézve kedvezőnek tűnő aszimmetrikus rendelkezéseket fogadott el, az uniós tagállamok talán többet, talán sokkal többet nyertek, mint mi. Sajnos, ennek is van objektív magyarázata: a radikális átalakuláson keresztülmenő magyar (és más kelet-közép-európai) gazdaság egyszerűen nem volt felkészülve arra a nagymérvű változásra, ami bekövetkezett, így a nagyfokú kitérőmozgásra sem. A részben széthulló, sorvadó magyar gazdaság nem volt képes felvenni a küzdelmet a hazai piacra beáramló versenytársakkal szemben. Lehet vitatkozni, hogy a társulási megállapodás időben született-e, hogy mindent előre felmérték-e szakembereink. Amint megkérdőjelezhető az Európai Megállapodás (majd a csatlakozási szerződés) tartalma is. Ezt különösen megteheti az, aki már 1989–90-ben előre látta az 1990-es évtized első felének folyamatait. Magunk, bevalljuk, nem tartoztunk a jövőbelátók e csoportjához.

Szerzőink megfogalmazzák, hogy „eközben a teljes tagság időpontja és konkrét feltételei vonatkozásában az EU szinte az utolsó pillanatig »lebegtette«, bizonytalanságban tartotta a pályázó államokat és ezek társadalmait”. Megint féligazságok kerülnek közlésre. Valóban, szinte a legutolsó pillanatig bizonytalan volt a csatlakozási tárgyalások lezárása, és természetesen ennyiben a konkrét felvétel időpontja is. Az Unió részéről nem kapkodták el sem a tárgyalások megnyitását, sem a tárgyalások

lezárását. Az érem másik oldalát jelenti, hogy maguk a tagállamok sem tudták, hogy mikor érkezik el az idő a bővítésre. Nem felmentve az Uniót és a tagállamokat a kapuk előtti várakoztatás kellemetlenségei alól, azért azt is tudjuk, hogy az EU-nak akadtak megoldandó belső problémái is. Egy sor, az európai integráció működésével, hatékonyságával összefüggő kérdés várt megoldásra, amelyek egy részét a tagállamok a bővítés elé helyezték. Ehhez adhatjuk, hogy a közép-kelet-európai államoknak maguknak is volt elég teendőjük a felkészüléssel összefüggésben.²⁰ A keleti bővítés kérdésének napirendre kerülése óta nem volt senki, aki bizonyossággal beszélt volna a bővítés idejéről. Nem beszélhetett, mert a csatlakozási kérelmek benyújtásától a keleti bővítésig eltelt bő egy évtizedben folyamatosan módosultak a szereplők elvárásai, tervei, céljai, és az azokhoz rendelt politikai aktusok.²¹ Mindez nem jelenti, hogy elégedettek lehetnének a befutott időtávval.

A keleti bővítés és a csatlakozás összefüggéseiről szóló Böröcz–Sarkar-megállapítások ismét alapvető integrációtörténeti ismeretek és tények hiányáról tanúskodnak. Eleve nincs értelme – írásuk keretei között – a két fogalom elhatárolásának. Persze lehet a két fogalmat külön vizsgálni, de annak okát igazolni kellene. Erre nem kerül sor, de sikeresen összezavarhatják az olvasót, hogy mit is értsen keleti bővítés alatt. A szerzőpáros logikáját követve ugyanis csak arra gondolhatunk, hogy e fogalommal azt a helyzetet fedik le, amelyben az EU gazdasági és jogi eszközökkel egyoldalúan és teljes mértékben magába szippantja, kiszolgáltatott játékszerré degradálja az érintett államokat, miközben azok béklyóba verve képtelenek saját érdekeik védelmére. Eközben az EU szinte semmit sem nyújt. A helyzet ilyenén sugallása megalapozatlan, mert a csatlakozásuk bekövetkeztéig az érintettek – elméletileg – fordíthattak (volna) külkapcsolati, stratégiai irányaikon,²² amennyiben a folyamatokat érdekeikkel ellentétesnek tekintették volna. Szerzőink részéről az is feledésbe merül, hogy bármennyire erőteljesen is kötődnek a társult országok az EU-hoz, voltak és vannak más, nem is elhanyagolható partnereik, akikkel kapcsolataikat – a csatlakozási tárgyalások lezárásáig elvileg – szabadon formálták.²³ Visszatérve a bővítés–csatlakozás kérdéséhez azt állítjuk, Böröcz–Sankarral ellentétben, hogy a keleti bővítés csakis a csatlakozási tárgyalások, majd a kimunkált csatlakozási szerződés ratifikációs folyamata lezártaival, tehát a jelöltek felvételével valósul meg. Felvétel, csatlakozás, majd ezekkel összefüggésben a beilleszkedés nélkül nincs bővítés, legfeljebb ráhatás és befolyás.

Szerzőink egyébként a csatlakozás fogalmát a következőkkel (is) párosítják: a csatlakozás „azt a lépést jelenti, melynek során

a pályázó állam formálisan, teljes jogú tagként részévé válik az EU-nak, s megkapja a mérete alapján őt megillető, meghatározott számú helyet az Európai Bizottságban, az Európai Tanácsban, az Európai Parlamentben és az EU egyéb szerveiben”.²⁴ Itt (159. p.) különleges figyelmet a „teljes jogú tagság” kérdése érdemel. Szerzőpárosunk kifogásolni látszik azt, hogy a csatlakozással az EU nem terjeszti ki a belépő államokra és állampolgáraikra a korábban csatlakozottakat megillető jogokat és lehetőségeket.

A megállapítás igaz, csak nem fedi a valóságot. Érteni véljük a felvetők panaszát: valóban nincs teljes jogazonosság a munkaerő áramlása, sőt, még a személyek szabad mozgása (értsd Schengen) terén sem. Az alapvetően érvényesülni hivatott belső piac sem funkcionál korlátok nélkül.²⁵ Az objektív értékítélet azonban nem segíti, hogy Böröcz és Sarkar elhallgatnak (nem tudnak?) bizonyos tényeket.

Például azt, hogy a csatlakozási tárgyalásokon derül ki, hogy a felek milyen átmeneti felmentést igényelnek maguknak. A közösségi jogszabályok ideiglenes nem teljesítése kérelmezésének joga nemcsak a tagjelölteket, hanem a tagállamokat is megilleti. Amint mi kértünk és kaptunk ideiglenes felmentéseket, hasonló módon partnereink is igényeltek és elfogadtattak kedvezményeket, például a munkaerő áramlása, a mezőgazdasági politika alkalmazása terén. Itt jogosan azt a kérdést tehetjük fel, hogy a számunkra biztosított kedvezmények arányban vannak-e a tagállamok számára kedvező, bennünket sújtó juttatások megvonásával? Nem tévedünk, ha úgy értékeljük a helyzetet, hogy az Unió keze szűkmarkúbb volt, amikor nekünk adott, mint amikor magának mérte az ideiglenes korlátozásokat. Az erőviszonyok ismeretében ezen nem szabad csodálkoznunk. Amint a tények birodalmába tartozik az is, hogy ilyen ideiglenes felmentések mindenkor voltak, és ameddig azok ideje nem járt le, az adott jogszabályok – ide és oda is – teljes egészükben nem teljesültek, teljes jogegyenlőségről nem lehetett beszélni. (Ezt tapasztalhatták meg az ibér csatlakozásnál a spanyolok és portugálok a mezőgazdasági politika bizonyos kedvezményeiből való kirekesztettségük révén.) Amíg az átmeneti időszak nem ér véget, valóban nincs teljes jogazonosság.

E „jogegyenlőtlenség” valós értékének megítélésekor ne feledkezzünk el az integrációs tagság talán legfőbb – gyakran elfelejtett – értékéről. Arról, hogy aki bent van az Unióban, az összehasonlíthatatlanul erősebb tárgyalási pozícióval rendelkezik, mint a kívülálló, beleértve egy tagságról tárgyalót is. Ezért is érthető bizonyos hátrányok, egyenlőtlenségek elfogadása a belépési folyamat felgyorsítása érdekében. Hiszen majd a csatlakozást követően, teljesen eltérő hatalmi viszonyokból,

megkezdődhet a küzdelem a hátrányok lefaragásáért. Ráadásul az ilyen hátrányok még mindig sokkalta kisebb rosszat jelentenek, mint a csatlakozási tárgyalások lelassulása vagy a belépés meghiúsulásával esetleg előálló helyzet.²⁶

A most átfutott Böröcz–Sarkar-írásrész talán – udvariasan szólva – „legérdekesebb” megállapítása az, hogy „a jogi és szabályozási téren megfigyelhető függőség e formája a kelet-és kelet-közép-európai pályázó államok globális helyzetét némileg a gyarmati uralom bizonyos formáihoz, így a »függő területek« »protektorátusok« működésmódjához és a kívülről irányított kormányzás »indirekt uralom« néven ismert változataihoz teszi hasonlónak. [...] A 2004-ben csatlakozott (s teljes befogadásra a legoptimistább számítás szerint is csak 2011 táján kerülő) tagállamok várhatóan 18 évig fognak tehát e gazdasági kváziprotektorátusi helyzetben létezni”. Ilyen megállapításokkal nem igazán lehet mit kezdeni. Mindamelletttel készséggel felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy megállapításuk értelmében a kelet-európai országok az Uniótól függnak majd. (Nincs utalás arra, hogy a nagyobb tagállamok gyűrnék így maguk alá gazdaságilag és/vagy politikailag az új belépőket, noha ennek még mindig nagyobb relevanciája, bár nem feltétlenül magyarázata lehetne.) Tehát Böröcz–Sarkar szerint az az Európai Unió gyakorol felettünk kváziprotektorátusi uralmat, amelytől szerzőink korábban megvonták mind a kvázipolitikai rendszer, mind a végrehajtói hatalommal rendelkezés lehetőségét? Attól az EU-tól függnünk majd, amelyben ma tízen, holnap tizenketten, holnapután a balkániakkal még többen jelen vagyunk, szavazati, döntési képességekkel, *ad absurdum* vétőjoggal bírunk? Valóban komolyan vehető az idézett állítás?

FÜGGŐSÉG, KÜLKAPCSOLATOK, EGYEBEK

Rövid kritikánk hosszú bírálatáig kerekedett. Gyorsan lezárnánk írásunkat, de Böröcz és Sarkar gondoskodik arról, ne csak tüzeljünk, de töltsünk is. Vegyük például a negyedik „hálózati mechanizmust”. A szerzőpáros azzal nyit, hogy „az Európai Unió alapvetően a nyugat-európai és észak-amerikai uralkodó osztályok némely kulcsfontosságú csoportjainak közös, hosszú távú, globális világtörténelmi vállalkozása”. Ezt követi a középkelet-európai országok függőségéhez kapcsolható megállapítások egész sora. (Pl.: „[a] kései államszocialista időszakban kialakult adósságfüggés így szinte észrevétlenül változott kereskedelmi és befektetési függéssé, s mire az új jelöltek az EU-tagság kézfelfogható közelségébe kerültek, addigra már rég megtörtént

exportorientált, másodlagos frissességű technológiákat alkalmazó ipari és szolgáltatási termelési helyszínné alakulásuk” [162. p.] A féligazságok bírálátát szívesen átengedjük a globalizációban és a nemzetközi gazdasági viszonyokban jártasabb szakembereknek, de belőlünk is kikívánczik a megjegyzés, hogy bizonyos kérdések ideológiai átpolitizálása – érdemi magyarázat helyett – a múltban sem vezetett sehova. A nemzetközi viszonyok átalakulásával a nemzeti szuverenitás vagy éppen a függés, kiszolgáltatottság fogalmi eltérő tartalmat nyertek. Ami kedvezőtlen volt tegnap, nem feltétlenül nyert pozitív tartalmat mára, de mégis eshet más megítélés alá.

Érvényes ez az (észak-déli) alá-fölérendeltségi viszonyra is, amelyet tényként kezelhetünk, de – és mintha ezt Böröcz és Sarkar nem venné észre – mennyire más formákban és más feltételek között jelentkezik, mint „egy-két generációval ezelőtt” (164. p.). Bármennyire is történelmi tényként állítható be az, hogy „az EU történeti örököse mindazon államoknak, melyek földarabolták és szétszótották egymás közt, majd évszázadokon keresztül uralták a világ Európán kívüli részét” (165. p.), mindennek kevés relevanciája van napjaink EU – harmadik világ kapcsolataiban. De javítsuk ki magunkat, nagyon sok relevanciája van, hiszen így jött létre a nagyfokú nyelvi, kulturális kapcsolódás, a mai napig érvényesülő kiegyensúlyozatlan politikai és gazdasági függés, a brit, a frankofon, a luzofon stb. különleges viszonyban megtestesült szellemi kötődés. De hogy vethető ez egybe a gyarmatosító és a gyarmatosított hajdani kötődésével?

Fantasztikus, hogy más területen bizonyára elismerést érdemlő személyek mennyire elveszítik realitásérzéküket, ha esetleg ismeretlen terepre merészkednek. A gyarmatosítás – sötét és embertelen, bár történelmileg ma már determinálnak ítélnélhető folyamatával összefüggésben azt írják: „az Európa-központú birodalmiság világtörténete tehát egyszerre útfüggési mechanizmus (vagyis olyan történeti intézmény, amely korlátozza a cselekvők arra való képességét, hogy új cselekvési irányokban tájékozódjanak), és egyszerre része a globális hegemoniára való törekvés intézményi mechanizmusainak. Az EU e vonatkozásban igazán nem ad, nem adhat mást, csak ami lényege: a rászista gyökerű »Európa – nem Európa« különbségtételt, melynek kognitív és magatartási elemei mintegy sűrített formában képviselik az európai kulturális hagyomány legádázabb, legelvetemültebb, legemberellenesebb részét. Ha az Európai Uniót [...] olyan szervezetként írjuk le, amely tagállamainak »szuverenitását egyesíti, és ebből részesíti valamennyi tagját«, akkor az EU-t olyan szervezetként is látnunk kell, amely tagállamainak gyarmatbirodalmi történeti hagyatékát is »egyesíti és elosztja«”.

Ráadásul, „mindez anélkül történik, hogy az EU-nak a legkisebb mértékben közvetlenül részt kellene vennie a globális értéktöbblet-eltulajdonítással összefüggő társadalmi és környezeti erőszakban. Nagyrészt alighanem épp a közvetlen erőszak konkrét megnyilvánulási pontjaitól való elegáns szervezetszociológiai távolságtartása miatt tarthatják az EU-t a morális »jó« megnyilvánulási formájának a nemzetközi politikában, ezzel is megerősítve az »európai jóság« több évszázados eurocentrikus ideológiáját” (170. p.). Végül jön egy csodaszép záróakkord: „e metaviszonyban létrejött távolság az EU központ és a tagállamok között fontos összetevője az EU globális magatartásának: ez teszi lehetővé az EU számára, hogy »tisztán« ússzon meg olyan helyzeteket, amelyeken az államok nyakig sárosan, ügyyel-bajjal vergődnek át” (169–170. p.).

Az idézett szövegrészekkel nem csak az a gondunk, hogy sok tekintetben érthetetlenek, vagy ha mégis értelmet tulajdonítunk azoknak, akkor csak a fejünket csóválhatjuk a megfogalmazott butaságok olvastán. Nagyobb baj az, hogy az itt átsütő (fogalmazzunk udvariasan) szemlélet a világtörténelmet és annak keretében az EU tevékenységét is végletesen statikusan és kiforgatott formában elemzi. Hogy a szerzők ideológiai szószsal öntenek le korántsem egyszerű tényeket és próbálnak így egyszerű magyarázatokkal szolgálni. Például arra, hogy az Unió nem más, mint a gyarmatosító Európa „jogutódja”. Ha azt vennék górcső alá, hogy az EU – mint a nemzetközi kapcsolatok bármely más szereplője – önző, hogy visszaél helyzeti előnyével, esetenként hatalmával, hogy gyakran érzéketlen, azonnal egyetérténné a szerzőpárossal. Ha azt emelnék ki, hogy továbbra is érvényesül az egyenlőtlen csere, hogy a WTO-ban és másutt az európaiak főként magukra gondolnak, feltétlenül helyeselnék. Amikor azonban az fogalmazódik meg, hogy „tagállamainak folyamatos gyarmati »érintettsége« miatt értelemszerűen az EU maga is részt vesz a [mai – V. J.] gyarmati ügyekben, a szó négyszáz éves értelmében is”, nehéz nem feljajdulni.

A félreértéseket elkerülendő jelezzük, hogy magunk sem tartjuk kiiktathatónak a politikai szótárból az ideológiai ellentétek fogalmát. Noha a „fejlett világban” látszólag eldőlt a „klasszikus” ideológiák versengése, magunk úgy véljük, hogy a társadalmi ellentétek (és nemcsak a „kultúrák”) ütközése elkerülhetetlen. A globális szintű ellentmondások súlyos robbanással fenyegetnek. Nagy hibának tartjuk, hogy az ideológiai és politikai győzelmi eufória lázában élő Európa (és USA) nem képes meglátni a világ nagy részén megbúvó feszültségeket. Igenis örülünk annak, hogy Böröcz és Sarkar érzékenyen odafigyel erre a problémára. Amiként azonban ezt teszik, szezon keverve a fazonnal,

idejétmúlt történelmi elemeket gyömöszölve – indokolatlanul – a ma feltételrendszerébe, az nem igen fogadható el.

Az eddigiekben a szakmailag fontosabb hibákra igyekeztünk rámutatni. A jelzettek mellett azonban egyéb súlyos hibák és pontatlanságok is zavarják a bírálót. Terjedelmi okokból azonban meg kell állnunk. Így csak zárszóként idézünk fel néhány olyan megállapítást, amelynek megalapozatlansága, értelmetlensége az írás egészét minősíti. Egy, az európai integrációt elemző tudományos munkában nem lehet helye olyan kijelentésnek, hogy „az EU nagykövetségeket tart fenn világszerte, és vezetői rutinszerűen írnak alá szerződéseket államokkal” (153. p.). Ugyanis az EK, még nem az EU, képviselőket (delegációkat) tart fenn, nem nagykövetségeket. (A kettő nem fedi egymást.) Az EK vezetői és – ebben igazuk van – az EU vezetői is aláírnak szerződéseket, de nagyon szigorúan megszabott rendben. Elfogadhatatlan továbbá az, hogy „részben a saját végrehajtó apparátus teljes hiányára vezethető vissza, hogy az EU-nak [...] nincs kizárási klauzulája”. A két dolog, az apparátus állapota és a kizárás/kilépés összekapcsolása értelmetlen, még akkor is, ha a kizárás/kilépés kérdése önmagában komoly elemzést érdemel. Amint megmosolyogtató, ahogy a szerzők az európai gyarmatosítás továbbélésének komoly bizonyítékaként értelmezik a hajdani hongkongi brit kormányzó (Böröcz–Sarkar szerint helytartó!) biztosi kinevezését a megelőző Európai Bizottságba.

Mosolyoghatnánk még többször is, de nem tesszük. Egy tudományos folyóiratban szereplő írás elsősorban ne mulattasson, hanem tanítson. Persze a rossz írásból is lehet tanulni. Elmondhatjuk: itt és most nagyon sokat tanultunk.

JEGYZETEK

- ¹ Emlékezzünk vissza, hogy 1998-ban éppen a politikai feltételek hiányosságai miatt nem szerzett jogot Meciar Szlovákiája a csatlakozási tárgyalások megkezdésére.
- ² A sors fintora volt, hogy a vonatkozó rendelkezéseket a Jörg Haiderrel szembeni ellenérzések miatt éppen Ausztriával szemben igyekeztek elsőként alkalmazni az Európai Unióban.
- ³ Hadd említsük példaként az európai pénzügyi unió tervét, amely már az Európai Gazdasági Közösség létrehozásáról szóló (EGK vagy Római) Szerződésben szerepelt. Ezzel összefüggésben az 1960-as évek végén elfogadásra került a monetáris uniót előírányzó Werner-terv, amelyet elmostak ugyan az 1970-es évtized pénzügyi-gazdasági válságai, de egyes elemei viszaköszöttek az Európai Monetáris Rendszerben, majd annak sikerei (és nem

kevés kudarc) alapján az 1989-es Delors-jelentésben. Delors elfogadtatta, az EUSZ-ba beépíttette a Gazdasági és Pénzügyi Unióra vonatkozó javaslatot. A monetáris unió, az euró, a gazdasági-pénzügyi együttműködés – korántsem problémamentes – működése pedig ma közismert. Fogyatékoságai ellenére hasonló példát szolgáltat az integrációs kül- és biztonságpolitika. A félreértéseket elkerülendő jelezzük, hogy az európai integráció intézményeinek és szereplőinek problémamegoldó képességét magunk sem tudjuk egyértelműen dicsérni. Önzőnek mutatkozó, akarnak szereplők küzdenek egymással. A végeredmény azonban egy mindenki által elfogadott, tiszteletben tartott és többé-kevésbé betartott megállapodás. Utóbbi megállapításainkat bizonyára sokan megkérdőjelezik. Pedig az állításban foglaltak cáfolatára felhozható példák inkább a kivételt jelentik, mint az általános gyakorlatot. A kétkedőknek javasoljuk, hogy elemezzék az Európai Bizottság által a közösségi jogban foglaltak teljesítésének mérésére használt „eredményjelző táblát” (*score-boardot*), az abban jelzett hiányosságok arányát a jogszabályhalmaz egészéhez képest. Meggyőződésünk egyébként, hogy rövidebb vagy hosszabb szünet, keménynek mutatkozó tárgyalások után az alkotmányszerződésben foglaltak ismét szerződésformát öltenek, és elfogadásra is kerülnek.

- ⁴ Bár igen izgalmas téma, terjedelmi okok miatt nem bocsátkozhatunk értelmezési vitába az államszövetség fogalmát és tartalmát illetően.
- ⁵ Az Európai Unióval foglalkozók egyik legfőbb hibája (gyengesége? gyávasága?) az, hogy nem merik felvállalni az európai integrációs folyamatoknak a már kialakult szövetségi államoknak (pl. USA, Svájc, Kanada, Németország stb.) kibontakozásával, működésével való összehasonlító elemzését. Meggyőződésünk, hogy az alapvetően eltérő történelmi feltételrendszerben, alapvetően eltérő fejlődési szakaszokon áthaladó „integrációs szerveződések” összetettségéből számos tapasztalat és következtetés levonható volna. Vizsgálódás helyett inkább hallgatnak, hallgatunk e rendkívül kényes, politikailag veszélyes témáról. E hallgatás magyarázza a másik nagy hibát is. Azt, hogy nem merünk szólni arról az egyértelmű tényről, hogy éppen az alapvetően eltérő kiindulási pontokból és feltételekből következően bármiféle európai államszövetség vagy politikai struktúra szükségszerűen eltérne, tehát mind tartalmában, mind formájában különbözne az eddig létrejött egyéb, és különösen a politikai és civil közvéleményben is félelmet kiváltó amerikai szövetségi modelltől.
- ⁶ Megállapításunkra Afrika vagy Ázsia fiatal országai szolgáltathatnak példát, de ne essünk abba a hibába, hogy nem látjuk, ez a kérdés még Európa egyes országai esetében is releváns.
- ⁷ Ha magunk is csatlakoznánk e kis tudományos „abszurdhoz”, eljuthatnánk a szimpla következtetéshez, miszerint a sok területen „mindenható” multinacionális vállalatok kezdik megütni az államiság Böröcz-Sarkar-féle feltételeit.
- ⁸ A „cselekvés teljes hiánya” típusú leegyszerűsítésektől magunk inkább tartózkodnánk. Az ilyen megállapítások, vagy azok ellentéte, a teljes cselekvési szabadság feltételezése, ugyanis komoly tévedéseket eredményezhetnek. Eltekintve a diktatórikus rendszerektől, bár a teljes szabadság ott is inkább álom, mint valóság, nincs olyan – demokratikus – állam, amelynek kormánya „korlátlan szabadsággal” bírna. Ez különösen érvényes az államszövetségekre/szövetségi államokra. Témánk okán is gondoljunk csak Németországra,

vagy akár Svájcra, ahol is a központi és tartományi/kantonbeli hatalom megoszlásának bonyolult rendszere alapján majdhogyanem arra a megállapításra juthatnánk, hogy a berlini vagy berni kormánynak alig van szabad mozgásteret (Scharpf, 2005). Az EU esetében egyébként, az annak biztosított kompetenciák révén, a közbülső, átmeneti jellegből is következően, aligha beszélhetünk az autonóm cselekvés teljes hiányáról.

- ⁹ A törzsszövegben és az elkövetkezőkben a valós helyzet megértetése érdekében leegyszerűsített magyarázattal szolgálunk az EB-tagállamok közötti kapcsolatokra vonatkozóan. Bízunk azonban abban, hogy ezzel nem teremtünk alapot semmiféle politikai félreértelmezéshez. Ugyanis, nem azt állítjuk, hogy a nemzeti közigazgatások a Bizottság teljes alárendeltségében működnek. Mindössze arra irányítjuk a figyelmet, hogy az EB és a nemzeti közigazgatások közti kötődések ma már szétszakíthatatlanok, és ebben a viszonyrendszerben két fél együttműködésén keresztül valósul meg a döntések végrehajtása. A nemzeti közigazgatások (miként a kormányok is) függetlenek, szuverének, legalábbis olyan mértékben, amennyiben az integrációs szerződések még nem csorbítják ezt a függetlenséget. Hiszen az átengedett kompetenciák által lefedett területen a nemzeti közigazgatások kötelezettek a közösségi szabályok, rendelkezések teljesítésére, beleértve a bizottsági döntések végrehajtását is. Ráadásul, az EB, mint a közösségi szellem és jog legfőbb gyakorlati védelmezője, felhatalmazott, sőt, kötelezett arra, hogy fellépjen a nemzeti közigazgatási szereplők mulasztásaival, jogsértéseivel szemben.

Egyébként a nemzeti közigazgatások és az Európai Bizottság közötti rendkívül szoros, napi szintű kapcsolódást csak az nem látja, aki nem akarja meglátni a tagsággal együtt járó lehetőségek és kötelezettségek érvényesítésének gyakorlatát.

- ¹⁰ Nagy hiba egyenlőségjelet tenni a közösségi döntések elméleti-politikai elfogadása és azok teljesítése közé. A tagállami szereplők (kormányok, intézmények, vállalkozások) nagyon sok jogszabályt igyekeznek szabotálni. A mulasztások mérésére állítja össze a Bizottság a jelzett eredményjelzőt (*score-board*), amelynek alapján az érintettekkel (többnyire kormányokkal) szemben az EB fellép.
- ¹¹ Nincs az a kommunikáció, amely „süket fülek” mellett képes megfelelő módon tájékoztatni az érdekelteket. A magyar integrációs kommunikációs stratégia, sok fogyatékosága mellett is, nagy erőfeszítést tett az uniós ismeretek közreadása érdekében. Ahol volt „fogadókészség”, ott sikeres felkészülést és alkalmazkodást lehetett kimutatni. Ahol ilyen nem mutatkozott, ott értelenség uralkodott el.
- ¹² Úgy tűnhet, az ördög ügyvédje szerepét betöltve „körömszakadtáig” védelmezzük az EK/EU-t, még ott is, ahol ez szinte lehetetlen. Igen, magunk is látjuk az integráció kapcsán jelentkező, a demokratikus elvek érvényesülésével összefüggő hiányosságokat. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy a demokratikus deficit problémája túlpolitizált, és sajnos nem feltétlenül a válaszádsra leginkább alkalmas szereplőnek (Tanács) adresszált.
- ¹³ Kivételt talán csak a NATO jelent, amennyiben itt az USA megtettesítette katonai erő évtizedek óta kedvező hatást gyakorolt az EK nemzetközi – biztonsági – megítélésére is. Az külön kérdést jelent, hogy a NATO-n belül

miként alakul az EU tagjainak és az USA-nak a viszonya, ez miként hat ki az integráció külső kapcsolataira.

- ¹⁴ Nem szép dolog, de kérdezzük: akad-e példa a nemzetközi kapcsolatokban, de akár a szűkebb nemzeti színtereken is arra, hogy egy domináns erő lemond ráhatási képességeinek érvényesítéséről? Az érintett területek nem a jótékonyági bálok kategóriájához tartoznak. Természetesen ezt a „gyengébbek” oldaláról nem kell szeretni, illetve törekedni lehet ezt más eszközökkel ellensúlyozni.
- ¹⁵ A csatlakozási kérelem elbírálásának az Unión belül megvannak a maga frott és íratlan szabályai. Ezek között sehol sem szerepelnek a szerzőpár által említettek, amint a gyakorlatban sem kérték ezt számon partnereink. Az más kérdés, hogy az Unió figyelemmel kísérte a jelöltek/jelentkezők felkészülését, igazodási készségét és képességét, és ilyen jellegű tapasztalataik fényében (is) próbáltak dönteni elsőként a csatlakozási kérelem, majd attól lényegében teljesen függetlenül a későbbiekben a csatlakozás elfogadásáról.
- ¹⁶ Az EK/EU minden csatlakozási tárgyalásnál tudatosította a belépni szándékozókkal, hogy miközben elvárt az *acquis communautaire* teljes és maradéktalan átvétele, nincs lehetőség tartós felmentések (derogációk) elnyerésére. Utóbbi szabály alól csak rendkívüli, a piaci versenyt nem zavaró esetekben lehetett felmentést adni. Még az ideiglenes felmentések száma is korlátozott lehetett csak, és az így kedvezményezett helyzetbe került (majdani) új tagországnak jeleznie kellett az adott rendelkezés várható végrehajtásának időpontját, a teljesítéshez vezető menetrendet, amelynek betartását a Bizottság lett jogosult ellenőrizni.
- ¹⁷ A globális és a kelet-európai helyzet, valamint a csatlakozási folyamat mélyebb ismerete esetén szerzőink is érzékelték volna azt, hogy a kezdeti EK/EU-s fenntartás és a távolságtartás folyamatosan alakult át és vezetett a tagsági jelentkezések elfogadásához. A politikai és biztonsági feltételek mind összetettebbé válása (a Szovjetunió széthullása, bizonytalanságokkal teli ütközőzóna kialakulása az EU és Oroszország között, a balkáni válságok stb.) szolgált magyarázatot a keleti bővítés közösségi kezelésének folyamatos kiigazítására. Figyelem: ezzel nem a két fél érdekeltségének azonos hőfokára utalunk!
- ¹⁸ A politikai faktor meghatározó jellege – az előbbi jegyzetben említettekén túl is – nagyon sok példával igazolható, a fasisztoid Spanyolország és Portugália elutasításától a legutóbbi keleti bővítésig. Ha alapvetően a gazdasági megfontolások domináltak volna, bizony sem Románia, sem Bulgária nem állna ma az Unió kapujában, de a „tízek” némelyike (többsége?) sem lenne az EU-n belül. Amint a csatlakozási tárgyalások végső szakasza is azt igazolta, hogy a gazdasági alapon rendezhetetlen kérdésekben politikusi rugalmassággal döntöttek a felek. Ezzel együtt igaz, hogy a csatlakozási tárgyalások nagyon komoly gazdasági tartalommal bírnak.
- ¹⁹ Az EU valóban nem adott egyértelmű jelzéseket, hogy kit, mikor venne fel. Másrészt, érvényesült – az a porhintésnek mutatózó – közösségi álláspont, amely szerint minden jelölt felkészültségét egyénileg méri, és felvételére nem a többiekkel való összehasonlítás alapján, hanem felkészülése lezáródását követően kerül sor. A gyakorlatban azonban világos volt, hogy az EU a csoportos felvétel mellett kötelezte el magát. A csoportösszetétel azonban

sohasem volt rögzítve, folyamatosan módosult. Ezért minden tagjelölt igyekezett a lehető leghamarabb lezárni a tárgyalásokat, néha bizony függetlenül annak esetleges negatív hozadékától, nehogy kimaradjon az első körből.

- ²⁰ A tagságra való felkészültség vagy érettség számszerűleg mérhetetlen fogalom. Pontosabban egyetlen tényezővel jelezhető a csatlakozásra való érettség: a csatlakozási tárgyalások befejezésével. Minőségileg a kérdés legalább ennyire megfoghatatlan. E tekintetben egyetlen „mérce” adódik: amikor az Európai Unió, de mindenekelőtt annak államai tagságra alkalmasnak nyilvánítanak egy tagjelöltet. S megint oda lyukadunk ki, hogy egy ilyen értékelés nem gazdasági, hanem kifejezetten politikai mérlegelés és döntés eredményeként születik meg.
- ²¹ A keleti bővítés önmagában megérdemel egy „kritikai elemzést”. Most azonban annak megállapítására korlátozzuk magunkat, hogy az 1990-es évtized közepe táján még a 3+1-es formula látszott teret nyerni a felvenni szándékozó országokat illetően. (Lengyel-, Cseh- és Magyarország mellett Ciprus jelentette a + 1 országot.) Ezt követte az Európai Bizottság 1997-es állásfoglalása az 5+1-es formula támogatása mellett, amelyet az Európai Tanács 1997 decemberében jóváhagyott. (Az előbbi négy országhoz felzárkózott Szlovénia és Észtország.) És végül az 1998-ban tárgyalásokat kezdőket – tehát az ún. helsinki csoportot – az összes többi tagjelölthöz csatolták, hogy kialakuljon a 12-es tárgyalói, majd 10-es felvett csoport. S mindez nem előre megírt forgatókönyv, hanem a folyamatosan változó uniós és tagállami törekvések és erőviszonyok alapján alakult így.
- ²² Azért elméletileg, mert gyakorlatilag Közép-Kelet-Európa nem fordulhatott máshová, nem volt racionális választási lehetősége. Ez, kétségtől, kiszolgáltatott helyzetet tükröz, de tegyük hozzá, ennek kialakulásáért nem az EU volt okolható. Másrészt, és ez az igazi kérdés: az uniós kapcsolat valóban az érintett kelet-európai országok érdekeit szolgálta.
- ²³ Amint az USA-val, Japánnal, másokkal fenntartott együttműködésünk – még az új keretek között – sem veszítettek jelentőségükből. Sőt, bizonyos tekintetben még fel is értékelődtek.
- ²⁴ A főbb integrációs intézmények felsorolásánál illetet volna legalább megemlíteni az EK/EU meghatározó intézményét, a (Miniszeri) Tanácsot is. (Reméljük, hogy csak technikai hiba és nem a két, egymástól jogilag és funkcionálisan is elhatárolható intézmény összemosása miatt maradt le a Tanács.) Másrészt, köztudott, hogy a Tanácsban és az Európai Tanácsban nem a tagországok mérete szerint biztosítanak „helyet”, hanem minden tagállamnak egyetlen képviselője van, azonos értékű szavazattal. A tagállami súly az – egyébként valóban már általánossá váló – minősített többségi szavazásnál érvényesülhet. Az EB-ben (annak Kollégiumában) viszont minden tagországnak egy-egy állampolgára van, aki viszont nem az adott állam képviselője, hanem a Közösség irányában felelősséggel bíró „alkalmazott”.
- ²⁵ Mert például Magyarország nyugati határán az áruk sem jutnak át olyan akadálytalanul, mint mondjuk Németország és Ausztria között, hiszen a szállítmányozóknak meg kell állniuk, okmányokat vizsgálni stb.
- ²⁶ Érdemes elővenni a ceruzát és kiszámolni, hogy mikor járt volna jobban pl. a magyar mezőgazdaság: ha elvetjük a javasolt (mondjuk ki, ránk kényszerített) megoldásokat, és kimaradunk a bővítésből? Ne legyen félreértés, nem

a tárgyalások rendszerének igazságosságát, jogosságát próbáljuk igazolni, amint nem foglalunk állást a magyar tárgyalási stratégia és taktika eredményességét illető kérdésben sem. Mindössze egy adott helyzet ésszerű elemzésére és bemutatására törekszünk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arter, David (1993): *The Politics of European Integration in the Twentieth Century*. Dartmouth, Aldershot.
- Axtmann, Roland (ed.) (1998): *Globalization and Europe. Theoretical and Empirical Investigations*. London, Pinter.
- Bulmer, Simon – Scott, Andrew (eds.) (1995) *Economic and Political Integration in Europe: Internal Dynamics and Global Context*. Oxford, Blackwell Publ..
- Burgess, Adam (1997): *Divided Europe. The New Domination of the East.*, Pluto Press, London.
- Coughlan, Anthony: *The five steps to an EU Federation*. <http://www.free-europe.org/blog/printpage.php?url>
- Cram, Laura (1997): *Policy-making in the European Union. Conceptual lenses and the integration process*. London, Routledge.
- Edwards, Geoffrey - Spence, David (eds.) (1994): *The European Commission*. Longman, Essex.
- Granell, Francisco (1995): The European Union's Enlargement Negotiations with Austrian Finland, Norway and Sweden. In: *Journal of Common Market Studies*. Vol. 33, No. 1. March 1995.
- Greenwood, Justin – Aspinwall, Mark (eds.) (1998): *Collective Action in the European Union. Interests and new politics of associability*. London, Routledge.
- Haas, Ernst B. (1964): *Beyond the Nation-State. Functionalism and International Organization*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Hayes-Renshaw, Fiona – Wallace, Helen (1997): *The Council of Ministers*. London, MacMillan Press.
- Konrád Márta – Vándor János (2006): Az Európai Unió politikai rendszere, politikai folyamatai és politikái. *Európai Tükör. Műhelytanulmányok 110*. Miniszterelnöki Hivatal, Budapest.
- Lottieri, Carlo: *European Unification as the New Frontier of Collectivist Redistribution*. <http://www.free-europe.org/blog/printpage.php?url>
- Mayhew, Alan (1997): Eastern Enlargement: A Win-Win Enterprise. *The European Policy Centre, Brussels*. October 1997.
- Nabers, Dirk (2002): The Social Construction of International Institutions – ASEAN + 3 and the Eastern Enlargement of the European Union. *National Europe Centre Paper*. No. 38. Paper prepared for the Workshop on *Asia-Pacific Studies in Australia and Europe: A Research Agenda for the Future*. Australian National University, 5-6 July 2002.
- National Platform EU Research and Information Centre: What the EU Constitution Does. A 14-point critical summary. National Platform EU Research and

- Information Centre, Dublin, Ireland; affiliated to the European Alliance of EU-critical Movements (TEAM). www.teameurope.info
- Nicholson, Frances – East, Roger (1987): *From the Six to the Twelve: the enlargement of the European Communities. Keesing's International Studies*. London, Longman.
- Preston, Christopher (1997): *Enlargement and Integration in the European Union*. London, Routledge.
- Richardson, Jeremy (ed.) (1996): *European Union. Power and Policy-Making*. London, Routledge.
- Scharpf, Fritz (2005): No Exit from the Joint Decision Trap? Can german Federalism Reform Itself? *EUI Working Papers, RSCAS*. No. 24. European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Badia Fiesolana.
- Toth, A.G. (1991): *The Oxford Encyclopaedia of European Community Law*. Volume I. Institutional Law, Oxford, Clarendon Press.
- Weiler, J. H. H. (1999): *The Constitution of Europe. "Do the New Clothes Have an Emperor?" and other essays on European integration*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Westlake, Martin (1995): *The Council of the European Union*. London, Cartermill.

KÖZPOLITIKA

SÁSKA GÉZA

Két rendszerváltó nemzedék

A liberális oktatáspolitikai néhány értelmezéséről*

Közismert jelenség, hogy ugyanazzal az elnevezéssel megjelenő politikai ideológiák számos – olykor egymást kizáró – értelmet hordozhatnak (Szabó, 1989).

Nem lebecsülendő feladat a jelentéseltolódások és -váltások kimutatása, s ugyanekkor kihívás feltárni azt is, hogy a tágu-ló értelmezés melyik eszmevidék felől értekezett. Ugyanezzel a problémával találkozunk a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) liberalizmusértelmezésekor. Végző soron azt tekint-hetjük liberális értékrendnek, amit a magát liberálisnak nevező párt annak tart, hiszen értemet, jelentést a párt ad. Ne menjünk azonban ennyire messzire. Kérdésünk itt az, hogy voltaképpen milyen tartalmakkal jelenik meg a liberális *oktatáspolitikai*, s mit, mihez tudunk viszonyítani.

Módszertani tekintetben két viszonyítási pontot választunk. A viszonyítás egyik eleme a múlt, a magyar liberális hagyomá-nyok vizsgálata, a másik pedig a jelen: az Liberális Internacioná-lé képviselte nézetek elemzése. E kettősségre szükség van, bár a XIX. század óta a liberalizmus értelmezése, társadalmi-poli-tikai környezete megváltozott, és ma más kérdések, feladatok, gyakorlatok élnek. Liberálisnak azt tekintjük, amit a magyar hagyományok és Liberális Internacionálé deklarációi egyaránt tartalmaznak.

* E tanulmány publicisztikus változata a Beszélő 2006 júniusi számában jelent meg.

A Liberális Internacionálé alapelveit az úgynevezett Alkotmány rögzíti, s az a liberális, aki ezeket az elveket elfogadja. Az Alkotmány ma is érvényesnek, alapidokumentumnak tekinti az 1947-ben elfogadott oxfordi Liberális Manifesztumot, az Oxfordi Deklarátumot (1967), valamint az 1981-es római *Liberal Appeal*t, illetve az *Oxford Manifestó*t (1997) (<http://www.liberal-international.org>).

Nem nehéz megtalálni a magyar közoktatásügy történetében azt az időszakot, amelyik liberális, pontosabban nemzeti-liberális volt. A dualizmus koráról, a kiegyezés és az első világháború közötti időszakról van szó. A magyar közgondolkodás mind a mai napig megőrizte jelentősebb alakjainak nevét: Eötvös József, Trefort Ágoston, Csáky Albin miniszterek és a vezető köztisztviselő Kármán Mórét. Az ő értékrendjük, oktatáspolitikájuk folytatójának tekintette magát az első programjában az SZDSZ is.

Ha nem is folyamatosan, de két kormányzati ciklus erejéig az SZDSZ adta az oktatási tárca vezetését, tizenhat évből nyolcban kormányozhatott. Míg a jobboldali kormányok esetében a kormánykoalíciót alkotó többségi párt, addig a baloldali kormányzásnál a kisebb politikai erővel rendelkező koalíciós partnere a Szabad Demokraták Szövetségének politikusai, előbb Fodor Gábor 1994. július 15-től 1995. december 31-ig, majd Magyar Bálint került az oktatásügy élére.

A közoktatás-politika formálásában, irányításában minisztereken kívül főként Horn Gábor a párt Oktatási Műhelyének vezetőjeként (www.miniszterelnok.hu) vett részt. A második vonalban a különböző közintézmények (Országos Közoktatási Intézet, Felsőoktatás-kutató Intézet, Sulinova Kht. stb.) igazgatói, vezető munkatársai, az Oktatási Minisztérium főosztályai élén tevékenykedő szakértők, illetve a politikai szférában (pl. Fővárosi Önkormányzat Oktatási Bizottságában, Országos Köznevelési Tanács) alakították, illetve követték a közösen kialakított politikai irányt, s politikai mozgásterük mértéke, és ügyességük szerint valósították meg.

A közel egy generációba tartozó vezető oktatáspolitikusok és a politikai döntések létrejöttében-végrehajtásában szerepet játszó szakértő kör politikai-szakmai nézetei éppen úgy az abszolutisztikus rendszer éveitől formálódtak, mint a kiegyezést követő oktatáspolitikusaié, s mindkét generáció jelentős része a politikai fordulat után jutott közhatalomhoz.

Nem kell tehát mást tennünk, mint fel kell idéznünk, hogy mit tettek, mit mondtak egykor a Monarchiában, valamint hogy miként formálódott a liberális oktatáspolitikai két kormányzati ciklusban. Elegendő csak az alapvető kérdésekre fókuszálnunk, s ha eltérő politikát tudunk kimutatni a korábbi és a mai időszak

között, illetve eltéréseket tapasztalunk a Liberális Internacionálé deklarációjától, akkor meg kell állapíthatjuk, hogy a liberális hagyományok és elvek csupán verbálisan élnek az oktatáspolitikai körökben.

A LIBERÁLIS OKTATÁSPOLITIKA MAGYARORSZÁGI GYÖKEREI

Eötvös József az 1868-as népiskolai törvényjavaslat indoklásában világossá tette, hogy a tankötelezettség bevezetése az ország érdekeit szolgálja, a nép-, (mai kifejezéssel élve a tömeg-) oktatás *közügy*, és mint ilyen politikai ügy. A közcélok értelmezésében a felvilágosodás eredetű *északultuszt*, a racionalitás uralmát vallja. Mint mondta: „(a) mai időben teljes meggyőződésem szerint minden áldozat, melyet anyagi célok előmozdítására teszünk, közlekedési eszközeink megjavítása, pénzügyi viszonyainak szabályozó törvények, mind nem fognak célhoz vezetni, még az anyagi érdekek terén sem, ha nem gondoskodunk a népnek *értelmi neveléséről*. A népnek értelmi emelésében fekszik legbensőbb meggyőződésem szerint ezen haza egész jövője” (Eötvös, 1987: 16, kiemelés tőlem – S. G.).

E politika jegyében dolgozták ki később az állami népiskolai tanterveket, amelyekben a tudásnak, az ismeretek átadásának elsődleges szerep jutott – s itt most figyelmen kívül hagyva a nemzetpolitikai irányokat. Ez volt az a tanterv, amely alapját képezte a tankönyveknek, s melynek megvalósítását segítették a tanítóképzők, s amelynek a betartása fölött a tanfelügyelet őrködött. Ez volt az a rendszer, ami folyamatos ellenállást kiváltó állami kényszerként jelent meg a néptanítók előtt.

Az 1990 utáni liberális oktatáspolitikai más felfogásra helyezkedett. A 2002-ben alakult Medgyessy-kormány programjának az oktatásról szóló, a liberálisok által készített V. fejezete (Medgyessy, 2002) egyértelműen tükrözi, hogy a magát liberálisnak nevező oktatásfelfogás homlokegyenesen különbözik az eötvösiével.

De nemcsak ezzel, hanem a Liberális Internacionálé álláspontjával is. Csupán az első, Liberal Conference at Wadham College (Oxford, 1947. április) kiadott manifesztum szól a képességekhez igazított oktatásról. Húsz évvel később a Liberal Declaration of Oxford 1967 (1967. szeptember 2.) már olyan iskolarendszerről és nem műveltségről beszél, amely *a testi és intellektuális* képzés tekintetében mindenki számára egyaránt hozzáférhető, amelyben megfelelő minőségű *tudásalapú (academic standard)* képzést fenntartva kínálnak az iskolák. A későbbi

liberális deklarációk az oktatás tartalmával már nem foglalkoznak, s a liberalizmus sikereként állapítják meg, hogy 1947 és 1997 közötti időszakban a polgárok egyre nagyobb százaléka előtt nyitották meg az oktatás lehetőségét az élethossziglani tanulás formájában, ami korábban csak a társadalom kisebb részének előjoga volt. (Oxford Manifesto, 1997).

Miben tér el a magyar liberális kormányzat a két viszonyítási ponttól?

AZ ÉSZKULTUSZ ELVETÉSE

Abban, hogy nem követi az észkultuszt. A kormányprogram a közoktatást taglaló részének 1. pontja „A kiszámítható, nyitott oktatás programja” címet viseli. Az 1.2. pontban ez olvasható: „Megkezdjük a gyerekek iskolai túlterheltségének csökkentését, olyan *gyerekközpontú* iskolák megteremtését, amelyekben minden gyereknek színvonalas oktatásban és személyes igényeinek megfelelő nevelésben, törődésben van része” (Medgyessy, 2002; kiemelés tőlem).

Az iskolai túlterhelés jelszava bizonyítottan az antiintellektuális politika jellegzetes toposza. Míg a felvilágosodás észkultusza a minél több tudás megszerzését hirdeti, a sok tanulás kimondott erény. Tudjuk, hogy a polgári társadalom és iskolarendszerének politikai és pedagógiai ellenfelei igen gyakran utasították el ezt az ideát. Szerintük az iskola dolga nem az oktatás, hanem a nevelés. Nem a racionalitás, hanem az emocionalitás elsőbbségét hirdetik, hiszen nem arról beszélnek, hogy mivel, mikor és mennyire kell a diákot terhelni, hanem arról, hogy egyáltalán nem helyes ilyet tenni, mert az a személyiség egyoldalúságához, torzulásához vezet.

A gyermekközpontúság nézetét nem leltem meg a Liberális Internacionálé 1967-et követő dokumentumai között, mint ahogy az intellektuális képzés elutasítását sem. Úgy tűnik, mintha az epizodikusnak tűnő, de azóta meghaladott 1947-es liberális eszmei bázist követné a mai magyar, amelyik a képességekhez igazított iskolarendszert építene.¹

A VERSENY ELUTASÍTÁSA

Az 1990 utáni liberálisok figyelemre méltó sikert értek el az állam újraelosztó szerepének gyengítését célzó adócsökkentési politikával, az általános forgalmi adó huszonötől húsz százalékra történő csökkenésével és a személyi jövedelemadó felső sáv-

határának a lejjebb vitelével. Ezek a piaci, azaz a közpolitikával mérsékelten szabályozható terület megerősítésére tett lépések. Az állam által el nem vont pénzt (gazdasági erőt) egyaránt vállalkozásba lehet fektetni, de fel is lehet élni. A mai liberális gazdaságpolitika nem hagy kétséget, hogy inkább a vállalkozást (a beruházást), semmint a fogyasztást támogatja.

Tudjuk, hogy a piacon az ideáltipikus felfogás szerint az „ész, erő és oly szent akarat” és (természetesen a szerencse) a meghatározó. A piac filozófiája szerint a lemaradók és a vesztesek sorsa az újabb kihívásokon való megmérettetés sikerén múlik, következésképpen nem a versenyből kimaradtak vagy kiesettek szempontjai a mérvadóak. A verseny tisztasága szerint értelmezik az esélyegyenlőségét, azaz mindenkire ugyanazok a szabályok legyenek érvényesek. Annyiban képviselik a leszakadók és a lemaradók szempontjait, amennyiben elősegítik, hogy mind többen legyenek képesek részt venni e versenyben. Az adócsökkentés éppen ezt szolgálja: legyenek mind többen a maguk kockázatára autonóm kis- és a középvállalkozók és nem függésben élő alkalmazottak. Az oktatáspolitika nyelvén fogalmazva: a teljesítményelvet követő, a versenyt és a megmérettetést, az erőfeszítés polgári értékrendjét támogatja a közpolitika, amely igen nagy hasonlóságot mutat a Max Weber-i kapitalizmus szellemét adó protestáns etikával (Pukánszky 2005).

A mai liberális oktatáspolitika azonban ezzel a felfogással két területen is ellentétes. Egyrészt nem fogadja el a közoktatásban a piaci (azaz a magán) és közszféra közötti különbséget, másrészt – erről később – pedig elveti a versenyt, a teljesítmény elvet.

A szocializmus eszmerendszerében, minden alapvető dolog, a termelőeszközöktől az iskoláig, társadalmi (közösségi) – azaz állami – tulajdonba kell hogy kerüljön, hogy ne legyen kizsákmányolás, ne legyen különbség a gazdag és szegény között, nem lehet magántulajdon és az állami oktatás egységes, hogy mindenki ugyanazt kapja. Az, hogy az empirikus szocializmus mennyit valósított meg az elvi szocializmusból, az itt nem tárgyalandó. A liberális polgári társadalom elveiben és gyakorlatában azonban piacelvű, amelyben élesen elkülönül egymástól a politika által közvetlenül befolyásolt közösségi és a piaci szféra. Ebben a szétválasztásban az egyházak és az egyházak által fenntartott oktatás szerepe mindig is bizonytalan volt, de más terület nem. A nem- szocialista oktatáspolitika, tehát definíciószerűen tesz elvi különbséget e két terület között, azaz nem követi – magyar szóhasználatban a nyolcvanas években kialakult terminológia szerint – a *szektorsemleges* finanszírozást. Magyar Bálint oktatási miniszterként követte a szocialista elvet, s Alapítványi és Magániskolák Egyesületének közgyűlésén szomorúan közölte,

a kormányban nem sikerült elfogadtatni az alapítványi és magániskolák finanszírozásának egyenrangúsítását (ezek szerint a kormány többsége követett liberális elvet, s nem ő), „nem sikerül biztosítani az egyenlő bánásmódot az oktatási intézmények között” Köznevelés, 2006: 2). Azaz: az alapítványi és magániskolák továbbra is a piaci viszonyok között maradnak.

Az oktatási kormányzat a verseny elv mellőzésének politikája alapján szorgalmazza a tananyag mennyiségének csökkentését, azaz a képzés az erőfeszítést kívánó elemeinek szűkítését. Túlterhelés csökkentésével indokolta, hogy az *általános műveltség alapjainak biztosítását* 18 évre emelte fel, szerintük az általános iskolák így nem kényszerülnek „a tárgyak tartalmának kiválasztásában még viszonylagos teljességre sem” (Alap gondolatok, rendezőelvek, 2004).² Hangoztatta a minisztérium, hogy a tankönyvekben „nyomasztó a tudást kínáló szöveg túlsúlya”, „túl magas a hosszú mondatok aránya”.³ Az iskolatáska súlyának,⁴ a leckeadás mértékének, a buktatás⁵ és a jeggyel való osztályozás tilalmának⁶ állami eszközökkel való szabályozási szándékát. A populáris fogyasztói kultúra (amit régebben kispolgárinak neveztek, azonos azzal, amit ma a kedély szerint elrendezett ügynevezett műveltségi területnek hívnak) kiépítésén, terjesztésén fáradoztak (Guther, 2003). Az intézményesedett tudomány alapján szervezett tantárgyak helyébe az európai kultúrát történetesen tíz műveltségi területre osztotta a liberális oktatási kormányzat, elhagyva a két évszázados utat. Amit régebben a félműveltségnek neveztek (Adorno, 2003) azonosnak látszik ma azzal, amit ma műveltségi területnek hívnak.

Ideológusai a gyermeki szükségletek kielégítéséről, az objektívnek látott biológiai-lélektani törvényekhez igazított társadalom építését ajánlják, amelyben a felnőttek világának a gyermeki létnek tulajdonított értékekhez kellene igazodnia (Rádai, 2004). E pszichologizáló felfogás a tagolatlan, a hierarchia nélküli társadalom egyenlőségének képzetét javasolja. Csakhogy az ilyesmit a nem liberális politikusok szoktak követni, hanem radikális szocialista pedagógusok, politikusok (Falus, 1974; Bálint–Gubi–Mihály, 1980; Sáska 2004–2005, Scheibe, 1984).

A GYERMEK ÉRDEKEINEK KÉPVISELETE A FELNŐTT VILÁGGAL SZEMBEN

A magyar belpolitika két pólusán elhelyezkedő párt oktatáspolitikájának közös pontja a felvilágosodás örökségének elvetése: az ész kultusza helyett természetelvű filozófiát követ mindkettő. E felfogásban a saját normáit a gyermekre kényszerítő felnőtt

társadalom és iskolája akadályozza az általában vett gyermek természettől kapott, öröklött képességeinek kibontakozását.

A XIX. századi liberálisok a népről, a nép kultúrájáról, művelődéséről beszéltek, a mai liberálisok politikájának tárgya a gyermek. Eszerint gazdálkodni kell a gyermek energiájával, és fontos, hogy életkori sajátosságának megfelelő oktatásban részesüljön (Guther, 2003), Vekerdy Tamás a természeti eredetű gyermeki szükségletek kielégítéséről beszél (pl. Vekerdy, 2004).⁷ Vekerdy szerint az iskola betegít, és ezt úgy kell gyógyítani, hogy a gyermekek azt mondhassák: *nem az életre készülünk, hanem élünk* (Vekerdy, 2001).⁸

A közoktatás-politika feladata nem a társadalom ügyeinek intézése, hanem az elvi gyermek fejlesztése a közpolitika tárgya, s minden gyermek alapvetően a természet által adott életkori sajátosságainak törvényének van alávetve, amelyen az iskola és a felnőttek világa egyaránt átgázol.

Túl azon, hogy az erőfeszítést minimalizáló politika távolról sem tartozik a polgári értékrendhez, észre kell venni azt is, hogy e felfogás szerint az iskolának nem a felnőtti létre kellene felkészítenie, hanem gyermeki létállapotot kellene konzerválnia. Figyelemre méltó, hogy az oktatáspolitikai vezetői és ideológusai az általuk képviselt államügynek tekintik a választásokban részt nem vevő gyermekek általuk felismert és szakmailag feltárt érdekeinek képviseletét, átvéve ezzel a szülők feladatát és felelősségét.

A liberális parlamenti demokráciákban a versengő politikai pártok éppen erre a szülőkre mint a választókra építenek. A Liberális Internacionálé 1981-es római dokumentumának 17. d pontjában például egyértelművé tette, hogy a gondos szülői neveléstől és iskolától függ, hogy jó állampolgárokból szerveződjön a társadalom (Liberal Appeal of Rome 1981). A liberális elvrendszerben szó sincs életkori sajátosságokról s egyéb pszichológiai fogalom politikai dimenzióba emeléséről, hanem államügyekről, a szülők és az iskola szerepéről.

A Medgyessy-kormány programjában fentebb idézett nézet jól ismert. A romantikus antikapitalista és antidemokratikus életreform mozgalmak jelszavai között gyakorta megjelent a XX. században (Sáska, 2004; Németh–Mikonya–Skiera, 2005), amelyek történetesen éppen azzal az oktatáspolitikával szemben fogalmazódott meg, amely Magyarországon a dualizmus korában meghatározó volt: a liberalizmuséval.

A TUDÁS MINT A JOGI SZABÁLYOZÁS ESZKÖZE

A XIX. századi liberális oktatáspolitikai alapeleme, hogy a bárki által az iskolában megszerezhető *tudás* legyen a polgári társadalom berendezkedésének legitimációs alapja. A származástól függetlenül megszerezhető érettségihez és az egyetemi diplomához a szelektív és tudományalapú iskolákon keresztül vezetett az út. A tudás tárgyának a bizonyítványok egyenlősége adja a társadalom egyenlőségének az alapját.

A Kármán Mór által épített tudásnak van egy, a tartalomtól független fontos tulajdonsága: megléte tanügy-igazgatási eszközökkel, nyilvános vizsgákkal stb. ellenőrizhető. A tanulók tudásának és *nem* a személyiségének vizsgálata alkalmas arra, hogy tiltsa az érzelmek, a személyesség államigazgatási (szakmai) kontrollját, de lehetővé teszi az erőfeszítés és a kultúra leginkább neutrális megmérését. Ez a herbarti pedagógiára építkező liberális politika meghatározó mozzanata: a versenyszabályok egyértelműsége és nyilvánossága nemcsak a verseny korrigálhatóságát teszi lehetővé, hanem neutralizálja a verseny tárgyát is. S ami ennél még lényegesebb: a szabályok jól követhetőek, hiszen a köz érdekét szolgáljam, s ezért tartalmát még a legtanulatlanabbhoz is el tudom juttatni.

A mai liberális oktatáspolitikai ezzel szemben nem kívánja – az eötvösi szóhasználatban – az értelmi nevelést fejleszteni, helyette homályos tartalmú és kontúrtalan lélektani kategóriák fejlesztését hirdeti meg. Az oktatáspolitikai a személyiség teljességét kívánja az állam- (tanügy-) igazgatás tárgyává tenni. A kormányprogram szerint „több időt biztosítunk az úgynevezett kulcskompetenciák, a tanulóhoz nélkülözhetetlen kommunikációs készségek és képességek fejlesztésére és ezzel szolgáljuk az alapkészségek, -képességek nyugodt elsajátítását” (Medgyessy, 2002).

Az már önmagában is érdekes, hogy kormányprogramban megjelenik a *kulcskompetencia* szófordulat, amelynek szómágia jellegét az *úgynevezett* jelző egyértelművé teszi. A *kulcs* metafora az jelenti, hogy alapvető, voltaképpen az angol 'core', valaminek a magva, lényege értelmében. Csakhogy éppen az nincs kimondva, hogy mit is tekint lényegnek (Gergely, 2004). Mit is jelent voltaképpen a kompetencia, amit inkább kellene fejleszteni és nem a tudást?

Jó, ha tudjuk, hogy a kompetencia szédületes karrierjét nem valamely lélektani felismerés relevanciájának, hanem a tanügyi, pontosabban a *statisztikai* bürokráciának köszönheti. Akik az oktatásügy keretei között tájékozódnak, Mihály Ildikó ismertetéséből

értesülhettek, hogy a párizsi Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD), a Svájci Szövetségi Statisztikai Hivatal és az Egyesült Államok Oktatási Minisztériuma, illetve az USA Oktatás-statisztikai Központja közreműködésével 1997-ben kezdett bele abba a projektbe mely a *Kompetenciák meghatározása és kiválasztása: Elméleti és fogalmi alapok* címet kapta (Mihály, 2002). Voltaképpen egyfajta szabvány kialakítására történt kísérlet, amely alkalmas az Európai Unió valamennyi diákjának a teljesítményét mérni, a szakképzettséget standardizálni. Egyfajta nemzetek felett használható technokratikus eszköz készült. Az ekkor kidolgozott fogalom később a tanulói teljesítmények, a felnőttek tudását szolgáló felmérések (pl. PISA) egységes értelmezési rendszereként jelent meg. Az egységességre helyeződött a hangsúly, amelyet nem a tartalmi egyértelmű objektivitás, hanem a bürokrácia ereje és logikája teremtett meg.

A fogalom tartalma másodlagos, hiszen rendkívül homályos és tág értelemben használják, olyannyira, hogy a „sikeres önmegvalósítás képessége” éppen úgy eleme lehet, mint a munkaerőpiaci megfelelés vagy az élethossziglani tanulás. Ezért foglalkozik bizottságok sokasága azzal, hogy olyan *értelmezést* adjon utólag e fogalomnak, melyet Európa tanügyi bürokratái egyaránt elfogadnak (Kósa, 2005). Azt itt és most hagyjuk figyelmen kívül, hogy mekkora hatékonysággal lehet egy kvázi fogalommal integrálni Európa oktatási rendszereinek, pedagógusainak tevékenységét, de az vitathatatlan, hogy az oktatási bürokráciát igen, ahogy a PISA-felmérések rendszere mutatja. A kompetencia, mint lélektani háttérret sejtető ideológia igazán mindenre alkalmas: a pedagógusok közműveltség teremtő monopóliumának igazolásától a két-háromszáz éves európai műveltség-felfogás elvetésének hirdetéséig.

A korábbi liberális oktatási kormányzat közoktatási ügyekért felelős helyettes államtitkárának szavai, (mely a 2002-2006-os időszakot bemutató OM kiadvány egyik kiemelt mottója) nem hagynak kétséget, hogy a jövő sikere azon múlik, hogy a pedagógusok lecserélik-e a felvilágosodás racionalitás alapú kultúráját, kompetencia alapúra, történetesen PISA felmérések eredményeinek a láttán. Mint mondja „*ma már tudják azt a pedagógus kollégák, hogy a pedagógiának nem az a feladata, hogy az ősök műveltségét átszármasztassa, hanem, hogy illeszkedjék a mai világhoz. Ezért nagyon fontos esemény a PISA 2000-vizsgálat, mert szembesítette a magyar társadalmat egy jövőre vetített műveltségképpel*” (Oktatási Minisztérium 2006: 35). E liberális felfogás szerint a közműveltség megteremtése meghatározóan pedagógusokra tartozó szakmai ügy, s a szakmának küldetése van: a múltat el kell törölniük.

Hasonló attitűd érzékelhető a központi felmérések tartalmában, szervezési rendjében, irányában komoly szerepet játszó Nemzeti Közoktatási Értékelési Tanács tevékenységében is. E szervezet legitimációja szakmai, tagjai kiváló mérésügyi szakember, szemükben a közműveltség teljesítésének foka, amit kompetencia- mérésnek neveznek – technikai ügyként jelenik meg, éppen úgy, mint a PISA vizsgálatokat szervezők Brüsszelben. Minden tanuló és valamennyi pedagógus azonosítására bevezetendő kártyán alapuló nyilvántartási rendszer alkalmas (lesz) arra, hogy kimutassák az országos kompetencia mérés keretében az egyéni eredményeket és a pedagógusok egyéni teljesítményét, s így már individuális szinten lehetőség nyílik a szegregáció központi-szakmai korrigálására.

A BÜROKRATIKUS LOGIKA

Könnyen belátható, hogy tárgya nélküli kompetenciáról, illetve a kooptált fogalomról, a képességről⁹ beszélni – tárgyi értelemben és ekképpen szakmailag – azonos a szóvirággal: az olvasás kompetenciájáról beszélni a szöveg tartalma nélkül nem lehet, még akkor sem, ha az olvasás tartalma sokak szerint mellékes. Az élethossziglani tanulás fogalma üres, hiszen lélektani értelemben mindenki csak eddig tud tanulni, a munkaerőpiac igényeire való hivatkozás tág, mert ahol nincs tervgazdálkodás, ott munkaerőpiac van, amely éppen a természetéből fakadóan folyamatosan változik Európai Unió mindegyik országában. Ezért kellene az Unió valamennyi iskolájában, valamennyi gyerekének ugyanazzal a kompetenciával rendelkeznie?

A „kompetencia” voltaképpen mindent jelent, jellegzetes oktatási ideológia, amelynek meghatározó tulajdonsága, hogy a szakmai érdekkörök meg tudják fogalmazni általa önön víziójukat, azonban csak ők. Ezzel a politikai természetű pszichologizáló beszédmóddal elfedik, hogy a társadalmak éppen a tudástartalmakhoz kötött értékek és elsajátításuk nehézségi foka szerint hierarchizálódnak, amit jól mutat az a tény, hogy a szülők különböző iskolai végzettsége – *azaz a különböző fajta tudásuk* – jelöli ki a társadalomban elfoglalt helyüket.

Ez a szakértői beszédmód másfelől pedig lehetetlenné teszi, hogy a laikusok megérték, hogy mit és miért tesz az állam, a hivatal, az iskola munkása gyermekükkel. Jól ismert, régi jelenség, hogy a szakbürokrácia, a közszolgáltatást végző szakszemélyzet mindig is hajlamos a szakértelműre hivatkozva távol tartani a közügyektől azokat, akiknek az érdekében alkalmazzák őket közalkalmazottként. A nyilvánosság kizárásának egyik

általános technikája a szakmai nyelv használata, s ez a cél tűnik inkább kézzelfoghatónak, mint a növendékek kompetenciájának fejlesztése.

A szakmai nyelv használata a kormányprogramban mélyen antidemokratikus, annál is inkább, mert az iskolázatlanok nem is érthetik, tudhatják például, hogy a „kulcskompetencia” fogalma üres, ezért fejlesztésének politikája következőképpen tartalmatlan, az ezt célzó kormányzati munka ilyenképpen számonkérhető. Kiolvasható a kormányprogramból az is, hogy olyan pedagóguskör irányítja a közügyeket, amely hajlamos szakkérdést csinálni a közügyből. Az elmúlt három évben megközelítőleg hat milliárd(!) forintnyi közpénzt használt fel az oktatási kormányzat a Nemzeti Fejlesztési Terv rész felelősként „*Felkészítés a kompetencia alapú oktatásra*”,¹⁰ (HEFOP/2005/3.1.3) és a „*Pedagógusok és oktatási szakértők felkészítése a kompetencia alapú képzés és oktatás feladataira*”¹¹ (HEFOP 3.1.1) címen (FMM, 2005). Ezt a hatalmas Európa Unióból kapott összeget az oktatási kormányzat a kompetenciát fejlesztő pedagógiai programok elkészítésére, továbbképzésekre fordította,¹² anélkül, hogy bárki értesült volna, hogy mennyiben változott a gyermekek kompetenciája.

Eötvös József közszolgálatnak, közügynek láttatja a Válás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, az 1990 utáni liberális oktatási kormányzat viszont „pedagógiai minisztériumot” építet és működtet. Az oktatási kormányzat nem közügynek, hanem szakmai ügynek tekinti a közoktatást. Egyfelől a liberális meggyőződésű pedagógusok és kutatók szakmai véleményét valószínűsíti meg, másfelől pedig – és ez most a fontosabb – pszichologizálja a közügyek intézését, s ezzel az államigazgatás tárgyává a személyiséget teszi. A százhatvanezer pedagógus többsége naiv ember- (gyermek-) képpel dolgozik, alkalmazható lélektani tudása össze nem vehető a hivatásos pszichológusokéval, s mégis e pálya egyik meghatározó legitimációs eszköze a pszichológia. Pontosabban a nyelve, amit a tankötelezettség kényszerével az iskolába járó gyermekek szüleinek többsége nem is ért. Ez a fontos mozzanata a tanulók értékelési reformjának is. Az ötös skálán a diákok között húsz-húsz százaléknyi különbséget mértek, s a legkevésbé tanult szülő is jól tudta, hogy gyermeke a többiekhez képest hol áll, mit ért el. Az oktatási kormányzat által kezdeményezett szöveges értékelés¹³ viszont éppen a szülőkkel való kommunikációt szakítja meg.

Minden kormányzat előtt két út áll: vagy a laikusok, a választóik szempontjait követi, a nyilvánosságot erősíti, vagy pedig a szakbürokratákét, a közszolgáltatói korporációk szempontjait. A Liberális Internacionálé politikája a technokrácia és az ér-

dekcsoportok ellen szerveződik. A demokráciára veszélyes folyamatnak tekintik, ha a végrehajtó hatalmat s az oktató-nevelő intézményeket a technokraták és érdekcsoportok uralják, s nem a választott testületek képviselői ellenőrzik (Liberal Appeal of Rome, 1981). Brüsszelben az uniós és itthon a liberális oktatáspolitikai nem követi ezeket az elveket.

A JOG URALMA ÉS A JOG IRÁNTI BIZALOM

Eötvös korának politikai filozófiája szerint a közügyek intézése a törvényesség keretei között lehetséges, még akkor is, ha a tankötelezettség végső célja ugyanaz, mint ami a kiegyezés előtti abszolutisztikus időszakban volt. „Az abszolút rendszer alatt törvény nem lévén, s az, hogy törvény nem létezik, senki abban, amit tett, nem akadályozván, az egyes megyékben a szolgabírák és megyefőnökök az iskolakötelezettséget törvényként kimondták és azon szülőket, akik gyermekeiket iskolába nem küldték, bizonyos bírságra ítéltették, úgyszintén rá oktrojálták az egyes községekre azt az összegeket, melyeket ők az iskolamesternek fizetni tartoznak, vagy azon munkát, mely szükséges arra, hogy iskolaépületek állítassanak fel” (Eötvös, 1987: 17).

A kényszer törvényességének halaszthatatlan volta miatt kellett sürgősséggel tárgyalnia az országgyűlésnek a népiskoláról szóló törvényjavaslatot. Technikai (szakmai) értelemben maradhatott volna minden a régiben, hiszen a spontán folyamatok eredményeképpen a tankötelezettség teljesül: a felvilágosult helyi önkény kikényszeríttette ugyanazt, amit Eötvös is el akart élni, de parlamenti legitimációval. A szabadon választott parlament akaratképzési eszköze, a jog erejének megteremtése és fenntartása a lényeg Eötvös korának liberális értelmezésében, amelyet bő száz évvel későbbben is érvényesnek tekintenek az 1990 utáni liberálisok, hiszen ugyanennek az értéknek a győzelmét ünnepli a Liberális Internacionálé: úgy látják, hogy az 1947 és 1997 között a szabadon választott kormányzatok súlya és a jog ereje tovább erősödött (Oxford Manifesto, 1997).

A tankötelezettség bevezetésének tekintélyelvű és liberális célja egyaránt, hogy a nép többet tudjon, műveltebb legyen. Az egységes állami tantervek és ellenőrzött vizsgák, a tankönyvkiadás állami kontrollja mögött sok egyéb mellett az a hit húzódott, hogy az iskolában megszerezhető tudás teremti meg a társadalmi egyenlőséget. A jog és a tudásalapú társadalmi egyenlőség megteremtésének együttese ismert liberális gondolat.

A köz- (*public*) oktatásról alkotott 2002–2006 között használt ideológiában hangsúlyosan nem a liberális demokráciákban

kívánatos politikai aktív társadalom, hanem a politika felett állónak tekintett „gyermek mindenek feletti érdeke” szerepel. Az elvont gyermek válik a politika címzettjévé, az, aki *nem* választ és *nem* is választható, de érdekeinek képviselőjét a szakma, a tanügyi bürokrácia és vezetője vállalta magára. A közoktatásról szóló 1993. évi törvény 2003-ban történő módosításában *normatív és szankcionálható* jogként jelenik meg „a gyermek mindenek felett álló érdeke” (4. §. 15. bek.). A gyermek pszichológiai dimenziói államigazgatási kontroll alá kerülnek, hatósági kérdés lett, hogy a közoktatási szolgáltatás „ne jelentsen számára aránytalan terhet” (4. §. 15. bek. a) pont), valamint „minden segítséget megkapjon képessége, tehetsége kibontakoztatásához, személyisége fejlesztéséhez...” (4. §. 15. bek. b. pont) és „ügyeiben ...számára legkedvezőbbet választva döntsenek.” (4.§. 15. bek. c pont). A személyiségjegyek állami kontrollja nem szokásos eleme a liberális politikának, és annak a kikényszerítése sem, hogy az iskola fenntartójának, a szabadon választott önkormányzat testületi döntéseinek szempontja a minden egyes gyermek pszichikai állapota. Amennyiben az iskola fenntartója a gyermekek mindenek felett álló érdekével ütköző döntést hozna, akkor a bíróságtól lehet kérni a döntés semmissé nyilvánítását (84. § 7–15.). E logika részletes kifejtését adja az Oktatási Minisztérium közgazgatási államtitkára (Szüdi, 2004)

Ez a politika azonban üresnek bizonyult. Részben azért, mert nem jött létre az a szakmai biztonság és intézményi háttér, amellyel tárgyyszerűen meg lehetne állapítani külön-külön minden egyes gyermek képességét, tehetségét, amihez képest az esetleges sérelem ténye megállapítható lenne. 2005. december 31-ig egyetlenegy esetben zárult le semmisségi megkeresésre bírósági döntés, mert ilyen ügy *egy sem* volt a Jogtár szerint. A törvényben rögzített gyermek érdeksérelem csak a törvényelőkészítők elképzelései között él.

Az Eötvös utáni kultuszminiszter, Pauler Tivadar számára éppen olyan nyilvánvaló, mint a kor valamennyi liberális politikusa előtt, hogy az önkényuralom után a demokratikus berendezkedést csak a jogállam szavatolhatja. A jogállam megteremtésének új kultúrájához pedig nélkülözhetetlen a jog iránti bizalom felépítése és megőrzése. Ebből pedig következik a már elfogadott törvények gyakori módosításáról való lemondás. Azaz, ha a mérleg egyik serpenyőjében a korábbi törvény nyilvánvaló hibáinak javítási szándéka, a szabályozás területének indokolható kiterjesztése, a másikban pedig a jog, a közjogi szféra megerősítése kerül, akkor a Pauler-féle liberális politika számára az ország politikai kultúrájának megerősödése, demokratikus berendezkedése előbbre való. Az 1871-es költségvetési vitában például

Pauler kijelentette, hogy „az 1968- XXXVIII. Törvénycikk hiányait nem tagadom... Alig néhány éve, hogy érvényben van-e törvény és fölismertük máris több hiányát...[de a] foltozgatás... itt a bajon nem segítene. Ha valahol, úgy az oktatás terén a következetes haladás szükségességét el kell ismerni, és ezt csak akkor eszközölhetjük, ha: hogyha a törvénynek a hiányait nem rögtönözve, hevenyészve, hanem a tapasztalás nyomán egész kiterjedésében orvosoljuk” (Pauler, 1987: 21).

Ez a pauleri intelem nem mutatható ki a 2002 utáni liberális oktatási kormányzat tevékenységében. Elegendő megnézni, hogy a kormányzati ciklus alatt hányszor kezdeményezték a közoktatásról szóló törvény módosítását. A kormányra lépés és a 2005. szeptember 31. közötti időszakban vizsgáljuk a változtatás mennyiségét.¹⁴ 451 változtatást regisztrálhatunk, ami annyit tesz, hogy bő három és fél éves kormányzati időszakra az összes (983)¹⁵ változtatás fele esik (49,7%). A módosítások igen nagy hányada pedig (alkotmányellenesen) a költségvetésről szóló törvénnyel együtt lett tárgyalva, holott a két terület között közvetlen kapcsolat sokszor nem is mutatható ki.

Ez a magatartás – a szabályozás tartalmától jószérivel függetlenül – leértékeli a jogot, fellazítja a jogkövető magatartást, s a jogkerülést erősíti nemcsak az iskolákban, hanem a környékén is. Amit a liberálisok is bajnak tekintenek, mert a jog alternatívája minden esetben valamilyen nem-demokratikus uralmi rend.

A jog leértékelésének további módjára utalok itt. A közoktatásról szóló törvény 44. §-a mondja ki, hogy az oktatási nevelési intézmény pedagógiai programját a nevelőtestület fogadja el, és az iskolafenntartó hagyja jóvá. Ugyanez az eljárás érvényes az iskola rendjét szabályozó Szervezeti és Működési Szabályzatra is. A legnagyobb hatalom az iskolában a tantestület, amely szavazással dönt a legalapvetőbb kérdésekről: az iskola programján, önmaguk belső ellenőrzés rendjén, munkahelyük éves munkarendjén kívül a továbbképzés szabályairól, a tankönyvtámogatás felhasználásáról stb. is. Minthogy az oktatási kormányzat gyakorta szabályozza törvényben, illetve rendeletben a pedagógiai tartalmakat, évente többször is az iskola tantestületének és a fenntartó önkormányzat képviselőtestületének kell(ene) szavaznia az elrendelt változtatásokról. A szavazás jelentése és felelőssége így formálissá válik.

A jog, mint uralmi eszköz szelektív kezelésének másik példája az ismert jászladányi eset. Az önkormányzat, a kisebbségi cigány önkormányzat érvei ellenére új, alapítványi iskolát hoztak létre, amelybe – érvelésük szerint – a tanulást értéknek tekintő diákok járnak, míg az épület másik része, tőlük elkülönülve többségében roma gyereké maradt. Az elkülönítés szán-

déka vitathatatlan, s ez ellen lépett fel a miniszter: nem adta ki az induláshoz szükséges úgynevezett regisztrációs számot. Lépését a Legfelső Bíróság hatályon kívül helyezte a miniszter döntését. Magyar Bálint szerint, miniszterként sem a jogot kell követnie, hanem önön legjobb meggyőződését, mint kifejtette: „Az egész jászladányi ügy úgy botrány, ahogy van, és rámutat a jogi szabályozás korlátaira. Ha pedig lehetetlen a szankció, akkor néha polgári aktivistaként kell fellépni” (Miklósi, 2006: 19). A XIX. századi liberális etalon, Tocqueville úgy látja, hogy Amerikában a „jogok eszméje nem egyéb, mint az erény eszméje a politika világában. A jogok eszméjének segítségével határozzák meg az emberek, mi is a túlkapás meg a zsarnokság”. (Tocqueville 1983: 206)

AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGE

Az államfelfogást meghatározó XVIII–XIX. századi liberális gondolatrendszerben morális kérdésekben az állam semleges. Kis János az SZDSZ az egyik meghatározó ideológusa politikusa részletesen kifejti álláspontját (Kis, 1997). Szerinte az állam nem foglalhat állást egyik vagy másik nézet mellett, mert ezt csak úgy tehetné, ha pozitív vagy negatív értéket tulajdonítana egyik vagy másik nézetnek – objektív mérce híján éppoly szubjektív alapon, mint maguk e vitafelek. Az államnak egyfelől tartózkodnia kell a kontroverzális világnézetek és a nekik megfelelő magatartások és életstílusok nyilvános helytelenítésétől, ugyanakkor valamely álláspont helyeslésétől is tartózkodnia kell – mondja Kis. Másfelől pedig olyan gyakorlati előírásokat sem bocsáthat ki, amelyek „legjobb igazolása” olyan elköteleződéssel jár, mely – akár csak közvetve is – más világnézeti felfogások és az azoknak megfelelő magatartások stb. elutasításán alapul (Szente, 1998). Az állam semlegessége azonban nem zárja ki, hogy az állam meghatározzon követendő értékeket, vagy kijelölje a közjó terepnumát. A semlegesség elve azonban korlátokat szab az államnak ezen törekvéseiben: *nem foglalhat állást önkényesen, és senkit nem kényszeríthet erőszakkal az állammal és értékvállalásaival való azonosulásra* (Sajó, 2003).

Az állam semlegessége történetesen az oktatás szabadságának a biztosítója. Nyugat európai általánosan elfogadott liberális értelmezésből adódik, hogy „egy kormány sem rendelkezhet azzal a joggal, hogy bármely filozófiai, ideológiai vagy vallási elméletet bevezessen, s hogy bármely elméletet az oktatási rendszer kizárólagos alapjaként ismerje el” (De Groof, 1999: 248). Márpedig 2006-ban erre történt kísérlet.

Az állam semlegességének liberális princípiumától legalább két ponton eltért az oktatási kormányzat Magyarországon.

Egyfelől állást foglalt az alternatív oktatás, a reformpedagógia értékei, módszertana mellett, és azokat az értékeket kísérelte meg a közösségi önkormányzati iskolákban is kötelezővé tenni. Miképpen a jobboldali oktatási kormányzatok a elsősorban a vallásos, egyházas értékrendjét tükröző „értékközpontú pedagógia” támogatása figyelhető meg, olyképpen a liberális oktatási kormányzat idején az alternatív-alapítványi iskolák eszméinek terjedését segítette elő. Az állami iskolák semlegessége vagy közömbös, vagy a kétfajta ideológia missziós tevékenységének célpontja, vetélkedésének tárgya.

Az állam jogszabállyal nem kényszeríthet az állami értékvállalással való azonosulásra. A liberális oktatási kormányzat viszont a nemzeti alaptanterv kormányrendeletében (2006) kizárólagossá kíván tenni bizonyos értékrendet és magatartást. A szakmai tekintetben autonómnak tekintett pedagógus számára kötelező magatartást írna elő a 1.§ 2. (a) pontjában: „*A helyi tantervnek biztosítania kell, hogy... a tanítás-tanulás szervezése játékos formában, a tanulói közreműködésre építve, az érdeklődés felkeltésére, a problémák felvételére, a megoldáskeresésre, és a tanulói képességek fejlesztését szolgáló ismeretek elsajátítására irányuljon...*” (OM tervezet (2006)).¹⁶

A TÁRSADALMI EGYENLŐSÉG

Eötvös liberális felfogásában a tudás alapú műveltség megteremtése a jog kényszerétől, a közszolgálat szabályainak szabályok felállításától, ellenőrzésétől és a tanult polgárok magatartásának együttesétől függ. Azt mondta 1870-ben a költségvetés vitájában, hogy csak akkor fordulnak majd jobbra a dolgok, hogyha „a népművelés ügye haladni fog óriási léptekben, és minden polgári kötelességek között kétségkívül minden műveltebb férfúnak legmagasabb kötelessége kezet nyújtani azoknak, akik alatta állnak, hogy őket felemelje oda, hogy az országnak valóban polgárai lehessenek” (Eötvös, 1987: 20). A műveltséget polgári erénynek tekinti, tehát nem képességekről és gyermeki érdekről beszél, aminek kibontakoztatása szakértő pedagógusok munkáján múlik, hanem a tanultabbak szándékára, azaz a polgárságra támaszkodik.

Eötvös szerint „...minden iparkodásaink és törekvéseink, hogy szabadságot és egyenlőséget biztosítsunk hasztalanok, ha azon egyenlőséget nem tudjuk előállítani, mely a műveltség egyenlősége. Az egyenlőség nem jog, hanem tény, az egyenlőség

pedig tény ott, hol az a műveltség egyenlősége” (Eötvös, 1987: 20). E politika eredményessége ismert: a szegények, a korábban kirekesztettek be tudtak lépni a társadalom felsőbb szeleteibe (Karády, 1994, 1995). A baloldali pártok és szakszervezetek éppen azért támogatták, hogy az egységes követelmények teljesítése alapján felnőttként is meg lehessen szerezni a jelentős piaci és társadalmi értékkel rendelkező tudást és bizonyítványt.

Napjainkban viszont az egyenlőséget a műveltség minimalizálásával, a tanulói terhelés csökkentésével kívánják elérni. Nem a tudásban, hanem a képességekben mutatkozó különbségeket fogadják el az egyenlőségtől eltérés fő szabályának. Sőt, mindent megtesznek, hogy a tudás alapú műveltség ne hozzon létre olyanfajta különbséget, amelyről a XIX. század liberálisai gondolkodtak. Mindez ellentétben áll a liberális hagyományokkal. Azok ellenére cselekszenek, akik a tudástól várják gyermekük boldogulását, befektetésnek tekintik az oktatást.

Van azonban további különbség is a jelenlegi és a XIX. századi liberális oktatáspolitikák között. Míg Eötvös a lent lévő tanulatlanok, műveletlenek felemeléséről beszél, ma azt tapasztaljuk, hogy az elitnek kellene idomulnia a lejjebb lévőkhöz. Magyar Bálint álláspontja szerint *„ma az egyre alacsonyabb életkorban kierőltetett teljesítménykényszer miatt szellemi bulémiához hasonlít: betömik a gyermekbe a tudást, aki két nap múlva kiöklendezi, újat nyomnak bele....Mindez azért, hogy az elitgimnáziumok le tudják válogatni a maguk 1-2 százalékát. Ezt a rendszert fel kell számolni, mert gyakorlatilag nem veszi figyelembe a többség érdekeit”* (Eörsi, 2006: 9).

Ez az álláspont nem részben, hanem teljes egészében ellentétes a liberális hagyományokkal.

Az iskola kultúráját éppen ezért kísérlük meg a tömegek kultúrájához igazítani. A tananyag szervezése, a populárisnak gondolt értékrend uralmát látják helyénvalónak, ahogy ez számos tantárgyi vitában vált nyilvánvalóvá (például: Sáska, 2004). Az emelt szintű érettségit például a közoktatáshoz és nem a felsőoktatáshoz kötődő szakemberek teremtették meg, jelezve, hogy a korszerűség az oktatási rendszer melyik szegmésében értelmeződik.

A jelenlegi oktatáspolitikát a társadalom alsóbb rétegeiben élők érdekeire hivatkozva korlátozza továbbá a szabad iskolaválasztást, tudva, hogy ez a politika azok ellen van, akikre éppen Eötvös számított és épített: a tanult polgárookra, értelmiségiekre. (Érdekes, hogy az ország 2006. évi költségvetési vitája során éppen a tudatos és tehetős iskolaválasztók érdekeit szolgáló úgynevezett „bejáró fejkvótát”¹⁷ emelte meg a kormány, szembemenve önmaga oktatáspolitikájával.)

Ismerünk azonban másfajta érveléseket is. Elsősorban a politikai jobboldalon megfogalmazott vélemény szerint a jelenlegi oktatáspolitikai végső célja a nép elbutítása, hiszen *”jó lesz a gyerek hülyén is munkásnak,„...„eszköz az is, hogy ...lehetőség szerint véletlenül se tanulja meg a gyerek, hogy a teljesítmény és az elismerés hogyan függ össze”... „ma már ott tartunk, hogy a gyerekeket nem szabad osztályozni, nem szabad megbuktatni, és a negyedik évfolyam végén még írni-olvasni sem tud”* (Kövérvér 2006), ugyanezt az álláspontot képviseli az első hatosztályos gimnázium megteremtője is (Hoffmann, 2006: 6).

Néhányan azonban, a másik oldalról – szintén a következmények felől nézve- úgy látják, hogy a liberális oktatáspolitikai végső soron a tudás iránt fogékony értelmiségi rétegnek kedvez (Nagy, 2004). Megszüntette a kerettantervek kötelező rendjét, a pedagógusokra bízta a tanítás tartalmának a megállapítását, lehetővé téve így a képzés jellegének a helyi erőviszonyok szerinti alakítását, aminek csupán következménye, de nem célja a társadalmi különbségek növelése.

Számos érv szól az utóbbi feltételezés mellett. A nem állami (vagyis egyházi, alapítványi) fenntartású iskolákra *nem* vonatkozik az iskolakörzetesítés és beiskolázás új rendje,¹⁸ amivel korlátozná az iskola körzetén kívül élő értelmiséget az iskola választásában. Ugyanannak a rétegnek az önkormányzati iskolában megnehezítik érdekeik érvényesítését, a másik szférához nem nyúlnak, és így az egyházi, alapítványi iskolák fenntartói és az őket választók jobb helyzetbe kerülnek,¹⁹ noha a politika ezzel épp ellentétes célokat hirdetett meg: a hierarchiában lent lévő érdekeket szolgálta volna.

A kétszintű érettségi bevezetése és a felvételi vizsgák egyidejű eltörlése pedig kimondottan az iskolázott család gyermekeit segíti az érettségi emeltszintjén keresztül a mérvadó felsőoktatási intézmények elit szakjaiba.

Az oktatási kormányzat nem nyúlt az értelmiségi gyermekeket koncentráló hat-, illetve nyolc osztályos gimnáziumokhoz sem, nem korlátozta e nyilvánvalóan szelekciós képzést. Pedig ezek a gimnáziumok nemcsak az oktatáspolitikai hátrányt kiegyenlítő céljaival, hanem – úgy tűnik -, az Alkotmánnyal is ellentétesek. A 70/F. § (2) szerint ugyanis *„A Magyar Köztársaság a [művelődéshez való jogot] a közművelődés kiterjesztésével és általánossá tételével, az ingyenes és kötelező általános iskolával... valósítja meg”*.

A városi környezetet bíráló ökomozgalmak reformpedagógiai adaptációja, az 'Erdei iskola' esetében is látható: ez az iskola csak a városi gyerekeknek és szüleiknek kedvező, a falun élőknek a természet közeli iskola a természetes életközük és egyben hát-

rányuk a falusi életmód. Az erdei iskola sem illeszkedik a hátrányok kiegyenlítését hirdető politikába, noha a nemzeti fejlesztési terv révén bőségesen finanszírozzák.

Mindezen érvek ellenére azt gondolom, hogy sem az elrendelt tananyag és az erőfeszítés csökkentés, a beiskolázási körzetek távolról sem szektorsemleges kezelése, a hat és nyolcosztályos gimnáziumok szelekciós erejének változatlan hagyása, a bukta-tás tilalma, az új kétfokozatú érettségi bevezetése sat. nem titkos értelmiségi összeesküvés önön érdekük érvényesítésére és a nép elbutítására. Arra hajlok inkább, hogy a reálpolitika gyengeségében keressem a magyarázatot.

A gyermekek és a pedagógusok érdekeinek önkéntes képviselése, a hátrányok nélküli társadalom víziója, a tudást, a teljesítmény növelő, a vetélkedést támogató polgári (kapitalista) értékrendet elutasító alternatív pedagógia iránti mély elkötelezettség, valamint egy-egy oktatásigazgatási technikai eszköz (mint például a vizsgarendszer, vagy a Nemzeti alaptanterv) iránti erős vonzalom akadályozta meg az oktatási kormányzatot abban, hogy valóban liberális tudjon lenni: közügynek tekintse a közoktatást, ne pedig jámbor pedagógiai víziók vagy technokrata ideák megvalósításának terepének.

AZ OKTATÁSPOLITIKA DEMOKRATIZMUSA

Korábban is lehetett tudni, például a XIX. századi, a liberális bibliaként olvasott Toqueville munkájából („*A demokrácia Amerikában*”) vagy a XX. század totalitáriánus társadalmainak történetéből, hogy a demokratikus berendezkedést, a laikusok uralmát két irányból támadják. Eötvösnek, Trefortnak, Kármának azzal a politikai csoporttal kellett megküzdeniük, akik szerint a közügyek intézése a magasabb erkölcsöt és az igaz, ősi értékek hivatásszerűen ismerő, ápoló egyházak (és pedagógusok) kezébe kellene, hogy kerüljenek, s amelyet III. Napóleon idején a „trón és oltár” pártjai képviseltek. A tekintélyek uralma ez, melynek korlátozására sürgette Eötvös a népoktatási törvény elfogadását. Mind a mai napig élnek ezek az eszmék, amelyet az egyházak és az egyházas pedagógusok képviselnek, melyet a FIDESZ karol fel, mint például az úgynevezett „érték központú iskola” koncepciója esetében (Pásztor, 2003).

A másik antidemokratikus nézet jóval későbbi. Eszerint a társadalom vezetése voltaképpen technikai -szakmai kérdés. A társadalom ügyeinek hatékony intézése komoly szaktudást kíván, következésképpen – többek között – iskolai pedagógusokra, illetve a kutatásban, a tanügyigazgatásban dolgozó szakértőkre

kell bízni a közoktatás problémáinak megoldását, hiszen ehhez csak a hivatások értenek. Éppen a hozzáértés hiánya miatt kell a hozzá nem értőket kizárni a közügyek intézéséből, – például a szabadon választott önkormányzati testületeket – éppen a köz érdekében kell érdekeik képviselőjét átvenni, ahogy az általános iskolai beiratkozások korlátozása esetében láthatjuk.

Napjainkban az oktatáspolitikai tartósnak nem tekint a laikusokra tartozó közügynek a közoktatás dolgainak intézését. A szocializmus késői éveiben kialakult általános felfogás szerint a technikai ügyekben otthonosan mozgó szakértők dolga a legjobb oktatás és nevelés megteremtése. Ennek az eszmének a továbbélése tisztán látható abban a sokszor hangoztatott álláspontban: az értékek közötti választás a szakmai kompetencia része – ezért kellene pártok feletti ügynek kellene lennie a közoktatásnak, a szakmának kellene képviselni és meghatározni, hogy mi legyen a tankötelezettségben megjelenő állami kényszer célja, mire fordítják a közpénzeket, mit tanítsanak az iskolában és így tovább.

Ebbe az, korporatív berendezkedést erősítő (tehát: antide-mokratikus) irányba fordult az oktatási kormányzat 2002 és 2004 között, ahogy két helyen olvasható a Kormányprogramban: „1.4. Megerősítjük az iskolák szakmai önállóságát, és visszaállítjuk a szakmai testületek, mindenekelőtt az Országos Köznevelési Tanács jogosítványait...”, illetve a kormány „megszünteti a kerettantervek monopol helyzetét és kötelező jellegét”. A kormány mindkét esetben állta szavát. Menjünk sorban.

Jó, ha tudjuk, hogy Pauler Tivadar hozta létre az Országos Köznevelési Tanácsot (OKOT) német mintára, még 1871-ben. A változó szerepű, félig tanácsadó, félig minisztériumi háttérintézmény olykor még felügyeletet is ellátott. Alapvetően tantervet készített, jogszabályokat véleményezett, egyfajta korporatív szervezetként működött. Döntési joggal soha sem rendelkezett, döntés-előkészítési feladatokat azonban ellátott, ami sokszor magát a döntést is jelentette.

A tanács nevének már ekkor is van jelentése: oktatás szerepel benne és nem nevelés, a liberálisok ugyanis nem tekintették a nevelést állami feladatnak. Erre csak 1945-ben került sor, amikor is a Tanács a „nevelésre” változtatta az oktatás szót, innentől lett a neve OKNT, amelyet 1948-ban szüntettek meg. Ehhez a hagyományhoz nyúlt vissza a hatalom felé törekvő pedagógiai elit évtizedeken keresztül hordozott sérelmeire építve az MDF-kormány, amikor 1993-ban életre hívta a csak pedagógusokból álló tanácsadó testületet, hogy csökkentse az helyi közügyeket képviselő önkormányzatok és a pedagógusok érdekeit képviselő szakszervezetek súlyát²⁰. Az 1994–98-as időszakban (liberális

oktatási kormányzat) kapott döntési jogot az oktatás tartalmi ügyeiben, a tantervekben, a tankönyvekben ez a pedagógusokból és a felsőoktatás pedagógusképzésben érdekeltjeiből álló testület. A filozófia hívószavai: a pedagógusok szakmai autonómiája, a közoktatás szakmai ügy.

Ez az alakzat ettől kezdve azt jelenti, hogy a közműveltség tartalma nem a politikai felelősséget viselő miniszteren és pártján múlik. A tankötelezettség állami kényszerének célja – azaz, hogy mi is történjék az iskolában –, így szakmaivá válik, s ez távolról sem demokratikus és elszámoltatható, hiszen a szakma nem váltható le, mint a választott politikusok.

Voltaképpen ugyanaz történt az oktatáspolitikai központjában a 2002–2006 közötti ciklusban, mint az iskolák szintjén már 1985 óta gyakorlat. Nem a választott kormányzat, nem is a helyi képviselőtestület állapítja meg az országos vagy helyi szintű közcél, amihez az iskoláknak kellene igazodniuk, ahogy az Trefort idején volt. Nem a jogszabályokban foglaltak (ide sorolva a tanterveket is) teljesítése volt a közalkalmazottak dolga a közintézményben, hanem éppen fordítva: az iskola szintjén a közalkalmazottak, illetve országos szinten pedig a korporációk joga meghatározni, hogy miért kötelező iskolába járni, s az OKNT dönt akkor a keretről, amely iránymutató az iskolákban dolgozó kollégák számára.²¹

A korporációt erősítő szándékot mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a felsőoktatási törvényben rögzítették, hogy a Magyar Akkreditációs Bizottságba az OKNT delegál tagot, mert a *felhasználók* szempontjait a „terepen dolgozó” pedagógusok képviselik. Az autonóm közszolgák szava a meghatározó abban, hogy milyen értékek uralkodjanak a közoktatásban és a tanárképzésben.

Nem is kell további érvet sorolni amellett, hogy szakmai és nem közügynek tekinti a jelenlegi oktatási kormányzat a közoktatás ügyét. Sípos János²² közoktatási helyettes államtitkár szerint az önfejlesztő iskolamodell egy olyan oktatásügyi, tartalmi fejlesztési filozófiára épült, amelynek középpontjában az iskolai autonómia áll, s a közoktatás szempontjából fontos fejlesztési feladatok zöme az intézmények saját belső innovációjában jön létre (Schüttler, 2002: 17). Tehát a társadalom egészének a szolgálata az iskolák tantestületei egymástól függetlenül végzett innovációja eredményeképpen teremődik meg, ami egyben azt is jelenti, hogy a pedagógus közösségek tevékenységének sikerén múlik a köz java.

ANTIKAPITALISTA PLEBEJUS OKTATÁSPOLITIKA

A liberális oktatáspolitikusok nyilatkozataiból világosan kitűnik, hogy nézeteik és politikájuk nem a XIX. század liberális korszak és a Liberális Internacionálé értékrendjét követi, hanem ennek a politikának polgári radikális vagy éppen szocialista ellenzékéét, melynek forrása legalább két helyen fakad.

Az egyfelől a XIX. század végi, XX. század eleji európai, amerikai radikális iskola-, társadalom- és életmód-alakító szocialista, anarchista mozgalmak értékrendjéhez nyúl vissza, mely elveti a rendiesnek tartott polgári társadalmi hierarchia létét és az állam szervező szerepét, s a közcélok felülről történő kijelölését (Sáska, 2004–5).

A közvetlen előzmény pedig másfelől a nyolcvanas évek magyar bel-, ezen belül oktatáspolitikájában keresendő. A munkás öngazgatást hirdető lengyel Szolidaritás mozgalom követeléseinek elébe menve a Magyar Szocialista Munkáspárt a szovjet típusú központosított szocialista modellt óvatosan és körültekintően a jugoszláv típusú öngazgató, szintén piacellenes, kollektivista egypárti (következésképpen antidemokratikus) modellre váltotta (Tischler, 1999). A kádári új politika szerint már a munkavállalók szavazatán múlt az igazgató személyének kiválasztása, a vállalati tervek, a pénzfelhasználás és az önellenőrzés módja, természetesen a munkahelyi párt, szakszervezet és a belügyi kontroll alatt, s ugyanezt az irányt követték az oktatási rendszer mindegyik szintjén. Az autonóm önszervezés eszméjét és gyakorlatát az 1985-ös oktatási törvény legitimálja és indítja el, s ez az eszme és gyakorlat rendszerváltás után is fennmaradt, de csak a közszolgálatban, a piaci szférában eltűntek e szervezeti viszonyok (Sáska, 2003).

Úgy tűnik, hogy az 1990 utáni kormányzati oktatáspolitikai eszméi inkább a korai polgári radikális ideológiákra és a késői szocialista öngazgató értékrendre építkeztek, hiszen a magyar liberális hagyományokhoz nehezen illeszthetőek. A magyar liberális oktatáspolitikai új jelentést, újabb értelmet kapott.

***

Köszönöm Kozma Tamás, Laki Mihály, Lukács Péter, Nagy Péter Tibor, Polonyi István és Szira Judit észrevételeit valamint Fábián Teri segítségét.

JEGYZETEK

- ¹ Feltehetőleg a magyar közoktatás gondolkodásának fejlődésének irányát mutatja az a tény, hogy a FIDESZ is ugyanolyan antiintellektuális politikát folytatott, mint ami a Medgyessy-kormány programjában olvasható. Pokorni Zoltán oktatási miniszterként kijelentette, hogy a „túlzottan ismeretközpontú iskola gyerekek tömegeinek zsigereibe kódolja be a szorongást, a halmozódó s a természetes módon már feloldhatatlan feszültségeket...Ezért van nagy jelentősége az iskolai tananyag gyermekléptékűre szabásának, az óraszámok bizonyos mértékű korlátozásának, az iskolai terhelés csökkentésének...” (Pokorni, 2001: 4; kiemelés tőlem – S. G.).
- ² 17/2004, (V. 20) OM rendelet a kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről, valamint egyes jogszabályok módosításáról.
- ³ Lásd Az OM honlapján A tankönyvek korszerűségét és minőségét meghatározó tényezők, Bevezető, illetve Kojanitz László: A tankönyvek használhatóságát meghatározó minőségi összetevők c. munkáját ugyanott. <http://www.om.hu/main.php?folderID=965&articleID=7002&ctag=articlelist&iid=1> Letöltve 2006-03-21
- ⁴ Lásd az iskolatáska súlyáról kiadott OM tájékoztatót: Oktatási Közlöny 2004/28 (X. 19.).
- ⁵ Lásd az 1993 évi LXXIX tv. módosítását kezdeményező T/ 3591 sz. törvényjavaslat előterjesztői expozét.
- ⁶ A közoktatásról szóló 1993. évi törvény 70§ (3) bekezdését 2003 áprilisában Magyar Bálint kezdeményezésére úgy módosította az Országgyűlés, hogy az általános iskola első három évben és a negyedik félévben a bizonyítványban szöveges értékelést kell adni a tanulók tusáról.
- ⁷ Mintha ugyanezt a szemléletet vallaná Pokorni Zoltán is. „Egy társadalom későbbi mentálhigiénés állapota szempontjából meghatározó szerepe van annak, hogy az iskola által közvetített tananyag mennyire felel meg az életkori sajátosságoknak, mennyire ad lehetőséget a személyiség sokoldalú fejlődésére, fejlesztésére (Pokorni, 2001: 3).
- ⁸ Kevésbé harciasan, de ugyanezt mondja a FIDESZ minisztere is: „Régóta tudjuk, hogy az iskolában a gyerek nem az életre készül. Az iskola a gyermek számára maga az élet. Ezért van óriási jelentősége annak, hogy milyen légkör hatja át az iskolát, mennyire gerjeszt szorongásokat, feszültségeket, vagy épp ellenkezőleg, mennyire képes oldani ezeket” (Pokorni, Uo).
- ⁹ Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a képesség fogalma Arisztotelésztől való (Metafizika IX. (Theta) könyve). Egyszer azt jelenti, hogy meg tudok-e most valamit csinálni (pl. ajtót kinyitni, fára mászni, zenét élvezni stb.), másfelől pedig majdan, a jövőben meg tudok-e tenni valamit (Ross, 1996). Ez a képesség már most is bennem van, mint az idei vetésben a jövő aratás lehetősége. E gondolatban persze van egy szép metafizikai mozzanat, ugyanis fel kell tételnie, hogy vagy van egy olyan „ős-képesség”, ami pedagógiai munka által kibontakozhat (Rousseau, Pestalozzi), vagy előre tudja – eötvösi értelemben liberálisnak semmiképpen sem nevezhető politikus –, hogy milyen lesz a jövő, amire már most fel kell készíteni minden egyes gyermeket, persze külön-külön. Feltételezi, hogy minden pedagógus rendelkezik azzal a képességgel, hogy tanítványait az általa nem ismert jövőre készíti fel. Ez a politika

a pedagógusmesterség irracionális elemét erősíti fel, mert arra politizál.

- ¹⁰ A pénz felhasználásnak célja: „Az egész életen át tartó tanulás közoktatásbeli megalapozása biztosítja a tudás alapú társadalom és gazdaság létrejöttének feltételeit. A célok elérése érdekében szükséges a pedagógiai kultúra átalakulása. A ma jellemző frontális és zömmel lexikális ismeretközlő eljárásokat fokozatosan fel kell váltania az iskolarendszer egészére kiterjedő, kompetencia alapú nevelési, oktatási módszertannak. A módszertani változást a digitális kultúra oktatási eszközrendszerének alkalmazása kell, hogy kísérelje. Különösen nagy fontosságú a kisiskolás korban elsajátított alapképességek és készségek, továbbá kulcskompetenciák fejlesztése, mert ezek a későbbi sikeres tanulás és munkába állás feltételeiként szolgálnak.” (FMM, 2005).
- ¹¹ A támogatottak listája megtekinthető ugyanitt.
- ¹² Az OM háttérintézményein főként a Sulinován keresztül.
- ¹³ A forrás a 8. sz. jegyzetben.
- ¹⁴ Alsó becslésről van szó, mert az elemzett időszak nem tartalmazza a 2006. évi költségvetési törvényhez csatolt – nem pénzügyi természetű – a közoktatásról szóló törvény elfogadott módosításait, pl. az általános iskolai felvételik esetében alkalmazandó pozitív diszkrimináció elrendelését, következőképpen a változtatás mértéke nagyobb, mint a kimutatott.
- ¹⁵ Nem számítva a jelölések és a számozások megváltozását.
- ¹⁶ A jelenlegihez fogható igazgatási módszerrel legtisztábban Magyarországon utoljára talán a hatvanas években éltek, amikor rendeletben írták elő az általános iskolai (1963) és a középiskolai (1965) tanulók tervszerű nevelésének programját. Az általános iskolai Nevelési tervben olvasható a morális tekintetben nehezen támadható pedagógusok elé tűzött feladat, mindegyikük tanítványa a „társadalmi és magánéletében legyen becsületes, igazságos, egyszerű és szerény” (Nevelési terv, 1962. 15). A két politika lényege ugyanaz: államigazgatási eszközökkel, a joggal kényszerítene ki előírt értékek követő magatartási formákat.
- ¹⁷ A közoktatás finanszírozása két részből tevődik össze. Az egyik részt (kb. 50-60%) az ország költségvetése állja, a másikat pedig az iskolafenntartó önkormányzat fedezi. A bejáró fejkvóta pedig az önkormányzatok közötti teherbíró képességet egyenlíti ki, illetve és ez a fontosabb – az iskolát választó szülők személyi jövedelemadójának bizonyos hányada nem az iskolafenntartó önkormányzathoz kerül.
- ¹⁸ 2005. évi CXLVIII. törvény módosította a közoktatásról szóló törvény 66. §-ának (2) bekezdését., amely szerint „Az általános iskola – beleértve a kijelölt iskolát is – köteles felvenni, átvenni azt a tanköteles tanulót, akinek lakóhelye, ennek hiányában tartózkodási helye a körzetében található (kötelező felvételt biztosító iskola). A fenntartó a szakiskolát – kilencedik-tizedik évfolyamon – kijelölheti kötelező felvételt biztosító iskolának. A kijelölt iskola [30. § (4) bek.], ha nem kötelező felvételt biztosító iskola, a tanuló felvételét csak helyhiány miatt tagadhatja meg.”
- ¹⁹ Tudjuk, hogy az egyházi – s elsősorban a katolikus fenntartású iskolák tanulóit a legnagyobb eséllyel tanulnak tovább a felsőoktatásban, és ezekben az iskolákba a tanultabb szülők küldik gyermekeiket (Neuwirth, 2003: 51).
- ²⁰ Az helyi társadalmat képviselő önkormányzatok és a munkavállaló pedagógus érdeket védő szakszervezetek alkotta egyeztető szervezettel szemben

hozták létre a korporatív logika szerint az Országos Köznevelési Tanácsot, 1993-ban elfogadott Közoktatási Törvényben (96.§.)

- ²¹ Érdekes, hogy a konzervatív FIDESZ kormányszata kísérlete meg, hogy a közoktatást – a politika szervezeti rendjét tekintve valamelyest a maga értékrendje szerint, de mégis a közüggyé formálja. Az úgynevezett kötelező kerettantervekkel megkísérelte az iskolák tevékenységét koordinálni, ezzel megteremtette a közműveltség vitathatóságának intézményes kereteit, s elvette a felelősséggel nem rendelkező, számon kérhetetlen Országos Köznevelési Tanács (OKNT) egyetértési jogát is. Ezt sérelmezte az SZDSZ.
- ²² Korábban iskolaigazgatóként a Soros Alapítvány Közoktatási Programjának keretei között működő önfelkészítő iskolaprojekt egyik vezérégyénisége volt. Az alapítvány vezetője Horn Gábor országgyűlési képviselő, az SZDSZ Oktatási Műhelyének vezetője, az Alapítványi és Magániskolák Egyesülete mellett az Önfelkészítő Iskolák Egyesületének is tagja. Lásd: www.miniszterelnok.hu (Balázs, é. n., Schüttler, 2004).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adorno, Theodor W. (2003): A félműveltség elmélete. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 96–114. pp.
- Andor Mihály. (2005): Lépéskényszer. Az extenzív fejlődés lehetőségeinek kimerülése az oktatásban. *Iskolakultúra*. No.3., 57–69. pp.
- Balázs Éva (é.n.): *Önfelkészítő iskolák Egy alapítványi kezdeményezésű innováció*, <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=tartalmi-valtozasok-09-balazs>
- Bálint Mária, Gubi Mihály és Mihály Ottó (szerk.): *A polgári nevelés radikális alternatívái*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Broadfoot, Patricia (1986): *A nyilvános vizsgáktól a pályaorientációs teljesítménymérésig*. Az Értékelési Központ kiadványai, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- De Groff, J. (1999): *Az oktatásjog általános helyzete: összehasonlító és a nemzetek feletti oktatásjog*. Új pedagógiai Szemle, július-augusztus, 240–253. pp.
- Eötvös József (1987): A népiskolai törvényjavaslat indoklásából. In: Mann Miklós (szerk.): *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. I. rész*. Tankönyvkiadó, Budapest. 16–17. pp.
- Eötvös József (1987): Felszólalás a költségvetés tárgyalásakor (1870) In: Mann Miklós (szerk.): *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. I. rész*. Tankönyvkiadó, Budapest. 18–22. pp.
- Falus Iván (1974): Utószó. In: Vág Ottó szerk: *Granville Stanley Hall: az amerikai iskoláról*. Tankönyvkiadó, Budapest. 155-164. o.
- FMM (2005): „*Felkészítés a kompetencia alapú oktatásra*” PÁLYÁZATI FELHÍVÁS Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program és EQUAL Program Irányító Hatóság (HEFOP IH) pályázatot hirdet. (<http://www.fmm.gov.hu/main.php?%20folderID=55&articleID=1767&ctag=articlist&iid=1>).
- Gergely Gyula (2004): *Kulcskompetenciák pedig nincsenek*. Új Pedagógiai Szemle, 11. sz. 50–58. pp.

- Guther M. Ilona (2003): *Túlterheltek-e a diákok vagy nem?* 4. rész, Romániai Magyar Szó, január 25.
- Hoffmann Rózsa (2006): *Zuhanórepülésben, katapultálás előtt. Az utóbbi években jelentősen romlott a közoktatási rendszer.* Magyar Nemzet 2006. március 9. 6. p.
- Karády Viktor (1994): Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Laczkó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Karády Viktor (1995): A középiskolai elitképzés első funkcióváltása Magyarországon. *Educatio.* No. 5.
- Kósa Barbara (2005): Oktatás és képzés 2010, Összefoglaló a 'Kulcskompetenciák' munkacsoport eredményeiről, „A sikeres önmegvalósítás képességét kell kialakítani”, Beszélgetés Brassói Sándorral, az Oktatási Minisztérium főosztályvezető-helyettesével. *Új Pedagógiai Szemle.* No. 5., 51–57. pp.
- Kövér László (2006): 'Rusnya, ragyás' képű SZDSZ-re utalt Kövér László. *MTI,* 2006. március 29., szerda 22:28, <http://index.hu/politika/belfold/kover5342/> Letöltve 2006. március 30.
- Liberal Appeal of Rome 1981, <http://www.liberal-international.org>
- Liberal Declaration of Oxford 1967, 2 september 1967. <http://www.liberal-international.org>
- Medgyessy Péter kormányának programja (2002): „*Cselekedni, most és mindenkiért!* A nemzeti közép, a demokratikus koalíció kormányának programja Magyarország 2002–2006” (A H19. sz. parlamenti előterjesztés 2002.05.25.) <http://www.meh.hu/kormany/kormanyprogram/program20020531.html>.
- Mihály Ildikó (2002): *Kulcskompetenciák meghatározása és kiválasztása.* Új Pedagógiai Szemle, 7-8. sz. 180–188. pp.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása.* Educatio, Budapest,
- Nagy Péter Tibor (2004): *A tananyagcsökkentés és társadalompolitika.* Educatio, 2. sz. 279–283.
- Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (2005, szerk.): *Életreform és reformpedagógiai – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Neuwirth Gábor (2003): *A középiskolai munka néhány mutatója 2002.* Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- Nevelési Terv (1962) Pedagógiai Tudományos Intézet, sokszorosítás.
- OKA (2006): Az Oktatásért Közalapítvány Közoktatási Alkuratórium pályázata: közoka III. - REFORM- ÉS ALTERNATÍV PEDAGÓGIAI PROGRAMOK, INNOVÁCIÓK TÁMOGATÁSA <http://www.om.hu/main.php?folderID=410&articleID=6963&ctag=articlelist&iid=1> letöltve 2006 március 14.
- OM tervezet (2006): Melléklet a /2006. számú kormány-előterjesztéshez A Kormány.../2006. (...) Korm. r e n d e l e t e a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 243/2003. (XII.17.) Korm. rendelet módosításáról.
- Oxford Manifesto (1947): Drawn up at the International Liberal Conference at Wadham College, Oxford, in April, 1947. <http://www.liberal-international.org>
- Oxford Manifesto (1997): *The Liberal Agenda for the 21st Century: The Liberal Manifesto.* Adopted by the 48th Congress of Liberal International on 27-30

- November 1997 in The Town Hall in Oxford, UK. (<http://www.liberal-international.org>)
- Pauler Tivadar (1987) Beszéd az Országgyűlés költségvetési vitájában (1871). In: Mann Miklós szerk.: *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. I. rész.* Tankönyvkiadó, Budapest. 30–39. pp.
- Pokorni Zoltán (2001): Az iskola a gyermek számára maga az élet. *Új Pedagógiai Szemle.* No. 5., 3–4. pp.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstanai kézikönyvekben.* Iskolakultúra, Pécs. /Iskolakultúra-könyvek 28./
- Rádai Eszter (2004): „A magyar iskola betegít.” Vekerdy Tamás gyermekpszichológussal és Mihály Ottó oktatáskutatóval készített interjú. *Élet és Irodalom*, 47. évfolyam. 4. sz.
- Ross, Sir David (1996): *Arisztotelész.* Budapest. Osiris Kiadó.
- Sajó András (2003): A semlegesség doktrínái és az állam. *Beszélő.* Október. 10.
- Sáska Géza (2003): *Szakmai és politikai autonómiák a '80-as, '90-es évek magyar közoktatásában.* Iskolakultúra 2003/6-7. 88–108. pp.
- Sáska Géza (2004): *Az alternatív pedagógiai posztoszocialista győzelme.* *Beszélő,* 12. sz. 20–30. pp.
- Sáska Géza (2004–5): *A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia ellenes képzete a XX. századi pedagógiai ideológiákban. I., II.* Magyar Pedagógia 4. és 5. sz.
- Sáska Géza szerk. (2004): *Vita az irodalomtörténet tanításáról.* *Kritika,* július-augusztus 30–36. pp.
- Scheibe von, Wolfgang (1984): *Die Reformpädagogische Bewegung 1900–1932. Eine einführende Darstellung.* Beltz, Broschert.
- Schüttler Tamás (2002): *A modernizációt segítő reformok elodázhatatlanok. Interjú Magyar Bálint oktatási miniszterrel.* *Új Pedagógiai Szemle,* 9. sz. 3–16. pp.
- Schüttler Tamás (2002): A tantervek körüli hitviták ma már kívül rekednek az iskolák falain. Beszélgetés Sipos János közoktatási helyettes államtitkárral. *Új Pedagógiai Szemle,* 9. sz. 17–25. pp.
- Schüttler Tamás (2004): „Önfejlesztés csak hálózatban, sok iskola együttműködésében létezhet”. Beszélgetés az önfejlesztő iskolákról. *Új Pedagógiai Szemle.* 1. sz. 59–68. o.
- Segerfeldt, Fredrik (2006): *The Not-so-super model.* Timbro, <http://www.timbro.se/text.aspx?id=151>. letöltve 2006. február 15.
- Szabó Miklós (1989): *A szocializmus három értelme.* Pártok és rendszerek. A Magyar Politika-tudományi Társaság Évkönyv, Budapest, 207–212. pp.
- Szűdi János dr. (2004): *A gyermek mindenképpen feletti álló érdeke.* Okker Kidadó Budapest.
- Tischler János (1999) *A magyar pártvezetés és a lengyel válság, 1980–1981.* *Studia Miskolcinsia* 3. Történelmi Tanulmányok, A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve, Miskolc
- Vekerdy Tamás (2001): *Nem az életre készülünk, hanem élünk.* Népszabadság, (2001. okt. 27.)
- Vekerdy Tamás (2004) *Gyermekközpontú-e az iskola?* *Új Pedagógiai Szemle* 4–5. sz.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

MAKKAI JÁNOS (1905–1994) a két háború közötti korszak közismert politikusa, publicistája – néhány kevésbé ismert művében – politikatudósa is volt. Pályáját a 20-as évek második felében újságíróként kezdte, a Magyarország című lap tudósítója volt Németországban. Hazatérve írta meg első komolyabb művét, a *Germania új utakon* című monográfiát.

1935-től 1944. március 19-ig országgyűlési képviselő volt a mindenkori kormánypárt színeiben.

Munkássága – az utókor számára is – számos tekintetben komolyan vitatható, hiszen 1938-ban és 1939-ben komoly és negatív szerepet játszott a zsidótörvények elfogadásában. A 40-es évek elejétől azonban korábbi nézeteit alaposan revideálta és érdeklődése egyre inkább politikaelméleti és politikaetikai témák felé fordult.

Az alábbi szövegrészlet a szerző 1943-ban megjelent *Politika Isten rabságában* című könyvéből való. A könyv ma is érdekes és inspiráló elemzéseket tartalmaz a politikai hiedelmekről, a forradalom és a háború szociológiájáról és lélektanáról. A szerző 1947-ben elhagyta Magyarországot és haláláig emigrációban élt.

Politikával és politikai elemzéssel a továbbiakban nem foglalkozott.

Egyéb fontosabb művei:

A háború utáni Magyarország (1937), *A természetes béke Európában* (1940), *Urambátyám országa* (1941)

MAKKAI JÁNOS

A politikai hiedelem gyermekbetegségei

A politikai hiedelemmel való élés gyakorlata igen gyakran mutat „beteges” tüneteket a társadalomban. Mint minden szellemi ténykedésnek, úgy a politikai magatartásnak is állandóan bizonyos eltorzult formái és jelenségei mutatkoznak, amelyeket a józan ember és az objektív utókor is „egészségteleneknek” kell, hogy ítéljen. Régi szállóige, hogy sehol sem lehet annyi visszataszító jelenséget látni, mint a politikai életben. Ennek okát legtöbbször abban a tényben érezzük, hogy a politikát erkölcsileg, jellemileg és szellemileg nem megfelelő egyének művelik, és ezek defektusai megmutatkoznak az élet gyakorlatában. Ebben a tekintetben igen sok függ a politikustól és a hiedelmet szolgáló tömeg általános életviszonyaitól, a népet alkotó fajelemek lelkiségétől, a nemzeti karaktertől, a társadalmi, gazdasági, anyagi, civilizációs és műveltségi állapottól. A hiedelemmel való élést jórészt ezek a tényezők szabályozzák, azonban ezek törvényszerűségének kutatása *nem ide*, hanem az általános szociológiai és a néplélektan körébe tartozik.

Bizonyos azonban, hogy a politikai aberrációk nagy tömege nem ilyen esetlegességekre vezethető vissza, hiszen előfordulások általános jelenség. Nem, ezeknek más, mélyebb okai vannak. Tudjuk, hogy a hiedelem egész élete folyamán a lelki infekció erejével terjed, ám más a laki infekció a hiedelem egyik vagy másik életkorában és a különbség nemcsak a fertőző erőben, hanem a fertőzés, az infekció eltérő hatásaiban is megmutatkozik. A hiedelemmel való élésben az ideális állapot az volna, ha a hiedelem mindig férfikorát, kiteljesedésének egészséges állapotát élné és annak nem volna zavaros gyermekkora és dekadens öreg-

sége. A hiedelmek azonban nem születnek készen és tökéletesen és nem maradnak ilyenek. A politikai hiedelmeknek (éppúgy, mint minden más hiedelemnek is) határozottan megfigyelhető *gyermekbetegségei és öregkori betegségei* vannak. A forradalmak kegyetlenségei, az emberi erkölcsök eldurvulása, a tömegmészárlások, a kulturális javak elpusztítása, máskor pedig a közügyek iránti passzivitás, az áldozathozatal hiánya, a nagy célok és szempontok negligációja mind olyan lélektani jelenségek, amelyeket az embertömegek *nem azért követnek el, mert egyéneik gonosztevők, vagy aljasak, hanem főként azért, mert vagy a hívés okozta pszichózis, vagy a hívés-hiány állapotában vannak; a hiedelem vagy gyermekkorát, vagy hanyatló öregségét éli bennük.*¹

AZ ÉRTELEM-SÜKETSÉG

A politikai hiedelem gyermekbetegségei mind közös eredőből: az érzelmek túltengéséből és az értelem fejletlen, alárendelt, lényegtelen állapotban való tartásából veszik eredetüket. A hiedelem gyermekkorában az érzelem néha még az ismert mértéken felül is túlteng úgy hogy az értelem alig jut benne szerephez. Az értelem teljesen csenevész, a hívő tömeg pedig mohó a cselekvésben – nyilvánvaló hát, hogy ostobaságokat kell elkövetnie.

A politikai hiedelem leggyakoribb gyermekbetegsége: az „értelem-süketség”, amely alatt azt a pszichikus állapotot kell érteni, amikor a hívő annyira a hiedelem alkotó érzelmeinek szuggesztíója alatt áll, hogy teljesen képtelen az önkritikára, a más irányú értelmi behatások elfogadására, nem ért meg semmit, ami nem vágyainak és akarátának kedves és megfelelő, ellenben mindent kritika nélkül elhisz és követ, ami érzelmi alátámasztására alkalmas. Voltaképpen minden vallásos és politikai hívő kisebb-nagyobb mértékben az értelem-süketség állapotában van, éppúgy, amint nem mindig van biztos határ az ideg- és elmekórtan tanítása szerint egészséges és beteg individuumok között.

Az értelem-süketségben szenvedő egyén és tömeg olyan naiv dolgokat is képes szentségek gyanánt magáévá tenni, amelyek egy későbbi állapotában teljesen értelmetlennek tűnnek előtte. Ezerszer látjuk, hogy események elbírálásában, emberek értékelésében, jelenségek megítélésében az embertömeg milyen nagy különbségeket és ellentéteket mutat akár csak egy esztendő, egy hónap vagy egy hét távlatában is. A francia parlamenti választásokról többen kimutatták már, hogy azok a választópolgárok „histériájának” sajátos képét mutatják. A legtöbb kerületben állandóan más és más párt győzött a két világháború közötti

Franciaországban. A hívő tömegek képesek ugyanazt az embert világmegváltónak tartani ma és gazembernek holnap; tökéletesen azonos buzgalommal forradalmárok hétfőn és konzervatívok kedden, ha közben valami drámai esemény „megvilágosítja” agyukat. A tömegek politikai élménye ebből a szempontból azonos az *állandó vesszőfutással* s ha egyetlen ember számot vetne azzal, hogy élete folyamán milyen különböző és ellentmondó hiedelmeket szolgált, ugyancsak szégyenkeznie kellene emiatt! A tömegekben a kritikanélküli hiszékenységet az értelem-süketség idézi elő és ezért lehet azokat megfelelő érzelmi konstellációk esetében *bárminemű célra* felhasználni. Ezt az állapotot használja föl az európai tömegember mai igazi vezére: a „kispolitikus”, az emberi lények egyik legocsmányabbika.²

Az értelem-süketség a gyermekkorát élő hiedelem hívőiben olyan arányú, hogy azok a legprimitívebb ostobaságokat sem veszik észre, amikor elkövetik. E pszichikus állapotban a hívők mindig elhiszik, hogy pontosan ők vannak hivatva a világot megmenteni. Hiedelmük megvalósítása előtt nem látnak akadályt. Problémaszemléletük egyáltalában nincs. Megoldatlan kérdések pillanatnyi elrendezésével úgy dobálóznak, mint gyermek a labdával. Azt hiszik, hogy egyszerűen csak akarniok kell és akkor minden meg is történik, amit kívánnak. Saját népük adott szociális állapotával, értelmi elmaradottságával, az egyén és a tömeg hétköznapi pszichológiájával, az ellenük feltornyosuló erők számba vételével, a természet ellenállásával, gazdasági és pénzügyi alaptörvényekkel egyáltalában nem törődnek. Elhiszik, hogy népeket egyik napról a másikra el lehet költöztetni letelepedési helyükről, minden megrázkódtatás nélkül; elhiszik, hogy a gazdasági és szociális válságokat egyik napról a másikra virradó éjszakán meg lehet oldani; az ellenerőket minden kockázat nélkül el lehet pusztítani – és, ha mindezt a társadalom vagy a nemzet vezetői nem teszik meg, az csupán gyávaságuk és jellembeli fogyatkozásuk következménye. A hívés eme primitív állapota csak az államférfiakat, az ösztönösen politikára született egyéniségeket nem jellemzi, a szakembereket, a művelteket, az intellektuálisokat igen gyakran!

Az értelem-süketség állapotában levő embercsoportot a legprimitívebb eszközökkel lehet az orránál fogva vezetni, és velük a legátlátszóbb mesterkedésekkel szédelegni. A *logika működése* ilyenkor teljesen megbénul. Az ok és okozat közötti összefüggés vizsgálata megszűnik, s a hívő előtt így minden lehetségesé válik. Az értelmi felvilágosítás e pszichikus állapotban teljesen reménytelen. Amíg az állapot fennáll, az értelem-süket tömeg semmi érvet nem hall meg, akár ágyúzni is lehet a füle mellett a legkézenfekvőbb, racionális tényállításokkal. Az állapot a hie-

delem-fejlődés következtében önmagától múlhatik el, vagy pedig nagy tragédiák árán a tömeg csalódása következtében szakad félbe. Orvosság vele szemben *nincs*. Az ilyen hívő tömeget csak a hatalom eszközével lehet féken tartani. Az értelem-süket csorda szabadjára engedése az állam és a társadalom legnagyobb veszedelme.

A DEMAGÓGIA

Az értelem-süketség tenyésztí a társadalomban a *demagógia* kórokozóit. A közösségben mindig jelentkeznek olyan tényezők, amelyek a tömeg értelem-süketségét saját céljaik számára akarják felhasználni s erre az állapotra politikai egzisztenciát szerveznek. A kórokozó: a demagóg az értelem-süketségben levő tömeget az alantas ösztönök fölkeltésével határozott akciók számára megszervezi, közreműködését kihasználja és a tömeget becsapva, meg nem fontolt é be nem vallott célok irányába tettekre mozgatja. A demagógia kisebb-nagyobb mértékben minden korban és politikai rendszerben virágzik, tőle sohasem lehet teljesen megszabadulni. Nincs olyan politikai életérzés és irányzat, amely ne élne a demagógia eszközével.

A demagógia a forradalmi korszakokban annyira elhatalmasodik, hogy a politikai élet minden magasabb színvonalú megnyilatkozása a háttérbe szorul. A vele megtöltött embercsoportokban a harcoló felek túlnyomórészt *indulatszavakban* érintkeznek egymással. A hiedelem vezetői szükségképpen alacsony színvonalú emberek lesznek, akik nem ismernek gátlást, és akiknek nincs vesztenivalójuk – ezért minden kockázatot vállalnak, csakhogy a hiedelmet, de főleg: saját érdekeiket előbbre vihessék. Az értelem-süket tömeg mindig biztos prédája a demagógiának.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy csak a forradalmi életérzés vált ki demagógiát. Határozott demagóg-tevékenység figyelhető meg néha a haladó életérzésűek és a konzervatívok körében is. A forradalmárok demagógiája azt állítja (és ezt az értelem-süket tömeg száz százalékig elhiszi), hogy a társadalom minden nyomorúsága egy kiválasztott közellenség-réteg tevékenységének következménye. Az ellenség képviselői: a Sátán gyermekei. Ezek nem képesek egyéb cselekedetre, mint lopásra, csalásra, gyilkosságra, paráználkodásra és a néptömegek becsapására. A hívő, értelem-süket tömeg, és vezetője a demagóg: a becsület mintaképei, az ellenség pedig azonos a gazemberek tömegével. A demagógia ígézetében a tömeg meg van győződve arról, hogy politikai ellenfelei mind egy húron pendülnek, noha őket (saját érzésük szerint) ég és föld választja el egymástól,

mind közösen őellene acsarkodnak és az uralmon levők a népet rabszolgaként, vagy baromként bármikor képesek eladni az állítólagos közös ellenségnek. A haladók demagógiája mindig képes elhíttetni híveivel, hogy a társadalmat vagy a reakció visszátérése, vagy a forradalom felülkerekedése fenyegeti. Ezzel a frázissal tudják kicsikarni az életérzésüknek megfelelő haladást. A konzervatívok demagógiája a régi állapotok nagyszerűségének túlzásával és az adott viszonyok gyakorló voltának hangsúlyozásával jelentkezik, ami szintén mindig hitre talál a hasonló életérzésűeknél. A konzervatívoknak jellemző demagóg fogása, hogy a régi világrendből csak annak előnyeit csillogtatják meg és a jelenlegi vagy a változást követelő irányzatnak és állapotnak csak a hátrányait. Ugyanígy a politikusok összehasonlításánál elmúlt korok legnagyobbjait a jelenkor legkisebbjeivel hasonlítják össze. „Meghalt Tisza István, de itt van most Klopucsek” – mondják. A konzervatív hívők a *csalást nem veszik észre*, hanem helyeslően hümmögnek hozzá. A demagógia alapja mindenkor valamely hamis princípium fölállítása, hogy abból a megfelelő következtetés legyen levonható.

A mostanában elburjázott s az egész világot lenyűgöző *propaganda* túlnyomórészt az egykori demagógia tökéletes utánzása és szóban, írásban, rádióhullámon való kitenyésztése a modern pszichológiai módszerek figyelembevételével. A demagógia elszabadulásának tragikus következménye az: ha egyik oldalon való jelentkezését nem lehet megakadályozni, akkor az a másik oldalon is törvényszerűen kifejlődik. Ugyanígy a nemzetközi politikában, ha egyik állam demagógiával izgatja ellenünk a népet, mi is kénytelenek vagyunk hasonló eszközökkel válaszolni. Ez a politika teljes elordasodásához vezet, amelyből azután gyilkosságok, merényletek, katasztrófák keletkeznek. A politikai hiedelem gyermekkorában a demagógia a legmindennapibb jelenség és ezen csak a hiedelem továbbfejlődése tud némileg segíteni.

A RADIKALIZMUS

A harmadik gyermekbetegség: a *radikalizmus*. Mivel a politika az emberi életet akarja előbbre vinni és állandóan változtatni, nyilvánvaló, hogy hiedelmeink megvalósítása a társadalom, vagy más népek, vagy pedig egyenesen a természet ellenállásába ütközik. Ezért semmiféle elvet nem lehet azonnal, nyomban és maradéktalanul a gyakorlati életbe átültetni. A tömeg viszont a hiedelem gyermekkorában az egész boldogságrendszert azonnali, biztos lehetőségnek veszi s a hiedelmet betű és szó szerint hiszi. Ezért, mint a gyermek, egyszerre mindent akar. Nem látja

szükségesnek a sorrendbeli kérdések felállítását, s fölöslegesnek tartja az eddigi eredmények kipróbálását: nyomban, azonnal a végcél követeli.

A radikalizmus minden politikai hiedelem gyermekkorában egyformán jelentkezik. Amikor az életérzés új hiedelmet hoz, a hívők rendszerint még sokkal kevésbé akarják átformálni a világot. Kezdetben kevesebb is beérik, de később étvágyuk megnő s lassanként semmi eredmény sem lesz elég nekik. Követelésük ilyenkor kétirányú szokott lenni. Egyik irány: egyre nagyobb áldozás bizonyos célok elérése érdekében. A másik irány: a gyűlölet folytonos növekedése a profánokkal vagy a más hiten levőkkel szemben. A radikálisok mindig saját elvük minél gyorsabb és minél tökéletesebb megvalósítását és az ellenség mielőbbi teljes megsemmisítését követelik. Mindig azt hiszik és úgy érzik, hogy az áldozásnak nincsenek határai, a tömeg mindent elbír, a társadalom pedig az ő kísérleti nyuluk, amellyel mindent tehetnek. Ugyanakkor azt is hiszik és érzik, hogy a politikai ellenség egyre vakmerőbb és elszántabb lesz velük szemben. Egyre újabb és újabb bűnöket fedeznek föl a társadalom eme rétegében és ezért folyton szigorúbb rendszabályokat követelnek. A radikalizmus vezetett a francia forradalomban és később az orosz kommunizmusban egész társadalmi rétegek kiirtására.³ Mivel a tehetetlen ellenfelet sokkal könnyebb kiirtani, mint hívőinket a végtelen áldozás útján vezetni és velük hatalmas alkotásokat létrehozni, – a radikalizmus mindig sokkal többet rombol, mint amennyit épít.

A radikalizmus lavinaszerűen önti el a társadalmat. Ha erőt vesz egy embercsoporton, azt engedményekkel, programjának megfelelő törvényekkel vagy a megkívánt alkotásokkal egyáltalában nem lehet lecsillapítani. Ha a radikálisok egyik napon egy határozott dolgot követelnek és az teljesedésbe megy, a következő napon föltétlenül új követeléssel állanak elő és sohasem mondják azt, hogy elég volt valamiből. Ez is csak hatalmi eszközökkel fékezhető meg, vagy pedig a társadalom kinövi azt, mint a többi gyermekbetegséget.

A BŰNTUDAT HIÁNYA

Az emberiség nagy vallásai többek között abban a rendkívül fontos és mély jelentőségű tényben különböznek az összes földi hiedelmektől, hogy lényegük mindig a *bűntudaton alapszik*. Nincs olyan vallás, amely ne ismerné a bűnös ember fogalmát és ne a bűnöktől való megtisztulást tartaná az emberi élet végső céljának. Minden vallásban más az erkölcs és mások a bűnök. De mind-egyik vallás ismeri a bűnt és az emberbe beleneveli a bűntudatot.

Vallásos ember csak az lehet, aki elismeri, hogy bűnös, esendő és azért imádkozik, hogy bűneitől megszabaduljon.

A politikai hiedelem azért sokkal alacsonyabb rendű, mint a vallási, mert általában nem ismeri a bűntudatot. Az egyén életében még előfordul, hogy belátja: politikai tekintetben valamit helytelenül cselekedett, embertársait válságokba dobta, bizalmukkal visszaélt s őket tragédiába döntötte. *A tömeg azonban egyáltalán nem ismeri a politikai bűntudat érzését.* Ha egy embercsoport felháborodik valamin és politikai ellenfeleit felkoncolja az utcán, a tömeg tagjai a teljes ártatlanság érzésével térnek haza és nem furdalja őket a lelkiismeret. Le Bon azt mondja, hogy a francia forradalom alatt a jakobinusok legvérengzőbb emberei a magánéletükben békés polgárok voltak, akik dédelgették családtagjait és szeretettel ápolgatták a virágokat. A hiedelem ígézetében egy-egy időszakban megőrültek, gyilkolni kezdtek, ellenfeleiket a guillotine alá hurcolták és ezres csoportokban nézték végig az arisztokraták kivégzését. Az asszonyok már reggel helyet foglaltak a guillotine körül, nehogy elessenek a látványosságtól és az emelvényen békésen varrogattak, amíg a tömegkivégzések ideje elkövetkezett, utána pedig nyugodtan hajtották álomra fejüket.

Az érzelmek oly erősek a hiedelem gyermekkorában, hogy az ember és a tömeg minden cselekedetét, minden ösztönös akcióját eleve szentesítik. A tömeg ezért önbíráskodik bizonyos esetekben és visszamenőleg ezért bánja meg bűneit. Maguk a politikusok is ritkán látják be, hogy a múltban valamit helytelenül cselekedtek. Tudjuk, hogy a Bourbonok „semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek” és ugyanígy van ez a legtöbb politikussal és minden társadalommal. Ezért a közösség kérdéses rétegeinek erkölcsi megjavulása még egy-egy nagy élmény vagy katasztrófa esetén is kétséges, sőt inkább: valószínűtlen. A hiedelem e korszakában az egész társadalom, illetve az egész hívő csoport: gyermek; és a bűntudat csak a felnőttkorban vagy az öregségben szokott kifejlődni az egyén életében is.

A tömeg sohasem hiszi el, hogy saját tragédiáit ő maga okozta. Sohasem tart vizsgálatot önmaga fölött, és ha nem kutatja, nem is találja meg szerencsétlenségének valóságos okait. A bűntudat érzése helyett a politikai hiedelem gyermekkorában mindig a *bűnbak-keresés* gyakorlatát fejleszti ki. A népek nagy előszeretettel elhiszik, hogy nem az ellenség győzte le őket, hanem „árulás” áldozataivá lettek. A történelmi tragédiákat szeretik egyes emberek vagy egyes csoportok tevékenységének tulajdonítani. Magyarországon hosszú ideig azt hitték, hogy a szabadságharc Görgey Artúr árulása következtében omlott össze és a történetírás csak később tudta igazolni szabadságharcunk legnagyobb hadvezérét.

Ennek a lélektani jelenségnek egyik legkorszerűbb megnyilatkozása a „háborús bűnösök” keresése a hadviselők minden oldalán. Pedig a háborúkat sohasem személyek csinálják, hanem azok elkerülhetetlen és végzetszerű tömeglélektani jelenségek, amelyeket emberi ésszel sem irányítani, sem feltartóztatni, sem megakadályozni, sem idő előtt kirobbantani, sem idő előtt befejezni nem lehet. Mindenkor az egész résztvevő emberiség háborús bűnös, mert a háborúkat a hiedelmek összeütközése okozza. A politikai hiedelmeknek nagyon hosszú fejlődésre van még szüksége, hogy a büntudat érzése kialakulhasson vagy legalább is jelentkezhessen benne, hogy ezzel az igazi politikai felelősség elterjedhessen a művelt emberek világában.

A NACIONALIZMUS GYERMEKBETEGSÉGEI

A gyermekbetegségeket minden politikai hiedelemben egyformán ki lehet mutatni: némelyiket a történelemből, másikat pedig korunk eseményeiből. A jelenségek részletezése ebben a tekintetben azonban igazságtalan következtetésekre vezetne, mert ma elsősorban a fiatal hiedelmek gyermekbetegségeinek jelenlétét érezzük, míg a régebbiekéét nem. A liberalizmus gyermekbetegségei nagyrészt lezajlottak már a demokráciákban, míg az új hiedelmekéi a közelünkben állandóan mutatkoznak. Minden egyes politikai hiedelem ilyen vagy amolyan kóros elváltozását nem is lehet felsorolni. Külön foglalkoznom kell azonban a nacionalizmus gyermekbetegségeivel, mert a nacionalizmus századunk egyik legfőbb vezető hiedelme és eszméje; annak kóros jelenségei nemcsak egy-egy nemzet belső életét, hanem egész Európa sorsát befolyásolják.

A nacionalizmus eszmekeze és hiedelem-világa a fehér fajta népeiben nemcsak a napóleoni háborúk óta él, de főleg azóta domináns.⁴ A nemzeti eszme hamarabb alakult ki Angliában és Franciaországban és aztán fokozatosan Magyarországon, Németországban, Olaszországban és a többi Közép-Európai államban; még később a Balkánom, Kelet-Európában és végül most, a legújabb évtizedek alatt a Közel-Keleten és a többi kontinensen. Kialakulásának útját az önálló, független államok megalakulása jelzi vagy legalább is az önállóság és függetlenség megvalósítására irányuló tömegmozgalmak állandó jelenléte. A nacionalizmus nem az egész politikai életet egymagában betöltő hiedelem, mindig valamely más, belső életformákat rendező hiedelemmel egyesül és azzal együtt jut uralomra. A XIX. században mindig együtt jelentkezett a szabadgondolkodás, a demokrácia, a liberalizmus, általában a felvilágosodott eszmék hiedelmével.

Ma sok helyütt a fasizmussal és a hitlerizmussal alkot hiedelemkompromisszumot. Jellemző tünet, hogy az idegen uralom alól felszabaduló európai államok mindig azt a politikai hiedelmet veszik át, amelynek ereje és hatalma által fölszabadulnak, önállóakká lesznek; annak a közösségnek a hiedelmét teszik magukévá, amely őket nacionalista fejlődésükben elősegítette, s őket felszabadította.⁵

A fehér fajta egyes társadalmában a nacionalizmus már férfikorát éli, másutt pedig még egészen fiatal, gyermekkorában levő hiedelem. Ezért a nacionalizmus gyermekbetegségei nem minden népben egyformán jelentkeznek, de háborús válságok idején a fejlettebb, civilizáltabb, régi nacionalista népek is *viszsaesnek* a hiedelem gyermekbetegségeibe. Azoknál a népeknél, amelyeknek állami léte, önállósága és függetlensége csak rövid múltra tekinthet vissza, – ahol tehát a nacionalizmus még új hiedelem – a gyermekbetegségek rendkívül erővel és szinte állandóan felütik fejüket. Különösen áll ez Közép-Európa és a Balkán kis népeire és új államalakulataira.

A NEMZETISÉGI TÜRELMETLENSÉG

A nacionalizmus gyermekbetegsége is elsősorban az érzelmek túltengéséből és az értelem-süketségből származik, aminek aztán szerves következménye a nacionalista demagógia, a radikalizmus és a nemzeti bűnökkel szemben való érzéketlenség. A nacionalizmus egész Európában évtizedek alatt tette meg a fejlődésnek azt az útját, (a technika, a civilizáció, a közlekedés elterjedése stb. következtében) amelyen évszázadok alatt kellett volna végighömpölyögnie.⁶ Az újonnan önállósult országokban az egyes népelemeket egyszerre, átmenet nélkül szabadították rá a nacionalizmus hiedelmére. A pásztorkodó, földműves, elmaradott falusi és kisvárosi rétegeket minden nevelés, civilizálódás és művelődés bevárása nélkül ébresztették rá arra a meggyőződésre, hogy ők egy értelmes nemzet tagjai, amelynek történelmi hivatása és önálló államhoz való joga van. Ezekben az embercsoportokban a nacionalizmus gyermekbetegségei valósággal tombolnak, úgyszólván állandóan heveny állapotban vannak.

Ugyanakkor a különböző nemzetiségű népelemek összekeveredése és együttélése Európának ugyanezen a vidékén uralkodó élet-állapot, míg nyugaton nem az. Az európai nagy népek nemzetiségileg alig keverednek hasonlóan nagy népekkel, csak nagy népek keverednek nagyhatalmat nem reprezentáló közép nagyságú vagy kisépekkel, de a nemzetiségi keveredés általában a kisépek átka.⁷ Mivel ezek a kisépek többnyire nem régi kor-

szakokban szabadultak föl és nacionalizmusuk gyermekkorát éli, hiedelmük gyermekbetegségei elsősorban a nemzetiségi türelmetlenségben jelentkeznek. Az érzelmetúltengés következtében nem tudnak megférni egymás mellett. Állandóan gyűlölködnek. Egymás nyelvét, kultúráját, civilizációját el akarják nyomni. Pontosan ugyanaz az érzésük egymással szemben, mint a különböző hitfelekezetűeké volt a vallásos türelmetlenség korában. Gyűlölködésüket nem értelmi okok vagy nem csupán azok s nem törvényekkel és intézményekkel *rendezhető körülmények*, hanem mély, tudatalatti ellenszenv hozza a világra. A nacionalizmus újabb létformái csak tovább élezték ezt a helyzetet, úgyhogy a második világháborúban valóságos gerillaharcok törtek ki egymás mellett élő kis népek nacionalista csoportjai között, és azok az alaktalan öldöklésig fajultak. E népek körében megoldást csak a nacionalizmus megérése hozhat vagy a népek együttélésének megszüntetése azok átcsoportosítása által.

A nemzetiségi türelmetlenség a leragadósabb gyermekbetegség. Minden megnyilvánulása hasonló retorziót hoz létre; sohasem lehet tudni, hogy a belőle származó akciókat ki kezdeményezte; minden nap új és új okok keletkeznek a türelmetlenség felszínre bukkanására. A türelmetlenséget gyakorlati politikai eszközökkel sohasem lehet véglegesen megszüntetni – ezen a helyzeten csak új hiedelem-állapot segíthet.

AZ ÖNÉRZET-TÚLTENGÉS

A nemzeti türelmetlenség mindig együtt jár a nacionalizmus másik gyermekbetegségével: az önérzet-túltengéssel. A fiatal nacionalizmusú népek hiedelmüket épp úgy élik, mint a fiatal vallások hívői a maguk vallásos élményeit vagy a nemrég áttértek az újonnan fölvetett vallást. Nacionalizmusuk friss szenzáció és ezért belőle származó világképük elfogult, egyoldalú, sokszor mulatságosan naiv. A nacionalizmus gyermekkorában élő népeknél robusztus erővel fejlődik ki a történelemkutatásnak az az ága, amely a hiányzó tradíciókat akarja pótolni s ezért az egész világot az illető nép hiedelmének idea-szemléletébe helyzeti. Az ilyen társadalom kritika nélkül elhisz minden olyan történelmi tant, amely múltbeli nagyságát kidomborítja. A közvélemény ereje nem engedi meg, hogy valamely romantikus történelmi állítást a tudomány képviselői megcáfoljanak és ezért körükben a történelemkutatás és a történetírás egész speciális ága fejlődik ki. A nyelvészetben kimutatják, hogy a történelem legnagyobb népeivel rokonok; az egyetemes európai történet nagy és dicső tényeit saját maguknak foglalják le; mint a gyermek, mindent

magukénak mondanak és magukévá tesznek, s az értelem kritikája ebben alig ellensúlyozza őket.

Ugyanakkor más népek fejlettebb történetírásának legendákat és mitologikus eseményeket vagy meg nem alapozott állításokat cáfoló tudományos eredményeit üdvrivalgással fogadják, és propagandafegyvert gyártanak belőle a fejlettebb kultúrájú nép történelmi tudatának megtámadására és aláásására. Általában a mások javító szándékából született önvallomásait, fejlettebb szemléletéből eredő magasztos szándékú önostorozását a kérdéses nép szellemi értékeinek megtámadására használják föl és ezzel határozott kultúraromboló munkát végeznek. Terrorjukkal olyan légkört teremtenek, hogy az érdeemes kutatói munka a nacionalista demagógia extázisában elsorvad és ezzel saját környezetük szellemi életét is alacsonyabb színvonalra kényszerítik. Ez a tevékenység háborús válságok idején, nagy kultúrnemzeteknél is – sajátos módon – előfordul.

A nacionalizmus gyermekkorában élő nép magát Isten választott fajtájának, a legkülönb népnek, a legszebbnek, a legokosabbnak, a legbátrabbnak, a legigazságosabbnak, testi és szellemi téren egyaránt a legkülönbnek érzi.⁸ Mindenki más alacsonyabb, hitványabb náluk. Nem képesek reálisan szemlélni a népek társadalmában elfoglalt helyzetüket és jelentőségüket; erejüket nem tudják mérlegelni; hivatásukat hamis értelemben fogják föl és az egész világ megítélését önérzet-túltengésükhöz viszonyítják. Politikai vezetőiket legtöbbször „megalkuvóknak” tekintik, mert azok nem tudják kielégíteni dübörgő érzelmeiket és megakadályozzák őket abban, hogy azok értelmes kompromisszumokat alkothassanak szomszédaikkal. Az állandó békétlenség, torzsalkodás melegágya az a földterület, amelyen a nacionalista hiedelem újonnan keletkezik. Európának emberöltők óta mindig az a háborús tűzfészke, ahol a legújabb nacionalizmusok élnek. A nacionalizmus gyermekkorában élő népek mindig az alkalmat lesik, hogy valamely világkonfliktusba a célszerűnek látszó oldalon beavatkozhassanak és helyi ellenségeiket megtámadhassák.

AZ ABSZOLÚT ELLENSÉGESSÉG PSZICHÓZISA

A fiatal nacionalizmusú népek voltaképpen állandóan abban a pszichikus állapotban vannak, mint az ókori és jelenkori félvad vagy nomád törzsek, amelyeket a nagy civilizált politikai hatalmak mindig kijátszottak egymás ellen. Hivatástudatuk és szemléletük mindig csak a legközelebbi holnapig terjed. Nem képesek – nemhogy világrészekben –, de nagyobb földterületekben és jelentősebb összefüggésekben sem gondolkodni. Az érzelemtúl-

tengés csak a legprimitívebb ösztönök érvényesülését engedi meg nekik, mint például: a bosszú, az ellenség megalázása, a rablás, a hódítás minden nagy eszme és világnézeti elv nélkül és így tovább. Ennélfogva könnyen lesznek őket segítő nagyhatalmak vazallusai. Rövidlátó politikai céljaik érdekében a holnapért hajlandók eladni nemzeti és emberi egyéniségük számtalan értékét: egyik oldalon hajlandók a szolgaságba dőlni, csak hogy a másik oldalon apró ösztöneiket kielégíthessék.

Mivel ez saját eszközeikkel sohasem lehetséges, e szenvedélyük következtében félig-meddig *mindig rabszolgaságban élnek*. Soha sincsenek teljes szuverenitásuk, akaratuk és elhatározásuk szabad birtokában, mert az idegen erőt és segítséget igénybe kell venniük és azért súlyos árat kell fizetniük. Rendszerint valamely nagyhatalom épp úgy kezében tartja őket szenvedélyüknél fogva, mint *ahogy a korai kapitalizmus korában a tőkésék, a dolgoztatók az iszákos munkást a korcsmák és egyéb népmulattató intézmények felállításával zsarolták ki többszörösen is*. A nacionalizmus gyermekbetegségében szenvedő nép érzi ezt az állapotot; észlelnie kell annak megalázó tüneteit és ezért *patrónusát is mindig gyűlöli*. Valóságos gyűlölet-skálát állít föl környezetével és az egész hatalmi világgal szemben és így voltaképpen mindenki iránt az abszolút ellenségesség pszichózisában él. A nacionalizmus gyermekbetegségei ezért lehetetlenné vagy legalább is igen nehézé teszik a közös európai célok kollektív szolgálatát. Hiába kényszerítik ezeket a népeket azonos szövetségi célok szolgálatára, azonos jogrendszer elfogadására, valamely kollektív biztonsági rendszer közös fenntartására – az együttműködést mindig szabotálják és elfogult céljaik szerint értelmezik.

Saját politikájukban és egész életükben elsorvadnak a humanum nagy, egyetemes céljai. Néha formailag a legnemesebb intenciójú törvényeket hozzák, de azokat sohasem tartják be. Minden szociális, gazdasági és egyéb alkotásuk a harc, a fegyverkezés valamelyes céljait szolgálja, mégpedig nem társadalmi erejük tudatos és azonos szintű megacélozásával – mint az a nagy népek életében szokásos –, hanem úgy, hogy intézményeik közül voltaképen egyik sem azt a funkciót tölti be, amelyért alapították. Ez a kultúrálódás, a civilizálódás munkáját rendkívül megnehezíti és a barbárság kultuszát tartja fenn. Teljesen gyermek-lélektani jelenség, hogy a fiatal nacionalizmusú népek és társadalmak *árulkodnak egymásra*. Diplomáciai munkájukban, sajtójukban feljelengetik egymást annál a nagyhatalomnál, amelynek együttesen az érdekkörébe tartoznak. Ugyanakkor nyíltan kimutatják kárörömüket, ha a másikat fenyegetés éri. Ilyen jelenségek szemlélésével valóban azt kell látnunk, hogy a népek és nemzetek diplomáciai életében olyan megalázó és alacsony

színvonalú cselekmények figyelhetők meg, amelyeket felnőtt, intelligens ember soha nem követ el a saját életében magával és társaival szemben.

JEGYZETEK

- ¹ Egészen bizonyos, hogy nincsenek „jó” és „rossz” népek. Vannak faji, kulturális stb. különbségek népek és embercsoportok között, de egyetlen civilizált kultúrnép történelme sem nélkülözi a szegényteljes eltévelyedéseket (tömegmészárlások stb.). Mindezek a jelenségek különböző pszichózisok eredményei. A legmagasabb fokú kultúrával rendelkező népek is olyan pszichózisba eshetnek, amelyek embertelenségek elkövetésére ösztönzik őket, viszont a kulturálatlan, barbár nép is „pacifistává” lehet, ha hiedelemhanyatlásba esik.
- ² Lásd Maurice Dide *L'hystérie et l'évolution humaine* (Páris, 1935) című, érdekes szempontú, de egyoldalú beállítású könyvét.
- ³ Lenin *Der Radikalismus, die Kinderkrankheit des Kommunismus* című könyvében ugyancsak a radikalizmus túlhajtásaira hívja fel hívei figyelmét az orosz forradalom első éveiben.
- ⁴ Huizinga *Patriotizmus, nacionalizmus* című könyvében többek között azt fejtegeti, hogy a nacionalizmus nem csupán a napóleoni kor szüleménye, hanem bizonyos formái mindig éltek a történelemben.
- ⁵ Az újonnan függetlenül államok mindig felszabadítóik államformáját, politikai berendezkedését és kormányformáját utánozzák. A napóleoni háborúk következtében alakult országok a Császár fivéreit, rokonait emelték trónra és velük honosították meg a francia forradalom addigra már megszűrt elveit. Az első világháború után az antant győzelme következtében önállósult új országok mind versenyeztek abban, hogy a *legdemokratább*, az angolhoz, franciához leginkább hasonlító alkotmányt létesítsenek. A második világháborúban a német sikerek következtében önállósult Szlovákia és Horvátország viszont a német *nemzetiszocialista rendszerhez hasonló* alkotmányt és politikai berendezkedést hozott létre.
- ⁶ Mitscherlich: *Nationalismus*. 2. kiadás, Leipzig, 1929: 249. o.
- ⁷ Részletesebben: Makkai J.: *A természetes béke Európában*. Budapest, 1940. 122–126. o.
- ⁸ „Minden nép dicsekszik azzal, amit a természet, mint valóságos, vagy látszólagos jellegzetességet adományozott neki. Igyekszik azt más népekkel szemben kiemelni, feldíszíteni, ragyogóra ékesíteni. Rövidesen minden nép úgy áll önmaga előtt, mint a legnemesebb és legegyszerűbb, akit a sors a legmagasabb feladatok elvégzésére választott ki. Szerbek és horvátok, lengyelek és románok, görögök és törökök, franciák és angolok, németek és amerikaiak mind azt hiszik: ők a föld sója, az emberiség fájának legcsodálatosabb virágai.” (Mitscherlich: i. m. 256. o.)

KÖNYVEKRŐL

SZŰCS ZOLTÁN GÁBOR

A jelenkortörténész távcsöve

Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára, 2005.;

Rainer M. János (szerk.): A monori tanácskozás. 1985. június 14–16. Budapest, 1956-os Intézet.

A tudományfilozófus Paul Feyerabend szerint Galileo Galileiben nem azért ünnepehetjük a távcső feltalálóját, mert addig sosem létezett technikai eszközt hozott volna létre: éppen ellenkezőleg, vele egy időben vagy kissé korábban többen is „feltalálták” a távcsövet, de Galilei volt az, aki megtanította az emberiséget *lát*ni a távcsővel. Vagyis, neki köszönhetjük azt az ugrást, amely a korábban érzékszerveinkkel elérhetetlen jelenségeket értelmünk számára is befogadható tapasztalattá alakította.

A két könyv, amelyről ez a recenzió szólni fog, részei egy nagyon hasonló folyamatnak, intellektuális ugrásnak; készítőik pedig, akik kiváló jelenkortörténészek, ha nem is Galileik, de igencsak tiszteletreméltó szakemberek. És bár még csak a közepén vagyunk ennek a nagy átalakulásnak, mégsem nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy immár soha többé nem fogjuk tudni ugyanolyannak látni az államszocializmust, mint annak előtte.

Ahogy az már az ilyen nagy változásokkal lenni szokott, nemigen lehet megmondani, mikor és hogyan kezdődött. Majd csak utólag, mikor már világosabban kirajzolódtak az épp most zajló események körvonalai, fog a történet logikája egy ma még esetleges pillanatot kezdőponttá magasztosítani. Még csak lokalizálni sem lehet igazán: párhuzamosan zajlanak a közéleti és a tudományos diskurzusokban viták, s keverednek itt is, ott

is a tudományos, erkölcsi és politikai szempontok; a szereplők, a témák és a megközelítésmódok halmazai részben fedik egymást.⁹ E tekintetben is majd az utókor szükségképpen szelektáló, redukáló emlékezetére bízhatjuk, hogy pontosabb alakot adjon a történéseknek. Annyit azért talán megkockáztathatunk, a nagy átalakulás maradandóbb értékei minden bizonnyal tudományosak, de azért a közéleti diskurzusban betöltött szerepét sem kell alábecsülni.

Mi is ez a nagy változás és miben áll a jelentősége? Az utóbbi időben a közéleti és a szaktudományos érdeklődés középpontjába kerültek az *állambiztonsági levéltárak anyagai*, s ezzel olyan forrásanyagok kaptak szerepet a szocializmus időszakának történetírásában, amelyek minden torzításuk mellett is páratlan tömegben és részletességgel számolnak be a szocializmus mindennapjairól. Nem véletlenül emlegettem korábban Galilei távcsövét: ezek az adattárak olyan közelségbe hozzák a szocializmus társadalmának sűrű szövedékét, finom részleteit, amit korábban elképzelni sem tudtunk. S valóban többről van szó, mint hogy néhány történész egyre-másra publikál különféle levéltári anyagokat és szakcikkeket. Mivel e források az állambiztonsági érdekű ügyekről szólnak, főként ügynökök és megfigyelték szerepelnek benne. Mondhatnánk, eddig is tudtuk, hogy voltak ügynökök, számosan le is lepleződtek. Azonban, ami most történik, jóval több annál, mint hogy esettanulmányok sorában mutatják be az ügynököket és a be nem szervezetteket: a szakembereknek köszönhetően kezdjük végre megtanulni *olvasni* is ezeket a roppant fontos forrásanyagokat, megtanuljuk használni őket a szocializmus mindennapjainak megértésére.

A folyamat nem megy könnyen. Ahogy az a közéleti polémikából nyilvánvaló, erkölcsileg, politikailag, de éppenséggel tudományosan sem magától értetődő, mivel van dolgunk, amikor ezeket a levéltári adatokat olvassuk. A világhírű filmrendező, Szabó István ügynök voltával kapcsolatos szenvedélyes, személyes sértésekkel tarkított levélváltások, a történészek által összeállított és publikált ügynöklista, az Ungváry Krisztián által közzétett esettanulmányok, arról, milyen sokféleképpen is reagálhattak neves szaktörténészek az állambiztonsági beszerzési kísérletekre fontos és nem csak egyféleképpen megválaszolható kérdéseket vetettek fel.

Azonban a recenzió tárgyát képező két munka, amelyeket az 1956-os Intézet adott ki, éppen azért különleges jelentőségűek, mert ennek a nagy átalakulásnak elsősorban a szaktudományos oldalát és egyértelműen pozitív részét képviselik, azt tehát, ami-re a politikatudománynak is érdemes odafigyelnie.

MONOR '85

Az első munka, a monori tanácskozás Rainer M. János által szerkesztett jegyzőkönyve. A jeles történész neve önmagában is garancia, hogy kiváló munkát vehetünk kézbe. Ő írta például a Nagy Imréről szóló alapos és terjedelmes monográfiát.¹⁰ De ettől függetlenül is, e forráskiadvány jelentősége könnyen belátható, hiszen Monor egészen kivételes pillanat a szocializmus történetében. A mindenki által elismert nagy öreg, Donáth Ferenc¹¹ szervezésében sorra kerülő tanácskozáson színre lép, szinte teljes fegyverzetben megjelenik a kádári Magyarország ellenzéke; három napra összegyűlik a magyar értelmiség színe-java, felszólalnak a majdani rendszerváltó elit tagjai és értelmes, világos szavakkal tárgyalják meg az ország gondját-baját, elősorolják az általuk legsúlyosabbnak vélt gondjait.

Hogy 2005-ben, a huszadik évfordulóra végre megjelent a tanácskozás jegyzőkönyve, egyszerre számottevő tudományos teljesítmény és beismerése egy hosszú, szinte megmagyarázhatatlanul elhúzódó mulasztásnak. Hiszen a rendszerváltás forrásainak hozzáférhetőségét tekintve nem is állunk rosszul: megjelent már a szamizdat Beszélő jegyzetelt kiadása, régen kiadták a Lakitelki tanácskozás jegyzőkönyvét, publikálták az 1989-es alkotmányozási folyamat dokumentumait és egy monumentális kiadványban olvashatjuk a kerekasztal-tárgyalások forrásanyagait is.¹² A Monor-könyv egy hosszú forrásfeltáró munkának fontos, de egyáltalán nem korai állomása tehát, s ez legalábbis elgondolkodtató tény.

De ha félretesszük a „késlekedéssel” kapcsolatos bosszúságainkat, igazán csak hálásak lehetünk ezért a könyvért, mert igazi magiszteriális mű, filológiai bravúr.

Már a bevezető tanulmány, amelyet Rainer M. János jegyez,¹³ hasznos és tanulságos munka, mivel nem csak leírja a tanácskozás körülményeit, de jelzi az ellenzékkal foglalkozó történetírás konceptualizációs, szaktudományos problémáit is, bibliográfiája pedig remek kiindulópont mindenki számára, aki közelebbről szeretne megismerkedni a szocializmus ellenzékének történetével. Ami azonban kiemelkedő jelentőséggel ruházza fel ezt a tanulmányt, az a magabiztosság, ahogy a legkülönbébb források bevonásával rekonstruálja a történeteket. Támaszkodik például szóbeli információkra, a már létező szakirodalomra is, egyúttal pedig bevonja a vizsgálódásba az állambiztonsági anyagokat.

Éppen ez a jelenkortörténet-írás forradalmának lényege: nagy vonalakban tudtuk eddig is, hogy miféle irányzatok vettek részt a tanácskozáson, mint ahogy afelől sem lehetett senkinek

kétsége, hogy az állambiztonsági szervek különös figyelmet szenteltek a tanácskozásnak. Most viszont napokra, órákra lebontva bomlik ki előttünk a történet. S ez valójában több mint mennyiségi különbség. Megismerve a szocialista politikai rendszer működésének finom mechanizmusait, hamarosan teljesebben fogjuk megérteni magát a kort is.

Az alapos forrásfeltárásnak és történelmi szerkesztői munkának (ami, mondani sem kell, nem módszertani, mint inkább interpretációs szempontból új) köszönhetően a 2006-os jegyzőkönyv több ponton bővíti, finomítja tudásunkat. Ugyan tükrözi az 1985-ös és 1986-os szamizdat kiadványokon elvégzett szerkesztő változásokat, de egyúttal kiegészíti azokat számos fontos információval: a résztvevők adatai mellett függelékben közöltek néhány olyan hozzászólást, amelyek az eredeti, tehát *szerkesztett*, kiadványból hiányoztak és csupán a rendőrségi lehallgatás eredményeként maradtak ránk. Csurka István, Donáth Ferenc, Vargha János, Kenedi János vagy épp Solt Otilia felszólalásai ha nem is forgatják fel alapvetően a monori tanácskozásról alkotott képünket, érdekes adalékokat nyújtanak a viták megértéséhez.

S ha már itt tartunk, aligha lehet kikerülni a kérdést, hogy milyennek látszik ma, húsz évvel az események után és egy tudományos szemléleti forradalom kellős közepén a monori tanácskozás anyaga? Izgalmasnak és ellentmondásosnak. Nyilvánvaló például a meghívások koncepciózussága: népiek, demokratikus ellenzékiek és reformközgazdászok csoportjainak elkülönítése és többé-kevésbé egyenlő félként való kezelése, amiből a korabeli ellenzék belső tagoltságáról és szervezettségéről alkotott határozott elképzelés körvonalazódik. Lett légyen bármilyen kicsi is a magyar ellenzék vagy mozgalmilag bármilyen szervezetlen, az világos, hogy Monor szervezői elkülönült csoportokban és irányzatokban gondolkodtak. Ha arra a sokat emlegetett barátságokat, családokat szétszakító traumára gondolunk, amellyel a magyar társadalom fogadta 1989–90 környékén a formálódó politikai megosztottságot, szinte hihetetlen az a – mondhatni egykedvű – türelem, amellyel a monori értelmiség a politikai különbségek létét kezelte.

Az is nyilvánvaló különben, hogy ez az elkülönültség messze nem csak személyi kapcsolati hálózatok mentén jött létre, hanem diszkurzív alapon is. A reformközgazdászok például feltűnően értetlenül fogadták a tanácskozás zömét foglalkoztató témákat, a hozzászólások stílusát, a javaslatokat. S itt nem egyszerűen arról van szó, hogy az ő viszonyuk más volt a hatalomhoz, mint a demokratikus ellenzéké vagy a népieké. Legalább ennyire arról is, hogy a reformközgazdászok egyszerűen érvénytelennek, üres

szócséplésnek tartották a legtöbb monori hozzászólást, a „valódi” problémák megvitatását pedig hiányolták. (Jelezte ezt Laki Mihály is a saját korreferátumában: „úgy érzem magam, mintha Petur bán és Bánk bán nagyjelenete után bejönne a színpadra két kincstári tanácsadó, és elkezdenének beszélgetni arról, hogyan rontsák tovább a pénzt és milyen következményei lehetnek ennek” [81], akárcsak Lengyel László a hozzászólásában: „bár megérti és értékeli az 56-os »48-asságot«, de az a bizonyos siló, az a bizonyos cefre az elmúlt 25–30 évben szerinte nemcsak erjedt és rothadt. Gazdasági értelemben olyan növekedés volt itt, amilyen nem volt a Monarchia óta” [130]¹⁴.) Egészen egyszerűen azokat a nyelvi kereteket tartották érvényteleneknek, amelyek közepette a viták zajlottak.

Hasonló differenciáló szerepet töltöttek be a tanácskozáson a múltról alkotott elbeszélések is, hiszen a különböző múltak eltérő jelenhez, eltérő politikai helyzetértékeléshez vezettek, s így különféle politikai cselekvési programok megalapozására szolgáltak. Érdekes módon itt a különbség sokkal kevésbé volt olyan egyszerű, mint az előbbi példában. Csurka víziója (28–42) az 56 óta egyre csak halmozódó belső problémákról, az erkölcsi válságról nagyon is közel állhatott a *Beszélő* szerzőinek gondolkodásmódjához, hiszen a szamizdat lap is a Kádár-rendszer amorális kompromisszumában látta minden baj forrását. Másfelől viszont – ahogy az világosan látszik Szabó Miklós korreferátumából (43–47) és a reformközgazdászok elejtett megjegyzéseiből, a fiatal Lengyel kirohanásából, hogy demokratikus ellenzék és a reformközgazdászok bizonyos mértékig sokkal közelebb álltak egymáshoz a Kádár-rendszerben végbement társadalmi folyamatok kedvező megítélésében. Nem is beszélve arról, hogy Csurka moralizáló, apokaliptikus látomása nem egy radikális politikai program kiindulópontja, hanem egy apolitikus cselekvési programé.

S végül, bizonyos kérdésekben még elmosódottabbak a határok. Nyilvánvaló például, hogy a határon túli magyarság inkább szívügye a népieknek, de Tamás Gáspár Miklós románellenes kirohanásánál radikálisabb vélemény a szomszéd népekről nemigen hangzik el (160–167). Sőt, a demokratikus ellenzéki Konrád György az, aki határozott – bár pesszimista – javaslatot fogalmaz meg: telepítsék a kisebbségeket át az anyaországba (172–175). Javaslatát pedig – tábortól függetlenül – gyakorlatilag mindenki elutasítja, mégpedig – ismét csak táborfüggetlen – populista érveléssel: úgy vélik, aligha lehetne a saját anyagi helyzete miatt aggódó „népnek” elmagyarázni, hogy miért kellene támogatnia „idegeneket”, pl. Mészöly Miklós (190) vagy Csoóri Sándor (192).

Összességében tehát, gondolatébresztő, újraolvasásra csábító könyvről van szó, amit – köszönhetően a jelenkor-történetírás nagy fejlődésének – kiváló szaktudományos háttérrel adtak közre gondos kezek.

A KULTURÁLIS ELIT ÉS A POLITIKA

A másik könyv, ha lehet mondani, még izgalmasabb. Standeisky Éva könyve, amelyet a szerző régebbi cikkeiből állított össze, ugyanis nem egyetlen korabeli esemény krónikája, hanem monografikus igényű, nagyszabású munka, amely alcíme szerint a kulturális elit és a politika viszonyát tárgyalja, s amint azt a tartalomjegyzéke is tanúsítja, érdeklődése túlnyúlik a szocializmus határain, első fejezete ugyanis a világháború idejét elemzi (15–54). Igaz, ez elbeszéléstechnikailag és történetileg is szorosan kötődik a 45 utáni eseményekhez, ezért is kapja az „Előzmények” címet. Egyfelől arra szolgál, hogy megmutassa, miben és hogyan tér el a szocializmus kultúrpolitikája a Horthy-korszakétól (utóbbiban a kézi vezérlésre tett kísérletek szinte naivan ügyetleneknek tűnnek Standeisky könyvében a szocializmuséhoz képest). Másfelől, felvonultatja azokat a szereplőket, akik nagyrészt főszereplők maradnak 1945 után is, legalábbis, ami a népieket illeti.

Mert ez a könyv elsősorban róluk, a népiekről szól. Tulajdonképpen elég félrevezető is Standeisky munkájának alcíme: „A kulturális elit és a hatalom”. Amit ő vizsgál, az legkevesbé sem a kulturális elit és a hatalom viszonya. Pontosabb lett volna azt mondani: a népi írók és a kommunista művészek sorsa a szocializmus különféle időszakaiban. Jóval szűkebb tehát a könyv érdeklődési köre, mint azt a munka ambiciózus alcíme sugallja, ez azonban mégsem válik hátrányára. Ha a szerző nem is írja meg az egész kulturális elit politikatörténetét, alapos és izgalmas vizsgálódások sorában mutatja be két fontos kulturális irányzatát.

Könnyű egyébként belátni, miért éppen ez a két csoport vonzza őt: a hatalomhoz való viszonyuk ellentmondásossága miatt. A kommunista művészek elvileg a rendszer kegyeltjei kellene legyenek, ehhez képest megbélyegzik, kirekesztik a progresszív képzőművészeti törekvéseiket, míg az igazi kommunista írók a szerző ábrázolásában a rendszer által is elismerten tehetségtelen, fafejű és politikailag súlytalan személyek. A népiek pedig egyfelől ideológiailag a kommunista eszmék nemzeti és paraszti hol rivális, hol szövetséges alternatíváját képviselik: antikapitalizmusuk közös, másfelől reformtörekvéseikben sokszor antipo-

litikusak, a fennálló rendszerrel kompromisszumra nyitottak, s ez megnyitja a lehetőséget a Párt számára, hogy a népieket integrálni próbálja a rendszerbe. Hozzájuk képest a polgári értelmiségiek, nyugatos eszmék képviselői, volt horthysták helyzete sokkal kevésbé ambivalens, sokkal kevésbé kínálna intellektuálisan izgalmas tárgyat egy ilyen könyv számára.

Standeisky könyvét az teszi letehetetlenül izgalmassá, hogy a szerző esettanulmányok sorában hasznosítja az állambiztonsági anyagokat és bepillantást ad néhány olyan történetbe, amelyek hanem is voltak korábban ismeretlenek, de soha ennyire aprólékos gondossággal nem lehetett őket tanulmányozni. S ezekből az esettanulmányokból, bár a könyv szerkezetének tanulsága szerint nem ez az alapvető cél, végül körvonalazódik végül a népi mozgalom sajátos történelme is.

E történelem egyik meghatározó vonása pedig az, hogy köszönhetően felhasznált forrásoknak, hogy szinte az egyediségig különböző kis történetekké szálazza szét az olyan korábban egységesnek látott vagy ábrázolt tradíciókat, mint amilyen a népieké. Egy roppant heterogén világ tárul fel a szemünk előtt, a Horthy-korszakban „kritikus kormánypárti”, de népi elkötelezettségű, majd a szocializmus idején emigrációban élő, hazatérni vágyó, de a zárófejezet tanúsága szerint ezért nem minden kompromisszumra kész Zilahy Lajostól (414–422) (sőt, vad nyilas Erdélyi Józseftől [335-350.]) a Bajcsy-Zsilinszky híveiből szerveződött, a rendszert mindvégig elutasító, lassanként elszigetelődő, és 62-ben perbe is fogott, Zsigmond Gyula, Bodor György vagy Püski Sándor által képviselt „nemzeti radikálisoktól” (387–413) a szocializmussal előbb vagy utóbb megbékélő, 56-ban még forradalmárkodó, de a Kádár-rendszerben már szinte saját álmai megvalósulását látó népi írókig (235–334).

Amit itt kapunk, az több politikatörténetnél, sőt több megszóktatott eszmetörténetnél is, sajátos értelmiségtörténet (angolszász terminussal *intellectual history*), amely minuciózusan tárja fel az eszméket termelő csoportok, egyének kanyargós, sokszor esetleges politikai manővereit. Nagy érdeme is ez, de persze bizonyos mértékig korlátja is, különösen, mikor nincs tisztában saját önnön természetével és eszmetörténeti kapcsolatokat lát ott, ahol emberi viszonyok vannak.

Erre legjobb példa az a fejezet, ahol az 1962-es Zsigmond-per kapcsán vizsgálja, éppenséggel inspiráló lelkesedéssel és összetettséggel a Bajcsy-hívekből lett parasztpárti politikusok, a népi íróktól magukat mindig elkülönítő Zsigmond–Bodor–Gál–Püski-csoport története mellett eszmei karakterüket is. Ilyen alapos ugyanis nehéz volna megérteni, kik voltak a csoport tagjai, hiszen a szerző által kiemelt két alak: Zsigmond és Püski között már

eleve meglehetősen nagy a különbség. Továbbá két momentumot lehet eszmetörténetileg félrevezetőnek találni: egyrészt ha bizonyos óvatossággal is, de elfogadja Standeisky, amit Püski mond, maga is meglehetősen ellenszenvvel, arról, hogy Kovács Imrét tekintették vezetőjüknek (387). A másik pedig túlhangsúlyozza talán Bibóhoz való kötődésüket, olyan tények alapján, mint hogy Zsigmond meglehetősen közeli barátja Bibó Istvánnak.

Ha az ideológiákat nézzük, az amúgy is emigráns Kovács eszméit kár is volt felidézni a fejezet elején (388–389), azok meglehetősen távol álltak a fejezetben ismertetett többiekétől. Kovács Imre ugyanis egyfelől nem is tekinti magát középosztályi alaknak, mint Zsigmond, másfelől soha nem is volt harmadikutas mint Püski. Ellenben előbb forradalmi, majd kompromisszumos úton, mindig a parasztság emancipálására törekszik és egy olyan nyugati típusú, demokratikus rendszerben gondolkodik, amelyben a parasztság töltheti be az új nemzetalkotó osztály szerepét.¹⁵ E tekintetben Kovács Imre az a népieknél, ami Szekfű a keresztény középosztály részéről: több merő taktikai szövetség-nél nézeteik rokonsága.

Hasonlóképpen Bibót is egy világ választja el, ha a gazdasági szakember Zsigmond Gyulától nem is, de az antiszemita, etnicista Püskitől bizonyosan (és Kovács Imrétől is). A jogfilozófus, németes műveltségű, a történelmi nacionalizmust szisztematikusan kritizáló Bibó műveinek kontextuálisan megalapozott értelmezésére a sok értékes részeredmény¹⁶ ellenére alighanem még sokáig várni kell majd, nehéz azonban elképzelni olyan végeredményt, amely Püskivel hozná eszmeileg egy platformra őt. Még akkor sem, ha 1956 után számos párttársa tekintett a bebörtönzött államminiszterre hősként és eszmei vezérként.

Akárhogy is, Standeisky Éva munkája tiszteletet parancsoló, nagy munka, olyan mű, amely méltóképpen példázhatja a jelenkortörténet-írás által kezdeményezett fordulatot, tudományos forradalmat, azt az „olvasni tanítást”, amiről a bevezetőben szóltam.

JELENKORTÖRTÉNET-ÍRÁS ÉS POLITIKATUDOMÁNY

Túlzás lenne azt állítani, hogy ez a nagy változás, amelyet a jelenkortörténet-írás jeles képviselői (Standeisky és Rainer M. mellett Ungváry Krisztián vagy Varga László kutatásai) hoztak, felkészületlenül érte volna a politikatudományt. A szocialista rendszer működéséről számos nagy, összefoglaló munka mellett megannyi figyelemreméltó résztanulmány is született. Hogy csak néhány példát említsek: Bihari Mihály monográfiát¹⁷

szentelt az 1944 és 2004 közötti magyar politikának, amelynek törzsét nyilván a szocialista rendszer elemzése alkotja, Bozóki András nagyszabású munkában¹⁸ írta meg a magyarországi politikai pluralizmus kialakulásának történetét, Csizmadia Ervinnek köszönhetjük egyebek mellett a demokratikus ellenzék történetének feltárását.¹⁹ De például Balogh István hosszú tanulmányt írt a politika és tudomány közötti határvitákról a Kádár-korban,²⁰ Bayer József értekezett a szocialista rendszer legitimációs kísérleteiről,²¹ Becskeházi Attila és Kuczsi Tibor a 70-es évekbeli szociológia politikai nyilvánosságát pótló szerepét elemezte,²² a fiatal Szécsi Árpád nagy elszántsággal tárja fel az MDF előtörténetében fontos szerepet játszó értelmiségi kapcsolatokat.²³ A sort még jócskán folytatni lehetne – a lényeg, hogy a politikatudománynak e téren igazán nincs mit szégyellnie.

Ami mégis újdonság, s ami különösen Standeisky művéből látszik világosan, az a politikatörténeti és eszmetörténeti vizsgálódásokat automatikusan értelmiségtörténetté átformáló munka, ami különösen alkalmas finom mechanizmusok feltárása. A tömegesen jelentkező új források felhasználásával, módszertanilag is tudatos építkezéssel, esettanulmányokon keresztül elevenedik meg a szocializmus makroszinten szinte észrevehetetlen vagy csak elnagyolt és esetleges elméletekkel és modellekkel megragadható mindennapi valósága.

Mondják, hogy vannak dolgok, amiket, ha nem lennének, fel kellene találni. A jelenkorkutatás újabb eredményeit szerencsére nem kell feltalálni, hiszen készen vannak és a rendelkezésünkre állnak. S ha már így alakult, igazán érdemes el is tanulni őket.

JEGYZETEK

- ¹ Néhány cikk az Élet és Irodalom hasábjairól: Gervai András: Egy ügynök azonosítása. (ÉS. 50. évfolyam. 4. szám) leplezte le Szabó István ügynökmúltját és indított el hosszú polémiát. Kis János: Illusztráció egy ügynökügyhöz (ÉS 50. évfolyam. 8. szám) című írása, bár eredetileg a Szabó-ügyhöz szólt hozzá, lényegében önálló vitát indított el, Gyáni Gábor: A történész mint erkölcsbíró (ÉS 50. évfolyam. 22. szám) című írása a történészi felelősségről kezdett vitát. Ungváry Krisztián Mozgástér és kényszerpályák (ÉS 50. évfolyam. 5. szám) című írása az egyház és az állambiztonság viszonyát, ugyancsak tőle A beszerzés és az útibeszámló (ÉS 50. évfolyam. 20. szám) című a történészek és az állambiztonság lehetséges kapcsolatát elemezte.
- ² Rainer M. János: Nagy Imre: politikai életrajz I-II.. Budapest, 1956-os Intézet. 1996–1999.
- ³ Róla lásd: Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig: Tanulmányok, vázlatok, emlékezősek. [vál. Valuch Tibor] Budapest, Századvég. 1992.

- ⁴ Havas Fanny (s. a. r.): Beszélő összkiadás, 1981–1989. Budapest, AB-Beszélő. 1992.; Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei: a tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek 1987. szeptember 21. Budapest, Püski. 1991.; Kilényi Géza (szerk.): Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai: kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990. Budapest, MTA Államtudományi Kutatóközpont. 1991.; Bozóki András – Elbert Mária (szerk.): A rendszerváltás forгатókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I–VIII. Budapest, Magvető. 1999–2000.
- ⁵ Rainer M. János: Húsz éve: A „másik Magyarország” Monoron, 1985-ben. In: Rainer M. János (szerk.): A monori tanácskozás. 1985. június 14–16. Budapest, 1956-os Intézet. 7–19. pp.
- ⁶ Lengyel számára maradandó élménynek bizonyult ez az értetlenség. Még 2002-ben is emlegeti Csurka „színvonalatlan handabandáját”. Lásd: A távol közelében. Budapest, Helikon. 2002. 169. p.
- ⁷ Nézeteihez lásd KOVÁCS Imre. Népiség, radikalizmus, demokrácia: publicisztikai írások (s. a. r. Valuch Tibor). Budapest, Gondolat - Nyilvánosság Klub – Századvég. 1992.
- ⁸ Lásd például Balog Iván: Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 2004.; Kovács Gábor: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig: Bibó István, a politikai gondolkodó. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 2004.; Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. 2006.; Dénes Iván Zoltán (szerk.): A szabadság értelme - az értelem szabadsága: Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, Argumentum. 2004.; Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval, és Szekfű Gyulával. Budapest, Osiris. 1999. Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása: Tanulmányok Bibó Istvánról. Pécs, Tanulmány Kiadó. 1993.
- ⁹ Bihari Mihály: Magyar politika (1944–2004). Budapest, Osiris. 2005.
- ¹⁰ Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002. Budapest, Századvég. 2003.
- ¹¹ Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. Budapest, T Twins. 1995.
- ¹² Balogh István: Határharcok: A politika és a tudományos értelmiség kapcsolatai a rendszerváltás előtt. Budapest, MTA Politikatudományi Intézete. 2000.
- ¹³ Bayer József: A politikai legitimitás Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimitációs válságról. Budapest, Napvilág Kiadó. 1997.
- ¹⁴ Cuczi Tibor – Becskeházi Attila: Valóság '70. Budapest, Scientia Humana. 1992.
- ¹⁵ Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig. A Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In Tudományos diákköri dolgozatok / Eötvös Loránd Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. 2001. 2. 188–232. pp.

G. FODOR GÁBOR

Kormányzás és demokrácia*

(*Reflexiók a Körösényi-könyvről***)

EGY

Körösényi András könyve kísérlet annak „megértésére és magyarázatára”, hogy mi is a képviseleti demokrácia. Pontosabban a szerző arra vállalkozik, hogy a képviseleti demokrácia új korszakát értelmezze és magyarázza, erre pedig felfogása szerint saját elmélete, a weberianus és schumpeteri elitista demokrácia-felfogásra épülő úgynevezett vezérdemokrácia-elmélet a legalkalmasabb. A legalkalmasabb, mert elméletének főbb előfeltevései és alkotóelemei a kortárs demokráciaelméleti irodalom két uralkodó irányzatánál, a deliberatív és aggregatív demokráciaelméletnél jobban összeegyeztethetők a politikai folyamat bizonyos általános jellemzőivel, valamint a mai demokráciák számos empirikus sajátosságával. A szerző szerint ugyanis a vezérdemokrácia elmélete azzal vet számot, amivel a másik két irányzat nem: a politika természetével.

KETTŐ

De haladjunk csak a dolgok rendje szerint. Először is fordítsuk le a címet: vezér és demokrácia, azaz a könyv tárgya a kormányzás

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

** Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. /Politikai filozófia sorozat, 2./

a modern demokráciában. A szerző – úgy tűnik – arra tesz kísérletet, hogy mintegy regisztrálva, hogy a XX. század végén egy új korszak köszöntött be az európai demokráciák történetében, ezen új korszak leírására tegyen kísérletet – alapvetően weberi alapokon. A szerző azt írja, hogy „Max Weber megközelítése instrumentális, a demokráciát és a parlamentarizmust mint a politikai vezetés-kormányzás egy módját elemzi, ahol elsősorban a kormányzás hatékonysága érdekli. A politikai folyamat ugyanis számára harc, horizontális és vertikális értelemben egyaránt egy szelekciós folyamat, ahol a politikai vezetők szelekciója is végbemegy. A demokrácia problémája ebből, azaz instrumentális szempontból érdekli. A vezérdemokrácia, mint szelekciós rendszer, normatív értelmét Weber számára részben az adja, hogy a kormányzást a politikai harcokban – a parlamentben és a választási csataterén – megedződött politikai vezetők kezébe helyezi. [És hogy] a politikai vezérek nemcsak, és nem is elsősorban azért felelősek, hogy nemzetük számára mekkora anyagi-gazdasági jólétet képesek teremteni, hanem, hogy az emberi lét milyen minőségét teremtik meg. [...] Weber politika-felfogásában tehát az empirikus-realista politika-felfogás, a megértő szociológia mellé egy normatív politikai dimenziója társul...” (216–218. p.)

Első megközelítésben elég annyit mondanunk, hogy a könyv tárgyát megvilágítottuk, kiváltképp akkor, ha az előbbi idézetekben Weber nevét következetesen Körösényire cseréljük. Továbbá az is nehezen vitatható, hogy a könyv tárgya „forradalmi”: Körösényi András revízió alá véve a politikaelmélet tradícióját, kapcsolódva ugyanakkor a modern politika- és demokráciaelmélet klasszikus kérdéseire, arra tesz kísérletet, hogy a kortárs politikaelmélet által elhanyagolt politikai vezetés-ként értett kormányzás kérdését tegye meg témájává. Ehhez, ezt persze ő is tudja, el kell hagynia a politikatudomány empirikus-történeti dimenzióját, és át kell lépnie a politikai teóriák világába.

Körösényi megteszi ezt a lépést, ugyanakkor némileg meg is torpan. Nem feltétlenül azért, mert könyve saját értelmezése szerint valahol a politikatudomány és a politikai filozófia „között” foglal helyet (ez lenne a politikai filozófiától megkülönböztetett politikaelmélet „szerkezeti helye”), hanem azért, mert az általa hivatkozott politikai gondolkodók (többek között Max Weber, Carl Schmitt, Hannah Arendt, Michael Oakeshott) megközelítései, és saját problémakezelése is, felvet olyan normatív kérdéseket, amelyek – úgy tűnik – kívül maradnak a szerző horizontján. Vagy azért maradnak kívül ezek a kérdések, mert Körösényi szerint lehetséges eltekinteni az eredeti „normatív kontextustól” és értelmező tipológiákká állítani össze a kontextusokból kiemelt egyes gondolati elemeket (megítélésem szerint nem lehet). Vagy

azért, mert ez egy újabb lépés megtételét kellene hogy jelentse a politikai filozófiai kérdésfeltevések irányába, amit feltehetőleg azért nem akar megtenni, mert az uralkodó politikai filozófiai hagyományt anti-politikainak tartja, amely megmérgezi, depolitizálja a kortárs demokrácia- és politikaelméleteket is. Úgy látom azonban, hogy a könyv írója eljárásával mégis csak kinyitja az ajtót egy olyan politikai filozófia felé, amely komolyan veszi a politika mibenlétét és a politika természetét kívánja megérteni; a döntő lépést viszont nem teszi meg, nem teszi meg, mert mint ha megrettenne az ajtónál álldogáló és az odatévedt idegeneket széles mosollyal fogadó normativitástól. Ezért válik a könyv írója egyrészt szemérmes politikai filozófussá, másrészt egy olyan, igencsak ügyes olajos testű birkózóvá, akin meglehetősen nehéz fogást találni.

Szándékainak megértésében ugyanis nem árt, ha már mi is eleve rendelkezünk némi ismeretekkel az olajos testű birkózás művészetéről. Míg ugyanis birkózónk a bevezetés első négy oldalán egészen a lap aljáig, valamint a könyv záró tanulmányában azt mondja, hogy célja, hogy a demokrácia harmadik történeti korszakának megértésére és magyarázatára tegyen kísérletet, a bevezetés negyedik oldala lap alján viszont ez áll: „...a vezérdemokrácia elmélete több mint a modern demokrácia harmadik történeti korszakát megragadó elmélet. Nem egyszerűen egy korszak teoretikus leképeződése, hanem a politikai demokrácia egy általános politikaelmélete. A politikus személyek szerepének növekedése nem jelentette a demokratikus politikai folyamat struktúraváltását, csak hangsúlyeltolódást. A politikai folyamat aktív szereplői, formálói a XIX. században is a politikusok, míg reaktív szereplői az állampolgárok, a választók. A politikatörténetet nagy politikus egyéniségek formálták. A vezérdemokrácia elmélete nem a parlamentáris politika mai korszakának terméke, s nemcsak arra vonatkozóan releváns.” (14–15. p.)

Jóllehet nem monográfiáról, hanem tanulmánykötetről („tematikailag és szemléletükben egymáshoz kapcsolódó és egymásra építő politikaelméleti írások füzére”) van szó, mégis mintha ez már koncepcionális feszültség lenne. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük a szerző céljait is: „Célom megmutatni – írja –, hogy [...] a vezérdemokrácia koncepciója *koherens* elméletet alkot, amelynek lehetséges szisztematikus kifejtése” (17. p.). Tehát koncepcionális feszültség, miért is?

A szerző mondhatná, és mondja is, hogy célja nem más, mint a modern demokrácia harmadik korszakának megértése és magyarázata. Eszerint, míg a XIX. századot a liberális parlamentarizmus, a XX. századot, annak utolsó előtti évtizedéig, a pártelvű demokrácia jellemezte, addig az ezredfordulót megelőző évti-

zedben olyan jelenségek ütötték fel a fejüket, amelyek sehogyan sem illeszthetők be abba a képbe, amit a modern demokráciák működéséről korábban kialakítottak, tehát van itt valami, ami értelmezést kíván. Az új jelenségek „megértése és magyarázata” eszerint empirikusan ellenőrizhető lenne. Körösenyi azonban kijelenti, hogy munkája teoretikus igényű, melynek nincs közvetlen empirikus érvényessége (15. p.).

Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy a harmadik korszak megértése és magyarázata révén jut el a politikai demokrácia egy általános politikaelméletéhez. Ekkor viszont mintha a politikaelméletek klasszikus csapdájába esne: a megfigyelhetőből, a jelenlegiből, a konkrétból jut el az állandóhoz, és feltételezi is, hogy létezik állandóság és az megragadható. Ugyanakkor meg szerzőnk azt is mondja, hogy egyfelől olyan új jelenségek – a politika mediatiszációja, a politikai marketing megjelenése, a kartellpártok színrelépése, a politikai osztály professzionalizálódása és a kormányzás prezidencializálódása – jelentek meg, „amelyek sehogyan sem voltak beilleszthetők a pártelvű demokráciáról kialakított képbe”, és hogy „a változások természetének megragadásához és megértéséhez a demokrácia új koncepciójára van szükségünk”. Másfelől meg azt is mondja, hogy a demokrácia és a képviselőlet általánosan elterjedt modelljei (itt szerzőnk a deliberatív, illetve a pluralista demokráciaelméletre gondol) esetleg alkalmasak lehetnek a modern demokrácia korábbi történeti szakaszainak leírására, azonban kevésbé alkalmasak a változások jellegének megragadására és értelmezésére (221. p.).

Úgy tűnik tehát a vezérdemokrácia modellje mégsem alkalmas arra, hogy a politikai demokrácia általános politikaelmélete legyen. De talán a dilemma mégis csak feloldható. Ebben a tekintetben árulkodó lehet a „modell” kifejezés. Körösenyi ugyanis nem a modern demokrácia történeti típusai és szakaszai (a liberális parlamentarizmus és a pártelvű demokrácia) érdeklik, pontosabban ezek nem mint történeti típusok, hanem mint „imágók” vagy – weberi kifejezéssel élve – mint „ideáltípusok” foglalkoztatják. Maga mondja: „A *deliberatív* demokrácia elmélete megfelel a liberális parlamentarizmusról kialakított képnek, míg a *pluralista* demokrácia (aggregatív-utilitarista) elmélete megfelel a pártelvű demokráciáról kialakult *imágónak*. A kialakulóban lévő új szakaszt, egyes empirikus sajátosságai nyomán mediatiszált, perszonalizált, illetve populista demokrácia elnevezéssel illették. Véleményem szerint azonban elméleti szinten Max Weber vezérdemokrácia (*Führerdemokratie*) fogalma megfelelőbb a politikatörténeti korszakváltás megragadására.” (14. p.)

Az „imágó-nézőpont” vagy az ideáltipikus megközelítés viszont azt feltételezi, hogy létezik állandóság és az megragadható, konkrétan, mind a politikának, mind – ezen belül – a kormányzásnak megvan a maga szubsztancialitása, azaz a politika és a kormányzás természete állandó. Ebből az következik, hogy léteznie kell egy helyes imágónak, ez lenne a vezérdemokrácia modellje, és a többi ideáltípus (aminek egyébként megfeleltethető a demokrácia korábbi két történeti szakasza) a politika félreértésén alapul, tehát tévedés. Itt megint két út nyílna számunkra: a politika „igazi” természete mindig is ismert volt, vagy megengedőbben fogalmazva, mindig is potenciálisan feltárható és megismerhető volt, ezt a feltételezésünket támasztja alá, hogy a Körösényi „szent kalendáriumába” tartozó Weber, Schumpeter vagy Carl Schmitt nem a demokrácia harmadik történeti korszakának teoretikusai. Vagy létezik egy kitüntetett pillanat, a korábban sosem látott jelenségek megértése és magyarázata vezet el minket a demokrácia helyes imágójához.

Itt azonban már az olajos testű birkózás magasabb szintű ismeretére lenne szükségünk, annyit azonban mondhatunk, hogy a szerző feltételezése szerint létezik (léteznie *kell*) egy „helyes” imágónak, amelynek a megértése és magyarázata, vitában a többi modellel, kimutatja majd azok „hamis” voltát.

Ugyanakkor még az is kérdés, hogy minek is az imágójáról van szó? A vezérdemokrácia elmélete ugyanis nem a demokrácia általános politikaelmélete, hanem „csak” a demokrácia egyik politikai kormányzáselmélete. Azért „csak” kormányzáselmélet, mert a szerző nem foglalkozik olyan intézményekkel, mechanizmusokkal, kontrollokkal, a politikai kultúra olyan aspektusaival, amelyek legalább annyira hozzátartoznak a modern demokrácia természetéhez, mint ahogy a vezetés a politika természetéhez.

Persze nem feledékenységről van szó. Komolyan kell vennünk, hogy Körösényi számára a politikaelmélet az „elmélet politizálása” (16. p.), talán nemcsak abban az értelemben, ahogy azt ő érti, tehát, hogy a politika természetét kívánjuk megérteni, de abban az értelemben is, hogy nemcsak *valaminek* az elméletéről szó, hanem *valamivel szembeni* elméletéről is. Körösényi politikaelmélete ilyen értelemben feltétlenül normatív, még akkor is, ha a szerző ezt nem teszi explicitté. Mint ahogy Weberé is az: Weber egyértelműen a vezérdemokrácia mellett kötelezi el magát, és nyíltan kimondja azt is, hogy a vezér kíséretének lelki kiszikadása, szellemi proletarizálódása és leghétköznapibb javadalmas réteggé fajulása az az ár, amit fizetünk kell azért, hogy a vezér (az elhivatottsággal rendelkező politikus) legyen a vezető, szemben a vezér nélküli demokráciával, amely olyan politikusok uralma, akiknek nincs elhivatottságuk – tehát a klikk uralma

–, és egyben egy olyan politikamentes parlament létrehozása, amelyben nincs helye a valódi vezérnek (Weber, 1998). Ahogy a szerző írja: „Weber politikaelméleti írásaiból a demokrácia két elméleti modellje bontható ki, a liberális demokrácia és a vezérdemokrácia modellje” (216–217. p.). Szerzőnk politikaelméletéből igazából csak egy: a vezérdemokráciáé. A szándék azonban világos: Körösényi vezérdemokrácia elmélete a politika liberális felfogásával, a demokrácia liberális félreértelmezésével szemben fogalmazódik meg, még akkor is, ha szerzőnk, amikor arra keres magyarázatot, hogy miért is szorult háttérbe a vezetésként felfogott kormányzás kérdése, hat különbözőként nyilvántartott okot is felsorol (104–110. p.), elsőként azonban a liberális jogállami felfogás uralkodóvá válását említve.

Körösényi vezérdemokrácia elmélete tehát anti-liberális elmélet. S mivel az uralkodó felfogássá a demokrácia liberális értelmezése vált, bizonyítania kell, hogy elmélete ugyan anti-liberális, de nem anti-demokratikus. A könyv „igazi” problémája tehát annak végiggondolásában áll, hogy vajon összeegyeztethető-e a modern demokrácia és a politika „igazi” természete.

Arra a kérdésre ugyanis, hogy miért szorult háttérbe a politikaelméletben a politikai vezetés és kormányzás kérdése Körösényi második okként (a liberális jogállami felfogás uralkodóvá válásának rögzítése után) éppen a képviseleti kormányzásról és a demokráciáról kialakult felfogást említi. „Ebben a megközelítésben idealista módon feltételezik, hogy a képviseleti rendszer *reszponzivitása* a kormányzás önállóságát olyan szűkre szorította, hogy azzal már nem érdemes foglalkozni[...] ...az állampolgári akarat döntéshozatali rendszerbe való becsatornázásának a problémájával foglalkoznak inkább, és ezzel a kormányzás (uralkodás) kérdését is megoldottnak tekintik. Mintha a demokrácia nem uralmi/kormányzati rendszer, hanem azt *transzcendáló* rendszer lenne[...] Ha a demokratikus politikai folyamat rutinszerű működése nem más, mint a társadalmi érdekek politikai döntésekké transzformálása[...] akkor nincs szükség vezetőkre, illetve vezetésre. Sőt, ahogy Anton Pelinka írta egy esszéjében, a vezetés (*leadership*) és a demokrácia (szabályok, rutin) egyenesen kizárja egymást.” (106. p.)

HÁROM

Ha viszont a demokrácia nem vagy nem csupán rutinok és szabályok együttese, hanem valójában uralmi, kormányzati rendszer, akkor a demokrácia és a politika „igazi” természete összebékíthető. Ehhez pedig arra van szükség, hogy mind a de-

mokrácia, mind a politika természetét helyesen értelmezzük. Ezt kínálja fel Körösényi vezérdemokrácia-elmélete, ez az elmélet, amely a könyv írója szerint (1.) alkalmas a demokrácia és a politika lényegének értelmezésére és magyarázatára (2.) ezáltal képes az összebékítés munkáját elvégezni; (3.) és egyúttal kimutatja, hogy a vezérdemokrácia-elmélet rivális imágói tévedések, a politika és a demokrácia természetének félreértésén alapulnak.

És valóban, szerzőnk úgy is gondolja, hogy a vezérdemokrácia analitikus elmélete nemcsak alkalmas lehet a demokrácia minimalista definíciójának kielégítésére, de egyebek mellett a demokrácia bizonyos normatív követelményeit is kielégíti (17. p.).

Hogyan éri el tehát az összebékítés munkáját? Az olajos testű birkózás művészetének alkalmazásával. Mindez azt is jelenti, hogy nehéz rajta fogást találni. Úgy érzékelem, hogy Körösényi birkózóművészete két olvasatra is lehetőséget ad: egy explicitre és egy implicitre.

1. implicit olvasat: az ekvivokációk avagy a kétértelműségek játéka, ahol is a felületi azonosságok teremtik meg az egyetértést. A szerző úgymond kijátssza a vitatott fogalmakban rejlő többértelműséget, és a feltételezhető jelentésadások (amelyeknek a szerző értelmezése néhol nyilvánvaló módon ellentmond) játéka vezet el a harmóniához.

Nézzük, hogyan is működik az ekvivokációk játéka: A kérdés az, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a vezért a demokráciával? Ez a kérdés további két részkérdésre bontható: (1.) „Mi a politika?”; azaz, mi a politika természete (ez megítélésem szerint a politikai filozófia kérdése). (2.) „Mi a demokrácia?”; de nem azt kérdezzük, hogy mi a demokrácia természete, hanem, hogy „mi jellemző a modern demokráciákra?” (ez megítélésem szerint alapvetően politikaelméleti kérdés). A „mi a politika?” kérdésre a válasz, hogy az nem más, mint cselekvés, döntés, irányítás, vezetés, vezetésként értett kormányzás (megtudjuk, hogy a kormányzás a politikai vezetés speciális esete, nem egyszerűen egy csoport, hanem szervezett, intézményesített politikai közösség – az állam – vezetése). A második kérdésre, a „mi a demokrácia?” kérdésre a „mi jellemző a modern demokráciákra?” kérdésre adott felelet a válasz: képviselet. Ezzel szemben Körösényi explicit módon tagadja, hogy a demokrácia lényege a képviselet lenne; Carl Schmitt elméletére támaszkodva éppen amellet érvel, hogy a demokrácia az identitás (az azonosság), és nem a reprezentáció (a képviselet) elvén nyugszik (144-164.p). Ugyanakkor, hiszen a modern demokráciára igenis az jellemző, hogy az nem más, mint képviseleti demokrácia (azaz a demokrácia=képviselet), adott a lehetőség egy, éppen hogy az explicit olvasatnak ellentmondó értelmezésre, ezen alapul az ekvivokációk logikája. Hogyan lehet te-

hát megteremtteni az egyetértést? Úgy, ha a képviselet nem más, mint kormányzás. És valóban, Körösényi ezt a tétel igyekszik bizonyítani tulajdonképpen a könyv utolsó négy fejezetében.

2. explicit olvasat: a hangsúlyeltolások játéka. Ebben az esetben a szerző a hangsúlyok folyamatos áthelyezésével jut el az általa kívánatosnak gondolt konklúzióhoz, méghozzá oly módon, hogy a gondolatmenet egyes állomásait folyamatosan átértelmezi, és ezáltal ezek, új hangsúlyt nyerve, biztosítják a következő állomáshoz való továbblépést, az egyik fejezetről a másikra való áttérést. Nézzük, hogyan is működik a hangsúlyeltolások játéka.

(1.) A kiinduló kérdés: „mi a modern demokrácia?” (IV. fejezet. „Képviseleti demokrácia: fából vaskarika?”) A szerző arra a következtetésre jut, hogy mivel a demokrácia (identitás) és a képviselet (reprezentáció) elveinek szimmetrikus kombinációja nem lehetséges, a képviseleti demokrácia nem a demokrácia mint önkormányzat intézményi módosulása a nagy létszámú államokban, hanem a képviseleti rendszer egalitárius átértelmezése.

(2.) Áthelyezhetjük a hangsúlyt, tehát a következő kérdés: „mi a képviselet?” (V. fejezet: Képviselet és kormányzás. Megjegyzések Hannah Pitkin képviselet-felfogásához) Körösényi amellet érvel, hogy a képviselet nem reprezentáció, azaz valaminek a visszatükrözése, hanem innováció, cselekvés, mások (a képviseltek) érdekében történő, szubsztantív értelemben vett cselekvés, azaz, a közérdekért végzett szubsztantív tevékenység, ami nem más, mint kormányzás. (3.) Az újabb hangsúlyeltolás révén előálló kérdés: „mi a képviseleti kormányzás?” (erre egy, Weber vezérdemokrácia-konceptióját elemző közbeiktatott fejezeten keresztül eljutva, az utolsó, hetedik rész válaszol: „Politikai képviselet a vezérdemokráciában”). A képviseleti kormányzásnak két oldala van: képviselet és kormányzás. Szemben azonban a politikatudományi irodalom fő áramával, a könyv írója szerint a hangsúly nem a képviseleten, hanem a kormányzáson van. Még pontosabban: „a politikai képviselet jelentése a vezérdemokrácia elméletében[...] nem igazságkeresés vagy visszatükrözés, hanem kormányzás: a vezetők kiválasztása, cselekvés, új politikai javaslatok felvetése, új minőség létrehozása” (224. p.). Ez pedig elválaszthatatlan a közjó meghatározásának problémájától, ami pedig a *par excellence* politikai kérdés, azaz megegyezik a helyes kormányzás kérdésével.

Míg tehát az implicit olvasat a kétértelműségek, a felületi azonosságok logikája révén teremti meg az egyetértést; az explicit olvasat a hangsúlyeltolások játéka (képviseleti demokrácia – képviselet – képviseleti kormányzás – képviselet = kormányzás) révén. Így lyukadunk ki oda, hogy a karizmatikus uralom demokratizmusa „csupán” demokratikus legitimitást jelent

(a karizma letéteményesének legitimitása az eljárás legitimitásából ered), ezáltal a karizma uralomellenes átértelmezést nyer: a karizma elismerése a legitimitás alapja (207–212. p.).

A karizmatikus uralom és a demokrácia – tehát a politikai vezetésként értett kormányzás, mint a politika „igazi” természeté és a demokrácia „igazi” lényege – összeegyeztethetőségének kívánalma teszi szükségessé azt is, hogy a szerző hangsúlyozza a fasiszta típusú képviselőt és a vezérdemokrácia auratikus-szubsztantív képviselője közötti lényegi különbségek meglétét (170–174. p.). Mindezt nyilván azzal a céllal teszi, hogy megmutassa, a vezér jelenléte a modern demokráciákban még nem jelent fasizmust. Mert bár a fasiszta képviselőnek vannak olyan jegyei, amelyek a perszonalizált tömegdemokráciákban is megjelennek (például a politikai vezető aktív szerepe, a képviselő aszimmetrikus jellege, a manipuláció stb.), de a diktatúra kiépítésével szemben nemcsak alkotmányos garanciák, hanem politikai garanciák (a politikai osztály plurális tagoltsága és a demokrácia kompetitív jellege) is érvényesülnek. Ahogy a szerző írja: „A fasiszta és demokratikus rezsimek közti legfontosabb különbségek nem abból fakadnak, hogy a fasiszta rendszerekben a kormányzók a tömegmanipuláció eszközeivel élnek, míg a demokratikus vezetők nem. Mindkét rezsime vezetői élnek ilyen eszközökkel. A döntő különbségek intézményi jellegűek, továbbá a politikai eliték közti, és a vezetők és alattvalók közti viszony strukturális különbségeiben állnak. A fasiszta képviselővel és más, diktatórikus rezsimekkel szemben a képviselői demokráciákban a vezetők számára nem használható fel bármilyen eszköz az állampolgárok befolyásolására, preferenciáinak formálására.” (172–173. p.)

NÉGY

Mindazonáltal Körösi András nem is annyira a demokrácia, hanem sokkal inkább a politika természete foglalkoztatja. Ismételjük meg a bevezetőben a mondottakat: „Max Weber megközelítése instrumentális, a demokráciát és a parlamentarizmust mint a politikai vezetés-kormányzás egy módját elemzi, ahol elsősorban a kormányzás hatékonysága érdekl. A politikai folyamat ugyanis számára harc, horizontális és vertikális értelemben egyaránt egy szelekciós folyamat, ahol a politikai vezető szelekciója is végbemegy. A demokrácia problémája ebből, azaz instrumentális szempontból érdekl. A vezérdemokrácia, mint szelekciós rendszer, normatív értelmét Weber számára részben az adja, hogy a kormányzást a politikai harcokban – a parlament-

ben és a választási csataterén – megedződött politikai vezetők kezébe helyezi. [És hogy] a politikai vezérek nemcsak, és nem is elsősorban azért felelősek, hogy nemzetük számára mekkora anyagi-gazdasági jólétet képesek teremteni, hanem, hogy az emberi lét milyen minőségét teremtik meg. [...] Weber politika-felfogásában tehát az empirikus-realista politika-felfogás, a megértő szociológia mellé egy normatív politikai dimenziója társul...”

A Weber nyomdokain járó Körösi azt felételezi, hogy ha létezik olyan, hogy politika, akkor feltételeznünk kell egy szubsztanciától megkülönböztetett kritériumot, amely a szubsztancia, azaz a „politikum” megjelenésének jelzője, ez lenne a vezetésként értett kormányzás. A feltevés szerint tehát a kormányzást, mint sajátos politikai tevékenységet vizsgálva, a „politikum” bizonyos vonásai is feltárhatóak; vagyis, a kormányzásban megmutatkozó „politikain” keresztül vezethet út a „politikumhoz”.

A kormányzás kérdése a politika egyik legösszetettebb jelensége. A XVI. századtól kezdve a kormányzás problémáját egyidejűleg a legkülönbözőbb aspektusai felől közelítették meg, e kérdéskörhöz tartozott önmagunk kormányzásnak (autonómia) a problémája éppúgy, mint ahogy a lelkek vezetésének (pasztorizáció), a gyerekek kormányzásának (pedagógia), a „család bölcs kormányzásának” (ökonómia), a fejedelmek nevelésének (edukáció) és az államok fejedelmek által történő kormányzásának (politika) kérdése is. Hogyan kormányozzuk önmagunkat, hogyan kell elszenvedni a kormányzást, hogyan kormányozzunk másokat, kitől fogadjuk el a kormányzást, (milyen célok érdekében és módszerrel) hogyan válhatunk a legjobb kormányzóvá? Michel Foucault (Foucault, 1999: 287–307)¹ szerint ezekben a kérdésekben rejlik az általában vett kormányzás problematikája.

Foucault a kormányzás kérdését középpontba állítva bevezet a társadalomtudományi irodalomba egy valójában nem létező francia kifejezést: a *gouvernementalité* fogalmát. A *gouvernementalité* nem létező terminusa a „kormányozni” (*gouverner*) ige és a „gondolkodásmód”, „észjárás”, „mentalitás” (*mentalité*) főnév problémásíkját kapcsolja szemantikailag össze. Foucault amellet érvel, hogy a kormányzás problematikája az anti-machiavellista szerzőknél jelenik meg, akik nem fogadták el Machiavelli tételét, miszerint a kormányzás nem más, mint ügyesség. Szemben Machiavelli megközelítésével, az anti-machiavellisták többek között azt hangsúlyozták, hogy a kormányzás többretegű és összetett tevékenység (immanens és plurális), és lényege nem más, mint a dolgokkal való ügyes bánás, azaz az emberek és a dolgok összefonódásaként értett dolgok kormányzása. A kormányzás irodalma szerint – szemben a Foucault értelmezésében a Machiavelli felfogásából eredeztethető szuverenitás-doktrína

kormányzásértelmezésével – a dolgokat nem a közjóhoz kell eljuttatni, hanem minden egyes dolgot a neki megfelelő céljához. A szuverenitás helyett tehát a kormányzásra, a szuverenitás struktúrái által uralt rezsimről a kormányzás technikái által uralt rezsimre, a közjó helyett a taktikákra, az ügyesség vagy kreativitás helyett a gondoskodásra helyeződik a hangsúly. És pontosan ez, vagyis az állam kormányzativá tétele tette lehetővé az állam továbbélését.

Körösényi, igaz szűkszavúan, maga is jelzi a változásoknak ezt a tendenciáját: azt írja, hogy a XIX. század végétől kialakuló modern politika már gazdaság- és társadalompolitikát is jelent, az állam ekkortól felvállalt gazdaság- és társadalompolitikai feladatköre, funkciója pedig folyamatos kormányzati tevékenységet igényel; a korábbi statikus képpel szemben tehát a kormányzati politika már a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődésének záloga (131. p.). Körösényi értelmezésében mindez azonban korántsem jelenti a politikai vezetésként értett kormányzás problémájának az eltűnését, mint ahogy Foucault szerint is „az állam kormányzativá tétele” a szuverenitás problémáját még nem oldja meg. Míg azonban Foucault az előbbi, tehát az állam kormányzativá válása, a gondoskodás, a kormányozhatóság, a *gouvernementalité* problémája iránt érdeklődik, szerzőnket az utóbbi, azaz a politikai vezetésként értett kormányzás kérdése foglalkoztatja. Körösényi négy pontban foglalja össze az elmozdulások irányát: a változások következtében (1.) a gazdaság-és társadalompolitika már folyamatos és dinamikus „policy-making”-et jelent; (2.) megjelenik a jövedelemelosztás kérdése, mint konfliktusforrás, és a politikai vezetők „biztos útmutató nélkül” találják magukat e konfliktusok feloldása során; (3.) a kormányzás, államvezetés immáron olyan politikai vezetőtevékenységet jelent, amelynek a közigazgatás irányításán túlmenően a törvényhozás is részévé válik; (4.) a modern tömegdemokráciákban a politikai vezetőknek már nemcsak rendkívüli helyzetekben van szükségük mozgósításra, tömeges támogatás megszerzésére, hanem a folyamatos, legalábbis rendszeresen ismétlődő választásokon is (131–132. pp.). Vagyis a bekövetkezett változásokból a szerző éppen hogy a vezetés politikai jellegének az erősödését olvassa ki. A vezetés problémája tehát egyáltalán nem szűnt meg, sokkal inkább arról van szó, hogy a politikai vezetők „biztos útmutató nélkül” újabb kihívásokkal találják szembe magukat. A „Webersche Moment”-et (Palonen, 1998) felismerő Körösényi szerint tehát a kormányzás nem más, mint a kontingenciákkal számoló cselekvés, vagy klasszikus értelemben: a *fortuna* kiszámíthatatlanságát legyűrő kreativitás.²

A kormányzásnak éppen ezt a klasszikus értelmét eleveníti fel egy, a *mainstreamen* szintén kívül álló, német filozófus-politológus, Tilo Schabert (Schabert, 2005: 234–357), Eric Voegelin³ tanítványa is. Schabert François Mitterand-t *prince*-nek, fejedelemnek nevezi, a kormányzást pedig kreativitásnak, sőt, azt állítja, hogy a kreativitás kormányoz és nem a kormány. A „kormányzás nem más, mint kreativitás” tétel felállítására egy empirikus vizsgálat, a Kevin White polgármester által regnált Boston kormányzati rendszerének és politikáinak vizsgálata indítja (Schabert, 1989). Tétele úgy hangzik, hogy Kevin White, Rooseveltt, Truman, Eisenhower, Johnson, Adenauer, Helmuth Kohl és François Mitterand személyében az a közös, hogy mindannyian a klasszikus *prince* módjára kormányoznak, és mindegyik eredeti okból teszi ezt. A „modern fejedelmek” nem ismerik egymás kormányzásmódját, így mindegyikük különös módon kormányoz, de ugyanazon modell, a fejedelem kormányzásmoddal, a kreativitás szerint. A vezér tehát *statecraft*, a kormányzás pedig *creativity*.

És valóban, Körösényi is azt mondja, hogy a kormányzás *headship + leadership*, amiben azonban a kreativitás eleme is szükségképpen jelen van, hiszen a politikai cselekvés állandóan kontingens helyzettel kénytelen szembenézni. A kontingencia szerepéről szól szinte a könyv egész első – a politikai tudás és cselekvés természetét elemző – fejezete (23–63. p.). A politikai helyzet, döntés, ítélet, akarat és politikai tudás szerepét elemezve ugyanis Körösényi mindig a kontingenciához talál vissza. Vagyis a politikai cselekvés lényege, hogy sohasem szükségszerű, hanem mindig is feltételektől függő, bizonytalan helyzetben kell cselekedni, amelyben soha nincs bizonyosság és biztos útmutató (43. p.). Ha tudjuk, hogy a politika *szükségképpen* a kontingenciához kötött, azt is tudjuk, hogy ki a politikus. Az, aki képes a kontingencián – klasszikusan szólva – a *fortuna* erején felülkerekedni. Körösényit a demokrácia problémája ebből, vagyis instrumentális szempontból érdekli; a Weberről szóló rész árulkodó módon fogalmaz: „...a vezérdemokrácia értelme normatív szempontból a nagy tettekhez képes vezetők kiválasztása” (216. p.).

Mi tehát a kormányzás értelme a vezérdemokráciában Körösényi számára?

1. intézmények irányítása, az összműködés megteremtése (közigazgatás)
2. politikai támogatás megszerzése (politikai vezetés), ahol is a hangsúly az utóbbin van
3. a nagyság lehetősége.

ÖT

Érdekes, hogy egy nemrégiben készült jelentés (Hammer, 2005) egyrészt hozzávetőlegesen hasonló diagnózisból indul ki, mint Körösiényi politikaelmélete (tehát regisztrálja a modern demokrácia arculatváltását), másrészt azonban a politika természetéről egészen más előfeltevésekkel rendelkezik: a politikát, a politikai cselekvést és a kormányzást kiszámíthatónak tételezi, tehát feltételezi, hogy van „biztos útmutató.” Honnét a biztos útmutató? „A reménykedésre és (nagyobbrészt) aggodalomra okot adó jelenségek elemzése mellett felvetjük annak lehetőségét, hogy a magyar közélet úgynevezett „betegségeinek” egyike maga az a módszer, mellyel olykor értékelni szokták a közélet állapotát. A magyar demokrácia az Európai Unióhoz csatlakozva átlépett egy történelmi korszakhatárt, és ennek révén immár bármiféle módosító jelző nélkül nevezhetjük „Európának” otthonunkat. A tanulmány alapgondolata, hogy e korszakváltás miatt a köz-társaság mint szimbolikus közösség állapotának vizsgálata sem történhet a tegnap előfeltevéseivel” (4. p.). Onnét tehát a „biztos útmutató”, hogy átléptünk egy korszakhatárt, és ezáltal rendelkezünk a „jövő előfeltevéseivel”. A jövő valóra váltásának szándéka a „biztos útmutató”. Hammer Ferenc írása, a *Demosz jelentése*, ugyanis valójában nem a tudomány szempontjait követő tanulmány, hanem politikai program, amely nem elsősorban megérteni, hanem hatni és befolyásolni akar, így mindenekelőtt Hammer szándékait a konklúziók felől kell megérteni. A jelentés írója – legalábbis a jelentés megfogalmazójaként – tehát nem tudós, hanem politikus. Nem is tudósként, hanem a politikát alakítani vágyóként tekint a politikára. Ez a nézőpont pedig nem a megismerésé, hanem a cselekvésé (persze a politikus is megismer, de a politikusi megismerés cselekvéshez kötött). Mert bár a politikus valóban kontingens szituációkkal találja magát szemben, de a sikerhez az is kell, hogy a saját recept a „biztos útmutató” jegyeit öltse magára. Mi tehát a jövő, a program, a „biztos útmutató”? Hogy a társadalmat többé nem lehet felsorakoztatni nagy közös célok mögé, hogy a nagy politikai célok helyébe a mindennapi szubpolitikák (ez a demokrácia veleje) lépnek, az ügyintéző állam helyébe pedig a szolgáltató állam. A politikai vezetés, a kormányzás lényege többé nem a támogatásszerzés, hanem a helyzetbe hozás, az új politika pedig nem a fentről lefelé irányítás, hanem a felelősség-megosztás politikája (41–48. pp.).

A jövő valóra váltáshoz tehát meg *kell* változtatni azokat a dolgokat, amelyek aggodalomra adnak okot, és teret *kell* engedni a reménykedésre okot adó jelenségek előtt. A jelentés készítője

többek között azért aggódik, mert „...egy 2005-ös kutatásból mindenek előtt az derül ki, hogy a demokráciával való elégedettség mértéke csaknem mindig egyenesen arányos az éppen aktuális kormány népszerűségével. Ez azt a kissé ijesztő konklúziót sejteti, hogy a lakosság kevésbé a politikai versengést, mint inkább a neki tetsző politikai erők hatalmát tartja a demokrácia velejének”; a remény viszont onnét jön, hogy a szereplőket felvilágosult belátásra képesnek tételezi. Hammer Ferenc azt írja: „A politikai vezetők személyiséghez kötött politizálás szellemét nem lehet *visszaparancsolni* a palackba. A politikai vezetők személye ma már megjeleníti a politika témáit, irányait, lehetőségeit, megszemélyesíti a történelmet; és a hagyományos pártkötődések meggyengülésével lehetőséget ad a választópolgároknak az azonosulásra... Éppen ezért nem a perszonalizált politika *felszámolása* lenne a kívánatos, hanem az, hogy a politikai versengés résztvevői *gyarapítsák* készségeiket és nyílt viták során *tegyék* valóban élvezetessé és megragadóvá a politikát. A „tudományos”, adminisztratív, pártprogramokhoz kötődő politizálás egy jöttányit sem áll közelebb a valóságos politikához, mint a releváns történetek, konfliktusok, viták révén történő megszemélyesített politika. A feladat tehát egyszerű: a politikai elit *viselkedjen* úgy, ahogy a politikusoknak viselkednie kell. *Ne tegyenek* úgy, mintha a hatalomgyakorlás kényszer vagy teher lenne, és *sose gondolják* azt, hogy ne lenne tíz másik ember, aki helyettesíteni tudná őket szerepükben” (41. p.) (A kiemelések tőlem – G. F. G.).

Mivel a politika természetét vagy megváltoztathatónak, vagy egyszerűen kiiktathatónak tartja – hiszen „a köztársaság mint szimbolikus közösség állapotának vizsgálata” nem történhet „a tegnapelőfeltevéseivel” – ezérta „jövőelőfeltevéseinek” szempontjából örömmel konstatálja (tehát a program szempontjából nézi a valóságot), hogy a politikacsinálás hagyományos szereplőihez más játékosok is csatlakoztak: a társadalmi szervezetek, a *single issue* mozgalmak, a gazdasági lobbik, a tudományos-szakmai hálózatok, agytrösztök, a populáris szórakoztatóipar, a kereskedelmi médiacsatornák; meg hogy az állampolgárok nagy kedvvel és odaadással vesznek részt olyan közpolitikai diskurzusokban, amelyekről érzik, hogy közük van életükhöz. Ez lenne tehát a „valóságos politika”. A „tegnap előfeltevéseivel” így akar leszámolni Hammer politikai programja: a politikátlanítás politikája, amely nem a politika természetének megértéséből, hanem az aktuális politikai konstellációk alakításának szándékából fakad.

Az olajos testű birkózás művészete azonban korántsem iszapbirkózás. Körösenyi maga mondja, hogy a különböző megközelítések létrejöttére az *egyik* magyarázat az, hogy ezek a megközelítések mást és mást gondolnak a politikáról, a politikai folyamatról.

A kormányzás természetéről vallott fenti felfogás, és egyébként szinte az egész „governance-irodalom” – a *public private-partnerség*, a *governance without government* gondolat, a *good governance* – viszont mintha éppen a kormányzás politikai jellegét látszanának kiüresíteni.

Úgy tűnik tehát két út lehetséges a kormányzásban megjelenő politikai felfedezésére. A politika természetéből levezetni a kormányzás természetét (nevezzük ezt akár *schmitti*, akár *weberi* útnak), vagy a kormányzásokból – mintegy azokat dekonstruálva – tetten érni a politikait (nevezzük *foucault-i* útnak). A két út bizonyos értelemben közös előfeltevésekben osztozik, az azonos előfeltevésekből azonban másként vonják le a következtetést. Tárgyunk miatt válasszuk ennek az előfeltevésnek az első útra jellemző megfogalmazását. Mivel a liberalizmus mindent depolitizál, és ezzel együtt mindent politikaiává is tesz (ez az, ami bizonyos értelemben közös), az első út értelmében csak a politikai tudás és cselekvés szubsztanciájának újrafelfedezése révén érthetjük meg a politikai kormányzás mibenlétét. S így Körösnyi könyvét, amely úgy gondolom – minden kritikám dacára –, hogy a megélenkülő repolitizációs irodalom kiváló darabja, úgy tűnik minden bizonnyal előlről (az első fejezet a politikai tudás és cselekvés természetéről szól), s nem pedig a végéről (tehát a levont konklúziók felől) kell elkezdeni olvasni. S megítélésem szerint, ez egyáltalán nem utolsó szempont, amikor manapság elhatározzuk, hogy egy politikatudományi tárgyú könyv olvasásába fogunk.

JEGYZETEK

- ¹ Foucault megközelítését felhasználva egyébként egy jelentős „gouvernementalí-té-kutatás” (Gouvernementality-studies) bontakozott ki. E „program” legjelentősebb darabjai: Barry, Andrew (1996): *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neoliberalism and Rationalities of Government*. London. In: Burchell, Graham – Gordon, Collin – Miller, Peter (2003) (eds.): *The Foucault effect. Studies in Governmentality*. Chichago, 1991. illetve: Pieper, Mariann – Rodriguez, Encarnación Gutiérrez (2003) (hg.): *Gouvernementalí-tät. Ein sozialwissenschaftliches Konzept in Anschluss an Foucault*. Frankfurt – New York, Campus Verlag.; Bröckling, Ulrich – Krasmann, Susanne – Lemke, Thomas (2000) (hg.): *Gouvernementalí-tät der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung der Sozialen*. Frankfurt am Main. Suhrkamp Verlag.
- ² Kari Palonen „Webersche Moment”-je ugyanarra a gondolatra épül, mint Pocock „The Machiavellian Moment”-je: a politika nem más, mint kontingens-cselekvés (Kontingenzbehandlung). Palonen szerint az „esélyek kontingenciája” az előfeltétele annak, hogy megértsük, mi is a politikai cselekvést.

Ez pedig tulajdonképpen a visszatérés programja annak a problémának a megértéséhez, amit a *fortuna* jelentett a klasszikus kontextusban.

- ³ Eric Voegelin politikai filozófiájához lásd: G. Fodor Gábor (2004): *Kérdés-tilalom. Eric Voegelin politikai filozófiája*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. /Politikai filozófia sorozat, 1./

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Foucault, Michel (1999): „Kormány-fővel” gondolkodni. In: uó: *Nyelv a végtelelhez*. Debrecen, Latin Betűk. 287–307.
- Hammer Ferenc (2005): *Miért utálják a politikát Magyarországon? A Demos Alapítvány jelentése*, 2005. október 15.
- Palonen, Kari (1998): *Das „Webersche Moment”. Zur Kontingenz des Politischen*. Opladen–Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Schabert, Tilo (1989): *Boston Politics: The Creativity of Power*. De Gruyter Studies on North America. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Schabert, Tilo (2005): A Classical Prince: The Style of François Mitterrand. In Cooper, B.-Embry, Ch.R.(Ed.): *Philosophy, Literature and Politics: Essays Honory Ellis Sandoz*. Columbia–London, University of Missouri Press.
- Weber, Max (1998): A politika mint hivatás. In: uó. *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó.